DE MONUMENTEN VAN GESCHIEDENIS EN KUNST VAN DE VOORMALIGE BARONIE VAN BREDA

Digitized by the Internet Archive
in 2025 with funding from
Getty Research Institute

https://archive.org/details/denederlandschem11unse

DE NEDERLANDSCHE MONUMENTEN VAN GESCHIEDENIS EN KUNST

DE NEDERLANDSCHE MONUMENTEN VAN GESCHIEDENIS EN KUNST

GEILLUSTREERDE BESCHRIJVING

BEWERKT EN UITGEGEVEN VAN WEGE DE RIJKSCOMMISSIE TOT HET OPMAKEN EN UITGEVEN VAN EEN INVENTARIS EN EENE BESCHRIJVING DER NEDERLANDSCHE MONUMENTEN VAN GESCHIEDENIS EN KUNST INGESTELD BIJ KONINKLIJK BESLUIT VAN 7 JULI 1903 N°. 44

DEEL I: DE PROVINCIE NOORDBRABANT
EERSTE STUK: DE VOORMALIGE BARONIE VAN BREDA

UTRECHT · A. OOSTHOEK · MDCDXII

DE MONUMENTEN VAN GESCHIEDENIS EN KUNST IN DE PROVINCIE NOORDBRABANT

EERSTE STUK: DE MONUMENTEN IN DE VOORMALIGE BARONIE VAN BREDA

DOOR JAN KALF SECRETARIS DER RIJKSCOMMISSIE

MET AFBEELDINGEN NAAR TEEKENINGEN EN FOTO'S
VAN G. DE HOOG Hz.
ARCHITECT-TEEKENAAR DER COMMISSIE EN ANDEREN

UTRECHT A. OOSTHOEK MDCDXII

ONGEWIJZIGDE HERDRUK - ARNHEM 1973
GIJSBERS & VAN LOON

Kaart I. DE VOORMALIGE BARONIE VAN BREDA.

Schaal van 1 : 200.000

2 4 6 8 10 12 14 16 18 20 Kilometer

Rivieren en Kanalen
Spoorwegen met station
Tramwegen
Straatwegen
Harde wegen (grint of macadam)
Landwegen

VOORBERICHT DER RIJKSCOMMISSIE.

Bij Koninklijk besluit van 7 Juli 1903, N°. 44, werd eene Rijkscommissie ingesteld, met de opdracht „op te maken en uit te geven een inventaris en eene beschrijving van de Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst."

De Rijkscommissie stelt zich voor aan de beschrijving der monumenten in elke provincie één deel te wijden, gesplitst en uitgegeven in zóóvele stukken als de omvangrijkheid der stof zal noodig maken.

Van het eerste deel, de provincie Noordbrabant, verschijnt thans het eerste stuk, dat de monumenten in de voormalige Baronie van Breda beschrijft. Bij de uitgave van dit stuk wenscht de Commissie over de door haar gevolgde werkwijze het volgende mede te deelen.

Als doel van haren arbeid heeft zij beschouwd: het bijeenbrengen van materiaal voor de kunstgeschiedenis door het leveren van beschrijvingen der in Nederland bestaande monumenten, met aanwijzing van hunne architectonische en historische ontwikkeling en van de feiten, die daarop onmiddellijken invloed hebben geoefend.

Zij heeft zich beperkt tot de monumenten, ontstaan vóór 1850, omdat omstreeks dat jaar op het gebied der bouwkunst het begin valt waar te nemen van eene herleving, welker ontwikkeling nog voortduurt en omdat het haar wenschelijk voorkwam geene werken op te nemen, waarvan de makers nog leven, daar de waardebepaling van zulke werken, noodzakelijk voor de beslissing of zij al dan niet als artistiek monument behooren te worden vermeld, haar in strijd scheen met den retrospectieven aard van haren werkkring.

Voor de inrichting der door haar uit te geven monumentenbeschrijvingen ontwierp de Rijkscommissie eenen „leiddraad", die is medegedeeld bij haar zesde jaarverslag (blz. 24 vv.). Eene uiteenzetting van de redenen, die haar tot de vaststelling der in dezen leiddraad geformuleerde bepalingen hebben bewogen, schijnt der Rijkscommissie overbodig, omdat hare voorschriften zich grootendeels aansluiten bij het program voor de inrichting van monumentbeschrijvingen, in 1902 opgemaakt door eene vergadering van Duitsche kunsthistorici, architecten en „Provincial-conservatoren" [1]), wier veeljarige ondervinding wel als de beste aanbeveling hunner denkbeelden kan gelden.

Ten aanzien van twee belangrijke punten echter heeft de Rijkscommissie afwijking van het Duitsche werkplan geraden geacht, nl. voor de behandeling der z.g. volkskunst en voor de opgave van archivalisch materiaal. Wat het eerste punt betreft, stelden de Duitsche deskundigen voor niet alleen de traditioneele bouwwijze der boerenwoningen, doch ook de aan bepaalde streken eigene meubelen, voor-

---

[1]) Zie het verslag dier vergadering in: Die Denkmalpflege, IV, S. 76 ff.

werpen van huiselijk gebruik, werktuigen en kleederdrachten, uitvoerig te behandelen. Voor een groot deel is deze stof meer van ethnografisch dan van kunsthistorisch belang; wil zij dus naar den eisch worden bewerkt, dan vordert zij allerlei kennis, waarover de Commissie niet beschikt. Bestond er reeds daarom reden van de behandeling dezer stof af te zien, te eer kon hiertoe worden besloten, omdat aan belangrijke onderdeelen der Nederlandsche volkskunst eene monografie is gewijd en zoowel de zuiver ethnografische als de bouwkundige kant van dit onderwerp de aandacht van specialisten vond [1]).

Ten aanzien der archivalia verlangen de Duitsche voorschriften: „so weit als möglich sind Hinweise auf die archivalischen Quellen der Geschichte des Orts und seiner Denkmäler zu geben". Zal zulke aanwijzing echter eenige waarde bezitten, dan vereischt zij een langdurig onderzoek, en de vertraging in het werk, die daarvan het gevolg zou zijn, is niet evenredig aan het van de opgave te verwachten nut. De Rijkscommissie heeft daarom bepaald, dat de archivalia niet zouden worden vermeld, en de opgave en bewerking der bronnen voor de plaatselijke en de monumentengeschiedenis dus beperkt tot hetgeen gedrukt is [2]).

Aan het beginsel, dat de monumentenbeschrijving alleen het „bijeenbrengen van materiaal" voor de kunstgeschiedenis ten doel heeft, is streng vastgehouden. Samenvattende kunsthistorische beschouwingen over dit materiaal, gelijk die in nieuwere Duitsche inventariswerken — het stelselmatigst in de Oesterreichische Kunsttopographie — plegen te worden gegeven, zullen dus in de uitgaven der Rijkscommissie niet voorkomen. Zij zouden trouwens weinig doelmatig zijn, daar de deelen des lands, die in ieder stuk dezer uitgaven worden beschreven, te klein zijn om ze, kunsthistorisch, als afgesloten geheelen te mogen beschouwen. Met het oog op dit bezwaar, is het zelfs noodig gebleken de vóór- en vroeg-historische en de Romeinsche oudheden, die voor een goed deel alleen in hunnen onderlingen samenhang van belang zijn, te doen behandelen in overzichten, welke zich niet beperken tot het in een enkel stuk der monumentenbeschrijving voorkomende materiaal, doch een geheele provincie samenvatten. Zulke overzichten zullen worden bewerkt door specialisten en opgenomen in het stuk, dat de beschrijving eener provincie afsluit. Overigens worden deze oudheden bij de beschrijving der plaatsen, waarin zij gevonden zijn, alleen vermeld, met verwijzing naar de bestaande literatuur.

Ter vergemakkelijking van het gebruik van dit boek mogen de volgende aanwijzingen dienen.

---

[1]) Zie: J. H. GALLEE, Het boerenhuis in Nederland en zijne bewoners, waarin o. a. ook hoofdstukken voorkomen, gewijd aan de kleeding en de lijfsieraden. Vgl. ook: H. VAN DER KLOOT MEYBURG, Tachtig schetsen van boerenhuizen in Nederland.

[2]) Dit belet natuurlijk niet, dat de Commissie gaarne gebruik maakt van archivalische gegevens, ook al zijn zij nog niet gedrukt, die door anderen gevonden en tot hare beschikking worden gesteld.

De verschillende in één stuk behandelde gemeenten zijn gerangschikt naar de alfabetische volgorde van hare namen, bij welker spelling, evenals voor de overige nog gebruikelijke geografische namen, de schrijfwijze der door het Aardrijkskundig Genootschap uitgegeven „Woordenlijst" is aangenomen [1]). De beschrijving eener gemeente bestaat uit: den naam en het wapen der gemeente en de beschrijving der plaatsen (dorpen, gehuchten), die haar samenstellen, in alfabetische orde. Elk dezer plaatsbeschrijvingen begint c.q. met eene opgave der voor de locale geschiedenis belangrijke literatuur en geeft vervolgens eenige korte aanteekeningen betreffende de historische feiten, die op het lot der monumenten van invloed kunnen zijn geweest. Daarna volgt eene korte vermelding der vóór- en vroeg-historische en Romeinsche oudheden in de plaats gevonden; indien daartoe aanleiding bestaat, een overzicht der ontwikkeling van den plattegrond der plaats, en ten slotte de eigenlijke beschrijving der monumenten, ingedeeld in de volgende groepen:

a. de versterkingen en militaire gebouwen en al wat dient tot begrenzing, vergemakkelijking of versiering van land- en waterwegen;

b. kerkelijke gebouwen;

c. het raadhuis;

d. verdere burgerlijke openbare gebouwen;

e. werkplaatsen;

f. gebouwen voor onderwijs en liefdadigheid;

g. particuliere gebouwen;

h. voorwerpen in min of meer openbare verzamelingen of in particulier bezit.

Bij gebouwen, die in verloop van tijd voor verschillende doeleinden hebben gediend, geeft voor de plaatsing in een dezer groepen die bestemming den doorslag, welke uit hun karakter het duidelijkste spreekt. Om deze reden is b.v. de Kloosterkazerne te Breda bij de kerkelijke gebouwen ingedeeld, het Wapenmagazijn daarentegen, hoewel gebouwd voor Tuchthuis, bij de Militaire gebouwen. Elk van de bovengenoemde groepen wordt c.q. besloten met een korte vermelding der daartoe behoorende verdwenen gebouwen.

De beschrijvingen der gebouwen bestaan uit eene opgave der literatuur, een beknopt overzicht van hunne geschiedenis, en de eigenlijke beschrijving, in de volgorde van grondplan, uiterlijk en inwendig. Zij worden besloten met eene opgave der tot het gebouw behoorende voorwerpen. Aan iedere beschrijving is daarenboven de dateering van het gebouw of voorwerp toegevoegd, in den regel aangegeven door een eeuwcijfer, gevolgd door A of B ter aanduiding van de eerste of tweede helft eener eeuw, of door a, b, c, of d, om een der vierendeelen van die eeuw aan te wijzen. De plaatsaanduiding der onderdeelen van een gebouw geschiedt zooveel mogelijk door aanduiding der windstreek, waarop zij gelegen zijn, bij

---

[1]) Op kaart I is van deze spelling afgeweken, omdat dit de afdruk is eener bestaande kaart.

kerken echter steeds als waren zij zuiver geörienteerd. De woorden „rechts" en „links" worden gebruikt in objectieven zin, als in de liturgie en de heraldiek.

Alfabetische klappers op de behandelde zaken, de plaats- en de persoonsnamen, met een naar de verschillende bedrijven geordend register van de kunstenaars, kunstnijveren en ambachtslieden, wier namen in het boek voorkomen, worden aan elk stuk toegevoegd. Een chronologisch overzicht der behandelde monumenten vindt men op hunne soortnamen in het zaakregister.

Aan de afbeelding der monumenten heeft de Rijkscommissie bijzondere zorg gewijd. Bij de teekeningen heeft als beginsel gegolden, dat zij steeds, zonder eenige verandering of toevoeging, den toestand zouden weêrgeven, die tijdens de opname werd gevonden en dat, indien door bijzondere omstandigheden een oorspronkelijker staat dan de bestaande met zekerheid kon worden vastgesteld, afzonderlijke teekeningen dien zouden weergeven (zie in dit stuk b.v. op blz. 219 de reconstructie der kerk te Etten). De vanwege de Rijkscommissie gemaakte opmetingen zijn alle, zonder onderscheid, geheel gebaseerd op driehoeksmeting, zoodat voor hare volledige nauwkeurigheid kan worden ingestaan.

Van twee belangrijke gebouwen, de Groote kerk en de Militaire Academie te Breda, bestonden opmetingen, vroeger gemaakt voor het Departement van Binnenlandsche Zaken, onderscheidenlijk door de heeren Ad. Mulder en Tetar van Elven. De Commissie heeft gemeend, dat het niet aanging deze gebouwen opnieuw te doen opmeten, en dus gaarne gebruikt gemaakt van de gelegenheid deze bestaande teekeningen in dit werk op te nemen. Uit den aard der zaak kan zij echter voor de nauwkeurigheid van deze opnamen zich niet geheel verantwoordelijk stellen.

De opmetingen zijn alle gemaakt op de schalen 1 : 50 of 1 : 100 en moesten dus voor de reproductie in dit boek sterk worden verkleind. De fotografische opnamen, welke de Commissie deed maken (in de formaten 18 × 24 en 13 × 18), zijn in dit boek niet alle gereproduceerd. Alle foto's, evenals de oorspronkelijke teekeningen der opmetingen, kunnen in het Bureau der Commissie te 's-Gravenhage worden geraadpleegd.

Dit eerste stuk is bewerkt door den Secretaris der Rijkscommissie.

Alvorens de tekst ter perse werd gelegd, zijn de meeste beschrijvingen der monumenten door een der leden van de Commissie met den schrijver ter plaatse nagegaan. Aan dit werk werd deelgenomen door de heeren Jos. Cuypers, J. A. Frederiks en J. J. Weve. Elk van hen bezorgde deze revisie voor een deel der gemeente Breda; voorts bezocht de heer Jos. Cuypers voor dit doel: de gemeenten Chaam, Oosterhout, Prinsenhage, Rozendaal, en de kapellen te Galder en te Strijbeek (onder Ginneken); de heer Frederiks bezocht de gemeenten Etten, Rijsbergen, Rukfen en Sprundel, Teteringen, en Zundert; de heer Weve: Alfen

en Baarle-Nassau. De overige gemeenten werden door den schrijver alleen herzien. Ook in de enkele gevallen, waarin, bij deze herziening, over de dateering van een monument aanvankelijk verschil van meening bestond tusschen den bewerker en het met de revise belaste lid, is ten slotte overeenstemming bereikt kunnen worden.

Wat overigens den inhoud van dit boek betreft, heeft de Commissie zich ertoe bepaald toe te zien, dat de schrijver zich hield aan de door haar gegeven voorschriften.

De registers zijn bewerkt door den vroegeren assistent der Commissie, den heer A. A. van Rijnbach, litt. docts., thans leeraar aan het gymnasium te Alkmaar.

De illustraties zijn, voor zoover het tegendeel niet wordt aangegeven, alle naar opmetingen en foto's van den architect-teekenaar der Commissie, gemaakt in voortdurend overleg met den schrijver van den tekst. De clichés der afbeeldingen 20, 21, 23, 26 en 42 zijn aan een ander boek ontleend (vermeld op blz. 28); de foto's die ten grondslag liggen aan de afbeeldingen 48, 49, 52, 53, 68, 71, 72, 76, 90, 92, 128, 299, 306 en 307 zijn van beroepsfotografen betrokken, die voor de afbeeldingen 191 en 219 werden onderscheidenlijk gemaakt door de heeren W. Scheepens en Ad. Mulder, teekenaar en architect bij het Rijksbureau voor het toezicht op en de herstelling van de monumenten.

Het maken der boekdruk-clichés en de druk van het boek werden bezorgd door de firma Joh. Enschedé en Zonen te Haarlem, de kaartjes I en II zijn gemaakt door de firma J. Smulders en Co. te 's-Gravenhage.

De keuze der voor dit boek te bezigen papiersoort heeft de Commissie veel zorg gekost. Voor den goeden druk der clichés was eigenlijk een met een krijtlaag bedekt papier noodig, maar de bekende ondeugdzaamheid van dit z.g. kunstdrukpapier maakte het ongeschikt voor een boek, dat niet licht herdrukt zal kunnen worden en bestemd is ook het nageslacht over den toestand der Nederlandsche monumenten in te lichten. Ten slotte is door de Koninklijke Papierfabriek te Maastricht een lompenpapier vervaardigd, dat voldoet aan zeer hooge eischen van duurzaamheid — welwillend opgesteld door wijlen Prof. P. van der Burg te Delft — en dat toch zoo goed mogelijk voor clichédruk is geschikt gemaakt. Niettemin leverden de clichés op dit papier afdrukken, die in scherpte belangrijk achterstaan bij de drukken op krijtlaagpapier. Om hieraan tegemoet te komen, is, ten behoeve van hen, die meer waarde hechten aan een goeden druk der afbeeldingen dan aan de duurzaamheid van het boek, een deel der oplage op kunstdrukpapier gedrukt.

De Commissie kan met voldoening verklaren, dat hare ambtenaren steeds de grootst mogelijke tegemoetkoming hebben mogen ondervinden van de Gemeente- en kerkbesturen en de particulieren, wier hulp zij voor de uitvoering van hunne

taak behoefden. En zij kwijt zich ten slotte van een aangenamen plicht met dank te betuigen aan Zijne Excellentie den Minister van Binnenlandsche Zaken, die door de beschikbaarstelling van een crediet de uitgave van dit boek mogelijk maakte, en aan den raadsman van Zijne Excellentie, den heer J. A. Royer, Administrateur, Chef der Afdeeling Kunsten en Wetenschappen aan het Departement, wiens voortdurende medewerking haar in staat stelde deze uitgave geheel in te richten volgens hare wenschen.

De Rijkscommissie voornoemd,

De Voorzitter: P. J. H. CUYPERS.

's-Gravenhage, 18 *November* 1911. De Secretaris: JAN KALF.

VOORWOORD VAN DEN SCHRIJVER.

De bewerker eener monumentenbeschrijving heeft een tweeledige roeping: het materiaal te verzamelen voor de kunstgeschiedenis van een land, èn de belangstelling voor de monumenten op te wekken in wijde kringen der bevolking, door kennis van deze gedenkteekenen der voorvaderlijke kunst binnen ieders bereik te brengen. Het is mij niet gelukt een boek te schrijven, dat aan beide deze doeleinden gelijkelijk recht laat wedervaren: de wetenschappelijke taak eischte een nauwgezette verantwoording der medegedeelde feiten en een volledigheid in de beschrijvingen, welke — naar ik vrees — bijzonder geschikt zullen blijken om den lezer, die in de behandelde stof nog slechts matig belang stelt en dus juist ervoor gewonnen moest worden, eer af te schrikken dan aan te trekken.

Met toestemming van mijne lastgeefster, de Rijkscommissie, wensch ik daarom van dit voorwoord in de eerste plaats gebruik te maken om te verklaren, dat ik van elk auteursrecht op den inhoud van dit boek volledig afstand doe ten behoeve van hen, die de hier verzamelde gegevens in smakelijker vorm tot een grooter publiek zouden willen brengen, dan ik mij mag vleien te bereiken.

Op de Nederlandsche scholen wordt over Nederlandsche monumenten zoo goed als niet gesproken. De reeks geschriften, waarvan dit boek het eerste is, stelt ter beschikking van leeraren en onderwijzers al wat zij noodig hebben om hunne leerlingen dat glorievolle deel van 's lands geschiedenis te verhalen, dat in de vaderlandsche monumenten geschreven staat. Mogen *zij* vooral een ruim gebruik maken van deze boeken, om een geslacht te helpen kweeken, dat de monumenten liefheeft, omdat het leerde ze te begrijpen.

Ik heb dit boek natuurlijk niet tot stand kunnen brengen zonder veler medewerking. De altijd welwillende, dikwijls Brabantsch-gastvrije, ontvangst, van beheerders en eigenaars der besproken monumenten door mij genoten, moge ik hier met erkentelijkheid gedenken. Ook mijnen dank betuigen aan het bestuur van het Provinciaal Genootschap voor kunsten en wetenschappen in Noordbrabant, te 's-Hertogenbosch, dat mij de raadpleging der rijke prentverzameling van het Genootschap vergemakkelijkte en ten behoeve van dit boek de reproductie toestond van eenige afbeeldingen van monumenten. Van de ambtenaren aan openbare verzamelingen, als 's-Rijks Prentenkabinet te Amsterdam en de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage, ondervond ik steeds de meeste welwillendheid.

Bijzonder verplicht voel ik mij aan den Weleerwaarden heer G. C. A. Juten, kapelaan te Ginneken, die mij verschillende zijner aanteekeningen uit de archieven te Breda en te Mechelen afstond.

Ten zeerste heb ik voorts mijne erkentelijkheid te betuigen aan de leden der Rijkscommissie, de heeren Jos. Cuypers, Frederiks en Weve, die de revisie van het grootste deel der beschrijvingen in de aangenaamste samenwerking met mij bezorgden, en ten slotte wel het meest aan Jhr. Mr. Victor de Stuers, die zich de moeite getroostte alle proeven door te lezen van begin tot eind, en mij herhaaldelijk wijzigingen in den tekst voorsloeg, welke tot verduidelijking der beschrijvingen konden leiden, en dus even vele verbeteringen waren.

's-Gravenhage, 7 *November* 1911. JAN KALF.

INLEIDING.

Het grondgebied der voormalige Baronie van Breda is een deel der provincie Noordbrabant. Ten noorden wordt het begrensd door de gemeenten Zevenbergen, Zwaluwe en Geertruidenberg (die vroeger tot Holland behoorden), ten oosten door de gemeenten Goorle, Tilburg, Loon op Zand, Kapelle, Waspik en 's-Gravenmoer (eertijds deel uitmakende van de Meierij van Den Bosch), ten zuiden door België, en ten westen door de gemeenten Wouw, Steenbergen, Oosterhout, Gastel en Hoeven (weleer tot het Markiezaat van Bergen op Zoom gerekend).

In dit gebied liggen de gemeenten Alfen en Riel, Baarle-Nassau, Breda, Chaam, Dongen, Etten en Leur, Gilze-Rijen, Ginneken en Bavel, Oosterhout, Prinsenhage, Rijsbergen, Rozendaal, Rukfen en Sprundel, Terheiden, Teteringen, en Zundert. In de gemeente Baarle-Nassau zijn eenige enclaven van Belgisch grondgebied, o. a. het dorp Baarle-Hertog.

Staatkundige geschiedenis. Vondsten van oud- en vroeg-Germaansche en van Romeinsche oudheden, gedaan in de gemeenten Alfen, Baarle-Nassau, Breda, Rijsbergen, Terheiden en Teteringen, wijzen op vroegtijdige bewoning van verschillende gedeelten dezer landstreek [1]).

De Romeinen vonden in Brabant het Germaansche volk der Tungri, samengesteld uit verschillende stammen, waarvan eenige werden aangeduid met den verzamelnaam Texuandri („zuiderlingen"), die in den naam van het gewest „Taxandria" is bewaard gebleven. Tijdens Augustus behoorde de civitas der Tungri tot de provincie Gallia Belgica, later tot Germania secunda [2]).

In de vierde eeuw vestigden zich in Brabant Salische Franken en de pagus Tessandrus behoorde voortaan tot het Frankische rijk. Van het westelijk deel van Taxandrië vinden wij gewag gemaakt bij den dood der H. Gertrudis (659), als zij nl. eenige daar gelegen plaatsen, o. a. Tremella (Drimmelen), nalaat aan de abdij van Nivelles. In 712 vinden wij Alfen vermeld, dat dan door zekeren Engelbert wordt geschonken aan den H. Willibrordus, die het in 726 aan de abdij van Echternach vermaakt [3]).

De straks vermelde schenking van de H. Gertrudis kennen wij alleen uit twee bevestigingen, van 966 en 967, die haar in verschillende bewoordingen omschrijven. De laatste duidt eenige der goederen aan als liggende „in pago Strya", de eerste noemt ze „in pago Tessandria" gelegen — verschil, dat KLEYN (p. 27) trachtte

---

[1]) Zie nadere bijzonderheden over deze vondsten bij de beschrijving der genoemde plaatsen.

[2]) Zie: S. MULLER HZN., De civitates van Gallië (in Verhandelingen der Koninklijke Academie van Wetenschappen, afd. Letterkunde, N. R., dl. II[1]).

[3]) Zie hieronder, blz. 3.

op te lossen door de veronderstelling, dat de brief van 967 de gouw-indeeling volgt zooals die toen was, de brief van 966 echter zich aan den stand van zaken ten tijde der schenking (659) houdt. In ieder geval zouden wij dus mogen aannemen, dat in 967 een afzonderlijke gouw, Strya, afgescheiden van Taxandria, bestond, hoewel nog in 965, als keizer Otto de gift bevestigt van zekeren Theofridus, die Rijsbergen aan de abdij van St. Bavo te Gent geschonken had, ook dit dorp eenvoudig wordt aangeduid als gelegen „in Taxandro" [1]).

De gouw Strya werd ten noorden begrensd door de Maas en ten westen door de Striene, die — weinig westelijk van Steenbergen en Bergen op Zoom — de Maas aan de Schelde verbond. Ten zuiden paalde zij aan het graafschap Rijen, de westelijke helft der tegenwoordige Belgische provincie Antwerpen, en ten oosten aan Taxandrië, daarvan gescheiden door de Donge. In het noordwesten der gouw lag het dorp Strijen (in den tegenwoordigen Hoekschen waard) [2]).

Met terzijdestelling van hetgeen oudere Bredasche geschiedschrijvers van de historie van dezen pagus Strya, in zoo vroegen tijd, meenden te weten, zij alleen vermeld, dat KLEYN (blz. 41) den oorsprong der nieuwe gouw zoekt in goederen bij Steenbergen, welke Reginar I, graaf in Taxandria, die in 914 stierf, in het laatst der negende eeuw in leen had ontvangen van Koning Zwentibold. Hij neemt aan, dat in 967 een kleinzoon van Reginar, Ansfried, graaf van Strijen was. Deze werd opgevolgd door zijnen zoon Ansfried, die in 992 met zijne vrouw Hereswindis de abdij Torn in Limburg stichtte. Volgens eenen giftbrief van 992 had Hereswindis, voornemens zich in kloosterlijken staat te begeven, te Torn eene kerk gesticht en daaraan verschillende goederen geschonken, die zij in Strijen bezat. Zoo vernemen wij o. a. van het bestaan eener kerk te Baarle, van Gilze, en van een kasteel Sprundelheim in de buurt van het latere Sprundel [3]).

Toen Ansfried in 994 bisschop van Utrecht werd, kwam het graafschap Strijen aan Lambert van Leuven, in 1015 opgevolgd door zijnen zoon Lambert II. Vermoedelijk tijdens diens bestuur, in 1039 of vroeger, werd het noordelijk deel van het graafschap, het eigenlijke Strijen, van het zuidelijke gescheiden en kwam aan Holland. Het zuidelijk deel, bestaande uit de later gescheiden landen van

---

[1]) Deze schenking wordt echter betwijfeld. Zie onder, blz. 298.

[2]) Zie: J. C. RAMAER, Geographische geschiedenis van Holland bezuiden de Lek en de nieuwe Maas in de middeleeuwen (in: Verhandelingen der Koninklijke Academie van Wetenschappen, afd. Letterkunde, N. R. dl. II[3]), blz. 185.

[3]) Tegen KLEYN, die, op het voorbeeld van ouderen, dezen giftbrief voor onecht verklaarde, werd zijne echtheid volgehouden door HABETS (Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Academie van Wetenschappen, 3e R., dl. III en De archieven van Torn, I, blz. XII vv.). HABETS houdt het slot der oorkonde — de onderteekeningen — voor een later toevoegsel. Daartegenover betoogde BLOK (Nederlandsch Archievenblad, 1892, blz. 29 vv.) opnieuw de onechtheid van het geheele stuk. Ook ALBERS (Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht, 1894, blz. 347) geeft toe, dat de oorkonde in den overgeleverden vorm valsch is. Hij meent echter, dat de daarin verhaalde feiten juist zijn.

Breda en Bergen op Zoom, bleef een Brabantsch leen. Wie dit na Lambert II hebben bezeten, is niet met voldoende juistheid na te gaan [1]).

Eenige zekerheid krijgen wij eerst in het begin der twaalfde eeuw. Het Brabantsche deel van het vroegere graafschap Strijen blijkt dan eene heerlijkheid Breda te zijn geworden: in 1116 treedt zekere Hendrik van Breda op als stichter der kerk te Zundert [2]). Nadat diens achterkleinzonen, Godfried en Hendrik, kinderloos waren gestorven, ging de heerlijkheid Breda in 1179 over aan Hendrik van Schoten, die vermoedelijk de zoon was van Elisabeth, zuster van Godfried en Hendrik. In 1268 kwam Breda, bij gebreke van een mannelijken opvolger, aan Elisabeth van Schoten, gehuwd met Arnold van Leuven, aan wien hertog Jan I van Brabant, na Elisabeth's dood, in 1281, het land in vruchtgebruik gaf.

Voor Elisabeth's nalatenschap kwamen in aanmerking: Raso van Gaveren, heer van Liedekerke, als zoon van Sophia van Schoten, die eene zuster was van Elisabeth's vader, en Gerard van Wesenmale, als kleinzoon van Gilles van Schoten, een ouderen broeder van Elisabeth's vader. Nog bij het leven van Arnold van Leuven, werd daarom tot eene deeling besloten: In 1287 bepaalde Jan I van Brabant, dat Raso en Gerard elk de helft van haar landbezit, na Arnold's dood, in leen zouden ontvangen, en in 1290 had de limietscheiding plaats, waarbij aan Gerard van Wesenmale Bergen op Zoom met omringende dorpen werd toegewezen, aan Raso van Gaveren Breda en onderhoorigheden [3]).

Toen Raso's tweede zoon, Filips van Liedekerke, in 1318 stierf, zonder mannelijken erfgenaam, kwam Breda aan zijne oudste dochter, Adelise, gehuwd met Gerard van Rasinghem [4]), die het land in 1326 verkocht aan Jan III, hertog van Brabant, van wien Willem van Duvenvoorde het in 1339 in vruchtgebruik verkreeg. Deze, eigenlijk Willem Snikkerieme geheeten, was de bastaard van den in 1295 met Polanen beleenden Filips van Duvenvoorde. Daar hij geene wettige kinderen had, beschikte hij, 3 Juli 1350, dat het grootste deel zijner bezittingen zou overgaan op de nakomelingen van zijnen halfbroeder, Jan van Polanen, en wel aan diens zoon Jan, sinds 1342 heer van de Lek, het land van Breda, dat deze 1 April tevoren van den hertog van Brabant in leen had bekomen, met voorbehoud van Willem van Duvenvoorde's rechten. Jan van Polanen bezat Breda, tot hij in 1384 stierf, en werd opgevolgd door zijnen zoon Jan II, na wiens dood, in 1394, de heerlijkheid kwam aan diens dochter, Johanna. Door het huwelijk van deze, in

---

[1]) Dit overzicht der oudste geschiedenis van het graafschap Strijen is gevolgd naar KLEYN. Vgl. ook RAMAER, t. a. p.

[2]) Zie onder, blz. 354.

[3]) Tot hier volgde ik KLEYN en G. C. A. JUTEN, De oudste heeren van Breda (in Taxandria, XII, blz. 221 vv.). De deeling van 1287 en de limietscheiding van 1290 zijn afgedrukt bij VAN GOOR, blz. 427 vv.

[4]) Zie voor het volgende: H. J. KOENEN, Willem Snikkerieme en zijne magen of de opkomst der Polanen's (in De Wapenheraut, VIII, blz. 49 vv.) en RAMAER, a. w., blz. 263 vv.

1403, met Engelbrecht van Nassau, kwam Breda aan het Nassausche huis [1]). In 1442 werd Engelbrecht opgevolgd door zijnen zoon Jan, de eerste als heer van Breda. In een oorkonde, ten behoeve van Jan I in 1462 door Filips van Bourgondië gegeven, blijkt, dat de heeren van Breda tot de „baenrodsen" van Brabant werden gerekend [2]).

De tegenover deze bladzijde geplaatste lijst geeft een overzicht der heeren van Breda van 1116 tot 1475.

Nadat Jan I in 1475 gestorven was, zijn achtereenvolgens als heer van Breda opgetreden: Engelbrecht II († 1504), Hendrik († 1538) en René van Châlon († 1544). Na den dood van René, gingen diens bezittingen over op een zoon van zijnen oom Willem den Oude: Willem van Nassau († 1584). Deze werd in Breda opgevolgd door zijnen zoon Filips Willem, en, na diens dood in 1618, door zijnen jongeren zoon Maurits.

Nadat Breda in 1625 door Spinola was heroverd, werd aanspraak op de heerlijkheid gemaakt door een kleinzoon van Jan den Oude, graaf Jan van Nassau, als naaste in den bloede uit het Nassausche huis, die den Katholieken godsdienst beleed. Na een langdurig geding voor den Raad van Brabant, werd deze in 1629 door den koning van Spanje in het bezit der Baronie gesteld en ook door de stad als heer erkend. Als zoodanig komt hij voor, tot Frederik Hendrik in 1637 Breda had ingenomen, en als heer optrad. Sedert bleef Breda aan het huis Oranje-Nassau.

Voor de **wapens,** door de verschillende heeren van Breda gevoerd, zie de afbeeldingen bij VAN GOOR (in Boek I, hoofdstuk IV—VI) en vergelijk VAN DER AA, blz. 19 v.

Kerkelijke geschiedenis. De overlevering wil, dat reeds in de vierde eeuw de H. Servatius het Christendom heeft gepredikt in westelijk Brabant, en te Steenbergen eene kerk gesticht. De feiten, dat deze kerk aan het kapittel van St. Servaas te Maastricht heeft behoord en aan den H. Servatius gewijd werd, geven aan deze traditie eenige betrouwbaarheid. Ook de H. Eligius en de H. Amandus schijnen aan de kerstening van deze landstreek te hebben gearbeid — de laatste zou o. a. te Geertruidenberg eene kapel hebben gesticht — doch vooral de H. Lambertus en de H. Willibrordus hebben met vrucht hier het Evangelie verkondigd [3]).

Toch dagteekent de oudste vermelding eener kerk in het gebied, dat later de Baronie van Breda uitmaakte, eerst van 965, als Keizer Otto I de gift bevestigt van Rijsbergen, „cum ecclesia". Als Hereswindis in 992 aan de abdij Torn verschillende goederen schenkt, wordt eene kerk te Baarle genoemd. In het bij

---

[1]) Voor de heeren van Breda uit het huis Nassau, zie: ROEST VAN LIMBURG, Het Kasteel van Breda.

[2]) Het stuk is afgedrukt bij VAN GOOR, blz. 473.

[3]) Een en ander uitvoeriger bij KLEYN, blz. 27 v.

OVERZICHT DER HEEREN VAN BREDA VAN 1116 TOT 1475.

(Alleen de afstammelingen, van belang voor de Bredasche opvolging, zijn hierin opgenomen).

I HENDRIK VAN BREDA
vermeld in 1116.

II GERARD

III ARNULF

IV GODFRIED — komt voor 1155 tot 1160.
V HENDRIK — komt voor in 1173 en 1179.
ELISABETH — verm. geh. met N. VAN SCHOTEN

VI HENDRIK VAN SCHOTEN
komt voor in 1179 en 1181.

VII GODFRIED
† 1216.

VIII GODFRIED — † vóór 1228.
GILLES
XI HENDRIK — † vóór of in 1256
SOPHIA — verm. geh. met N. VAN GAVEREN.

Children of VIII Godfried:
IX HENDRIK — † vóór 1235.
X GODFRIED — in 1235 hr. v. Breda, † 1246.

Child of Gilles:
ISENTRUDIS — geh. met GODFR. V. WESENMALE.
XIV GERARD VAN WESENMALE — krijgt na de deeling van 1287 Bergen op Zoom.

Children of XI Hendrik:
XII HENDRIK — † 1268.
XIII ELISABETH — geh. m. **ARN. v. LEUVEN**, † na 1287. Tijdens hun leven, interregnum van ARNOLD's broeder:
XIIIa HENDRIK VAN LEUVEN — 1273—1274.

Child of Sophia:
XIV RASO VAN GAVEREN, hr. v. LIEDEKERKE — krijgt na de deeling van 1287 Breda, hr. van Breda 1290— ± 1303.

Children of XIV Raso van Gaveren:
XV RASO, hr. v. BOELAER — ± 1303—1314.
XVI FILIPS v. LIEDEKERKE — 1314—1318.

XVII ADELISE
in 1321 geh. m. **GERARD v. RASINGHEM**
verkoopt Breda in 1326 aan:

XVIII JAN III, HERTOG VAN BRABANT
verkoopt Breda in 1339 aan

FILIPS VAN DUVENVOORDE
sinds 1295 heer v. Polanen.

XIX WILLEM VAN DUVENVOORDE
doet in 1350 afstand ten behoeve van:

JAN VAN POLANEN

XX JAN I v. POLANEN v. BREDA
sinds 1342 heer van de Lek,
1350—1384 heer van Breda.

XXI JAN II VAN POLANEN
1384—1394.

XXII JOHANNA VAN POLANEN
† 1445, geh. 1403 m. **ENGELBRECHT I v. NASSAU** † 1442.

XXIII JAN I v. NASSAU v. BREDA
1442—1475.

diezelfde gelegenheid gegeven Gilze, wordt van eene kerk geen gewag gemaakt. Het is hier niet de plaats om naar de echtheid van de ons overgeleverde oorkonde dezer schenking een onderzoek in te stellen, doch het verdient, met het oog op de lotgevallen der monumenten, toch zeer de aandacht, dat de abdij Torn verschillende bezittingen in de Baronie van Breda heeft gehad [1]). Te Baarle had zij het begevingsrecht van de kerk en de filiaalstichtingen daarvan, o. a. de kapel te Uilekoten. Voorts bezat zij er het kasteel Bruheze, had er een laathof, waartoe o. a. gronden behoorden, gelegen te Alfen en te Chaam, en trok er de tienden.

De abdij bezat ook het patronaat der kerk van Gilze met hare dochterkerken Bavel, Etten, Ginneken en Prinsenhage. Ook te Gilze had zij een laathof, en in al deze plaatsen was zij tiendhefster.

In Sprundel had zij eveneens de kerk te begeven, en bezat zij tienden.

Als tiendhefster nu moest de abdij bijdragen in het onderhoud van de kerkgebouwen en de tiendklok in den toren. De belanghebbenden zorgden er wel voor, dat zij hare verplichtingen ook nakwam, en zoo zien wij b.v. de abdij betrokken in de herstelling der kerk te Etten (zie onder, blz. 220) en vinden wij hare hulp ingeroepen bij de vergrooting der kerk te Prinsenhage (zie blz. 289). Ook toen, na den vrede van Munster, de kerken in de Baronie in het bezit der Hervormden waren gekomen, werd de abdij telkens genoopt bij te dragen in herstellingskosten van kerken, en in den toren te Etten hangt nog heden een klok, feitelijk ten behoeve der Hervormde gemeente door deze Katholieke abdij geschonken (zie blz. 224). Aan deze eigenaardige verhouding is het mede te danken, dat verschillende der uiterst kleine Hervormde gemeenten in de Baronie de voor hare behoeften veel te groote kerkgebouwen voor algeheel verval hebben kunnen behoeden — en dat het archief der abdij ons tal van gegevens heeft bewaard, voor de geschiedenis der monumenten van belang [2]).

Alleen van de kerken te Groot-Zundert en te Terheiden zijn bepaalde stichtingsjaren overgeleverd: 1116 en 1400. Voor de overige kerken hebben wij alleen de toevallige gegevens harer eerste vermelding en wel, behalve de twee reeds genoemde te Rijsbergen en Baarle, van Nispen in 1157, van Alfen in 1175, van Etten, Ginneken en Prinsenhage in 1261, van Klein-Zundert in 1265, van Rozendaal in 1266, van Breda in 1269, van Oosterhout in 1277, van Zonzeel tusschen 1302 en 1312, van Bavel in 1316 en van Den Hout in 1336. De overige kerken en kapellen komen voor het eerst voor in de vijftiende of de zestiende eeuw. Van hare onderlinge verhouding is mij het volgende gebleken:

Alfen was de moederkerk van Chaam en Riel; Baarle van Uilekoten; Breda van Zonzeel, Terheiden en Teteringen; Gilze had tot dochterkerken Ginneken,

---

[1]) Vgl. HABETS, I, blz. XXI v.

[2]) Zie Hoofdstuk VII in HABETS' inventaris van dat archief (II, blz. 458 vv.).

Bavel, Etten en Rijen. Prinsenhage, Sprundel en Leur waren weder filiaalstichtingen van Etten; Nispen was de moederkerk van Rozendaal.

Kloosters zijn er in de Baronie slechts betrekkelijk weinige geweest. Het waren alle vrouwenkloosters, en zij waren vermoedelijk meest alle gevestigd in de stad Breda, want de door de overlevering als „kloosters" aangewezen gebouwen op het platteland — die in de plaatsbeschrijvingen in dit boek vermeld zijn — zullen in den regel wel niet anders zijn geweest dan z.g. „uithoven" (grangia) van kloosters, daar anders van haar bestaan wel meer bekend zou zijn gebleven, dan het geval is. Dat mannenkloosters in de Baronie — vóór de Hervorming — geheel ontbraken, is niet bij toeval: VAN GOOR (blz. 98) bericht, dat de heeren van Breda nooit eenige manskloosteren binnen hunne stad [en blijkbaar binnen hun gebied] hebben willen toelaten, en hieraan zóó streng de hand hielden, dat Hendrik van Nassau in 1517 zelfs weigerend antwoordde op een verzoek van het stadsbestuur en de armenverzorgers om een aantal Cellebroeders te mogen opnemen, die in tijd van pest de zieken zouden bijstaan en de dooden begraven.

Dat van invloed der monnikorden op de beschaving in de Baronie daarom in het geheel geen sprake zou kunnen zijn, behoeft nog niet te worden aangenomen, want, behalve enkele der vrouwenkloosters, werden verschillende kerken er door reguliere priesters bediend: zoo vinden wij Praemonstratensers, uit de abdij Tongerloo, werkzaam te Alfen, Chaam, Nispen, Riel, Rozendaal en Klein-Zundert, en Benedictijnen, uit de abdij van St. Bavo te Gent, te Rijsbergen.

De Hervorming heeft alleen in de stad Breda invloed van beteekenis verkregen. Vóór den vrede van Munster konden de enkele Hervormde gemeenten, die zich op het platteland hadden gevormd, alleen met steun uit Holland in stand worden gehouden, en ook toen, na den vrede, alle kerken aan de Katholieken ontnomen en aan de Protestanten gegeven waren, bleven de gemeenten zoo weinig talrijk, dat zij zelfs verschillende van de haar toegewezen gebouwen ongebruikt moesten laten. Deels tengevolge der desbetreffende bepaling in de additioneele artikelen der Staatsregeling van 1798, deels door besluiten van Lodewijk Napoleon, kon dan ook het meerendeel der kerken aan de Katholieken worden teruggegeven, zonder dat de Hervormden daardoor al te zeer werden ontriefd [1]).

Betreffende de **kerkelijke indeeling** der Baronie valt het volgende te vermelden. Aanvankelijk vormde het gebied der voormalige Romeinsche provincies Belgica prima en beide Germaniae één enkele kerkprovincie, de provincia Treviensis. Nadat onderscheidenlijk in 747 en 799 de aartsdiocesen Mainz en Keulen hiervan waren afgescheiden [2]), behoorde Brabant tot de Keulsche kerkprovincie,

---

[1]) Nog omstreeks 1845, toen VAN DER AA zijn boek over de Baronie uitgaf, waren onder de 54 000 inwoners slechts 3200 Hervormden, met inbegrip der Waalschen.

[2]) Zie: S. MULLER HZN., a. w., blz. 9 v.

en wel tot het bisdom Luik [1]). Brabant en Limburg, met eenige thans Pruisische streken, vormden van dit bisdom het aartsdiaconaat Kempenland, dat in verschillende dekenaten was verdeeld.

De Baronie behoorde tot het dekenaat Hilvarenbeek, gewoonlijk Beek genoemd. Bij de oprichting der nieuwe bisdommen in 1559, werden uit het aartsdiaconaat Kempenland grootendeels gevormd de diocesen Roermond en 's-Hertogenbosch, terwijl het westelijk deel van Kempenland, waarbij de Baronie, gevoegd werd bij het bisdom Antwerpen. Toen bisschop Sonnius in 1571 zijn bisdom in dekenaten verdeelde, kwamen de dorpen in de Baronie meest alle bij het dekenaat Breda. Volgens de kaart van het bisdom Antwerpen door PETRUS VERBIST [2]), behoorden in het begin der zeventiende eeuw Loveren, Nijhoven en Uilekoten (alle onder Baarle) met Riel tot het dekenaat Hoogstraten; Rozendaal, Rukfen en Sprundel tot het dekenaat Bergen op Zoom; de overige plaatsen alle tot het dekenaat Breda.

Nadat het bisdom Antwerpen, overeenkomstig het in 1801 tusschen Frankrijk en Paus Pius VII gesloten concordaat, was opgeheven, werden bij besluit van 22 Maart 1803 de dekenaten Breda en Bergen op Zoom samengevoegd tot het Apostolisch vicariaat van Breda, dat bij het herstel der bisschoppelijke hiërarchie in 1853 met Zeeuwsch-Vlaanderen werd vereenigd en tot het Bisdom Breda verheven. Dit bisdom is thans, voor zoover de Baronie betreft, verdeeld als volgt [3]):

Dekenaat Breda met de parochiën Achtmaal, Beek, Breda, Groot- en Klein-Zundert, Prinsenhage en Rijsbergen.

Dekenaat Etten met de parochiën Etten, Leur, Rukfen, Schijf, Sprundel, St. Willibrord en Zegge.

Dekenaat Ginneken met de parochiën Alfen, Baarle-Nassau, Bavel, Chaam, Gilze, Ginneken, Molenschot, Riel, Rijen, Uilekoten en Ulvenhout.

Dekenaat Oosterhout met de parochiën Den Hout, Dongen, Dorst, Klein-Dongen, Oosteind, Oosterhout, Terheiden, Teteringen en Wagenberg.

Dekenaat Steenbergen met de parochiën Nispen en Rozendaal.

De Hervormde gemeenten in de Baronie vormen den ring Breda, behoorende tot de classis Breda, die vroeger deel uitmaakte van de provinciale synode van Zuidholland, thans onder het Provinciaal kerkbestuur van Noordbrabant staat.

---

[1]) In de Bredasche oorkonden vindt men dan ook zoowel den Brabantschen als den Luikschen jaarstijl gebezigd. Vgl.: JUTEN, Cartularium van het Begijnhof te Breda, blz. XXXXV.

[2]) Deze kaart, opgedragen aan Joannes Malderus, die van 1611 tot 1633 bisschop van Antwerpen was, is gereproduceerd bij DE RAM, Synopsis actorum ecclesiae antverpiensis, liber prodromus.

[3]) Volgens den Piusalmanak, 1911. Voor de oude indeeling volgde ik in hoofdzaak: JUTEN, Kerkelijk Oosterhout, blz. 1 vv.

In de stad Breda bestaan ook eene Waalsche, eene Evangelisch-Luthersche en eene Nederlandsch-Israëlitische gemeente.

Dorpsaanleg. De dorpen in de Baronie vertoonen bijna alle het type van het wegdorp. Daar de huizen echter niet vlak aan den weg, doch aan weerszijden op eenige meters afstand ervan zijn geplaatst, bestaat het dorp in den regel uit een tamelijk breede straat. In de gehuchten en de meeste dorpen is evenwel nog geene gesloten bebouwing tot stand gekomen: aan weerszijden van den weg liggen eenige hoeven, welker huizen nu eens met den gevel, dan met eenen zijwand naar den weg zijn gekeerd. In andere dorpen zijn de terreinen tusschen deze huizen reeds met meer of minder dicht op elkander staande woningen bebouwd, zooals te Dongen, Etten, Leur, Rijsbergen en Zundert. In de grootere dorpen vlak bij de stad, als Ginneken, Prinsenhage en Terheiden, is de bebouwing grootendeels geheel aaneengesloten, en in de vlekken Oosterhout en Rozendaal is het aantal gesloten-bebouwde wegen zoo toegenomen, en het naar-de-straat-richten der smalle gevelzijden van de huizen zóózeer regel geworden, dat deze plaatsen een steedsch karakter dragen.

Lang-uitgestrekt zijn de dorpen niet, daar hunne bebouwing, bij toeneming der bevolking, zich bij voorkeur uitbreidt langs zijwegen, zooals te Alfen, Etten, Gilze en Ginneken.

Een uitzondering maakt Dongen, dat een zeer lang-gestrekten aanleg vertoont, doch ook overigens van het beschreven type afwijkt. De oorspronkelijke aanleg schijnt die van een komdorp te zijn geweest. De kerk ligt midden op een ovaal plein en is rondom omgeven door een kerkhof. Aan de zuidzijde buigt een weg zich om het kerkhof heen. Ook de noordkant was ombouwd, en op eenigen afstand dezer bebouwing ligt, ongeveer evenwijdig daaraan, een tweede bebouwde weg, die twee punten van den zuidelijken weg, ten oosten en ten westen der kerk, verbindt. Een radiaalweg verbindt daarenboven den noordelijken weg met het kerkplein. Na den brand van 1673 (zie blz. 207), zijn de huizen in de nabijheid der kerk echter niet herbouwd en in de negentiende eeuw heeft Dongen zich vooral uitgebreid langs den weg van Tilburg naar Oosterhout. Ten noorden van het dorp loopt die langs de Donge, en hier zijn de huizen aan den overkant van het water gebouwd, door bruggetjes en vlonders met den weg verbonden, zoodat de aanleg op dien van het veendorp gelijkt.

Daar de kerken alle meer of minder geöriënteerd zijn, liggen zij zeer verschillend ten opzichte der hoofdwegen: in Chaam, Rijsbergen en Terheiden met het choor; in Etten, Ginneken, Oosterhout en Prinsenhage met eenen der zijmuren; in de overige dorpen met den toren aan den weg.

In de dorpen, die een plein of markt hebben, is de kerk meestal daaraan gelegen: te Ginneken, Oosterhout, Prinsenhage en Rozendaal. Deze pleinen, driehoekig te

Ginneken, Oosterhout en Rozendaal, rechthoekig te Prinsenhage en Baarle, en uitteraard zeer verschillend van afmeting, zijn gewoonlijk versierd met een meer of minder monumentale pomp.

Opmerkelijk is de aanleg van Oosterhout, dat twee pleinen heeft. Het eene, „de Heuvel" geheeten, heeft den vorm van een lang-gerekt trapezium. Aan dit, met boomrijen beplante, plein staat het raadhuis. Aan het andere, „de Markt", driehoekig van grondvorm, ligt de kerk.

De meeste dorpen in de Baronie maken een geheel modernen indruk, daar de tegenwoordige gedaante hunner bebouwing nog zeer jong is.

LIJST DER MEEST-AANGEHAALDE WERKEN

MET OPGAVE DER GEBEZIGDE VERKORTE TITELS.

VERKORTINGEN.	VOLLEDIGE TITELS.
VAN DER AA.	A. J. VAN DER AA, Geschiedkundige beschrijving van de stad Breda en hare omstreken, Gorinchem, 1845.
VAN DER AURA.	V. VAN DER AURA, Geschiedkundige bijdragen betreffende het Norbertinessenklooster van St. Catharinadal, Oosterhout, 1894.
COPPENS.	J. A. COPPENS, Nieuwe beschrijving van het bisdom 's-Hertogenbosch, 4 dln., 's-Hertogenbosch, 1840—1844.
VAN GOOR.	TH. E. VAN GOOR, Beschrijving der stadt en lande van Breda, 's Gravenhage, 1744.
GRAMAYE.	J. B. GRAMAYE, Antiquitates Bredanae, in: Antiquitates illustrissimi ducatus Brabantiae, Leuven en Brussel, 1708.
HABETS.	J. HABETS en J. A. FLAMENT, De archieven van het kapittel der hoogadellijke rijksabdij Thorn, 2 dln., 's-Gravenhage, 1889—1899.
HERMANS, Bijdragen.	C. R. HERMANS, Bijdragen tot de geschiedenis, oudheden, letteren, statistiek en beeldende kunsten der provincie Noord-Brabant, 2 dln., 's-Hertogenbosch, 1845.
HERMANS, Mengelwerk.	Geschiedkundig Mengelwerk over de provincie Noord-Braband, bijeengebragt door C. R. HERMANS, 2 dln., 's-Hertogenbosch, 1840—1841.
HERMANS, Oudheden.	C. R. HERMANS, Noordbrabant's oudheden, 's-Hertogenbosch, 1865.
KLEYN.	A. G. KLEYN, Geschiedenis van het land en de heeren van Breda tot het tijdstip der afscheiding van Bergen op Zoom, Breda, 1861.
KRÜGER.	J. B. KRÜGER, Kerkelijke geschiedenis van het bisdom van Breda, 4 dln., Bergen op Zoom, [1872—1878].
LE ROY.	J. LE ROY, Groot wereldlijk tooneel des hertogdoms van Braband, 's-Gravenhage, 1730.

VERKORTINGEN.	VOLLEDIGE TITELS.
SASSEN, Tijdschrift.	Tijdschrift voor Noordbrabantsche geschiedenis, taal- en letterkunde, onder redactie van A. SASSEN, 3 dln., Helmond, 1883—1886.
SCHUTJES.	L. H. C. SCHUTJES, Geschiedenis van het bisdom 's-Hertogenbosch, 5 dln., St.-Michiels-Gestel, 1870—1876.
Taxandria.	Taxandria. Tijdschrift voor Noordbrabantsche geschiedenis en volkskunde onder redactie van W. J. F. JUTEN en G. C. A. JUTEN, dl. I—XVII, Bergen op Zoom, 1894—1910.
Tegenw. Staat, II.	Tegenwoordige staat der Vereenigde Nederlanden; tweede deel: vervattende eene beschrijving der Generaliteitslanden....., Amsterdam, 1751.

ALFEN EN RIEL.

De vroeger-afzonderlijke heerlijkheden Alfen en Riel zijn in 1810 vereenigd tot ééne gemeente.

Het **wapen** is dat van Alfen: een schild van lazuur, waarin drie rotsen van goud, geplaatst 2 en 1, gedekt met een vijfpuntige gouden kroon. Afbeelding bij VAN GOOR (blz. 372), waar echter het schild van sinopel is en zonder kroon, en bij D'ABLAING VAN GIESSENBURG (Noord-Brabant, plaat 1 N°. 5). Wapen.

ALFEN.

Naam. Zie: VAN DEN BERGH, Handboek der Middelnederlandsche Geographie, blz. 214; Nomina Geographica Neerlandica, II, blz. 21, en KLEYN, blz. 28. Naam.

Geschiedenis. Alfen wordt het eerst vermeld in 712, in welk jaar Engelbert, de zoon van Gaotbert, aan bisschop Willibrord schonk al het erfgoed, dat hij bezat te Alfen in de gouw Taxandria, te weten elf hoeven met zijn zaal (sala) en hof (curticulo), met de hoorigen en hun goed (KLEYN, blz. 28). In 726 schonk Willibrord deze bezitting aan de abdij van Echternach, welker abt Lodewijk in 1175 de kerk van Alfen, door hare pastoors lang onachtzaam bestuurd, tegen vergoeding van 1 mark zilver, afstond aan Wibert, abt te Tongerloo en zijne opvolgers, opdat zij de plaats van den pastoor zouden vervullen (HABETS, II, 732). Geschiedenis.

In 1342 kwam de heerlijkheid aan Willem van Duvenvoorde, die haar overgaf aan Jan van Polanen, waardoor zij bij het land van Breda werd gevoegd.

In 1542 is het dorp door Maarten van Rossum op zijnen tocht naar Leuven geplunderd en platgebrand, en ook in de volgende oorlogen heeft het, volgens VAN GOOR (blz. 372), „door plondering, brandschatting en verwoesting veel moeten lijden".

VROEG-GERMAANSCHE EN ROMEINSCHE OUDHEDEN.

In 1792 werden door A. HEYLEN, kanunnik van Tongerloo, in de nabijheid van Alfen eenige grafheuvels ontgraven en daarin urnen gevonden. Zie zijn werk: Verlichtinge der Brabandsche en andere Nederlandsche Oudheden, ofte Vaderlandsche verhandelinge over eenige urnen ofte lykvaten.... ontdekt bij het dorp Alphen, Maastricht, 1793 (met platen). Herdrukt in: Historische Verhandelingen over de Kempen, Turnhout, 1838. De eigenlijke beschrijving der vondsten is overgenomen bij HERMANS, Mengelwerk, II, blz. 265 vv. (met een plaat).

Eene nieuwe ontgraving van grafheuvels op de z. g. Molenheide geschiedde in 1842 door den heer PROSPER CUYPERS. Zie zijn „Berigt" daarover in NYHOFF's Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde, IV, blz. 181 vv. (met een terreinkaart en twee platen met afbeeldingen der voorwerpen).

In hetzelfde jaar hadden ook opgravingen plaats in de heide bij het gehucht Brakel onder Riel. Eenige der toen gevonden voorwerpen zijn afgebeeld bij Hermans, Oudheden, platen IV en V. Vgl. aldaar, blz. 69 vv.

Eenige der bij Alfen en Riel gevonden voorwerpen berusten thans in 's Rijks

Museum van Oudheden te Leiden en zijn vermeld als „vroeg-Germaansch" in den Catalogus onder de nummers B. II, 178 (blz. 40) en 460—482 (blz. 43); B. III, 572—575 (blz. 61). Enkele in het Magazijn: B. II *c. d.* (blz. 98). Andere toen gevonden voorwerpen worden thans bewaard in de verzameling van het Noord-brabantsch Genootschap.

Tusschen Alfen en Riel vond de kanunnik Heylen eenige wallen, z. i. van een Romeinsch legerkamp. Daarbij werden verschillende Romeinsche munten gevonden, waarvan eenige thans berusten in de genoemde verzameling. Vgl. Hermans, Oudheden, blz. 67.

KERK.

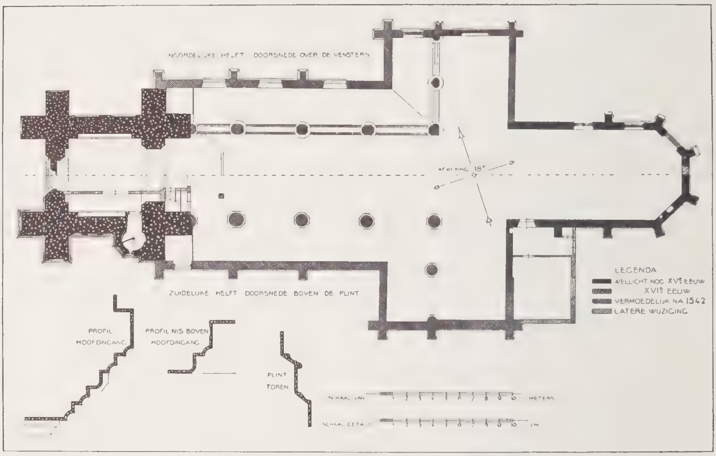

Afb. 1. Plattegrond der R. K. kerk te Alfen.

R. K. Kerk.

DE R. K. KERK, gewijd aan den H. Willibrordus, is, evenals de toren, eigendom van de R. K. parochie van dien naam.

Geschiedenis.

Geschiedenis. Eene kerk wordt het eerst vermeld in 1175, bij hare overdracht aan de abdij Tongerloo. In 1553 waren er 4 altaren (SCHUTJES, I, blz. 27). In 1648 werden deze, tengevolge van den vrede van Munster, verwijderd, waarna de kerk 5 jaar gesloten bleef. Blijkens de verhandelingen van de vergadering der classis Breda op 31 Mei 1652 (HABETS, II, blz. 491) waren er toen in de kerk „nogh eenige overblyfsels van het pausdom, die de kerckmeester heeft aangenomen wegh te wisschen" (muurschilderingen?), terwijl vele der „ornamenten" te vinden zouden zijn „in de schuyre daer men misse doet", andere „onder de gemeyne buyren". Er was toen ook in het dorp „eene schoone pastory, daer op de

paep zelfs woont". In 1653 kwam de kerk, bij het optreden van Johannes Dubel als eersten predikant, aan de Hervormden, die haar behielden tot 1819, toen de Hervormde gemeente, tot één lid verminderd, met Bavel en Chaam werd gecombineerd, waarna het gebouw bij Koninklijk besluit van 11 Augustus 1820, N°. 137 aan de Katholieken is teruggegeven. Het gebouw is in 1909, op den toren na, gesloopt en door een nieuwe kerk vervangen.

Beschrijving. De kerk lag vrij, omgeven door een kerkhof, en geörienteerd met eene afwijking naar het zuiden van 18°. Zij bestond (afb. 1) uit een bij den toren aansluitend driebeukig schip, ter diepte van vier traveeën, een buiten de zijbeuken reikend dwarspand, langs welks westzijde de zijbeuken waren voortgezet, en een priesterchoor van drie traveeën, met uit drie zijden van eenen achthoek gevormde sluiting. Bij eene binnenwerksche diepte Beschrijving. Plattegrond.

Afb. 2. De R. K. kerk te Alfen, uit het zuidoosten.

van 39 M. was de kerk, in het transept 21,40 en in het schip 13,10 breed. Het middenschip was, tusschen de muren, 6,20 breed, de zijschepen maten 2,65 M. De diepte der schiptraveeën, van hart tot hart der zuilen, bedroeg 4,60 M. Tegen den oostelijken wand van den noorderkruisarm en den zuidelijken muur van het choor was eene sacristie aangebouwd van 4,30 $\times$ 6,90 M.

Uitwendig (afb. 2). De kerk was geheel opgetrokken van roode baksteen. De muren van het choor, hooger dan het schip, waren versterkt met tweemaal versneden beeren, waartusschen slanke spitsboogvensters waren aangebracht, ten deele gedicht, overigens voorzien van moderne traceeringen in gothischen trant. Het dak van het choor was met leien belegd. Uitwendig.

De transeptgevels, op de hoeken van dubbele beeren voorzien, en langs den top met eene

vlechting gedekt, hadden elk een driedeelig venster, eveneens met modern harnas. De voortzetting der zijbeuken langs het dwarspand was hiermede onder één leiendak gedekt. De sacristie was met een lessenaardak tegen den oostelijken transeptwand aangesloten. Bij den aanzet van de gevellijn was haar zuidelijke sluitwand versierd met een in zandsteen gehouwen liggend leeuwtje, vermoedelijk zestiende-eeuwsch.

De drie beuken van het schip werden door één zadeldak overspannen. De zijbeukmuren, met eens-versneden beeren versterkt, hadden in elke travee een met moderne ramen gedicht spitsboogvenster, dat boven de daklijn reikte, waarom de muren hier een geveltje droegen, met een dwarsdakje aan het zadeldak verbonden (afb. 5).

Inwendig.

Inwendig (afb. 3). De drie beuken waren gescheiden door op achtkante basementen gestelde zuilen, die op lijstkapiteelen spitsbogige scheibogen droegen. Hierboven was een houten lijst aangebracht, waarop de schinkels rustten van het spitsbogig houten tongewelf met nok en twee gordingen, dat middenbeuk, dwarspand en choor overdekte. De zijbeuken waren overdekt met segmentvormige houten halftongewelven, in elke travee met een steekkapje verbonden aan het venster.

Afb. 3. Inwendig der R. K. kerk te Alfen.

Het geheele interieur was gewit. In den zuidelijken veelhoekswand van het choor bevond zich een nisje, piscina, met gesmeed ijzeren haak voor het ophangen van den waterketel.

Dateering.

Vermoedelijk hebben kerk en toren geleden bij den brand van Alfen in 1542 en zijn zij kort daarna herbouwd. De muren van het choor schenen ouder dan die van het schip en dagteekenden wellicht nog uit de vijftiende eeuw. Het schip was, blijkens de aansluiting aan den toren, jonger dan deze, die in 1559 voltooid werd. Het inwendige der kerk was blijkbaar bij de reconciliatie in 1820 belangrijk hersteld en het choor van een houten wandbetimmering voorzien.

Toren.
Uitwendig.

De toren (afb. 4—6), van zuiver vierkant plan, buitenwerks 9,10 × 9,10 M. en inwendig 5,50 × 5,50 M. metend, is opgetrokken van helderroode baksteen (formaat: 0,22 × 0,11 × 0,05 M., 10 lagen: 0,65 M.) in kruisverband, met toepassing van zandsteen alleen voor de plint- en waterlijsten, de bekroningen der pinakelspitsen en de haken (redents) der traceeringen.

Hij is op elk der hoeken versterkt met twee, door spaarvelden en fialen

verlevendigde, contreforten, en heeft aan den zuidkant, tegen den oostelijken contrefort, een achtkanten traptoren, opgaande tot twee derden der hoogte van zijne tweede geleding. De wanden van dezen traptoren zijn versierd met spaarvelden; hij is gedekt door een, met een knop bekroonde, gemetselde spits (afb. 6).

De toren heeft drie, door geprofileerde waterlijsten gescheiden, geledingen. Aan den westkant is de onderste afdeeling versierd met een spitsbogig gesloten nis, beneden doorbroken door een korfbogige deur met rondboognisje er boven, terwijl de bovenhelft, vroeger geopend als venster, thans is dichtgemetseld en van een klein rond venster voorzien. De tweede geleding is versierd met twee tweedeelige spaarvelden en wordt bekroond door een gemetselde open borstwering, die den omgang afsluit, gevormd door het terugspringen der derde geleding. Deze is versierd met twee tot hare volle hoogte opgaande spaarvelden, welker tusschendam met een driehoekigen beer is versterkt. Deze spaarvelden zijn doorbroken door slanke, tweedeelige galmgaten, niet in het midden der spaarvelden, doch aansluitend bij den tusschendam geplaatst (afb. 6).

Afb. 4. R. K. kerk te Alfen uit het zuidwesten.

De oostelijke torenwand heeft in de onderste geleding een spitsboog, die de verbinding vormt tusschen toren en kerk. De beide zijwanden zijn in de onderste geleding door een waterlijst in twee afdeelingen verdeeld, beide met spaarvelden versierd. Overigens zijn zij behandeld als de westwand. De toren is bedekt met een met leien belegde, van vier- tot achtkant ingesnoerde, spits, waarop een bol met gesmeed-ijzeren leliekruis en haan. De hoogte van het metselwerk bedraagt 33,30 M., die van de spits 22 M. In 1910 zijn de contreforten bekroond met hooge pinakels en is daartusschen een gemetselde borstwering om de spits aangebracht. De hierbij gereproduceerde foto's zijn opgenomen vóór deze toevoeging.

Afb. 5. Toren der R. K. kerk te Alfen uit het zuidoosten.

Inwendig.

In den toren zijn inkassingen van kruiswelven bewaard boven de eerste geleding en boven de derde. In den traptoren is een gemetselde wenteltrap; waar deze eindigt is de trap voortgezet in de muurdikte tot de derde geleding.

Dateering.

Volgens mededeeling van den opzichter is in 1910 boven in den oostwand van den toren het jaartal 1559 gevonden, aangebracht op vier blokjes zandsteen, die verborgen waren achter het daar aanwezig wijzerbord. Deze blokjes, die door nieuwe werden vervangen, zijn weggeraakt. De toren is in 1885 gerestaureerd onder leiding van den architect Van Langelaar. In 1910 zijn om zijne spits pinakels en een borstwering aangebracht onder leiding van Jos. Cuypers en Jan Stuyt.

In den toren hangen drie klokken.

Klokken.

1. Klok van 0,665 M. middellijn, met het opschrift: JAN VAN DEN GHEIN HEFT MI GHEGOTEN INT JAER MCCCCCXL, in renaissance kapitalen. Zij is versierd met een renaissance ornamentrand en 4 medaillons: de Annunciatie, het H. Avondmaal, een engel met den zweetdoek, en de Mis van den H. Gregorius, afgewisseld door cartouches.

2. Klok van 1,13 M. middellijn, met het opschrift: PETER VAN DEN GHEYN HEEFT MY GHEGOTEN ANNO 1734 || RDUS ADM AC AMPLISSI-

MUS DNUSD || SIARDUS VAN DEN NIEUWENEYNDE ABBAS TONGERLOENSIS || DE HEER FLORIS VAN GILS SCHOUTETH VAN A. B. C., in Romeinsche kapitalen.

3. Klok van 1,04 M. middellijn, met het opschrift: ALEXIUS ET PETRUS PETIT ME FUDERUNT ANNO 1763 || DE HEER FLORIS VAN GILS SCHOUTET VAN ALPHEN BAARLE EN CHAAM, in Romeinsche kapitalen.

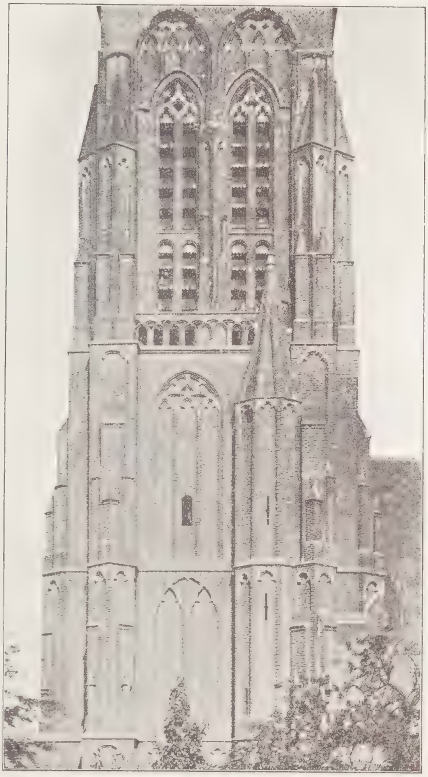
Afb. 6. Toren der R. K. kerk te Alfen (zuidzijde).

Zerk.

Voor de deur van den toren ligt een zerk, blijkens het zeer gesleten opschrift, van Willem van den Kieboom, overleden in 1440.

Voorwerpen. De kerk bezit de volgende oude voorwerpen:

Zerken.

Eenige grafzerken, waarbij een, uit de zestiende eeuw, van een priester, en vier uit de zeventiende eeuw: 16.., 1641, 1653 en 1673, deze laatste van Charles de Roy Johanz. en Dimpena Melens.

Kandelaars.

Een gesmeed ijzeren standaard (afb. 7) voor de Paaschkaars en twee kleine kaarsen, waaraan een ring voor de bevestiging van een collecteschaal. XVII. Hoog: 1,98 M.

Een gegoten koperen kandelaar, gothiek. Hoog: 0,232 M.

Vier gegoten bronzen kandelaars. XVI. Hoog: 0,215 en 0,17 M.

Vier geslagen koperen kandelaars op driehoekigen, met cherubs versierden voet waarin gegraveerd: TEN OVER. XVII. Hoog: 0,655 M. Vgl. blz. 12.

Twee gegoten bronzen kandelaars, met uit drie klauwen gevormden voet en balusterstam. XVII. Hoog: 0,43 M.

Vier geslagen kandelaars van rood en geel koper. Lodewijk XIV, begin XVIII. Hoog: 0,63 M.

Kelk. Een gedreven, verguld zilveren kelk (afb. 8). Op een zeslobbigen, met plantornament versierden voet, rust een zeskante stam, welks nodus met engelkopjes prijkt. Om de cuppa plantornament met gevleugelde cherubs. Eind XVI. Hoog: 0,217 M.

Kazuifel. Een gebloemd groenzijden kazuifel, midden XVIII.

Schilderijen. In de pastorie worden bewaard: een schilderij op doek, Triomf van den H. Norbertus over den ketter Tanchelinus. Vlaamsch, omstreeks 1630. Hoog: 1,52 M., breed 0,90 M.

Een schilderij op doek, Madonna van den Rozenkrans: door twee engelen gekroonde Maagd met Kindje, omgeven door een krans van gestyleerde rozen. Vlaamsch, omstreeks 1600. Tamelijk overschilderd. Hoog: 1,33 M., breed: 1 M.

Klok. Een klok van 0,42 M. middellijn met het opschrift: SANCTUS PETREUS G. V. T. ANNO XVcLXIX, in Romeinsche kapitalen.

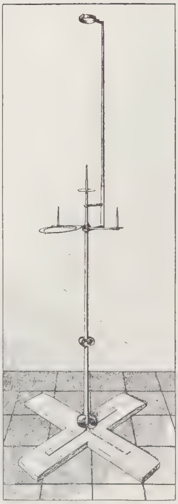

Afb. 7. Paaschkandelaar in de R. K. kerk te Alfen.

Afb. 8. Verguld zilveren kelk in de R. K. kerk te Alfen.

PARTICULIERE GEBOUWEN.

Gevel. De **BOERENWONING,** gemerkt A. 51, heeft een baksteenen trapgevel van tweemaal negen, met geprofileerde zandsteenplaten gedekte treden, met een gewijzigden top, waarin een met leeuwenmasker versierde kraagsteen voor een gemetselden makelaar. Door twee zandsteenen waterlijsten in drie geledingen verdeeld, vertoont hij beneden een tusschen twee vensters geplaatste deur, in de verdieping twee vensters, en in den top één venster, alle ontlast door geprofileerde korfbogen met voorspringende deklijst en in de boogtrommels versierd met vernieuwde vlechtingen. De gevel is versierd met 7 gesmeedijzeren krulankers. In een der vertrekken van dit huis, een op zandsteenen, met een kopje versierde, consoles rustende balk (afb. 9),

Afb. 9. Moerbalk in het huis A 51 te Alfen.

liggend op een sleutelstuk met eenvoudig snijwerk en sierspijkers. XVII a.

RIEL.

Geschiedenis. In 1586 werd Riel geplunderd door Staatsche benden en in 1702 door Fransche troepen. Geschiedenis.

KERK.

R. K. KERK. In 1519 werd door de inwoners aan den bisschop van Luik en den abt van Tongerloo verzocht hunne kapel af te scheiden van Alfen, en tot parochiekerk te verheffen. Dit schijnt in 1609 te zijn geschied. De kerk, volgens KRÜGER (IV, blz. 148) aan den H. Antonius, doch volgens COPPENS (IV, blz. 288) aan de H. Catharina toegewijd, was, evenals de toren, van middelmatige grootte (Tegenw. Staat, II, blz. 63). In 1648 aan de Katholieken ontnomen, bleef zij ongebruikt, tot zij hun in 1823 werd terug gegeven en „met zware kosten hersteld". In 1837 werd aan de parochie een rijkssubsidie van *f* 250.— toegekend, als bijdrage in de herstellingskosten van toren en pastorie, die hadden geleden door het gebruik, sinds 1830 ervan gemaakt door de militairen. De kerk is in 1895 afgebroken en door een nieuwe vervangen. Kerk.

De kerk bezit:

Een eenvoudige hardsteenen doopvont, met geprofileerde achtkante kuip. XVIa. Hoog: 1,05 M. Doopvont.

Een gedreven zilveren kelk, welks ronde voet en balusterstam met acanthusbladeren zijn versierd, terwijl de vergulde cuppa ter halver hoogte is omgeven door opengewerkt lofwerk, waarin drie ovale medaillons. XVIId. Hoog: 0,27 M. Kelk.

Een gegoten koperen kandelaar (afb. 10), gothisch. XV. Hoog: 0,36 M. Kandelaars.

Afb. 10. Koperen kandelaar in de R. K. kerk te Riel.

Zes gegoten koperen kandelaars, met op drie klauwen rustenden, met bladeren en maskers versierden voet, waarop een getorste balustervormige stam, met geprofileerden, ronden vetvanger. XVII. Hoog: 0,43 en 0,41 M.

Twee dergelijke kandelaars met gladden balusterstam. Hoog: 0,39 M.

TER-OVER.

VERDWENEN GEBOUW.

Commanderij Ter Brake.

COMMANDERIJ DER TEMPELIERS. Bij dit gehucht heeft de hoeve **TER BRAKE** den naam bewaard eener vroeger hier bestaande commanderij der Tempeliers. VLIET (Bredasche almanac en chroniick, blz. 15) deelt mede op het jaar 1100: „omtrent desen tijd heeft Hr. Henrick tot Breda de Tempelieren een clooster gesticht, ende begiftight met veel landen, soo 't Oosterhout (de Braecke geheeten, ende daer na aan de HH en van St. Jan ende Chatrainen gecomen), als tot Alphen gelegen; ter eeren van 't innemen van Jerusalem door Godfried van Bouillon". Het bericht kan in hoofdzaak juist zijn, maar is in de bizonderheden onnauwkeurig. Blijkbaar verwart VLIET een te Oosterhout gelegen huis de Braeck (vgl. G. C. A. JUTEN, Kerkelijk Oosterhout, blz. 8) met de commanderij onder Alfen, wellicht misleid door de omstandigheid, dat deze laatste het begevingsrecht had van de parochiekerk te Oosterhout en daar tienden bezat. Voorts schijnt de vestiging der Tempeliers niet te Breda doch onder Alfen te zijn geschied — dáár immers was later de commanderij gevestigd — en behoorde tot deze commanderij eene kapel der Orde te Breda. WILCKE althans (Geschichte des Ordens der Tempelherren, 2e Ausg., Halle, 1860, II, S. 21) vermeldt een „huis" der Tempeliers te Alfen en alleen eene kapel te Breda [1]).

GRAMAYE (p. 123) laat dan ook de stichting geschieden te Alfen en wel door „de broeders Hendrik en Gerard van Breda", maar voegt aan dit bericht toe: „ut volunt schedae populares etsi diplomata videre nondum contigerit". „Broeders" Hendrik en Gerard van Breda zijn in den aanvang der twaalfde eeuw niet bekend, maar Hendrik I van Breda had eenen zoon Gerard, met wien hij in 1116 vermoedelijk voorkomt (Taxandria, XII, blz. 222): wellicht hebben deze beiden de bedoelde schenking gedaan aan de in 1119 gestichte Orde der Tempeliers.

In 1199 begiftigde Beatrix van Strijen de Tempeliers met de tienden van Oosterhout (VLIET a. w., blz. 17). In 1236 sloot de abdij Tongerloo een overeenkomst met de Tempeliers te Alfen, en in 1280 wordt het „bosch der Tempeliers" onder Alfen vermeld (JUTEN, a. w., blz. 6).

In 1307 werden alle Tempeliers in Brabant gevangen gezet en hunne goederen in beslag genomen (zie den brief van Jan II van Brabant aan Filips den Schoone van Frankrijk bij FREDERICQ, Corpus doc. inquisitionis Neerl., II, p. 59). Na de opheffing der Orde in 1312 vervielen hare bezittingen aan de ridders van St. Jan. De commanderij Ter Brake kwam toen onder de balije der Nederlanden, welker baljuw gewoonlijk tevens commandeur was van Chantrayn bij Geldenaken (JUTEN, a. w., blz. 7). Tot de eigendommen der commanderij behoorden, volgens VAN GOOR (blz. 90), ook goederen onder Dongen.

De gebouwen bij Ter-Over bestonden uit eene aan St. Jan gewijde kapel en een klooster, van welk laatste in den tijd van GRAMAYE nog slechts overblijfselen bestonden: „in propinquo videre est velut cellularum et coenaculorum, quae tradunt a religiosis fuisse habitata, reliquias". De kapel is volgens VAN DER AA (blz. 208) omstreeks 1830 afgebroken. Uit deze kapel zijn afkomstig de in de kerk te Alfen bewaarde kandelaars met het opschrift Ten Over (zie blz. 9).

---

[1]) Toen deze kapel later aan de St.-Jansridders was overgegaan, hebben dezen blijkbaar woongebouwen erbij gesticht. Zie onder, blz. 56.

BAARLE-NASSAU.

Deze gemeente omsluit een enclave van Belgisch grondgebied — Baarle-Hertog — waarvan de begrenzing werd vastgesteld bij overeenkomst tusschen Nederland en België van 11 Juni 1892, gewijzigd bij de „déclaration additionnelle" van 21 December 1892 (vgl. BANNIER, De landgrenzen van Nederland, I, blz. 13).

Naam. Zie: VAN DEN BERGH, a. w. blz. 221; Nomina geographica Neerlandica, II, blz. 22. Naam.

Wapen. Het wapen dezer gemeente bestaat uit een schild van lazuur, beladen met drie liggende balen (?) van goud, geplaatst 2 en 1. Afgebeeld bij VAN GOOR (blz. 372), waar echter het schild van keel is, en bij D'ABLAING VAN GIESSENBURG (Noord-Brabant, plaat 1, N°. 9). Op een achttiende-eeuwsch (?) zegel in het Algemeen rijksarchief te 's-Gravenhage is het schild gedekt met een vijfbladige kroon (zie V. D. BERGH, Beschrijving der vroegere gemeentezegels in het Rijks-archief, blz. 10). Wapen.

Geschiedenis. In 992 schonk Hilsondis aan de abdij van Torn o. a. „villam Baerle cum altari in honori S. confessoris Remigii a me constructo" (HABETS, I, blz. 6), d. i. het tegenwoordige Baarle-Hertog, welks kerk nog aan den H. Remigius is gewijd. Geschiedenis.

VROEG-GERMAANSCHE EN ROMEINSCHE OUDHEDEN.

In 1844 werden door P. Cuypers opgravingen gedaan op de Bedafsche- en de Molenheide. Op de Bedafsche heide werden toen verschillende, meerendeels reeds vroeger vergraven, grafheuvels onderzocht waarbij één, die een omvang had van bijna 50 M. Op de Molenheide werden 25 grafheuvels onderzocht, die behalve scherven van urnen, waarbij van Romeinsche makelij, een versierd stukje vuursteen, gesmolten glas, fragmenten van bronzen fibulae, ijzeren ringen, een dito mantelhaak enz. opleverden.

Bij den z. g. Heesboom onder Baarle-Nassau werd een bronzen beitel gevonden. Zie CUYPERS' bericht in NYHOFF's Bijdragen, V, blz. 49 vv. (met een terreinkaart van de Molenheide en 2 platen).

Eenige der urnscherven zijn gemagazineerd in 's Rijks Museum van Oudheden te Leiden onder B. II *c. d.* (Catalogus, blz. 48); andere voorwerpen, thans bewaard in de verzameling van het Noordbrabantsch Genootschap, zijn beschreven bij HERMANS, Oudheden, blz. 62 vv. en ten deele aldaar afgebeeld op de platen II—V, terwijl een Gallo-Germaansch schaaltje en een der vroeg-Germaansche urnen uit deze collectie, zijn afgebeeld bij HOLWERDA, Nederland's vroegste beschaving, plaat II, N°. 13 en plaat IV, N°. 3.

In 1904 onderzochten Belgische oudheidkundigen den bodem in de nabijheid van het gehucht Tommel, waarbij zij een voorhistorisch kerkhof zouden hebben gevonden van 739 grafheuveltjes, waarin eenige urnen van het z. g. Hallstatt type. Vgl. Bulletin van den Ned. Oudheidkundigen Bond, V, blz. 198 v.

BAARLE.

POMP.

Pomp.

Op het dorpsplein staat een eenvoudige hardsteenen pomp, in den vorm van een klassiek geprofileerden pijler, die twee lantaarns draagt, en aan ééne zijde versierd is met een in laag relief gehouwen leeuwenkop, die de waterpijp in den muil heeft. 1809.

KERK.

Kerk.

In de moderne **R. K. KERK** staan twee zijaltaren in tombevorm, waarop een rondbogige nis, besloten tusschen Korinthische pilasters met vóórgestelde zuilen. Lodewijk XVI.

RAADHUIS.

Raadhuis.

Het oude **RAADHUIS**, thans woonhuis, heeft een onbelangrijken gevel met 1639 in de ankers. In het tegenwoordige, moderne, raadhuis worden bewaard:

Schoorsteen.

Twee zandsteenen caryatiden en bijbehoorende, met leeuwenmaskers versierde, consoles van een zeventiende-eeuwschen schoorsteen, afkomstig uit het vroegere raadhuis.

Kaart.

Een geteekende kaart van 1756: „caarte en grondtteekeninge van de heerlykheidt en de parochie van Baarle daar inne begrepen tgeene gesustineert wort Hertogh te zijn".

PARTICULIERE GEBOUWEN.

Ankers.

De **HOEFSMEDERIJ** vertoont in de ankers het jaartal 1613.

Aan het **CAFÉ** „Hof van Holland" zijn eenige zeventiende-eeuwsche krulankers bewaard.

LOVEREN.

VERDWENEN GEBOUWEN.

Kasteel Bruheze.

Hier stond het **KASTEEL** Bruheze, vermoedelijk hetzelfde als „de hof te Loeven", die reeds in 1333 voorkomt (HABETS, I, blz. 173) en in 1358 werd verpacht aan Peter Sleypstoc, die „op den berg" een huis, stal en keuken moest bouwen, waar de abdis van Torn of haar vertegenwoordiger bij verblijf te Baerle intrek kon nemen (a. w., I, blz. 251). Later kwam het in erfpacht aan de heeren van Bruheze, naar wie het verder genoemd werd. Bij een overdracht in 1671 wordt het omschreven als „het casteel ende slot genoemt Bruheze mette nederhuysinge, schure, schop en stallingen.... met grachten.... mitsgaders de plantagieen van de voors. huyzinge, over de straet" (a. w., II, blz. 512). Na aan verschillende eigenaars te hebben behoord, van wie er een in 1741 het servituut van logeering der abdis van Torn afkocht (a. w., II, blz. 523), kwam het aan den bouwman Anthonie Martil, die het verhuurde als kazerne voor de brigade marechaussée (V. D. AA, blz. 215). Thans is het geheel verdwenen. Een teekening van het kasteel in 1738, door J. DE BEYER, berust in de verzameling van het Noordbrabantsch Genootschap.

KAPEL van Loreten. In 1663 werd hier eene kapel gebouwd, in navolging der „casa santa" te Loreto. Zie bij Nijhoven. Ook deze bestaat niet meer.

KLOOSTER. In de nabijheid van Loveren („10 minuten van de kom van het dorp naast den grooten weg naar Breda") vestigden zich Tertiarissen, in 1731 uit Oosterwijk verdreven, en stichtten het klooster St.-Jansberg, dat omstreeks 1783 is opgeheven (KRÜGER, III, blz. 46 v.).

NIJHOVEN.

DE SINT-SALVATORSKAPEL.

Literatuur. W. VAN SPILBEECK, Sint Salvatorskapel te Baarle (in Taxandria, I, blz. 129 vv.). Literatuur.

Geschiedenis. In bovenaangehaald opstel wordt betoogd, dat deze kapel is gesticht Geschiedenis. door Gerardus van Herdegom, die van 1649 tot 1675 pastoor te Baarle was. Hij zou haar hebben gebouwd in navolging van de „casa santa" te Loreto, waarvan hij eene teekening had meegebracht, terugkeerende uit Rome in 1643. De eerste Mis zou in deze kapel zijn gezongen 15 September 1663. Het is échter duidelijk, dat de schrijver zich vergist, daar de St.-Salvatorskapel te Nijhoven een nog geheel gothisch karakter draagt. Dat zij reeds vóór 1663 bestond, blijkt ook uit VAN GOOR's mededeeling, dat zij na den vrede van Munster aan de Hervormde gemeente van Baarle kwam, wier eerste predikant er in 1650 optrad. Ook de gegevens zelf trouwens, waarop VAN SPILBEECK zich beroept, bewijzen, dat de door hem bedoelde kapel niet die te Nijhoven is. Immers wordt zij beschreven „als synde ghelegen bij Looven" en het gehucht Looven (thans Loveren) ligt westelijk van Baarle, terwijl Nijhoven oostelijk daarvan gelegen is. Dat deze, in 1663 te Loveren gebouwde kapel, nu eens „de capelle van O. L. Vr. van Loreten", dan de „capelle van St. Salvators" genoemd wordt, zal aldus zijn te verklaren, dat het patronaat der St.-Salvatorskapel te Nijhoven, nadat deze aan de Hervormden was gekomen, op de nieuwe kapel werd overgedragen. Van de kapel te Loveren is niets meer over. De oudste vermelding der kapel te Nijhoven is dan, dat zij in 1650 in het bezit der Hervormden kwam. In 1807 werd de Hervormde gemeente van Baarle, wegens het gering getal harer leden, vereenigd met die van Chaam. Van 1830 tot 1838 hadden er in de kapel geene diensten plaats tengevolge van den Belgischen opstand. Daarna werd er geruimen tijd eens in de maand gepredikt, tegenwoordig niet meer. Na 1807 is het grootste deel der kapel afgebroken, hetgeen wegens het verzet der Katholieke bevolking, onder bescherming van een detachement huzaren moest geschieden (VAN DER AA, blz. 121). Thans is alleen nog het choor aanwezig.

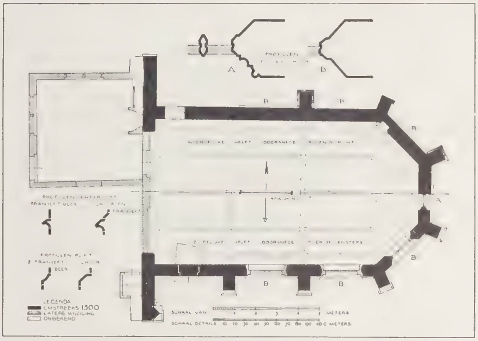

Afb. 11. Plattegrond der St.-Salvatorskapel te Nijhoven.

Beschrijving Plattegrond.

Beschrijving. De kapel ligt vrij, op eene verhevenheid van den bodem. Het choor (afb. 11) is geörienteerd met een afwijking naar het zuiden van 1°. Het bestaat uit drie traveeën, gesloten met drie zijden van een achthoek, en heeft, binnenwerks, eene diepte van 12,40 bij eene breedte van 6,85 M. De 60 cM. dikke muren zijn versterkt met contreforten. De vroegere triomfboog is thans met een dunneren muur gedicht, tegen welks noordelijke helft een consistoriekamer is aangebouwd. Blijkens eene teekening door MAAS VAN ALTENA van omstreeks 1780 (afb. 12), bewaard in de verzameling van het Noordbrabantsch Genootschap, had de kapel den vorm van een kruiskerk. Een beer van den oostwand van haar zuider kruisarm is blijven staan.

Uitwendig.

Uitwendig (afb. 13). De muren zijn opgetrokken van roode baksteen in onregelmatig verband van afwisselend streksche en kopsche lagen (formaat 0,21 × 0,10 × 0,045 M.; 10 lagen = 0,59 M.), met toepassing van zandsteen als afdekking der plint en voor de waterlijst. De beeren hebben twee versnijdingen. De westelijke travee is vensterloos.

Afb. 12. De St.-Salvatorskapel te Nijhoven, naar een teekening van MAAS VAN ALTENA (± 1780).

Aan den zuidkant heeft deze een lagen ingang, met zandsteenen kantblokken en korfboog met geprofileerden dekband. Aan den noordkant schijnt een dergelijke deur te zijn dichtgemetseld. De beide overige traveeën vertoonen sporen van groote spitsboogvensters en hebben thans moderne rechthoekige ramen, door de waterlijst heengebroken. De vensters in de choorsluiting zijn gedicht, hebben echter overblijfselen eener zandsteenen traceering bewaard. Het venster in den middelsten wand der sluiting heeft fraai geprofileerde dagkanten, die in de beide andere zijden vertoonen eenvoudig een schuinen kant.

Het met leien belegde, zeer verwaarloosde, dak rust op een met een muizentand versierde uitkraging. Op den westgevel staat een open vierzijdige klokkenstoel, op welks spits een eenvoudig gesmeed-ijzeren kruis met haan is aangebracht.

Op den makelaar van de absis staat eveneens een gesmeed-ijzeren kruis. Tegen den muur van het zuidertransept staat een zware beer, versierd met zandsteenen kantblokken. De waterlijst van het choor is langs dezen beer niet voortgezet.

Afb. 13. De St.-Salvatorskapel te Nijhoven, uit het zuidoosten.

Hooger dan deze lijst vertoont hij eene versnijding en wordt in doorsnede driehoekig. Aan den noordkant ontbreekt een overeenkomstige beer.

Blijkbaar is, bij een oorspronkelijk rechthoekig schip, later aan den zuidkant

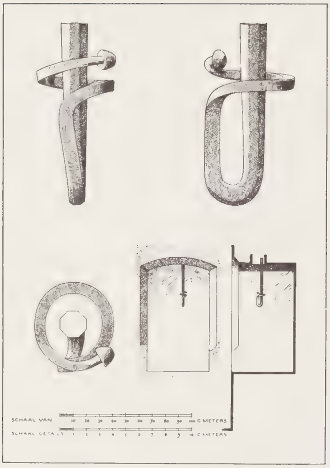

Afb. 14. Piscina in de St.-Salvatorskapel te Nijhoven.

een kruisarm aangebouwd. Of dit ook aan den noordkant geschiedde, blijkt niet.

Inwendig.

Inwendig. Het interieur is gedekt met een rondbogig houten tongewelf, gedragen op schinkels. De schinkels, verbonden door een nok en vier gordingen, zijn, evenals deze, wit geschilderd, terwijl de bebording van het gewelf groen is. De wanden zijn gewit. In den zuidelijken schuinen wand der choorsluiting is een eenvoudige piscina met gesmeed ijzeren haak voor een waterketel bewaard gebleven (afb. 14), in den noordelijken een muurkastje.

Dateering.

De kapel, die geheel de vormen der laat-Gothiek vertoont, dagteekent uit het eind der vijftiende of het begin der zestiende eeuw. De behandeling van den beer tegen het zuider transept, schijnt wel bepaaldelijk op dezen laatsten tijd te wijzen.

Preekstoel.

In de kapel staat een eenvoudige zeskante eiken preekstoel, welks kuip boogpaneelen vertoont. Hieraan is een gesmeed ijzeren lezenaar (afb. 15) bevestigd, evenals de kansel, van omstreeks 1650.

Lezenaar.

Zerk.

Op den grond ligt een hardsteenen grafzerk, blijkens het opschrift, van Pieter van Bernaige, schout van Alfen, Baarle en Chaam, overleden 16 Mei 1728. Van een in deze zerk gebeiteld wapen zijn de figuren weggekapt.

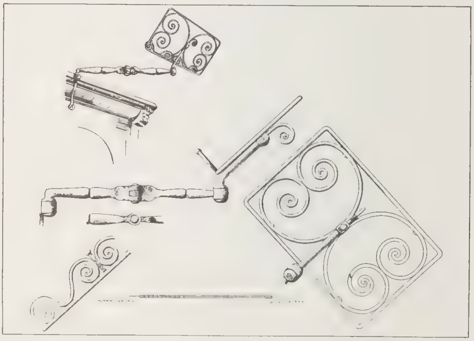

Afb. 15. Gesmeed-ijzeren lezenaar in de St.-Salvatorskapel te Nijhoven.

UILEKOOTEN.

KERK.

Voor den ingang der moderne **R. K. KERK** ligt een zeer afgesleten hardsteenen zerk, in de hoeken versierd met de symbolen der vier Evangelisten. Blijkens het slechts ten deele leesbare randschrift dekte zij het graf van Jan ..... gestorven in Augustus 148.. Zerk.

Afb. 16. St. Bernardus, houten beeldje in de R. K. kerk te Uilekooten.

De kerk bezit: een houten beeld van den H. Bernardus (afb. 16), hoog: 0,62 M. XV. Later gepolychromeerd. Beeld.

Twee gothische, gegoten koperen kandelaars, met ronden, op drie leeuwtjes rustenden, voet en ronden stam met drie ringen. Aan den eenen ontbreken de leeuwtjes. XV. Hoog: 0,22 M. Kandelaars.

Een dergelijke met gedeeltelijk achtkanten stam. Hoog: 0,22. M.

Twee gegoten koperen kandelaars, met driehoekigen voet en balusterstam en de opschriften: ADRIAEN COERNILS TUYTELAERS, CORNELIS JAN TUYTELAERS en 1628. Hoog: 0,48 M.

Zerk en beeld zijn afkomstig uit de voormalige kapel alhier. Volgens KRÜGER (IV, blz. 275) was er reeds in de twaafde eeuw een kapel gewijd aan O. L. Vrouw en den H. Antonius. Deze zou in 1444 zijn vergroot en omstreeks het midden der vijftiende eeuw gewijd. In 1698 is zij den Katholieken ontnomen, zonder dat blijkt, dat zij voor den Hervormden eeredienst is gebruikt, doch in 1797 werd zij hun teruggegeven. In 1803 is Uilekooten tot parochie verheven, in 1870 de oude kapel afgebroken en door de tegenwoordige kerk vervangen.

Zoolang de kapel hun ontzegd was, kerkten de Katholieken in eene daartoe op Zuidnederlandsch grondgebied, onder Meerle gebouwde kapel. Blijkens een stuk van 20 Juni 1656 werd in die kapel een beeld van den H. Bernardus vereerd, dat vroeger in de kapel te Uilekooten en van 1648 tot 1656 tijdelijk in de kerk van Baarle-Hertog was bewaard.

BREDA.

Afb. 17. Panorama van Breda uit het zuidoosten, gezien van den watertoren.

Literatuur. **Literatuur.** C. R. HERMANS. Lijst en overzigt der boekwerken over de geschiedenis van Breda [in: HERMANS, Bijdragen blz. 209 vv.]. — J. F. CORSTENS, Bredaniana, [Breda, z. j.] (overdrukken uit Bredasche couranten). Zie verder, hiervóór blz. 1.

Naam. **Naam.** Over den naam zie: VAN DER AA, blz. 21 en KLEYN, blz. 57.

Wapen. **Wapen.** Het gemeentewapen bestaat uit een schild van keel, beladen met drie Sint-Andrieskruisen van zilver, geplaatst 2 en 1. Het schild, waarboven een engel uitkomt, wordt gehouden door twee klimmende leeuwen van goud, en rust op een burcht in natuurlijke kleuren. Afbeelding bij: VAN GOOR, blz. 46 en bij D'ABLAING VAN GIESSENBURG (Noord-brabant, pl. 2, N°. 25).

Zegel. **Zegel.** Het oudste zegel der stad met het randschrift, in vroeg-gothische majuskels, S. OPIDANORUM DE BREDA geeft een gekanteelden burcht te zien, waarvóór een wapenschild met de drie kruisen. Middellijn: 0,055 M. Naar een afdruk aan een stuk van 1269 is het afgebeeld in Taxandria, XV, t. o. blz. 20. Zeer geschonden afdrukken van dit zegel komen voor aan stukken van 1383 en 1396 in het Algemeen rijksarchief te 's-Gravenhage (vgl. L. PH. C. VAN DEN BERGH, Beschrijving der vroegere Nederlandsche gemeente-zegels, 's-Gravenhage, 1878, blz. 16).

Munt. **Munt.** Breda heeft nimmer muntrecht bezeten. Tijdens het beleg van 1577 zijn er in de stad noodmunten geslagen, in 1626 te Antwerpen koperen stukken aangemunt, met het wapen van Breda. Zie over een en ander de artikelen van P. CUYPERS in Revue de la numismatique belge, V, p. 328 ss., en N. S., I, p. 262 ss.

Keur. **Keur.** Een Bredasche keur, bestaande uit het schildje met de drie kruisen, is aangetroffen op zilversmidswerken uit de vijftiende tot de achttiende eeuw.

Geschiedenis. **Geschiedenis.** Breda is gesticht op eene hoogte ter plaatse waar de A en de Mark

zich vereenigen en een breeden stroom vormden, die onder de namen Mark en Dintel het Volkerak bereikte. Nog in 1550 was de Mark stroomopwaarts tot Hoogstraten, waar zij toen een breedte had van 24 tot 30 voet, bevaarbaar voor schepen van 45 voet lang en 10 voet breed (VAN DER HOEVEN, Geschiedenis der vesting Breda, blz. 120). Voor overlaadplaats van waren, uit zee langs de Zeeuwsche stroomen, en uit Holland aangevoerd, was de plek dus gunstig gelegen.

Wellicht in 1116, zeker in 1125, komt de naam Breda voor (Taxandria, XII, blz. 222). Van een „castellum de Breda" wordt het eerst melding gemaakt in een stuk van omstreeks 1190 [1]). In 1233 wordt Breda „villa" genoemd; in 1252, 3 Maart, ontvangt het zijn eerste handvest en heeten de bewoners „oppidani".

In 1280 schenkt Arnold van Leuven aan de inwoners van Breda alle gemeene weiden („communia pascua") en „wilderde" tusschen Emelenberg en Ypelaar tot de Molengracht en het Verdebosch. In 1290 verkrijgt de stad van Raso van Gaveren het recht, van allen, die binnen hare vrijheid komen, kasseigeld te heffen, „om de port te betren".

In 1321 blijkt Breda een weekmarkt te bezitten. De stad verkrijgt in dit jaar het monopolie van lakenverkoop en wolweverij in het land van Breda en het recht accijns te heffen. In 1331 wordt het monopolie bevestigd en verscherpt, en tegelijkertijd aan de stad het recht verleend haren meentgrond en hare visscherij in erfpacht uit te geven.

In 1355 schenkt Jan van Polanen, tegen een erfcijns van vijf pond, aan de stad de hal van Breda, „die gelegen is bij de corenmarckt". Deken en gezworenen van het wolwerk zullen hier alle zaken betreffende hun ambacht mogen berechten. Vermoedelijk hadden dezen hunnen zetel op de verdieping der hal, want er wordt bepaald, dat de vleeschhouwers „beneden" zullen staan, gelijk voorheen, en dat de stad over het niet door hen gebruikte benedendeel van het gebouw zal mogen beschikken naar believen. Tegelijkertijd verkrijgt de stad o. a. het recht de waag te houden en het waagloon naar behoefte te verhoogen of te verlagen. In hetzelfde jaar verkrijgt zij ook dezelfde vrijheid ten aanzien der accijnzen, vooral met het oog op de versterking der stad.

Blijkens een tarief van 1397 van de accijnzen en andere door de stad geheven rechten, waaronder „kraenghelt", bestond er toen te Breda een kraan.

In 1404 verklaart Engelbrecht van Nassau, dat in het geheele land van Breda nergens opslag van goederen mag zijn dan binnen de stadsvrijheid, „gelyc alst van ouder coustume haircomen is".

De in 1355 gemaakte regeling voor het gebruik van hal en waag, het bestaan eener weekmarkt (later twee), het haar toegekend opslagrecht voor den omtrek en ten slotte de aanwezigheid van een kraan doen zien, dat met het midden der veertiende eeuw de handel van groot belang voor de stad was geworden, gelijk de bepalingen op lakennering en wolweverij blijk geven, dat ook industrie tot hare ontwikkeling bijdroeg [2]).

In den loop der vijftiende, en vooral in de zestiende eeuw, krijgt de stad een nieuwe beteekenis, als residentie van het in aanzien en rijkdom stijgende huis van Nassau, welks aanwezigheid de vestiging van verschillende adellijke geslachten in Breda ten gevolge had. De vorstelijke geschenken, door het stadsbestuur bij allerlei gelegenheid aan de heeren van Breda geschonken, bewijzen hoezeer hun verblijf in het belang der stad werd geacht. Een

---

[1]) VAN GOOR stelde dit stuk te onrechte op 1169. Vgl. KLEYN, blz. 64.

[2]) VAN GOOR (blz. 296 v.) geeft een lijst der 30 gilden, die in zijnen tijd te Breda bestonden, met opgave der stichtingsjaren. Deze laatste zijn echter blijkbaar niet altijd juist. Vgl. de door Mr. BEZEMER uitgegeven ambachtsbrieven in: Oude rechtsbronnen der stad Breda, 's-Gravenhage 1892.

9 December 1553 genomen besluit om, evenals vroeger in dergelijke omstandigheden geschied was, 500 Karolusguldens te schenken aan Anna van Buren bij de geboorte van haar eerste kind (Maria van Nassau) werd dan ook gemotiveerd door „de groote welvaart, neeringhe ende prosperiteyt, die derselver stad toevalt ende geboirt door de presentie van hunne genaden, die honnen staet ende residentie houden bynnen deser stadt Breda" (vgl. ROEST VAN LIMBURG, Het Kasteel van Breda, blz. 73).

De tachtigjarige oorlog vernietigde den handel der stad en daarmede, nu zij ook niet meer als residentie diende, hare welvaart. Filips II poogde in 1581, toen het stadsbestuur hem erop had gewezen, dat de stad „in geheele decadentie" gekomen en hare nering zeer verminderd was, Breda te helpen door haar te verheffen tot een vrije stad en aan hare inwoners vrijdom te verleenen van den Brabantschen tol; maar zoolang de oorlog duurde bleef zij kwijnen. Frederik Hendriks poging, door de stichting eener Illustre School de stad op te heffen, mislukte eveneens.

In 1643 bevestigden de Staten het door Filips II geschonken privilege van tolvrijdom, en na den vrede van Munster schijnt de stad weder een bloeienden handel te hebben verkregen, doordien men uit Holland en elders, goederen, bestemd voor Maastricht, Aken, Luik, Verviers enz., te scheep naar Breda en vandaar over land verder vervoerde, teneinde de zware Maastollen te ontgaan (vgl. Tegenw. Staat II, blz. 257).

Ook bleef Breda gedurende de zeventiende eeuw een belangrijke garnizoensplaats.

Tengevolge van het Barrièretractaat (1715) verloor het echter zijne beteekenis als vesting en daarmee zijn groot garnizoen, en met den dood van Willem III hielden ook de voordeelen op, aan het herhaald verblijf der Nassau's verbonden. Ook de lakenweverij en de vroeger belangrijke bierbrouwerij waren achteruitgegaan. In het midden der achttiende eeuw werd verklaard: „men maakt nog lakens te Breda, doch op verre na zoo veel niet als voor deezen. De vertiering van het Bredaasch bier, die eertijds ongemeen groot was, is zeer veel afgenomen" (Tegenw. Staat, II, blz. 257). De handel, omstreeks 1750 nog van beteekenis, ging eveneens achteruit door de reeds in 1722 geconstateerde, en sedert steeds toenemende, verzanding van Mark en Dintel (vgl. VAN DER HOEVEN, a. w., blz. 260 v.).

Zoo werd het een kwijnend provinciestadje, waarvan barones DE LANNOY in 1764 kon zeggen:

> Nooit hoor ik 't minst gerucht dat mijn gepeinzen stoort,
> De kalmte brengt hier steeds de zoetste rijmlust voort,
> En kan het lachend groen der Dichtren geest bekooren,
> 'k Vind hier bij ied'ren stap een nieuw vermaak gebooren,
> Want Flora's milde hand spreidt in den lentetijd,
> Tot zelfs op onze markt een lieflijk grastapijt.

Later klaagde de dichteres, dat het gras van de markt verdwenen was en BILDERDIJK teekende dan ook, in 1780, bij zijne uitgave harer gedichten aan: „men zou nu dit grastapijt vergeefs zoeken: het is bekend hoe zeer dit aangenaam en gezond plaatsje sedert eenige jaren tot deszelfs voordeel veranderd is" (aangehaald bij ROEST, a. w. blz. 189).

Van 1830—'39 was het Nederlandsche leger grootendeels om Breda samengetrokken, waardoor aan de nering zooveel leven werd gegeven, dat tal van burgers hunne woningen verbeterden, hetgeen aan den trant van verschillende gevels in de Nieuwstraat, de Nieuwe Huizen en de voornaamste winkelstraten nog te zien is.

Sedert bleef Breda een belangrijke garnizoensplaats. Omstreeks het midden der negentiende eeuw had het ook een tamelijk bloeiende industrie (zie: VAN DER AA, blz. 30) en een levendigen handel als marktplaats voor den omtrek. Na de aansluiting bij het spoor-

wegverkeer en de ontmanteling der vesting, ontwikkelde het zich tot een bedrijvige handel- en industriestad, met het gevolg, dat de meeste huizen werden gemoderniseerd, zoodat Breda thans, ook in de oudste straten, een geheel modern karakter vertoont.

Bevolking. De bevolking bedroeg in 1742: omstreeks 11000, in 1796: 8250, in 1822: 9562, in 1840: 13559, in 1870: 15340, in 1909: 27984 zielen.

Belegeringen. In 1568 is Breda door de Spanjaarden bezet, uit wier handen het, na een kort beleg door Hohenlohe, waarbij de meeste huizen op den Fellenoord (thans Nieuwe Huizen geheeten) afbrandden, in 1577 aan den Prins van Oranje overging. Reeds in 1581 wist Haultepenne de stad te heroveren. Hij gaf haar ter plundering over aan zijne troepen, die zóó huishielden (furie van Haultepenne), dat de vroedschap in een vertoog, in 1583 tot den slotvoogd gericht, kon klagen, dat er nauwelijks 400 burgers meer in de stad waren. In 1590, na de verrassing door het turfschip, weder aan de Staten gekomen, werd zij in 1624 door Spinola belegerd en na elf maanden, 2 Juni 1625, aan hem overgegeven. Frederik Hendrik heroverde haar in 1637, na een beleg, dat van 25 Juli tot 10 October geduurd had.

Na een kort bombardement werd Breda in 1791, 24 Februari, aan de Franschen overgegeven, die het 10 April weder verlieten, doch in 1795 opnieuw bezetten. In 1813, eerst zonder verweer aan de Kozakken overgelaten en namens den Souvereinen Vorst in bezit genomen, had het toch nog eene beschieting te doorstaan van de Fransche troepen, die echter spoedig moesten aftrekken.

Branden. 27 Augustus 1490 werden door brand verwoest de Tolbrugstraat, Visscherstraat, Havermarkt en Vischmarkt — naar schatting 170 huizen — „het derde en beste gedeelte der stadt". Keizer Maximiliaan gaf negen jaren vrijdom van belasting tot gemoetkoming in de schade.

25 Juli 1534 ontstond er, bij de St.-Janskapel in de Veterstraat, een brand, die, naar men wil, omtrent 1300 huizen verwoestte, ongeveer heel het tegenwoordige centrum der stad en een deel van het klooster St.-Catharinadal. Slechts de Groote kerk en omstreeks 160 huizen bleven gespaard. Om den wederopbouw te bevorderen en den reeds aangevangen uittocht der burgers te stuiten, schonk Karel V de stad achttien jaren vrijdom van belasting, terwijl Hendrik van Nassau een bouwverordening uitvaardigde, waarbij o. a. premies werden gesteld op den herbouw der huizen „met steenen gevelen" en „met harden dake".

26 Juli 1603 werd de stad opnieuw geteisterd door een brand, die, begonnen in een achterhuisje aan den Haagdijk tegenover de Gampelstraat, 25 woonhuizen en 28 achterhuizen vernielde.

Kerkgeschiedenis. Het is onbekend wanneer te Breda eene parochie opgericht, of de eerste kerk gesticht is. In 1269 bestond er eene parochiekerk, waarvan de heer van Breda patroon was.

In 1303 vermaakte Jacob, pastoor van Gilze en deken van Hilvarenbeek, de middelen om de parochiekerk tot collegiale te verheffen met een kapittel van 8 kanunniken, stichting die door den heer van Breda en den bisschop van Luik in hetzelfde jaar bekrachtigd werd. Het aantal kanunniken is later op 13 gebracht.

Eerst omstreeks 1550 schijnt de Hervorming invloed van eenige beteekenis in de stad te hebben gekregen. Als eerste predikant wordt in 1559 Adriaan de Kuyper genoemd. 22 Augustus 1566 begon de beeldstormerij en duurde nog twee dagen en twee nachten.

Nadat de kerken, al naar gelang van de bezetting der stad, sinds 1578 afwisselend in handen der Hervormden en der Katholieken waren geweest, zijn zij in 1637, na de verovering van Breda door Frederik Hendrik, voor goed aan de Protestanten gekomen.

GERMAANSCHE EN ROMEINSCHE OUDHEDEN.

In 1852 is in de stadsgracht buiten de Antwerpsche poort een vermoedelijk Germaanschen pot gevonden (hoog 0,087, middellijn 0,285), thans bewaard in de verzameling van het Noordbrabantsch Genootschap.

Een Romeinsch bronsje, voorstellende een hengst, te Breda gevonden, is in 1861 in 's Rijks museum van oudheden te Leiden geplaatst, thans aldaar in het magazijn (Catalogus, E. III, blz. 205). Vgl. HERMANS, Oudheden, blz. 68 v.

HET GRONDPLAN DER STAD EN HARE VERSTERKINGEN.

Plattegronden en gezichten.

1. Blijkbaar onnauwkeurige schets naar een kaart, in VAN GOOR's tijd nog aanwezig op het stadhuis, verbeeldende de stad met hare van 1355—1410 aangelegde versterkingen. Gravure van B. F. IMMINK, bij VAN GOOR, tusschen blz. 48 en 49.

2. Vogelvlucht van de stad en hare naaste omgeving, tusschen 1622 en 1624. Kopergravure in BLAEU, Toonneel der steden, I. Hierbij gereproduceerd als kaart III.

3. Plattegrond der stad in 1740. In VAN GOOR, tusschen blz. 50 en 51.

4. Gezicht op de stad uit het oosten, omstreeks 1500. Gravure van B. F. IMMINK naar eene teekening uit 1739 door P. DE SWART (vermoedelijk naar een thans niet meer bestaande schilderij), bij VAN GOOR, tusschen blz. 48 en 49.

5. Profiel der stad uit het noordwesten, omstreeks 1600. Kopergravure in J. F. LE PETIT, Nederlantsche Republycke, 2e uitg., Amsterdam 1615.

6. Profiel der stad uit het oosten, op de kaart van het beleg van Breda in 1637, uitgegeven door C. J. VISSCHER.

7. Gezicht op de stad (uittocht der Spaansche bezetting op 10 October 1637), omstreeks 1640. Schilderij (hoog 0,87 M., breed 1,57 M.) van H. DE MEIJER in het Rijksmuseum te Amsterdam.

8. Profiel der stad, uit het noorden, omstreeks 1650. Kopergravure van A. SANTVOORT. In 's Rijks prentenkabinet te Amsterdam.

Literatuur.

G. G. VAN DER HOEVEN, Geschiedenis der vesting Breda, Breda, 1868.

Een reeks van zes kaartjes, door VAN DER HOEVEN aan zijn boek toegevoegd, geeft een aanschouwelijk beeld van de ontwikkeling der verdedigingswerken van Breda.

Grondplan.

Grondplan. De eerste vestiging zal wel zijn geschied in de nabijheid van het kasteel, vermoedelijk ten zuidwesten ervan, daar in 1240 voor het begijnhof plaats werd gevonden ten zuidoosten van den burcht. Bij de eerste ommuring, waarvan wij kennis dragen, die van 1355—1410 tot stand kwam, kreeg de stad een ongeveer cirkelvormige gedaante, waarvan de begrenzing thans nog te herkennen valt, tendeele door de aanwezigheid eener open of gedempte gracht, als te zijn gevormd door de tegenwoordige Haven, den Nieuwen weg, de Karnemelkstraat, Houtmarkt, Oude-Vest, Achter de Vlasrak, en van daar, dwars over de Boschstraat, naar den zuidoostelijken hoek der kasteelgracht. Naar elk der vier hemelstreken (behalve naar het noorden, waar het kasteel was), had deze cirkel een uitgang: ten westen de Tolbrugpoort, ten zuiden de Ginnekenpoort, ten oosten de Gasthuiseindepoort. Binnen dezen omtrek ligt een langgerekt marktplein, met kerk en raadhuis, waarop wegen recht van de poorten en van het kasteel af uitkomen, terwijl de andere voornaamste straten ongeveer evenwijdig aan de ommuring zijn getrokken, en kleinere wegen de hoofdaders van het verkeer onderling verbinden en met de kleinere poorten der stad, aan het eind van de Molenstraat (de Nonnenpoort) en van de Waterstraat (Waterpoort). Het is begrijpelijk, dat

Kaart II. PLATTEGROND VAN BREDA.

SCHAAL 1:10,000.

KAART III: Vogelvlucht van Breda, tusschen 1622 en 1624 (naar Blaeu), met aanduiding der eerste omwalling.

deze omwalling, welker grootste binnenmuursche middellijn nog geen 650 M. mat, spoedig te klein werd, zoodat zich voorsteden vormden buiten de drie poorten, bebouwingen die den Haagdijk, de Ginnekenstraat en de Boschstraat met hunne dwarsstraten deden ontstaan — tamelijk planloos, daar zij zonder onderlinge verbinding moesten blijven, omdat het water van Gampel en Donk, de terreinen van het St.-Catharinaklooster, het Valkenberg en het kasteel hen gescheiden hielden.

Bij de nieuwe ommuring, van 1531—1543 tot stand gekomen, werden deze voorsteden bij de stad gevoegd, die nu den vorm van een onregelmatig trapezium kreeg, waarvan de omtrek ongeveer is aan te geven met het beloop van den tegenwoordigen Seeligsingel, de Sophiastraat, het Excercitieterrein, het Van Cooth-plein, deFellenoordstraat, de Leuvenaar- en de Van Berghenstraat. De in 1622 en 1624 uitgevoerde verbeteringen der vesting brachten geen uitleg mede, en ook die van 1682 ging slechts met een geringe wijziging van den plattegrond derstad gepaard.

De toen verkregen bebouwde oppervlakte heeft de stad behouden, tot in 1870 hare wallen werden geslecht. Sedert zijn de vroeger door vestingwerken ingenomen terreinen aan hare noord-, west- en zuidoostzijden bebouwd of in exploitatie gebracht.

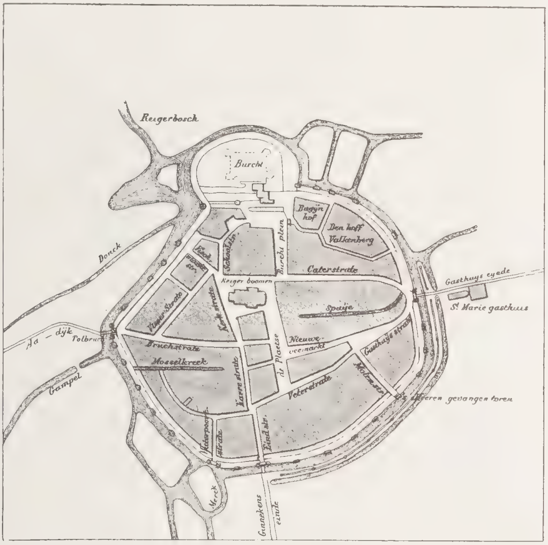

Afb. 18. Plattegrond van Breda in het eind der XIVe eeuw, reconstructie van VAN DER HOEVEN.

De oude begrenzing van de vrijheid der stad is omschreven bij VAN GOOR, blz. 300 vv.

Van de **versterkingen** der stad is niets opmerkelijks meer aanwezig. Versterkingen. Eerste ommuring.

Betreffende hare oudste ommuring, tusschen 1355 en 1410 tot stand gekomen, heeft Barthelomeus van den Corput, van 1560—1590 griffier der stad, o. a. aangeteekend, dat zij bestond uit „hooghe steenen mueren, poorten en thorens met hooghe en opgaende wallen bynen en buiten de mueren, en met breede boghen neffens oft aen de mueren", en dat er, van de Ginnekenpoort tot voorbij de oude Gasthuispoort, bovendien nog waren „cleyn mueren met tornkens buyten de opgaende wal van de hooghe thorens en mueren".

De boven als N°s 1 en 4 vermelde prenten bij VAN GOOR geven van deze ommuring eenig denkbeeld. Met behulp hiervan, en van de gegevens, verkregen bij de rioleering der stad in 1863—1865 door het vinden van overblijfselen der fundamenten, heeft VAN DER HOEVEN eene reconstructie van den plattegrond der stad met hare veertiende-eeuwsche ommuring beproefd (afb. 18).

Van eenen der torens dezer ommuring, den z. g. Gevangentoren aan het einde der Molenstraat, die eerst in de negentiende eeuw is afgebroken, is door den stads-architect K. KOELEWIJN DE GEUS in 1823 een „standgezicht" van de zuidzijde geteekend, thans in het Gemeente-archief te Breda (afb. 19).

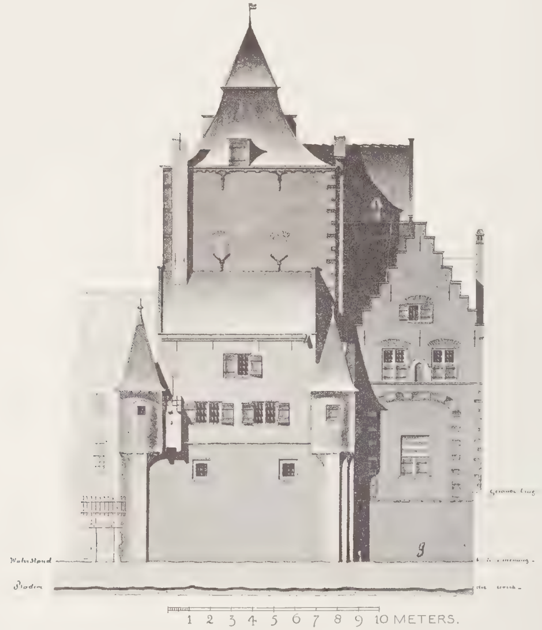

Afb. 19. De voormalige Gevangentoren te Breda, naar eene teekening uit 1823.

Een deel der ommuring aan de Haven, zoowel van den binnen- als van den buitenkant, is afgebeeld op de schilderij uit het begin der zestiende eeuw: „het mirakel van Nieuwervaart", thans in de St.-Barbarakerk te Breda (zie afb. 116 en 118).

Tweede ommuring.

In 1512 werd aan Maarten Thomasz. van Ooltgensplaat opgedragen plannen te ontwerpen voor eene nieuwe ommuring, die ook de buitenwijken zou omvatten. Deze plannen kwamen echter niet tot uitvoering.

In 1531 nam Hendrik III van Nassau, bijgestaan door den landmeter Maarten Cornelisz., zelf de leiding der nieuwe versterkingen in handen. 11 September van dat jaar werd met de uitvoering begonnen en reeds het volgende jaar werkte men aan verschillende blokhuizen en bolwerken. De versterkingen bestonden, in afwijking van het toen nog gebruikelijk systeem van gemetselde muren, uit een aarden hoofdwal, beveiligd door nieuwe poorten: de Boschpoort, gebouwd in 1537, de Ginnekenpoort (1538) en de Haagdijksche

poort (1546). De oude ommuring werd, op den Gevangentoren na, van 1536—1540 afgebroken. Verbetering

In 1622 werd deze tweede ommuring belangrijk versterkt onder leiding van Prins Maurits. Ten einde de muren beter te kunnen flankeeren, werden 15 aarden bastions aangelegd en, in de verbreede gracht daarvóór, 13 ravelijnen, terwijl 5 hoornwerken vóór de drie poorten, het kasteel en het midden van het oostelijk front der stad, en een redoute ten oosten van de haven werden opgeworpen. Deze versterkingen zijn weêrgegeven op de kaart van BLAEU (zie kaart III). in 1622.

Een nieuwe uitbreiding der werken werd reeds in 1624 ondernomen door Justinus van Nassau. Hij deed kroonwerken aanleggen vóór de bestaande hoornwerken, en tusschen deze laatste een viertal nieuwe, van geringeren omvang. Met deze bevestiging is de stad weêrgegeven op den plattegrond bij VAN GOOR, tusschen blz. 440 en 441. 1624.

In 1682 deed Willem III andermaal eene wijziging der versterkingen ondernemen, die, volgens VAN DER HOEVEN, hoofdzakelijk bestond in „het verbeteren van het profiel van den hoofdwal, het aanleggen van een aantal buitenwerken en het maken van een bedekten weg". Bij deze verandering werden de oude poorten afgebroken en vervangen door nieuwe met ruime wapenpleinen ervóór. Aan het einde van den Haagdijk werd dientengevolge een wijziging noodig in het tracé der stad, waarvoor 36 huizen moesten afgebroken worden. 1682.

Van de in 1682 gebouwde poorten zijn in 1872, toen zij werden afgebroken, foto's gemaakt, waarvan afdrukken o. a. berusten in de verzamelingen van het Departement van Binnenlandsche Zaken en het Noordbrabantsch Genootschap.

De door Willem III begonnen versterkingen werden in 1701 en 1702 belangrijk uitgebreid onder leiding van Menno van Coehoorn. De toestand der werken in de eerste helft der achttiende eeuw is weêrgegeven op de boven als N°. 3 vermelde kaart. 1701.

Ook in het midden der negentiende eeuw is nog aan de versterkingen der stad gewerkt, maar nadat bij Koninklijk besluit van 12 September 1867 was vastgesteld, dat de vesting Breda zou worden opgeheven, is in 1870 met hare ontmanteling en de slechting harer wallen en poorten begonnen. Vgl.: Verslag v. d. Commissie der Kon. Ac. van Wet. tot het behoud v. d. overblijfsels der vaderlandsche kunst, 1870, blz. 2, en 1872, blz. 2. Ontmanteling.

HET VOORMALIG KASTEEL, THANS MILITAIRE ACADEMIE.

Literatuur: TH. M. ROEST VAN LIMBURG. Het kasteel van Breda, Schiedam, 1904. Literatuur.

Geschiedenis. Het verhaal van eenen, omstreeks 841 door Denen bij Breda gestichten burcht, die in het bezit hunner nakomelingen zou zijn gebleven, tot hij in 1124 door Hendrik II van Breda werd ingenomen en verwoest — waarop o. a. gedoeld wordt in het distichon „anno milleno bis duodeno || castrum de Breda cum turri corruit alto" — schijnt niet meer dan eene legende (vgl. ROEST, blz. 5 en KLEYN, blz. 55). Geschiedenis.

In een charter van omstreeks 1190 draagt Godfried van Schoten o. a. het „castellum de Breda" op aan Hendrik van Lotharingen, van wien hij het weder in leen ontvangt. Het zegel, waarmede Hendrik van Breda in 1252 het oudste privilege van Breda zegelde — in afbeelding bewaard bij VAN GOOR(blz. 60) — geeft van dit castellum wellicht de teekening. Wij hebben het ons dan voor te stellen als een vlak afgedekten donjon met gekanteelden ringmuur, die, in de op het zegel weergegeven helft, een poort met valdeur en twee vensters had. Eerste Kasteel.

Door Jan I van Polanen werd in 1350 begonnen met den bouw van een nieuw kasteel, dat in 1362 schijnt gereed geweest te zijn, en waarbij Jan II van Polanen in 1388 een kapel bouwde (VAN DER AURA, blz. 101). Van dit kasteel zijn gedeelten — eerst in 1686 en 1826 afgebroken — ons uit afbeeldingen bekend. Eene teekening uit 1685 (bewaard Kasteel van Jan van Polanen.

in de verzameling van het Noordbrabantsch Genootschap) vermoedelijk door JOSUA DE GRAVE, beeldt den zuidelijken vleugel af (zie afb. 20) en een prent van A. SANTVOORT uit 1648, in de collectie Van Gijn te Dordrecht (afb. 21), geeft een deel van den oostelijken vleugel te zien, natuurlijk in gewijzigden toestand.

Volgens VAN GOOR (blz. 25) deed Jan van Polanen het kasteel „zeer sterk met vier hoektorens optimmeren". Bovengenoemde prenten geven ons een langen zuidelijken vleugel te zien, bij welks, met een uitgekraagd spietorentje versterkten, oosthoek, een tweede vleugel aansloot, waartegen aan de zijde der binnenplaats een vierkante toren stond. Aan den

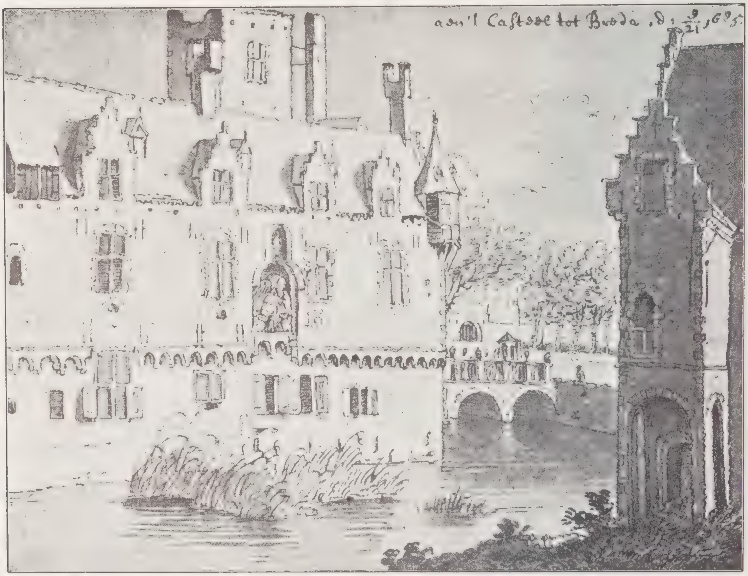

Afb. 20. Zuidelijke vleugel van het kasteel te Breda in 1685, naar eene teekening, vermoedelijk van JOSUA DE GRAVE [1]).

anderen kant sloot de zuidelijke vleugel aan bij een tweeden vierkanten toren, de verbinding vormend met den westelijken vleugel, die met een stompen hoek op den zuidelijken was gericht. Of de oostelijke vleugel zich vroeger verder heeft uitgestrekt en door een noordelijken vleugel aan den westelijken is verbonden geweest, moet onbeslist blijven, daar deze deelen, indien zij hebben bestaan, in 1536 voor nieuwe gebouwen hebben plaats gemaakt. De zuidelijke en de oostelijke vleugel zijn gesloopt in 1686, toen Willem III het kasteel

[1]) De clichés der afbeeldingen 20, 21, 22, 26 en 42 zijn, met welwillende toestemming van den heer Th. M. Roest van Limburg, ontleend aan diens werk: Het kasteel te Breda, Schiedam, 1904.

voltooide; de westelijke vleugel is eerst in 1826 verdwenen. Een beschrijving uit dien tijd zegt, dat de zuidwestelijke hoektoren was opgetrokken van zware baksteen en zes, ongeveer even groote, en van kleine vensters voorziene verdiepingen had, waarvan de onderste tot kelders en keuken dienden.

De zuidwestelijke hoektoren en de daarbij aansluitende vleugel zijn o. m. te zien op eene teekening van omstreeks 1685, vermoedelijk van JOSUA DE GRAVE, in de verzameling van het Noordbrabantsch Genootschap (zie afb. 22) en op een paar lithografieën uit den aanvang der negentiende eeuw (gereproduceerd bij ROEST, blz. 200 en 201).

Vermoedelijk was het kasteel omgeven door een gracht, terwijl het terrein daaromheen door een tweede gracht omringd was en, aan den kant der stad, toegankelijk door een

Afb. 21. Oostelijke vleugel van het kasteel te Breda in 1648,
naar eene prent van A. SANTVOORT.

poortgebouw, dat verdwenen is, toen Jan IV van Nassau het geheele terrein door muren en torens omgaf, waarbij de toegang schijnt te zijn verlegd naar de zijde van het Valkenberg.

ROEST neemt aan, dat ook het kasteel van Jan van Polanen reeds omgeven was door een met torens versterkten muur. Hij beschouwt den onderbouw van het thans nog aanwezige zuidelijk voorgebouw als een overblijfsel daarvan, meent, dat de op den westelijken hoek daarvan gelegen toren eveneens door Jan van Polanen is gebouwd, en dat de in 1903 gevonden grondslagen eener voortzetting van deze ommuring in westelijke richting insgelijks tot zijn werk behooren.

Op de hierbij gevoegde situatiekaart (afb. 23) zijn deze grondslagen aangegeven. Zij hebben ongetwijfeld één geheel uitgemaakt met den nog bestaanden westelijken toren van het voorgebouw, maar deze laatste, opgetrokken van klein-formaat baksteen, heeft een gewelf

bewaard, welks laat-gothisch geprofileerde ribben het onaannemelijk maken, dat hij uit de veertiende eeuw zou dagteekenen.

Bijbouw door Jan van Nassau.

Nu weten wij, dat belangrijke werken aan het kasteel zijn ondernomen door Jan IV van Nassau (1410—1475). In een charter nl. van 7 Februari 1462 verleende Filips van Bourgondië tolvrijheid voor „allerhande steenwerck ende andere stoffen, dienende tot eenige toiren, metselrien ende andere wercke, die.... Janne.... here tot Breda begonnen heeft ende in meyninge is te doen volmaecken aan sijne slot ende woninge tot Breda metten toebehoirten." ROEST vermoedt, dat deze werken de beide zevenkante torens op den zuidwestelijken hoek van het terrein, en het gebouw der Rekenkamer betroffen.

Geheel de architectuur der beide zevenkante torens echter wijst er op, dat deze in het begin der zestiende eeuw zijn gebouwd. Ook het zuidelijk voorgebouw, waarvan ROEST de grondslagen als veertiende-eeuwsch beschouwt, dagteekent ongetwijfeld uit de zestiende eeuw, blijkbaar gelijktijdig aangelegd met het aansluitend blokhuis op zijnen oosthoek.

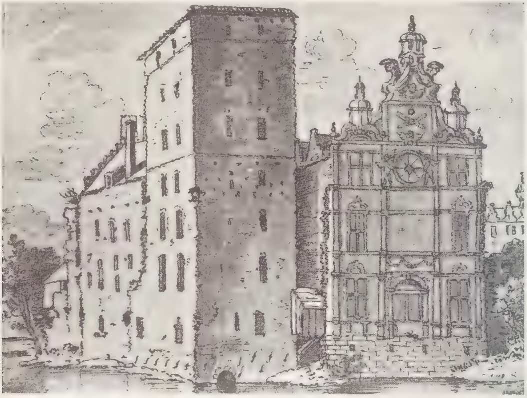

Afb. 22. Zuidwesthoek van het kasteel te Breda, omstreeks 1685, naar eene teekening, vermoedelijk van J. DE GRAVE.

Muur met torens.

Zoo schijnt aannemelijk de veronderstelling, dat de door Jan IV in 1462 ondernomen werken de ommuring van het kasteelterrein betroffen, waarvan wij het beloop nog kunnen nagaan langs de zuidzijde van het kasteel. Zij ving dan aan op den westelijken hoek van het terrein, waar, ongeveer 4 M. oostelijk van den thans aanwezigen Duiventoren, de grondslagen van eenen toren zijn gevonden. De verder ontgraven fundamenten toonden aan, dat de muur — aan de binnenzijde verzwaard met, vermoedelijk door bogen verbonden, pijlers, die een weergang konden dragen — aansloot aan den thans nog aanwezigen toren bij het gebouw der Rekenkamer, terwijl hij, ongeveer midden tusschen deze torens in, nog versterkt was met een meer dan halfrond voorspringenden toren.

Van den toren bij de Rekenkamer zette deze ommuring zich vermoedelijk voort in noordoostelijke richting. Overblijfselen van deze voortzetting zijn niet bekend. Bij de uitbreiding, aan het kasteelterrein gegeven in het begin der zestiende eeuw, hield zij op de buitenste ommuring van het terrein te vormen. Toch vindt men op afbeeldingen uit het eind der zestiende eeuw en uit lateren tijd langs het oostfront van het kasteel hier een zwaren muur met gracht aangegeven. Deze muur ging van den toren bij de Rekenkamer in noordoostelijke richting tot een halfronden toren, boog zich dan naar het noorden, en vond

zijn einde bij een tweeden toren, die later tot den molen van het kasteel is verbouwd. Ongeveer midden tusschen deze beide torens stond een poort, toegankelijk langs een over de gracht gelegen brug. Vermoedelijk is geheel deze aanleg te beschouwen als de oorspronkelijke, door Jan IV aangelegde, buitenommuring van het kasteel. Het hierbij gereproduceert fragment (afb. 24) eener prent van omstreeks 1590 door BARTHELOMEUS DOLENDO (naar

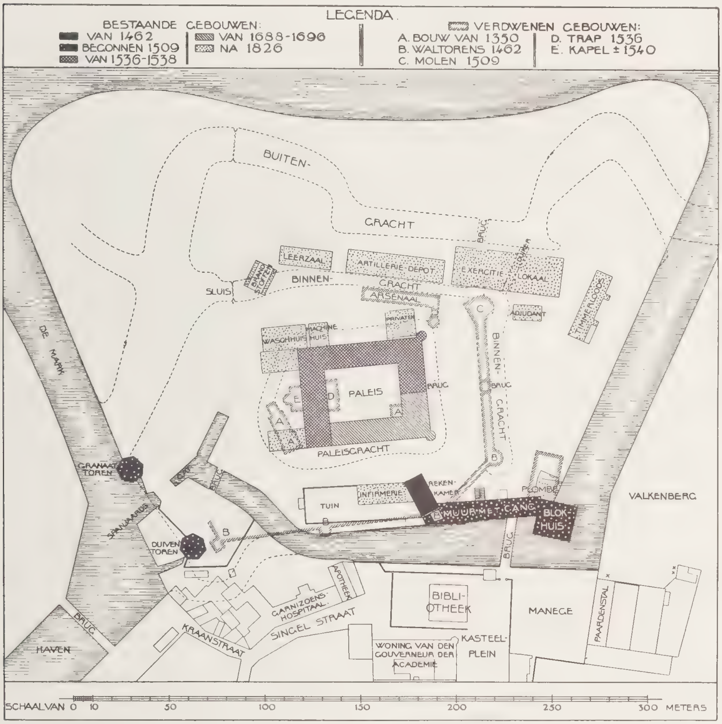

Afb. 23. Situatieplan v. h. kasteel te Breda in 1890 (naar eene opmeting van TETAR VAN ELVEN), met aanduiding der vermoedelijke ontwikkeling. Geteekend door J. D. MEIJSING.

het exemplaar in het Koninklijk Huisarchief) geeft den geheelen aanleg te zien, zooals die in den loop der zestiende eeuw geworden was.

Behalve deze ommuring, kan ook het gebouw der Rekenkamer nog dagteekenen uit den tijd van Jan IV. Blijkens de reeds aangehaalde prent van SANTVOORT en de hierbij gereproduceerde, uit het begin der achttiende eeuw, van I. HARREWIJN (afb. 25), rustte Rekenkamer.

dit gebouw op een open galerij. Thans is deze gedicht en zijn de muren gepleisterd, maar in 1890, toen het gebouw is opgemeten, waren de zuilen der galerij ten deele nog zichtbaar (zie den plattegrond en den opstand op de platen I en II) en verbonden door gedrukte spitsbogen. Inwendig is het gebouw geheel gemoderniseerd. Een paar nog aanwezige moerbalken rusten echter op sleutelstukken met laat-gothische profielen, die wel uit de tweede helft der vijftiende eeuw kunnen dagteekenen.

Werken van Hendrik III van Nassau.

Met de stichting van een geheel nieuw kasteel werd een aanvang gemaakt door Hendrik III van Nassau (1483—1538). Door zijn eerste huwelijk in 1503 met Françoise van Savoye een vermogend man geworden, vóór hij in 1504 zijnen kinderloos gestorven oom

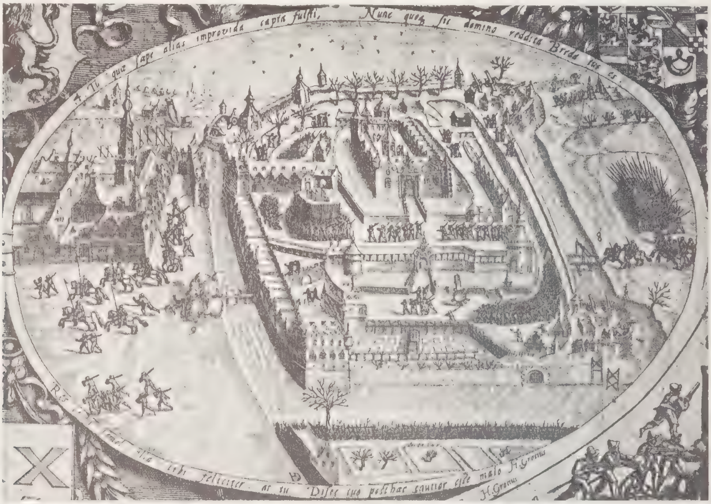

Afb. 24. Vogelvlucht van het kasteel te Breda uit het oosten omstreeks 1590, fragment eener prent van BARTHELOMEUS DOLENDO.

Engelbrecht II als heer van Breda opvolgde, en bij den dood zijner vrouw, in 1511, in het bezit gebleven van de helft van haar vermogen, kon hij de uitvoering van grootsche bouwplannen ondernemen. Zijn tweede huwelijk, in 1515, met Claudia van Châlon, de eenige zuster en vermoedelijke erfgename van Philibert van Oranje, die hem een bruidschat van drie ton gouds aanbracht, vermeerderde zijn aanzien en zijn vermogen. En zijn derde huwelijk in 1524, nadat hij in 1521 andermaal weduwnaar was geworden, met Mencia de Mendoza, wier jaarlijksch inkomen door hemzelf op *f* 450.000 werd geschat, maakte hem eenen der rijkste vorsten van zijnen tijd.

De verschillende hooge ambten en zendingen, hem door de keizers Maximiliaan en Karel V toevertrouwd, deden hem een groot deel van Europa door eigen aanschouwing

PLAAT I.

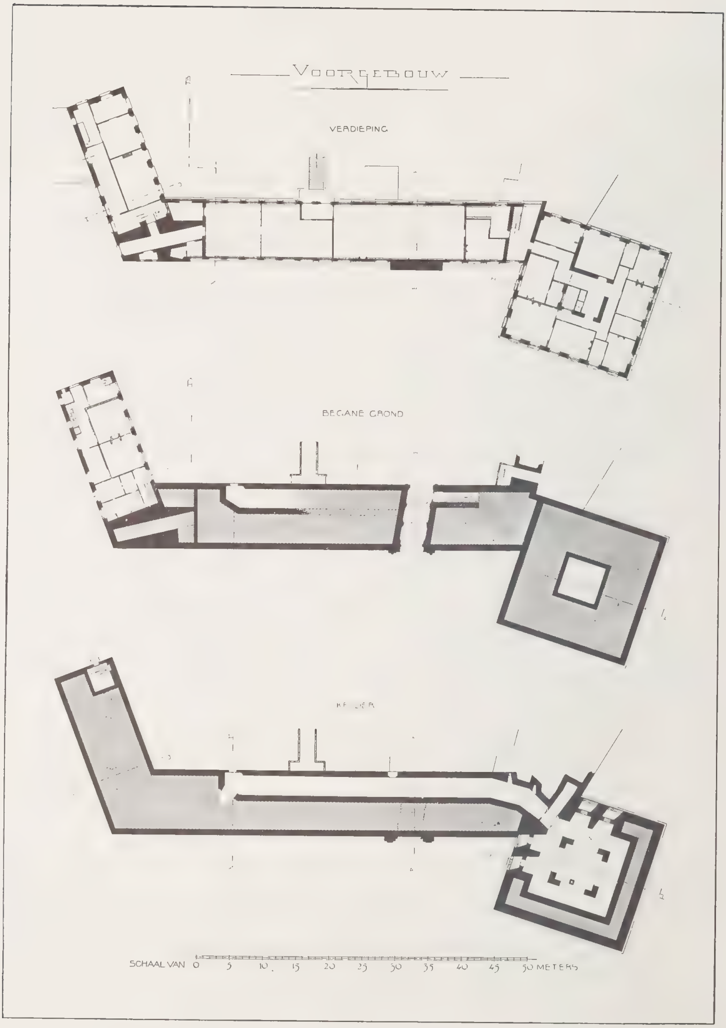

Plattegronden van het zuidelijk voorgebouw van het kasteel te Breda,
naar eene opmeting van den heer H. M. TETAR VAN ELVEN.

PLAAT II.

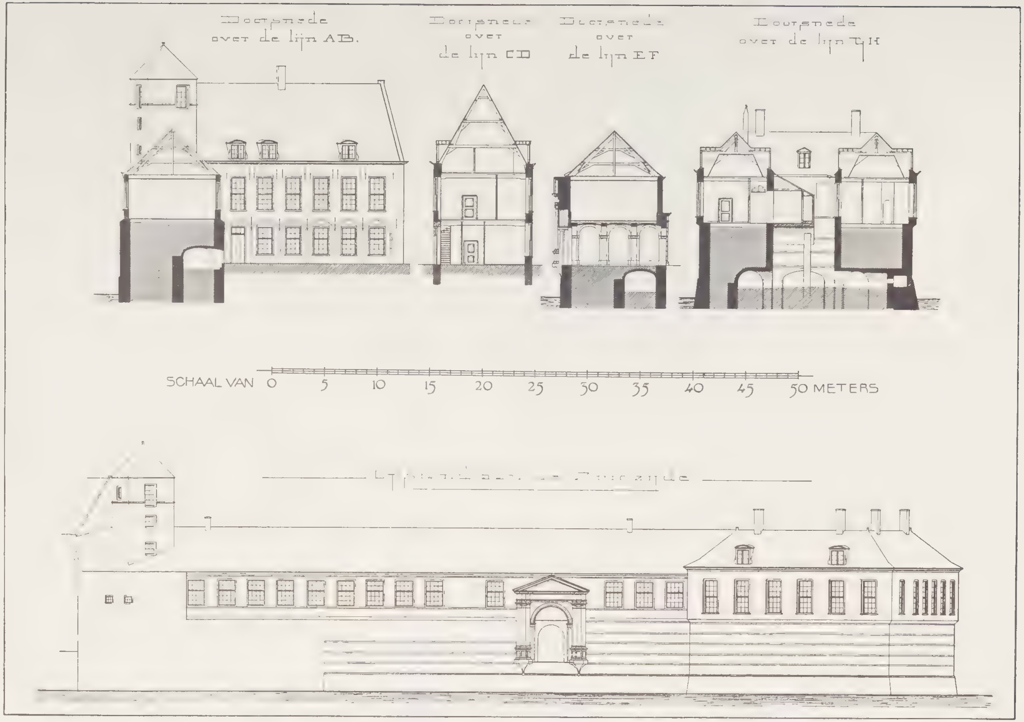

Opstand en doorsneden van het zuidelijk voorgebouw van het kasteel te Breda,
naar eene opmeting van den heer H. M. TETAR VAN ELVEN.

kennen, op reizen en veldtochten naar Frankrijk (1515 en later), Duitschland (1519 en later), Italië (o. a. was hij in 1530 te Bologna) en Hongarije (1532), terwijl hij reeds in 1501 en 1502 Spanje bezocht en daar later eenige jaren doorbracht. Aldus bekend geworden met tal van paleizen uit vroegeren en zijnen eigen tijd, kon hij, toen hij, na zijn huwelijk met de prachtlievende Mencia, er aan dacht zich een verblijf te bouwen, dat paste bij den levensstaat, waaraan zij gewoon was, zich een aanleg denken, die in uitgestrektheid en praal de toen in Noord-Nederland bestaande vorstelijke verblijven verre overtrof. Het is ook begrijpelijk, dat hij zich toen niet wendde tot eenen der nog meest in gothischen geest werkende Nederlandsche bouwmeesters, maar eenen architect wenschte, die de moderne kunst van zijn tijd, de Renaissance, verstond, welke Hendrik immers in Frankrijk en Italië in vollen bloei had gezien: volgens een in 1543 in een proces te Ant-

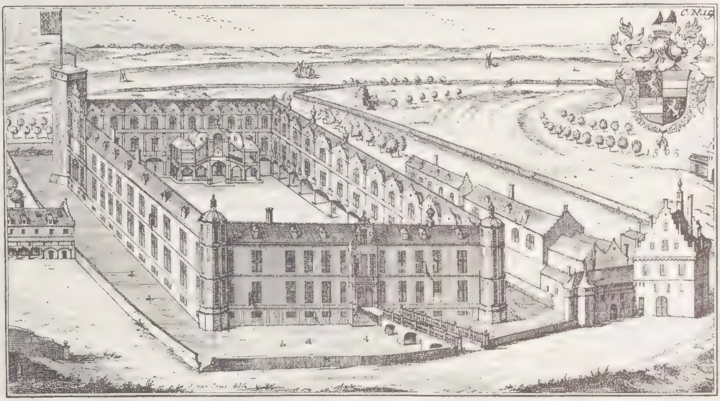

Afb. 25. Het kasteel te Breda, uit het zuidoosten, in het begin der XVIIIe eeuw, naar een prent van I. HARREWIJN.

werpen afgelegde verklaring, heeft „Thomas Bologne, Italiaen, egheen steenhoudere oft cleynstekere maer een schilder wesende, geordineert het huys tot Breda".

Reeds lang echter vóór hij den bouw van een geheel nieuw paleis begon, had Hendrik Bijgebouwen.
verbouwingen bij zijn kasteel ondernomen. Berichten toch, die aan ROEST schijnen te zijn ontgaan, leeren ons, dat hij in 1509 „heeft beginnen aen 't casteel te bauwen, eerst den thoren op 't casteel daer den molen in draeit, daer de fondamenten te voren waeren toe gelijt", terwijl men in 1510 „maeckten het huys en galderije voor aen de brugge enz." (VAN DER AURA, blz. 102). Blijkbaar betroffen deze werkzaamheden de buitengebouwen van het kasteel.

De „toren waarin de molen draait", eerst in 1826 gesloopt, stond op den noordhoek De molen.
van de oostelijke ommuring De molen was 110 voet hoog en meer dan 40 breed en had een met witte arduinsteenen banden versierden bovenbouw. Beneden bevond zich een overwelfd vertrek, waarin de door schepraderen gedreven molensteenen. De vier verdiepingen daarboven, die 8 of 9 stookplaatsen telden, waren ingericht tot keukens en kamers, in welke laatste o. a. Mencia de Mendoza bij voorkeur woonde.

Zuidelijk voorgebouw.

Met „het huis en de galerij voor aan de brug" zijn blijkbaar bedoeld het thans nog aanwezig zuidelijk voorgebouw en het daarbij, oostelijk, aansluitende blokhuis.

Het zuidelijk voorgebouw bestaat uit een 10 M. zwaren en 8 M. hoogen muur, in welks onderhelft een gang is uitgespaard, die voert van een op 11 M. van het gebouw der Rekenkamer gelegen ingang aan den binnenkant, naar de binnenplaats van het blokhuis. Op den muur staat thans een gesloten gebouw van éénc verdieping. In de lange wanden daarvan bevinden zich echter nog zuiltjes, waaruit blijkt, dat hier vroeger eene open galerij is geweest.

Eenige oude afbeeldingen, o. a. de hierbij gereproduceerde teekening van omstreeks 1685, vermoedelijk door JOSUA DE GRAVE (afb. 26), thans in de verzameling van het Noordbrabantsch Genootschap, vertoonen deze galerij overdekt met dwarse zadeldaken, in verband waarmede iedere travée een — volgens VAN GOOR oorspronkelijk verguld — geveltje droeg. ROEST meende (blz. 70) op grond van zinsneden in brieven van Willem I aan Anna van Buren, dat deze galerij eerst in de jaren 1552—1555 zou zijn ontstaan. De aangehaalde aanteekening bewijst echter, dat er reeds in 1510 aan werd gewerkt, en het door ROEST (blz. 60) vermelde feit, dat Hendrik in 1514 van de stad Leuven 125 pond ontving „tot hulp voor sijn metselrije", doet zien, dat het werk toen nog niet gereed was. Ook de poort, die, onder deze galerij door, van uit de stad toegang gaf tot het kasteel, is door Hendrik III gebouwd. Zij was in den boogtrommel versierd met de wapens van Hendrik en Claudia van Châlon (dus gebouwd in de jaren van hun huwelijk: 1515—1521) en in het fronton met het wapen van Karel V (zie afb. 26 en vgl. VAN GOOR blz. 61).

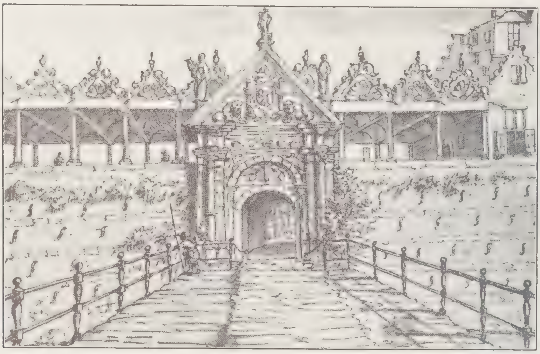

Afb. 26. Zuidelijk voorgebouw van het kasteel te Breda, omstreeks 1685, naar eene teekening, vermoedelijk van J. DE GRAVE.

Poort.

Blokhuis.

In aansluiting aan dit voorgebouw bouwde Hendrik het z.g. blokhuis. ROEST, die het zuidelijk voorgebouw rekende tot de werken van Jan IV, veronderstelt, dat het blokhuis is ontstaan door vergrooting van een reeds vroeger daar aanwezigen toren. De onderbouw van het blokhuis bestaat echter uit een homogeen geheel, en, nu wij weten, dat de ommuring uit den tijd van Jan IV zich niet tot hier uitstrekte, is er ook geen reden de vroegere aanwezigheid van eenen toren op deze plaats aan te nemen.

Plombé.

Achter tegen het blokhuis aan bouwde Hendrik nog, volgens VAN GOOR (blz. 62), een „uitstekenden toren", het z.g. plombé, waarin zoowel hij als zijne naaste opvolgers plachten te wonen. Een achttiende-eeuwsch prentje (gereproduceerd bij ROEST, blz. 180) geeft een gezicht op het blokhuis en het plombé uit het noordoosten, waaruit blijkt, dat een

uitgekraagde gang de verdieping van het blokhuis, langs den oostelijken muur van het plombé, met den noordoostelijken traptoren daarvan verbond.

Door den aanleg der thans besproken gebouwen — de galerij met poort, het blokhuis en het plombé — had Hendrik het zuidelijk front van het kasteelterrein belangrijk verbreed en versterkt aan den oostkant. Ook aan de westzijde verlengde hij dit front door den bouw van twee, vermoedelijk door een wal verbonden, zevenzijdige torens, thans bekend als de Granaat- en de Duiventoren. Beide torens zijn beneden overkluisd met een stergewelf, en zoowel de profileering der ribben daarvan, als de kraagsteenen waarop deze rusten, maken het waarschijnlijk, dat zij in het eerste kwartaal der zestiende eeuw zijn ontstaan (zie plaat III). In verband met deze verbreeding van het zuidfront, werden ook langs de andere zijden van het kasteelterrein nieuwe werken aangelegd, en ten slotte om het geheel een nieuwe buitengracht gegraven of de bestaande verlegd. Op deze laatste werken hebben blijkbaar betrekking de door VAN DER AURA (blz. 104) medegedeelde berichten: „A° 1534 werden *achter de borcht* 4 blokhuysen gemetst" en „A° 1535 wirt een swaer werck *achter de borght* gemaekt met een blokhuys en een porte." Zoo had het terrein den vorm gekregen, op onze situatiekaart door stippellijnen aangegeven, van een onregelmatig trapezium, op drie hoeken door bastions en op den vierden door het blokhuis beschermd.

Granaat- en Duiventoren.

Midden op dit terrein bevond zich nog het door Jan van Polanen gebouwde kasteel, vóór welks oostzijde de door Jan van Nassau aangelegde muur aanwezig bleef, met een gracht ervoor, die ook ten noorden van het kasteel zich uitstrekte, maar thans een binnengracht geworden was.

Het oude kasteel diende in hoofdzaak tot gastenverblijf. Keizer Maximiliaan was tweemaal tamelijk langdurig te Breda (in 1508 en 1517), ook Margaretha van Oostenrijk logeerde er (in 1508), en toen de latere Karel V zich in 1515 als Hertog van Brabant liet huldigen, bezocht ook hij het kasteel. Om dergelijke gasten waardiger te kunnen ontvangen, en allicht ook in verband met den uitgebreiden hofstoet zijner derde vrouw, besloot Hendrik tot den bouw van een paleis op de plaats van het oude kasteel. Het paleis zou bestaan uit vier vleugels, een rechthoekige binnenplaats omsluitend, en de bouw zou geschieden in twee gedeelten: de zuidelijke helft van het oude kasteel bleef voorloopig grootendeels onaangeroerd, men begon met den bouw van een westelijken vleugel — welks zuidelijke gevel ongeveer naast den ouden hoektoren kwam te staan (zie afb. 22) — een noordelijken vleugel en een oostelijken, aansluitend bij dien van het oude kasteel. In 1536 werd onder leiding van Thomas van Bologna met dit werk begonnen, van welks uitvoerders ons alleen de Fransch-klinkende naam van eenen metselaar, Demaistre, bekend is: in een brief aan zijnen secretaris Dublioul spreekt Hendrik III van een teekening der groote zaal, „que sait le machon Demaistre" (ROEST, blz. 44).

Nieuw hoofdgebouw: het paleis.

Bouwmeester.

Thomas van Bologna heeft vermoedelijk persoonlijk de uitvoering van den bouw geleid. Niet alleen blijkt uit een tot hem gericht, ongedagteekend schrijven (uitgegeven o. a. bij SASSEN, Tijdschrift, III, kol. 191) onderteekend „Cte de Nassau" (waarschijnlijk Hendrik III), dat hij diens werk had bezocht („que avez visité mon ouvrage de Breda"), maar er is ook reden aan te nemen, dat hij later te Breda heeft gewoond, want in 1556 bezocht Hubert Goltzius daar een penningkabinet van de „haeredes Thomae Vincidori de Bononia, pictoris Itali" en ROEST (blz. 43) heeft terecht opgemerkt, dat wie ergens een penningkabinet bezit, daar niet is voor een vluchtig bezoek. Het bericht geeft waarschijnlijk ook eene aanwijzing voor de modellen der portretmedaillons in de gevels langs het binnenplein van het kasteel (afb. 33—37).

De westelijke vleugel van het nieuwe paleis bestond uit een groote ontvangzaal,

gelegen boven een open hal, gevormd van vijf rijen van veertien zuilen. De hoogte van deze, met een houten tongewelf gedekte, zaal kwam overeen met twee verdiepingen der andere vleugels. De korte wanden aan noord- en zuidzijde, tegen elk waarvan een schoorsteen was geplaatst, hadden rijk behandelde gevels (afb. 22), die een zadeldak afsloten. De lange wanden vertoonden gelijkvloers een bogengalerij van de Dorische orde; op de eerste verdieping Jonische muraalzuilen, waartusschen, met een fronton gedekte, vensters, en op de lagere, tweede verdieping een Korinthische orde met rondbooglichten. Elke travee

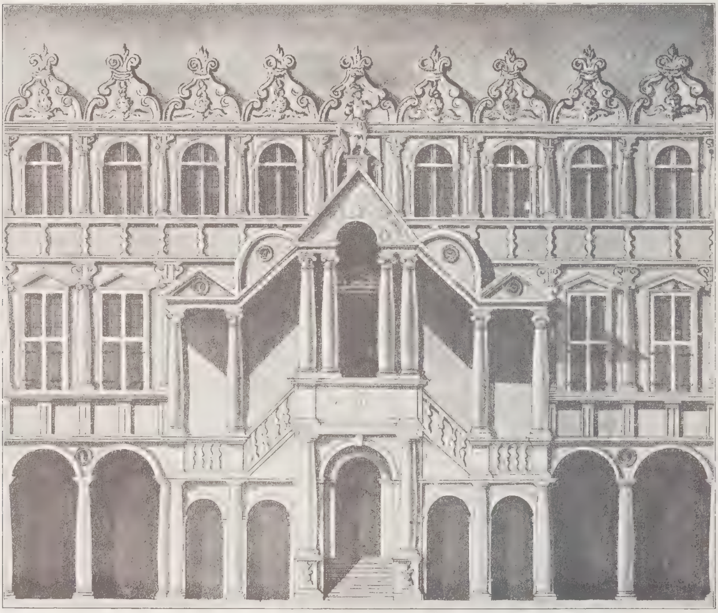

Afb. 27. Vroegere gevel (aan het binnenplein) der groote zaal van het kasteel te Breda, naar eene teekening uit 1827 in het Gemeente-archief te Breda.

was bekroond met een gebeeldhouwd geveltje, door een dwars zadeldakje aan het hoofddak verbonden Een, voor de vijf middelste traveeën, aan de zijde der binnenplaats uitgebouwde, overdekte, zich in twee armen splitsende trap, gaf tot deze ontvangzaal toegang (zie afb. 27). De bij deze zaal aansluitende noordelijke vleugel bevatte verschillende woon- en dienstvertrekken en zijn oostelijk einde een ruime trap. Wel bestond deze vleugel uit een gelijkvloers en slechts ééne verdieping, doch men trok niettemin den gevel aan de zijde der binnenplaats even hoog op als dien der ontvangzaal, in verband waarmede de helling der kap hier minder steil werd ontworpen dan aan den buitenkant. Ook overigens was deze wand geheel over-

eenkomstig met dien der zaal behandeld. De oostelijke vleugel, opgetrokken als de noordelijke, had op zijnen noorderbuitenhoek een zevenzijdig torentje, en, waar hij aansloot bij het kasteel van Jan van Polanen — recht tegenover de toegangstrap der ontvangzaal — een breede poort (zie afb. 21 en 28), waartoe een brug over de gracht toegang gaf.

Bouwtijd.

VAN GOOR (blz. 61) deelt uitdrukkelijk mede, dat de thans beschreven gedeelten gereed waren nog vóór den dood van Hendrik III, die volgens hem 7 October 1538 (volgens anderen 14 September) voorviel. ROEST acht dit onwaarschijnlijk en beroept zich (blz. 45) op een gedicht uit eenen in 1697 verschenen bundel van PIETER NUYTS. Deze zegt echter alleen, dat Karel V — in 1540 — twee dagen in het paleis „hoe wanschapen het [ook] was" logeerde, en dat Graaf Hendrik zich wel zou verbazen te zien, dat zijn paleis meer dan anderhalve eeuw „geheel onvolmaakt" bleef, terwijl hem alleen de dood had kunnen

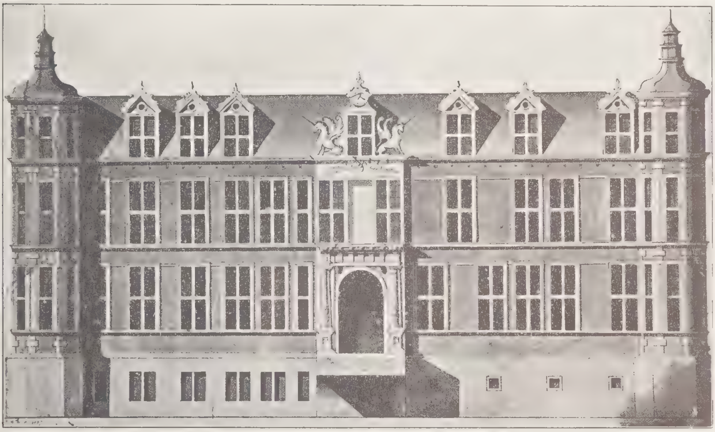

Afb. 28. Vroegere toestand van den oostelijken buitengevel van het kasteel te Breda, naar eene teekening uit 1827 in het Gemeente-archief te Breda.

beletten het te voltooien. Ook ziet ROEST in de eenhoorns, die het fronton boven de poort flankeeren, het bewijs, dat althans de bovenbouw der poort dagteekent uit den tijd van Willem III (blz. 47, n. 5). Dit laatste argument is geheel onhoudbaar, omdat SANTVOORT's prent van 1648 (zie afb. 21) ook de eenhoorns reeds vertoont. En de bewoordingen van NUYTS schijnen toch geheel gemotiveerd door de omstandigheid, dat het geduurd heeft tot de dagen van Willem III, vóór het paleis door den aanbouw der zuidelijke helft voltooid werd. Indien Karel V in 1540 logeerde in het paleis — dat de dichter „wanschapen" kon noemen, wegens de disharmonie tusschen de noorder- en de zuiderhelft — dan wordt hierdoor VAN GOOR's bericht toch eer bevestigd dan tegengesproken.

Waar de poort in den oostelijken vleugel in het fries van haar hoofdgestel thans nog het opschrift HENRICUS draagt en de overblijfselen der beide gevels van de ontvangzaal een

ornament vertoonen, dat zich geheel aansluit bij de naar Frans I genoemde kunst der Fransche vroeg-Renaissance, bestaat er te meer reden aan te nemen, dat de geheele noordelijke helft van het paleis bij het leven van Hendrik III is tot stand gekomen. Ongetwijfeld zal aan het binnenwerk bij Hendrik's dood nog veel hebben ontbroken, maar, indien men dit aanneemt, is het gereed komen van den bouw in twee en een half jaar niet onwaarschijnlijk.

Latere bijbouwen. Kapel.

Wat ten slotte te sterker den indruk wekt, dat Hendrik III de thans besproken deelen van zijn paleis in hoofdzaak voltooide, is de omstandigheid, dat zijne opvolgers zich met verschillende bijbouwen bezighielden. Zijn zoon René van Châlon († 1544) stichtte achter de ontvangzaal — recht tegenover de overdekte trap — een kapel, die bij haar afbraak in 1826 werd beschreven als aan binnen- en buitenzijde der muren versierd te zijn met arduinsteenen Jonische zuilen en pilasters. Uit een plattegrond van 1768 (gereproduceerd bij ROEST, blz. 190) blijkt, dat de kapel driebeukig was aangelegd, twee traveeën diep en met kruisgewelven overkluisd. Bij haren middenbeuk sloot een uit een halven tienhoek gevormd choor aan. Een tweetal lithografieën van vóór de slooping doet zien, dat de drie beuken waren gedekt onder één zadeldak, waarop een open torentje stond, en dat de door pilasters gescheiden wandvakken doorboord waren met tweedeelige spitsboogvensters en bekroond met gebeeldhouwde geveltjes. In October 1539 werden in de Bredasche poorterboeken niet minder dan 24 metselaars en steenhouwers ingeschreven, van wie er één — Lanceloot de Voocht Lancelootsz., uit Mechelen — ook beeldsnijder was. De vestiging dezer kolonie staat allicht in verband met den bouw der kapel.

Arsenaal.

Behalve deze kapel liet René ook ten noorden van het paleis een ruim arsenaal bouwen, dat in 1774 is gesloopt.

Onder René's opvolger, Willem van Oranje, stichtte diens eerste vrouw (1551—1558) Anna van Buren, een altaar in de kapel, welke daarna gewijd werd door Gregorius Silvius, bisschop van Ragusa, vicaris van Robert van Bergen, bisschop van Luik. Tusschen 1552 en 1555 liet zij op den muur, die den molen met het blokhuis verbond, een houten galerij bouwen welke, vermoedelijk, omdat zij het uitzicht belemmerde, is afgebroken door Filips Willem, den eersten heer van Breda, die niet langer de bijgebouwen, doch het paleis zelf bewoonde.

Oostelijke galerij.

Brug.

In 1597 eindelijk is een monumentale brug gebouwd als toegang tot de paleispoort [1]). Zij bestond uit drie gemetselde bogen, door een ophaalbrug aan de poort verbonden. Haar steenen borstwering was versierd met de wapens van René, Willem, Filips Willem en Maurits. In 1627 ontving Françoys van Loo, beeldsnijder, *f* 50.— voor het snijden en vergulden van twee leeuwen voor deze brug en *f* 50.— voor het grauwverven met olieverf van brug en poort. Bij de demping der gracht, in 1826, is deze brug afgebroken.

De vele lotswisselingen, waaraan Breda blootstond, tijdens den tachtigjarigen oorlog en tengevolge waarvan het kasteel telkens in andere handen overging, maakten voorloopig aan de bouwwerken een eind. Alleen werden nieuwe buitenwerken aangelegd en herhaaldelijk naar veranderde strategische eischen gewijzigd.

Willem III. Voltooiing v. h. paleis.

Eerst Willem III liet den ontbrekenden vleugel van het paleis aanbouwen, volgens VAN GOOR „naar 't bewerp van den ouden bouw door den vermaarden bouwmeester Roomans, onder wiens opzicht 'tzelve ook in den jaare 1696 t'eenemaal is voltrokken". ROEST heeft gevonden, dat dit werk werd uitgevoerd door Johannes de Wijs uit Breda, dat in

---

[1]) Ook vroeger zal hier een brug zijn geweest. Wellicht heeft Maurits echter de paleisgracht verbreed, en was daardoor een nieuwe brug noodig geworden. Bij die verbreeding vervielen dan ook de bruggen, die toegang gaven tot de poorten in den noord- en den zuidgevel der ontvangzaal en die niet door nieuwe vervangen schijnen te zijn. Op deze wijze laat zich althans de aanwezigheid der poorten, zonder bijbehoorende bruggen, eenvoudig verklaren.

1686 de zuidelijke vleugel van het kasteel van Jan van Polanen werd gesloopt en in 1688 begonnen met den nieuwen bouw, die in het geheel *f* 133.500 schijnt te hebben gekost. Het geheel kreeg toen het aanzien, dat wij kennen o. a. uit de prent van I. HARREWIJN naar I. VAN CROES, bij LE ROY (zie afb. 25). Het aspect van den voornaamsten gevel is ons bewaard in een gekleurd „standgezigt" uit 1827 in het gemeente-archief te Breda (zie afb. 28). Beide afbeeldingen doen zien, dat deze voltooiing inderdaad is geschied geheel in den geest van de reeds bestaande gedeelten. Dat aan het inwendige ook van deze laatste nog onder Willem III is gewerkt, zal nader blijken bij de beschrijving van het paleis.

Gedurende de geheele achttiende eeuw is er aan het kasteel weinig gewijzigd. Nu en dan diende het tot tijdelijk verblijf van Willem IV en Willem V, en hoe het dan bewoond werd blijkt uit nauwkeurige plattegronden [1]) der verschillende verdiepingen van het paleis, in 1768 gemaakt door den opzichter der gebouwen, den architect P. W. Schonck.

Verval v. h. kasteel.

Willem V liet in 1774 het arsenaal afbreken en ter plaatse eenen tuin aanleggen. Na de vlucht van Willem V naar Engeland, werd het kasteel, evenals zijne overige bezittingen, verbeurd verklaard. Het diende daarna afwisselend voor kazerne en hospitaal, welke laatste bestemming het bleef behouden, ook nadat het bij de wet van 25 Mei 1816 (Staatsblad N°. 25) weder aan het huis van Oranje was teruggegeven.

Oprichting M. Academie.

Bij Koninklijk besluit van 20 Mei 1826 N°. 27 werd het kasteel bestemd tot Militaire Academie, en *f* 350.000 beschikbaar gesteld om het daartoe in te richten.

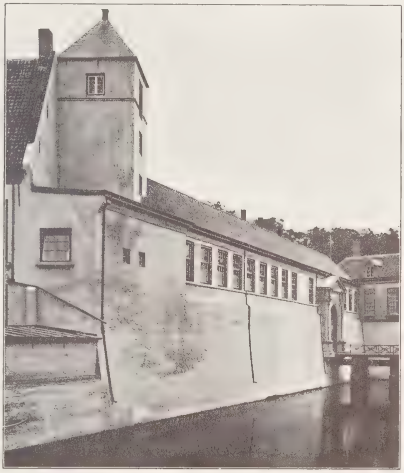

Afb. 29. Zuidelijk voorgebouw van het kasteel te Breda, uit het zuidwesten.

Het paleis verloor toen grootendeels zijn karakter. De gracht eromheen werd gedempt en de toegangsbrug afgebroken.

Het eenige overblijfsel van het kasteel van Jan van Polanen, de zuidwestelijke toren met het daaraan verbonden deel van den westvleugel, werd gesloopt, evenals de kapel en de overdekte trap der ontvangzaal, en ten westen van deze werden nieuwe vleugels aangebouwd. De fraai versierde lange wanden van het gebouw der ontvangzaal werden vervangen door nieuwe muren, waardoor de open hal onder de zaal in een gesloten vertrek veranderde. In de zaal zelf werd boven de benedenste vensterrij een vloer gelegd, in het midden gedragen op ijzeren kolommen, en de ruimte daarboven als afzonderlijke verdieping ingericht. Bij de overige vleugels werd het bovendeel der muren afgebroken en daarna hooger opgetrokken, waardoor ook hier twee verdiepingen ontstonden. Het geheele gebouw werd vervolgens van nieuwe zadeldaken voorzien. In verband met den aanleg der

[1]) Deze worden thans bewaard in het Rijksarchief in Noordbrabant.

nieuwe verdieping werden de gevels van de groote zaal en van de hoofdpoort geschonden, en de beide hoektorentjes van den oostelijken vleugel van hare spitsen beroofd, en op de hoogte der kroonlijst van den nieuwen bovenbouw vlak afgedekt.

Ook het geheele terrein en de bijgebouwen ondergingen groote veranderingen. De werken en wallen werden in den loop der negentiende eeuw alle geslecht, de binnengrachten gedempt, de molen en de meeste muurtorens afgebroken. Het blokhuis werd ingericht tot woning voor den 1[en] officier der Academie en in verband daarmede in- en uitwendig gewijzigd, de galerij langs het zuidelijk front van het terrein in een gesloten gebouw veranderd. Sedert zijn verschillende bijgebouwen opgericht op het terrein om het paleis, terwijl al hetgeen aanvankelijk van de muurbehandeling der oude bijgebouwen nog zichtbaar was gebleven langzamerhand onder pleisterlagen verdween.

Afb. 30. Poort in het zuidelijk voorgebouw van het kasteel te Breda.

Beschrijving.

Poort.

Beschrijving. Van het kasteelplein bereikt men langs een moderne brug over de gracht een **POORT,** die door het zuidelijk voorgebouw (zie platen I en II en afb. 29) van het kasteel voert. Het zandsteenen front van deze poort (afb. 30) bestaat uit een, door een geprofileerden rondboog gedekte, opening, geflankeerd door breede, op een soubasement rustende, Dorische pilasters, waarvóór hardsteenen halfzuilen zijn gesteld, welker Jonische kapiteelen in de halzen met een ornament van gestyleerde bloeiende planten zijn versierd. Deze pilasters dragen een hoofdgestel, waarop een driehoekig fronton rust, waarin een relief: het wapen van den Koning-stadhouder Willem III, omgeven door de Orde van den Kousenband en geflankeerd door leeuwen en krijgsattributen.

Deze poort is een overblijfsel van de door Hendrik III tusschen 1517 en 1521 gestichte; het fronton, in de plaats gekomen van een hoogeren bovenbouw, dagteekent uit den tijd van Willem III (het schijnt afkomstig van de Boschpoort).

Het poortfront staat vóór een doorgang, bestaande uit drie — door pilasters en gordelbogen gescheiden — vakken met riblooze kruisgewelven; aan de zijde van het binnenplein staat een eenvoudig hardsteenen poortfront, waarin het jaartal

PLAAT III.

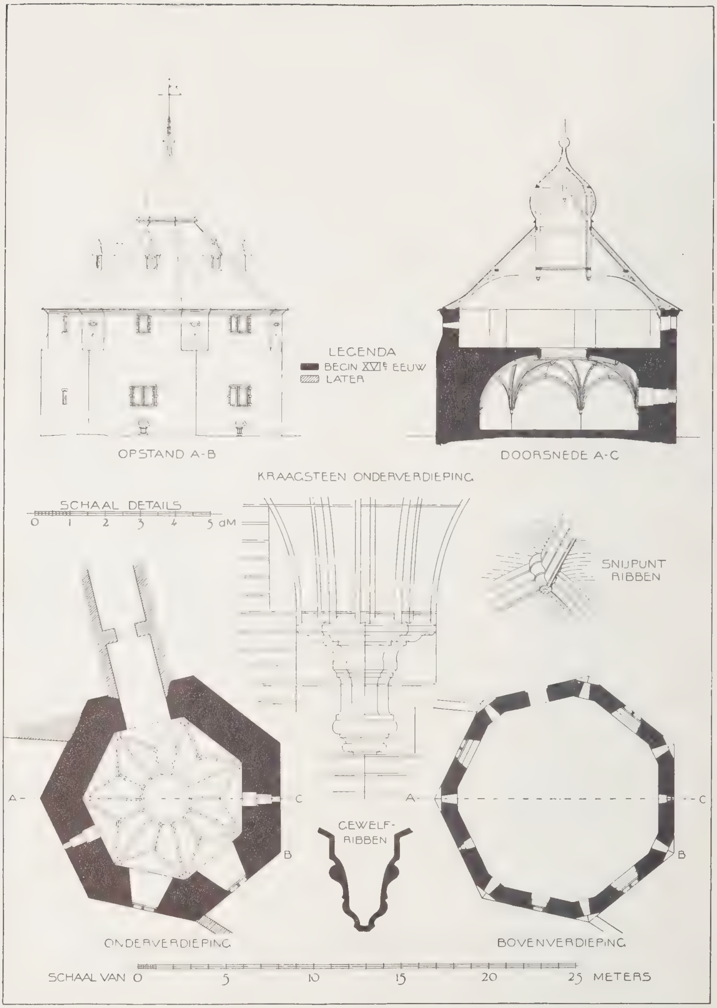

De Duiventoren bij het kasteel te Breda, naar eene opmeting van den heer J. F. L. FROWEIN, geteekend door J. D. MEIJSING.

PLAAT IV.

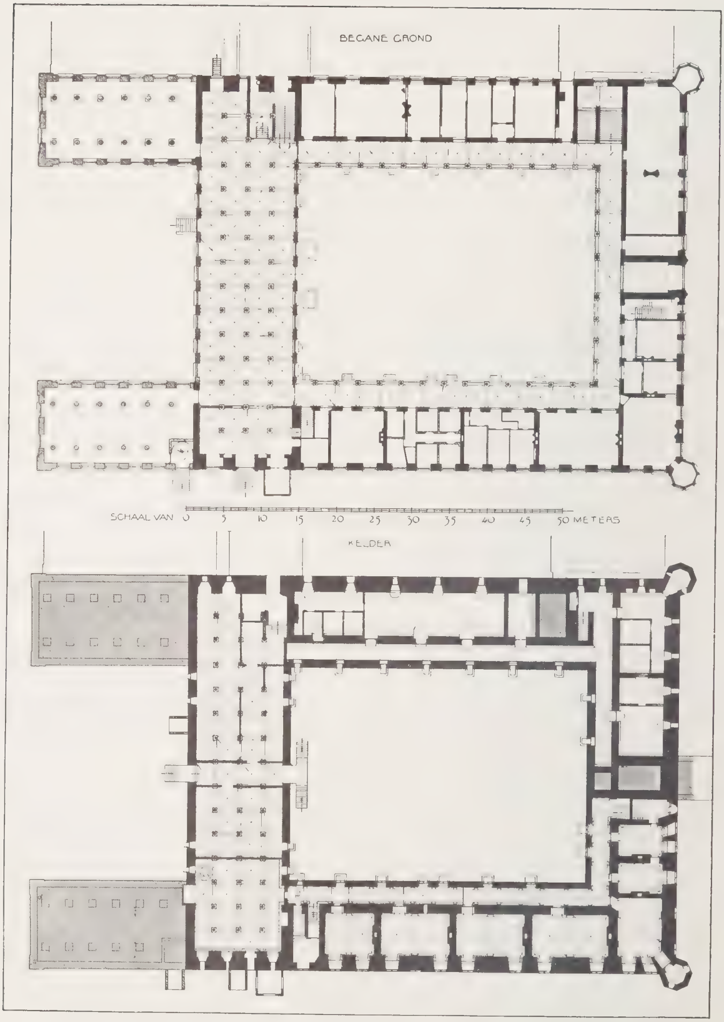

Plattegronden van het hoofdgebouw van het kasteel te Breda.
(Kelder en begane grond).

Naar opmetingen van den

PLAAT IV.

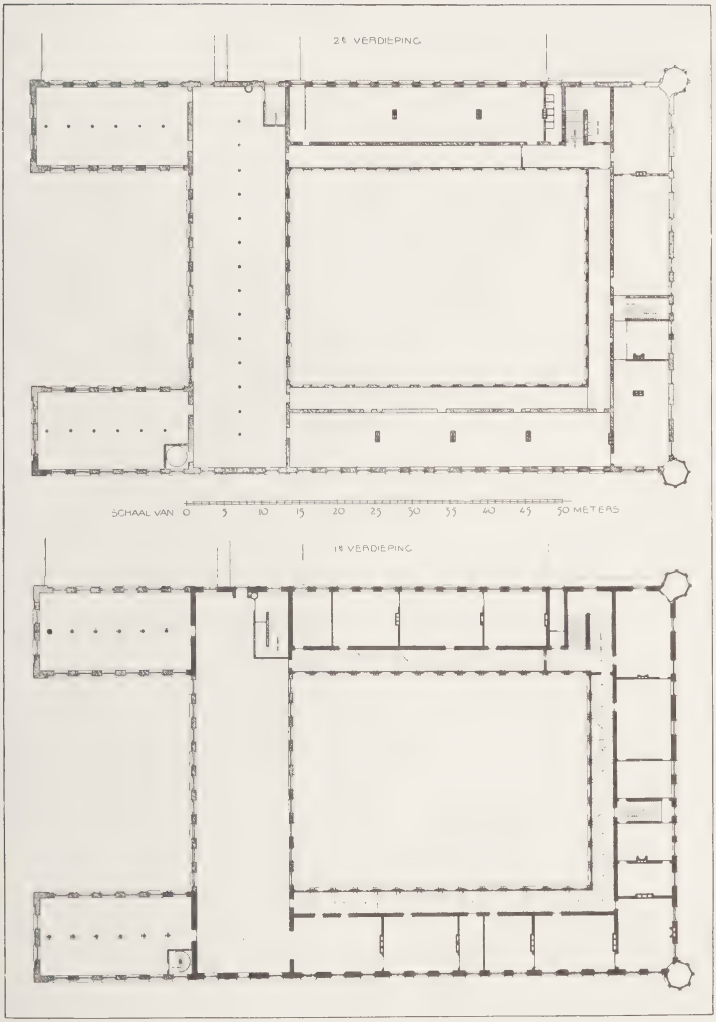

Plattegronden van het hoofdgebouw van het kasteel te Breda.
(1e en 2e verdieping).

H. M. TETAR VAN ELVEN.

PLAAT V.

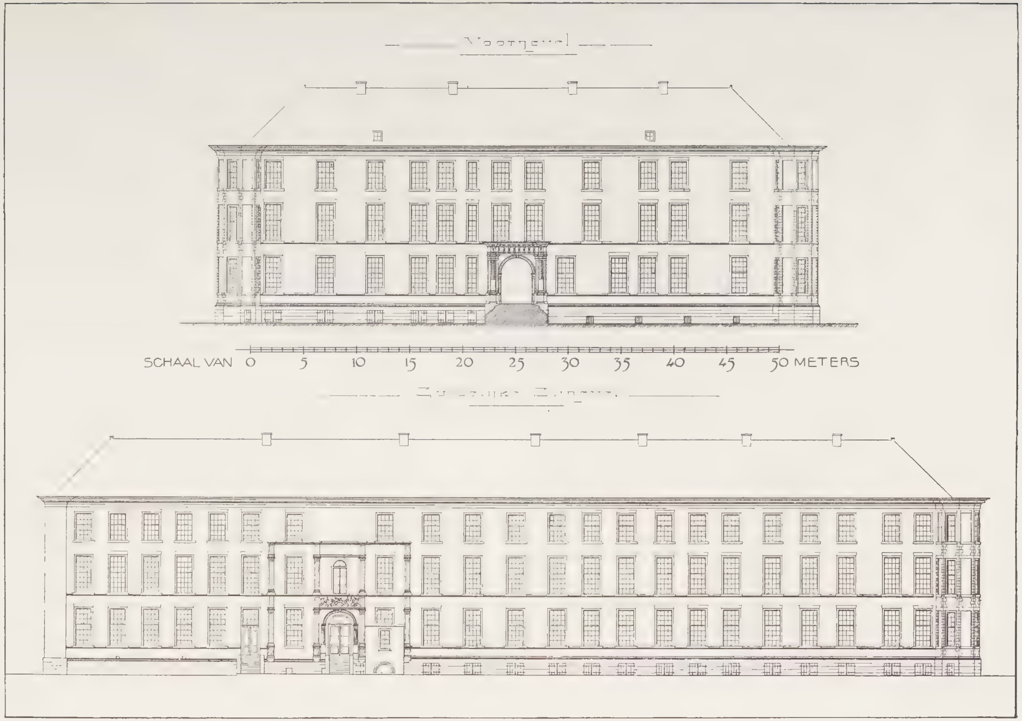

Voor- en zijgevel van het hoofdgebouw van het kasteel te Breda, naar eene opmeting van den heer H. M. TETAR VAN ELVEN.

1773. In dat jaar nl. is de doorgang, die vroeger eenigszins s-vormig was aangelegd, door Willem V gewijzigd en vernieuwd.

Het **VOORGEBOUW** (zie platen I en II) bestaat uit vier gedeelten: *a.* een zwaren muur met bovenbouw, *b.* het oostelijk daarbij aansluitend blokhuis, *c.* een westelijk bij den muur aansluitenden toren, *d.* het aan dezen toren verbonden gebouw der Rekenkamer. Voorgebouw.

a. De **MUUR** (afb. 29) is bijna 10 M. dik en 8 M. hoog, volgens ROEST geheel massief, opgetrokken van baksteen, waarin, aan de buitenzijde, banden van bergsteen. In den muur loopt langs de binnenzijde een met een gedrukt tongewelf overdekte gang, welker vloer, bij haren aanvang, op ongeveer 11 M. van het gebouw der Rekenkamer, 0,60 M. beneden de tegenwoordige terreinhoogte ligt en onder de poort 2,40 M. Deze gang, 2,90 M. breed en 2 M. hoog, voert naar het blokhuis. Op den muur staat een, met een zadeldak gedekt, gebouw van ééne verdieping, van het binnenplein toegankelijk langs een moderne, open trap. Dit in verschillende vertrekken verdeeld gebouw, dat thans bureaux en de modelzaal der Academie bevat, is ontstaan door de dichtmetseling eener vroeger-open galerij van achttien bogen, welker zuiltjes, thans aan de voorzijde vlak-gekapt, nog in het metselwerk aanwezig en aan de zijde van het binnenplein zichtbaar zijn. Muur.

Deze galerij was bevloerd met verglaasde ronde tegeltjes, in blauw, groen, oranje en geel versierd met 2 concentrische cirkels en 6 kolfvormige, uit den buitenrand naar het midden gerichte, spaken, met tusschengevoegde kleinere cirkels [1]) — versiering, die NUYTS deed spreken van een „veelgeoogde galerij".

Aan de grachtzijde zijn in den muur een paar steenen ingemetseld (thans onder witsel bedekt), die de lengte aangeven van het turfschip, waarmede Breda in 1590 is verrast (vgl. Mededeelingen der Rijks-adviseurs, II, blz. 28).

b. Het **BLOKHUIS** is een rechthoek, op den beganen grond uitwendig 20,40 M. in het vierkant metend, bestaande uit vier vleugels, gebouwd om een open binnenplaatsje van 5,60 × 5,80 M., dat bereikt wordt door de gang in den onder *a.* beschreven muur. Oorspronkelijk had het blokhuis op elk der hoeken een uitgekraagd spietorentje, terwijl de muren in de assen der vensters geveltjes droegen, door dwarsdakjes verbonden aan de zadeldaken, die de vier vleugels dekten. Het muurwerk van den bovenbouw en de bekapping zijn echter na 1826 geheel vernieuwd, terwijl ook de inwendige indeeling der verdieping werd gewijzigd, de binnenplaats o. a. grootendeels overbouwd. In den onderbouw echter is de oorspronkelijke toestand tamelijk goed bewaard. Blokhuis.

Deze onderbouw bestaat uit massief metselwerk, waarin een 2,20 M. breede gang is uitgespaard. De buitenmuren dezer gang, ter dikte van 4 M., zijn aan den west- en den noordkant doorbroken met twee rondbogig gewelfde schietgangen,

[1]) Eenige dezer, om hunnen ronden vorm opmerkelijke, tegels zijn voor enkele jaren op het terrein teruggevonden en berusten thans in het Nederlandsch museum te Amsterdam. Zij zijn 0,104 M. in middellijn en 0,017 M. dik.

ongeveer op de helft hunner diepte gesloten door een muur, waarin een met hardsteen omlijst schietgat, en thans aan de buitenzijde met moderne muurtjes gedicht; de binnenmuren rusten op vier gedrukte Tudorbogen, gedragen op zandsteenen hoekpijlers. Deze gang is overdekt met een rondbogig tongewelf, door steekkappen verbonden aan de bogen der binnenmuren, en die van de schietgangen in twee der buitenmuren. De muren zijn opgetrokken van baksteen (formaat: 0,205 × 0,095—0,10 × 0,043—0,045 M.; 10 lagen: 0,52—0,54 M.), in kruisverband, afwisselend met banden van zandsteen.

Ongeveer op twee derden van de diepte der binnenplaats, is de westelijke aan den oostelijken vleugel verbonden door een boog, die wellicht een overloop gedragen heeft. Op dezen boog is thans een nieuwe binnenmuur geplaatst, waardoor de noordelijke helft van de verdieping meer ruimte kreeg.

Met den aanleg der onder *a.* en *b.* beschreven gebouwen is aangevangen in 1510.

Toren.

c. De **TOREN,** bij het westelijk einde van den onder *a.* beschreven muur onder een stompen hoek aansluitend, maakt thans in zijnen onderbouw met dien muur één geheel uit. Hij is ongeveer vierkant van grondplan (4,60 × 4,30 M.), opgetrokken van baksteen (formaat: 0,24 × 0,11 × 0,05 M.; 10 lagen: 0,65 M.), in slordig kruisverband, zonder uitwendige versnijdingen, doch op ongeveer 2,20 M. beneden de spits voorzien van een zandsteenen waterlijst. Hij is gedekt met een lage vierzijdige spits, welks top zich 20,50 M. boven de tegenwoordige terreinhoogte verheft. Inwendig bevindt zich, ongeveer ter hoogte van den zolder van de modelzaal, een vertrek, dat is overdekt met kruisgewelven op ribben, die, evenals de kraagsteenen waarop zij rusten, een laat-gothisch profiel vertoonen.

Gebouw der Rekenkamer.

d. Het **GEBOUW DER REKENKAMER,** een rechthoek, inwendig lang 20,40 M. en breed 8 M., is thans de woning van den geneesheer der Academie. Het is uit- en inwendig geheel gemoderniseerd. Terwijl de westelijke muur van den grond af vernieuwd schijnt, zijn in de benedenhelft van de oostelijke en de noordelijke muren nog de zuilen bewaard der vroeger hier aanwezige, zes bogen breede galerij. Thans zijn zij door pleister bedekt. In 1890 echter, toen onze opmeting werd gemaakt (zie plaat II), waren zij nog zichtbaar en bleken toen verbonden te zijn door gedrukte spitsbogen.

Zoowel het gelijkvloers als de verdieping van dit gebouw, zijn overdekt met houten zolderingen, gedragen op zware moerbalken, die rusten op sleutelstukken, versierd met laat-gothische profielen. Voor een deel zijn deze door latere stucplafonds aan het oog onttrokken. Onder het gebouw bevinden zich met tonwelven overdekte kelders.

Van een vroeger tegen den westwand van dit gebouw aanwezigen aanbouw (zie afb. 20) is niets meer over.

De aanleg der onder *c.* en *d.* beschreven gebouwen is vermoedelijk begonnen in 1462.

Tot het eind der zestiende eeuw strekten de hier onder *a.* tot *d.* beschreven gebouwen tot verblijf der heeren van Breda, terwijl het eigenlijke kasteel voor gasten bestemd bleef. Hendrik III, René en Willem I bewoonden, volgens VAN GOOR, het door den eerste gestichte plombé. In het gebouw der Rekenkamer bevonden zich, volgens ROEST, vermoedelijk, behalve de bureaux van het hof, ook de belangrijke boekerij der Nassau's en een kunstkabinet, waartoe een penningverzameling behoorde, door Hubert Goltzius in 1556 bezocht. Ook weten wij, dat Hendrik III eenige schilderijen van Lucas Cranach bezat, hem door den Keurvorst Frederik van Saksen gezonden, waaronder eene Lucretia (vgl. ROEST VAN LIMBURG, Een Spaansche Gravin van Nassau, Leiden, 1910, blz. 38 v.).

Van de verdere vroegere bijgebouwen van het kasteel staan thans alleen nog de z. g. **GRANAAT- en DUIVENTOREN,** op den zuidwesthoek van het terrein (zie plaat III). Granaat- en Duiventoren.

Beide vertoonen geheel denzelfden aanleg. In plan hebben zij den vorm van eenen zevenhoek (beschreven in eenen cirkel van omstreeks 14,40 M. middellijn), welks hoeken op de verdieping zijn afgeschuind, zoodat deze den vorm heeft van een veertienhoek met afwisselend langere en kortere zijden. De muren, beneden 2,20 en boven 0,90 M. dik, zijn opgetrokken van baksteen (formaat: 0,20 × 0,10 × 0,047 M.; 10 lagen: 0,59 M.) in kruisverband. Zij zijn gedekt met een veertienzijdige spits, bekroond met een peer en met leien belegd.

De benedenruimte, thans toegankelijk door een poterne in een later tegen de torens opgeworpen aarden wal, is overdekt met een stergewelf. Dit gewelf wordt gedragen op laat-gothisch geprofileerde zandsteenen ribben, die rusten op slanke kraagsteenen en samenkomen in eenen open ring van 2,60 M. middellijn. Deze ruimte ontvangt licht door kleine rechthoekige vensters en is voorzien van schietgaten. De verdieping, thans van den wal toegankelijk door een afzonderlijken ingang, is overdekt met een afgeknot-pyramidale kap, bestaande uit zeven breede en zeven smalle velden, gedragen op zeven spanten. Elk spant wordt gevormd door twee krommers, die tegen den wand een consolevormigen voet hebben en naar het midden samenkomen in een makelaar. De zeven makelaars, versierd met geprofileerde druipers, zijn verbonden door een houten ring en dragen tezamen de peervormige bekroning der kap.

In de breede zijden der verdieping zijn vensters, in de smalle, schietgaten aangebracht. Deze laatste vertoonen geheel denzelfden vorm en constructie als de schietgaten in den onderbouw van het blokhuis. Ook de profileering der gewelfribben en draagsteenen maakt het waarschijnlijk, dat deze torens dagteekenen uit het begin der zestiende eeuw.

Beide torens zijn van 1903 tot 1910 gerestaureerd onder leiding van den architect J. F. L. Frowein.

Tusschen de torens bevindt zich eene verbinding van de Mark met de kasteelgracht, het z.g. Spanjaardsgat. Men was vroeger van meening, dat door deze verbinding in 1590 het „turfschip van Breda" binnen de omwalling is gekomen. ROEST heeft echter aangetoond (blz. 105 v.), dat deze verbinding eerst in 1610 is gegraven, en dat het water van de

Mark vroeger meer noordelijk door een sluis in de binnengracht kwam, zoodat het turfschip ook door deze sluis moet zijn binnengevaren.

Hoofdgebouw.

Het **HOOFDGEBOUW**, het voormalige „paleis", welks lengteas in de richting oost-west ligt, heeft den vorm van een rechthoek, uitwendig 65 M. lang en 51,50 breed. Het bestaat uit vier, om een binnenplein van 39,20 × 38,20 M. gelegen vleugels, waarvan de westelijke binnenwerks 12,30 M. breed is, terwijl de drie overige eene inwendige breedte hebben van 10,40 M. In den oostelijken vleugel, op welks beide hoeken zevenkante torentjes staan, bevindt zich de hoofdtoegang, een poort met 2,88 M. doorgangswijdte (zie plaat IV).

Afb. 31. Poort in den zuidelijken gevel der groote zaal van het kasteel te Breda.

De vier vleugels zijn opgetrokken boven gewelfde kelders.

Gelijkvloers heeft de westelijke vleugel een door drie rijen van veertien zuilen in vier beuken afgedeelde zaal, die vroeger een geheel open hal was en thans dient als eetzaal der Academie. Op de eerste en tweede verdieping, die vroeger de groote ontvangzaal vormden, bevinden zich twee zalen, door een rij van ijzeren kolommen in twee beuken gescheiden. De drie overige vleugels hebben gelijkvloers langs het binnenplein een zuilengalerij, die veertien bogen in de lengte en negen in de breedte telt. Op deze 3 M. breede galerij komen de verschillende vertrekken uit. Op de eerste verdieping, bereikbaar langs 3 M. breede trappen in het oostelijk eind van den noordelijken vleugel, ligt boven deze galerij eene gang, evenals op de, moderne, tweede verdieping.

Uitwendig. Buitenfronten.

Uitwendig. De **buitenfronten** zijn zeer eenvoudig. Boven een zandsteenen plint met fraai geprofileerde deklijst, verrijzen de muren, opgetrokken van bak-

steen in kruisverband. In de plint zijn vensters voor de kelders aangebracht, verschillend van vorm in de onder Hendrik III en onder Willem III gebouwde vleugels (zie het oostelijk front op plaat V).

Langs de onderdorpels der gemoderniseerde vensters van het gelijkvloers en de eerste verdieping loopen vlakke, zandsteenen banden. De met een kroonlijst afgesloten muren der tweede verdieping zijn modern. De hoektorens van den

Afb. 32. Binnenplein van het kasteel te Breda, uit het zuidoosten.

oostelijken vleugel vertoonen zandsteenen kantblokken. Overigens zijn van de oorspronkelijke muurbehandeling nog slechts enkele overblijfselen bewaard.

a. De hardsteenen **poort** van den hoofdingang, een rondbogig gedekte opening, geflankeerd door op soubasementen gestelde Dorische pilasters, bekleed met in hun bovenhelft gecanneleerde halfzuilen, die een hoofdgestel dragen, welks fries is versierd met triglyphen, waartusschen romeinsche kapitalen, die den naam HENRICUS Poort.

vormen. De halfzuilen, kapiteelen en basementen (ook van de pilasters), de imposten der opening en de triglyphen in het fries zijn van zandsteen.

Zuid- en noordgevels.

b. De benedenhelft der **zuid-** en **noordgevels** van den westelijken vleugel (zie afb. 31).

Door vier Dorische pilasters van zandsteen, geplaatst op met een ruit versierde soubasementen, zijn deze gevels verdeeld in drie traveeën. De pilasters dragen een hoofdgestel, in de middelste travee geheel van zandsteen, in de beide andere vakken oorspronkelijk met een gemetseld fries en zandsteenen architraaf en kroonlijst, welke laatste echter grootendeels zijn uitgebroken in verband met de wijziging der vensters. Op dit hoofdgestel rust een tweede rij pilasters, van de Jonische orde, die eveneens een hoofdgestel dragen, welks architraaf verdwenen is, terwijl het baksteenen fries en de zandsteenen kroonlijst nog aanwezig zijn. Daarboven is de oude gevel vervangen door nieuw metselwerk.

In de middelste travee van den gevel bevindt zich gelijkvloers een poort, welker geprofileerde, in den sluitsteen met een ramskop versierde, korfboog rust op Dorische halfzuilen, waarvan de schachten in hun bovendeel zijn gecanneleerd. Het zandsteenen fries boven deze poort is versierd met een relief: guirlandes van vruchten, waartusschen skeletten van runderkoppen en oorlogstropeeën, gevormd van een rond schild, boog met pijl, en hellebaard.

Binnen-fronten.

Binnenfronten. Aan de zijde der binnenplaats (zie afb. 32 en de platen VI en VII) bestaat de onderbouw der muren (behalve bij den westelijken vleugel, welks wanden vernieuwd zijn) uit een galerij van hardsteenen Dorische zuilen, verbonden door geprofileerde rondbogen. De zandsteenen kapiteelen van deze zuilen hebben in den hals kleine bloemfiguurtjes, terwijl de onderkant hunner dekplaten op elk der vier overstekende hoeken met een roset is versierd.

In de zwikken tusschen de bogen zijn medaillons geplaatst, waarin reliefs van gebakken aarde, vertoonende de koppen van Grieksche en Romeinsche helden enz. Te beginnen in den westelijken hoek van den noordelijken vleugel zijn, blijkens de randschriften, de volgende personen afgebeeld:

1. OCTAVIUS AUGUSTUS.
2. GALBA.
3. M. ANTONIUS IIIV.
4. M. TULLIUS CICERO.
5. IMP. OTTO CAESAR AUGUSTUS.
6. IULIUS CAESAR (zie afb. 33).
7. CN. MAGNUS FL. POMPEI.
8. SARTORIUS.
9. SYLLA COS.
10. T. QUINTUS FLAMINIUS.
11. M. CATO PORCIUS.

12. MARCELLUS.
13. PAULUS AEMYLIUS.

Afb. 33. Medaillon van het kasteel te Breda. (Julius Caesar).

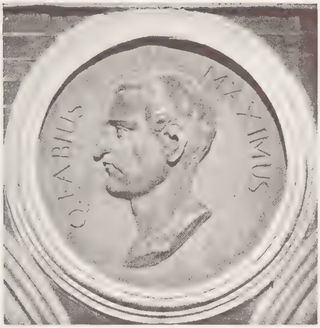

Afb. 34. Medaillon van het kasteel te Breda. (Q. Fabius Maximus).

14. CONSTANTINUS PATER ET FI. Dit medaillon, hoekvormig, voor de helft in den noordelijken en voor de helft in den oostelijken vleugel geplaatst, bevat twee koppen.
15. Q. FABIUS MAXIMUS (zie afb. 34).

Afb. 35. Medaillon van het kasteel te Breda. (M. Furius Camillus).

Afb. 36. Medaillon van het kasteel te Breda. (Publicola).

16. M. FURIUS CAMILLUS (zie afb. 35)
17. PUBLICOLA (zie afb. 36).

18. ROMULUS (zie afb. 37).

Hierop volgt de poort, die de door Hendrik III gebouwde helft scheidt van het onder Willem III opgetrokken deel.

Afb. 37. Medaillon van het kasteel te Breda. (Romulus).

19. THESEUS ATHEN (zie afb. 38).
20. LYCURGUS.
21. SOLON LEG. ATHEN (zie afb. 39).
22. THEMISTOCTS.
23. Bloeiende rozenstruiken. Hoekmedaillon, geplaatst als 14.
24. ALCIBIADES ATHEN.
25. PELOPIDAS THEB.
26. ARISTIDES ATHEN.
27. PYRRHUS EPIR. REX.
28. LISAND. LACEDE.
29. ALEXANDER MAGNUS.
30. PHOCION.
31. DEMETRIUS MACED. R.
32. DION. SIRAC.
33. ANNIBAL CAR. D.

Afb. 38. Medaillon van het kasteel te Breda. (Theseus Athen).

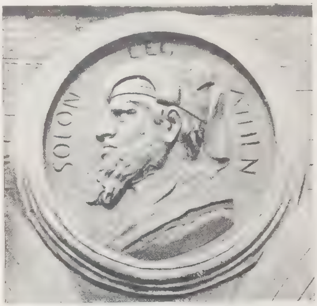

Afb. 39. Medaillon van het kasteel te Breda. (Solon leg. Athen).

34. CIMON ATHEN.
35. ARATUS.
36. DEMOSTHENES.

In de galerij langs den oostelijken vleugel is de middelste der bogen, in het verlengde der toegangspoort gelegen, breeder dan de overige (zie afb. 32). Deze

PLAAT VI.

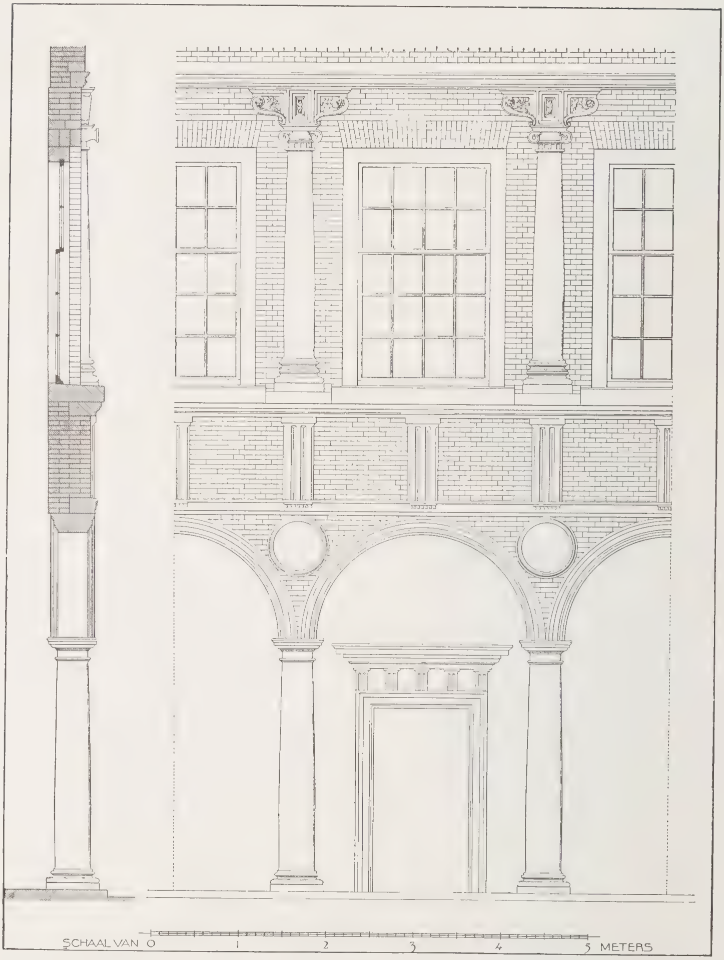

Travee van het hoofdgebouw van het kasteel te Breda aan de binnenplaats,
naar eene opmeting van den heer H. M. TETAR VAN ELVEN.

PLAAT VII.

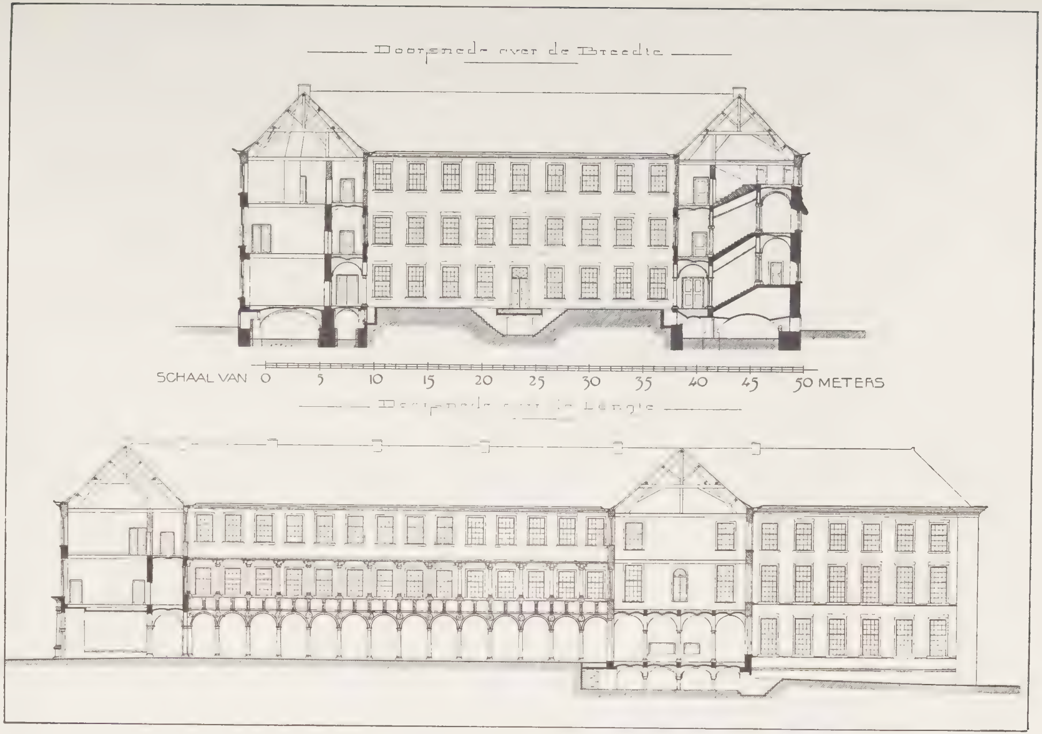

Doorsneden van het hoofdgebouw van het kasteel te Breda, naar eene opmeting van den heer H. M. TETAR VAN ELVEN.

boog, een korfboog, wordt gedragen op met halfzuilen bekleede pijlers. Boven de bogen der galerij hebben de muren een hoofdgestel met baksteenen fries, terwijl de architraaf en de kroonlijst in zandsteen zijn uitgevoerd. Op dit hoofdgestel rusten hardsteenen Jonische muraalzuilen, welker kapiteelen gebeeldhouwde consoles dragen, waarop de architraaf rust van een tweede hoofdgestel. Op dit architraaf begint het metselwerk der in 1826 aangebrachte nieuwe bovenmuren.

De vensters in de binnenfronten zijn alle gemoderniseerd.

Afb. 40. Hal onder de groote zaal van het kasteel te Breda, thans eetzaal der Militaire Academie.

Zoowel bij de buiten- als bij de binnenfronten is het tijdens Willem III gebouwde gedeelte een zeer getrouwe navolging van de door Hendrik III gestichte helft. De voor beide deelen gebezigde baksteen heeft dezelfde helderroode kleur, doch het formaat is verschillend. In den ouden bouw meten de steenen 0.26 × 0.126 × 0.045 M. en zijn 10 lagen 0.515 M. hoog, bij den aanbouw is het steenformaat 0.245 × 0.12 × 0.055 en de hoogte van 10 lagen 0.62 M. De sculptuur der consoles op de kapiteelen der eerste verdieping en vooral de bladversiering aan de draagsteenen der galerij van het gelijkvloers zijn in het zestiende-eeuwsche werk fijner en meer verzorgd dan in dat uit het eind der zeventiende eeuw.

Inwendig (zie plaat VI). De **kelders** zijn alle overkluisd. Die onder den westelijken vleugel hebben riblooze kruisgewelven, gedragen op kraagsteenen tegen de wanden en op drie rijen van hardsteenen zuilen met eenvoudige kapiteelen. De kelders in den noordelijken, en in de zuidelijke helft van den oostelijken, vleugel zijn gedekt met tongewelven; die in de zuidelijke helft van den oostelijken, en in den zuidelijken, vleugel met riblooze kruisgewelven. Inwendig. Kelders.

Gelijkvloers. De hal in den westelijken vleugel (afb. 40) is gedekt met riblooze kruisgewelven, gedragen op drie rijen van hardsteenen Dorische zui- Gelijkvloers.

len (thans groengeschilderd), wier kapiteelen op dezelfde wijze zijn versierd als die van de zuilen der galerij.

De langs de drie andere vleugels gaande galerij is overkluisd met riblooze kruisgewelven, gescheiden door rondbogige gordelbogen, die tegen de wanden worden gedragen op met acanthusloof versierde kraagsteenen. Van de op deze galerij uitkomende deuren hebben de meeste hare oude omlijstingen bewaard, natuursteenen (thans geschilderde) posten, waarop een met triglyphen versierd hoofdgestel (zie plaat VII). De hoofdingang in den oostelijken vleugel is met een schoongemetseld rondbogig tongewelf overdekt.

Het in den noordelijken vleugel gelegen trappenhuis is boven de trappen met rondbogige tongewelven, boven de bordessen met riblooze kruisgewelven overspannen.

Afb. 41. Marmerbuste in de Militaire Academie te Breda. (Generaal Voet, door L. Royer).

Eerste verdieping.

Eerste verdieping. De boven de galerij rondgaande gang is overdekt met riblooze kruisgewelven, gescheiden door gedrukt-korfbogige gordelbogen, gedragen op houten kraagstukken, die afwisselend versierd zijn met de monogrammen W R (Wilhelmus rex) en M R (Maria regina), zoodat deze welving in den tijd van Willem III schijnt te zijn aangebracht. De op deze gang uitkomende deuren zijn behandeld als die van het gelijkvloers. De indeeling der vertrekken op deze verdieping is veelal door ingebouwde muren veranderd en alles is hier geheel gemoderniseerd.

Tweede verdieping.

Tweede verdieping. Deze is geheel modern (na 1826).

Voorwerpen.

Voorwerpen. De in de gebouwen der Academie aanwezige meubelen zijn alle modern. In de groote recreatiezaal (eerste verdieping van den westelijken vleugel) is eene verzameling schilderijen, de z.g. heldengalerij: portretten der eerste vorsten uit het huis Oranje-Nassau, meest negentiende-eeuwsche kopieën naar oude schilderijen, en eenige portretten van Nederlandsche officieren. Een volledige lijst dezer schilderijen is opgenomen in G. VAN STEYN'S Gedenkboek, Breda 1903, blz. LXXVII vv.

In de officieren-receptiezaal (westelijke vleugel) hangt een groote schilderij op doek van N. PIENEMAN: De overgave van Hasselt op 8 Augustus 1831. Hier bevindt zich ook een marmerbuste van den generaal J. H. Voet (1750—1832). Zij is hoog, met den sokkel, 0.60 M. en aan den achterkant gemerkt: L. ROYER fet 1834 (zie afb. 41).

In de modelzaal (zuidelijk voorgebouw) hangt een groote schilderij op doek: Bernhard van Saksen Weimar bij Leuven, gemerkt: C. J. S. PORTMAN, 1832, en wordt eene verzameling oude wapens, geschutmodellen en uniformen bewaard. De wapencollectie is grootendeels door Koning Willem III in 1856 aan de Academie geschonken. Eene beschrijving der belangrijkste voorwerpen is uit een voorhanden geschreven catalogus overgenomen in het Gedenkboek, blz. CI vv.

Over de **vroegere inrichting** van het paleis is slechts weinig bekend. De reeds vermelde plattegronden uit 1768 wijzen wel de toenmalige bestemming aan der vertrekken van het hoofdgebouw, het paleis, maar geven uitteraard geen inlichting over de architectonische behandeling en de meubeling daarvan. Vroegere inrichting.

Men kan vermoeden, dat Hendrik III het inwendig zal hebben ingericht in overeenstemming met de weelderige behandeling van het uiterlijk. Ook is bekend, uit berichten van VAN MANDER, dat Scorel, die — blijkens een in 1533 tot hem gerichten brief van Janus Secundus — met Hendrik III op vriendschappelijken voet verkeerde, „eenighe werken heeft gemaeckt" voor dezen en René van Châlon, en dat Bernard van Orley cartons ontwierp voor wandtapijten op het kasteel, die echter niet dadelijk zijn uitgevoerd. Vijf van zijne ontwerpen (gekleurde penteekeningen) bestaan nog: vier in het Prentenkabinet te München (gereproduceerd o. a. in Onze Kunst, III^2, blz. 8 vv.) en een in het Departementaal Museum te Rennes. Zij geven Oranjevorsten met hunne vrouwen te zien, te paard, in een landschapsomgeving, omlijst door een rand van renaissance-ornament. In het geheel schijnt Orley 8 van deze ontwerpen te hebben gemaakt. [1]) Maurits liet hiernaar olieverfschilderijen maken door den Antwerpschen schilder Hans Jordaen.

Bij de troebelen in de tweede helft der zestiende eeuw is veel van den inboedel van het kasteel verloren gegaan; verschillende malen blijkt althans, dat nieuwe meubelen werden aangeschaft, omdat een der tijdelijke bewoners bij zijn aftocht al wat draagbaar was had meegenomen.

In 1609 schonk de stad Breda aan Maurits 6000 Carolusguldens voor den aankoop van acht wandtapijten, die hij bij Francois Spierincx te Delft had gezien, — vermoedelijk uitgevoerd naar de door Orley ontworpen cartons.

Uit een inventaris, opgemaakt bij den dood van Filips Willem (1618) blijkt, volgens ROEST, dat de inwendige inrichting toen vorstelijk mocht heeten. Wij vinden daarin o. a. vermeld een reeks van zeven tapijten met de geschiedenis van Perseus en Andromeda ter gezamenlijke lengte van 306 el, een serie van zeven tapijten „van 'tschip van Sinte Reynuyt", gezamenlijk lang 402¼ el, en een tapijt „van Orlando Furiose".

In 1638 werd aan Gerard van Honthorst *f* 2200.— betaald voor het leveren van cartons voor 4 tapijten ter herinnering aan de prinsen Willem I, Filips Willem, Maurits en Frederik Hendrik. Deze zijn uitgevoerd in 1639 door Maximiliaan van der Gucht te Delft (Onze Kunst, t. a. p.). Met de acht door Orley ontworpen tapijten vormen deze dus een reeks van 12 stuks. VAN GOOR deelt mede, dat deze in verschillende „pragtige" vertrekken aan de wanden hingen en „kunstig met goud en zijde doorweven" waren.

---

[1]) ROEST (blz. 58 en elders) spreekt te onrechte van 16 ontwerpen. VAN MANDER (ed. 1608, fol. 133 b) noemt insgelijks 16 stuks, maar verbeterde dit in zijn appendix: »hier moet staen acht stucken, in elck twee peerden, maecken sesthien conterfeytselen". Ook dit laatste is niet juist, want een der ontwerpen beeldt Hendrik III af met zijne 3 vrouwen.

Over eenige vertrekken van het paleis vernemen wij iets naders uit een in 1667 gemaakte beschrijving, toen daar de onderhandelingen plaats hadden, die leidden tot den vrede van Breda, en uit een prent van ROMEIN DE HOOGHE (gereproduceerd bij ROEST blz. 164), de ratificatie van dien vrede voorstellend. Deze laatste geeft een zaal te zien, welker wanden zijn behangen met tapijten, blijkbaar behoorend tot de straks vermelde reeks der Oranjevorsten. De beschilderde zoldering wordt gedragen op aan den onderkant met beeldhouwwerk versierde balken.

In de eerste helft der achttiende eeuw zijn in eenige vertrekken schilderingen aangebracht door Johannes Antiquus (1702—1750), den hofschilder van Willem IV; in 's prinsen slaapkamer „Mars door de drie gratiën ontkleed" en, boven de deur in de audientiezaal, „Martius Coriolanus" en „Scipio Africanus".

In 1746, toen wegens den Oostenrijkschen successieoorlog voor een beleg van Breda gevreesd werd, gaf de Prins last „de boeken, charters. . . alsmede de tapijten en precieuxte meubelen van 't hof" naar Den Haag te vervoeren. Vermoedelijk zijn zij sedert weder naar Breda teruggebracht, want na de verbeurdverklaring van het kasteel in 1795 werd de geheele inboedel, waarbij ook de wandtapijten, andermaal op schuiten naar Den Haag gebracht en publiek verkocht. Men ging bij deze ontruiming volgens ROEST (blz. 197) „met de grootste ruwheid te werk; alle versieringen, die maar eenigszins konden worden verwijderd, werden met geweld uitgebroken en het kasteel leek na die bewerking inwendig een ruïne". Thans is dan ook in het interieur geen spoor meer van den ouden luister terug te vinden.

De vroegere omgeving van het kasteel.

De vroegere omgeving van het kasteel. Ten oosten van het kasteelterrein, en van daar toegankelijk langs een brug over de buitengracht, lag de tuin van het kasteel, het Valkenberg geheeten naar een vroeger daar aanwezig Valkhuis. Hendrik III liet het westelijk deel van het Valkenberg aanleggen tot een regelmatigen tuin, versierd met beelden. In den tuin was een vischvijver met terras aan den noordkant en daartegenover stond het door Hendriks kamerling Jean de Boubert, gezegd Pergamont, gebouwde „huis van Pergamont", dat na zijnen dood aan de Heeren van Breda is overgegaan, in de zeventiende eeuw tegen vergoeding aan de rentmeesters ter bewoning werd gegeven, en thans is afgebroken. Oostelijk van dezen tuin lag een bosch en daarbij de bouwhoeve van het kasteel. Een der moderne huizen in de naar deze hoeve genoemde Bouwerijstraat heeft nog ankers, die het jaartal 1563 vormen en waarschijnlijk afkomstig zijn van deze boerderij, welke in de zeventiende eeuw werd ingericht tot woningen en aan particulieren verhuurd.

Ten zuiden van het Valkenberg, dat van uit de stad toegankelijk was door een poort, welke ten oosten werd belend door een woning, ter plaatse van het huis, thans gemerkt Catharinastraat 17, bevonden zich de stallen, de bakkerij, het brouw- en het hoenderhuis van het kasteel, die in 1535 moesten plaats maken voor het Begijnhof.

In het begin der zeventiende eeuw verfraaide Filips Willem het Valkenberg door den aanleg van waterpartijen en kunstige prieelen.

Tijdens Willem III werd de tuin opgehoogd en aangelegd in Franschen stijl (zie de prent uit 1743 van IMMINK naar DE ZWART, gereproduceerd bij ROEST blz. 181), terwijl aan den noordkant een overdekte wandelgalerij werd gebouwd, die 320 passen lang, 16 breed en 6 voet hoog was (naar een achttiende-eeuwsche prent afgebeeld bij ROEST, blz. 179).

Ten noorden van het kasteel, eveneens toegankelijk langs een brug over de buitengracht, lag het Belcromsche bosch. Een deel hiervan was omheind en als diergaarde ingericht en er bevond zich ook een maliebaan. Filips Willem breidde dit bosch belangrijk uit door

den aankoop van aangrenzende terreinen, en Maurits stichtte er in 1620 een achtkant, drie verdiepingen hoog, gebouw — het speelhuis — op eenen heuvel, den z.g. Konijnenberg. Bij de belegeringen der stad in 1625 en 1637 werden het Belcromsche- en het nabijgelegen Reigerbosch grootendeels omgehakt. Latere prinsen van Oranje ontdeden zich langzamerhand van dit bezit en Willem III verkocht in 1689 het speelhuis, dat thans niet meer bestaat. Een achttiende eeuwsche afbeelding ervan is gereproduceerd bij ROEST (blz. 139).

Ten zuiden van het kasteel, en door een brug over de buitengracht daaraan verbonden, lag het kasteelplein. Ongeveer ter plaatse waar zich thans de manege der Academie bevindt, lag ten tijde van Jan I van Polanen het in 1240 gestichte Begijnhof. Na den bouw van het blokhuis drong Hendrik III op verplaatsing van het Begijnhof aan, omdat het te dicht bij het kasteel gelegen was, „sulcx dat overmits diversche timmeringhen van kercken ende huysen die de Bagijnen gedaen hebben onse voorschr. slot in tijde van oorloghen ende tweedrachten. . . . daerbij in grooten perijckel commen mochte". In 1531 slaagde hij er in een overeenkomst te treffen met de Begijnen, volgens welke zij tegen eene schadevergoeding van *f* 600.— haar hof zuidoostelijk zouden verleggen naar een terrein, dat Hendrik haar daarvoor afstond, en waarop tot dan de stallen en dienstgebouwen van het kasteel stonden. In Maart 1535 is het oude Begijnhof afgebroken (VAN DER AURA, blz. 104). Op het zuidoostelijke deel van het daardoor vrijgekomen terrein werden toen nieuwe stallen, een bakkerij en verdere dienstruimten voor het kasteel gebouwd (zie onder).

In de zestiende eeuw was dus de begrenzing van het kasteelplein aan deze zijde veel meer oostelijk gelegen dan thans: zij werd gevormd door den westelijken muur van den tegenwoordigen paardenstal, en zette zich in dezelfde lijn voort tot het huis in de Catharinastraat, thans gemerkt Nr. 5, dat, volgens ROEST (blz. 21), blijkens de verpondingsboeken, vroeger hoekhuis was. De thans oostelijk van deze lijn aanwezige bebouwing is van na 1600: in het begin der zeventiende eeuw werden aan dezen kant van het kasteelplein de nog aanwezige stallen gebouwd voor de toen gestichte woning van Justinus van Nassau, en ten noorden van deze stallen, is, na de oprichting der Academie, een rijloods gezet en een manege afgeschut.

Ook aan den overkant was het kasteelplein in de zestiende eeuw veel ruimer dan thans. De bibliotheek der Academie (voormalige Hoogere Burgerschool) dagteekent eerst uit de negentiende eeuw, en de ten zuiden daarvan gelegen woning van Justinus van Nassau is gesticht omstreeks 1606.

Men heeft zich dus het kasteelplein in den tijd van Hendrik III voor te stellen ongeveer even breed als het zuidelijk front van het kasteel tusschen het blokhuis en de Rekenkamer.

Op dit plein is in 1568 de goudsmid Pieter van Keulen met zijne dienstmaagd wegens ketterij verbrand, ter herinnering waaraan een witte steen in de bestrating van het plein gelegd werd, die in 1830 nog aanwezig schijnt geweest te zijn, doch thans is verdwenen.

De **STALLEN DER ACADEMIE** liggen met hunne westzijde aan het kasteelplein en met hunnen noordkant aan het Valkenberg. Stallen der Academie.

Geschiedenis. In 1535 werden op deze plaats door Hendrik III van Nassau nieuwe stallen en een nieuwe bakkerij voor het kasteel gesticht (zie boven). Later kwam daarbij een kaatsbaan, die in de zeventiende eeuw voor andere doeleinden werd gebruikt, o. a. van 1637—1654 verhuurd was en als verkooplokaal diende. Een door Schonck geteekende plattegrond (gereproduceerd bij ROEST, blz. 192) doet zien, dat dit gebouwencomplex in 1768 bestond uit vier om een binnenplaats gebouwde vleugels, waarin een groote paardenstal, Geschiedenis.

een koetshuis, de kaatsbaan en logies voor eenen tuinbaas en stalknechts. Omstreeks 1883 is het grootste deel van deze gebouwen afgebroken. De onderhelft van een der gevels is toen overgebracht naar Amsterdam en daar toegepast bij den bouw van het fragmentengebouw achter het Rijksmuseum.

Beschrijving.

Beschrijving. Deze gebouwen hebben thans grootendeels alle karakter verloren. In den westelijken muur dient als toegang een korfboogpoort met gothische, geprofileerde dagkanten, die wellicht nog deel heeft uitgemaakt van het door Hendrik III verplaatste Begijnhof. In de oostelijke muren, aan het Valkenberg, ter plaatse op ons situatieplan aangewezen door kruisjes, zijn nog eenige bogen, vensters en steenen

Afb. 42. Gedeelte van eenen gevel der stallen van het kasteel te Breda, thans aan het „fragmentengebouw" bij het Rijksmuseum te Amsterdam.

deurkozijnen bewaard van omstreeks 1600, eenvoudiger, doch in denzelfden trant als het naar Amsterdam overgebrachte gevelfragment. Dit laatste (afb. 42) bestaat uit een 18.50 M. langen en 5.30 M. hoogen wand, opgetrokken van roode baksteen met banden en blokken van bergsteen, in vijf ongelijke vakken verdeeld door tegen pilasters gestelde, zandsteenen, Dorische halfzuilen, die, op omgekeerde consoles, een hoofdgestel dragen, welks architraaf en kroonlijst in zandsteen zijn uitgevoerd, terwijl het fries van baksteen is gemetseld. Bij drie der vakken, 2.30 M. breed, zijn de pilasters verbonden door rondbogen, bij de twee andere, 3 M. breed, door korfbogen. In de smalle vakken bevinden zich rechthoekige vensters met gebeeldhouwde, zandsteenen kruiskozijnen, terwijl in elk der breedere vakken een

zandsteenen rondboogpoortje is geplaatst, geflankeerd door Jonische driekwartzuilen en gedekt met een fronton, doorbroken door een rechthoekig bovenlicht. Boven de smalle vakken is het fries van het hoofdgestel versierd met tusschen de triglyphen aangebrachte zandsteenen reliefs, die afwisselend een runderkopskelet met van de horens afhangenden guirlande, en een wapentropee vertoonen. Boven de breede vakken prijkt het fries met een eenvoudige, tusschen halve bollen geplaatste, cartouche.

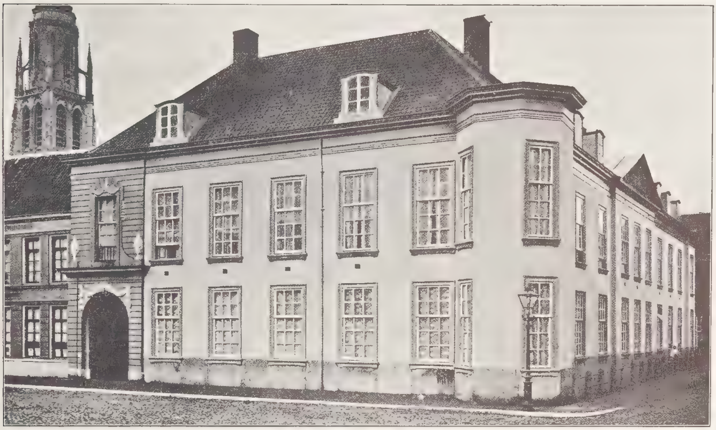

Afb. 43. Huis van den Gouverneur der Militaire Academie te Breda.

MILITAIRE GEBOUWEN.

1. Het **HUIS VAN DEN GOUVERNEUR DER ACADEMIE** ligt met zijn oostfront aan het kasteelplein en met zijnen noordkant aan de Singelstraat. *Huis van den Gouverneur der Academie. Geschiedenis.*

Geschiedenis. Justinus van Nassau, in 1601 benoemd tot Gouverneur van Breda, liet dit huis, vermoedelijk in 1606, optrekken om het met zijn gezin te bewonen.

Het rechthoekig gebouw, bestaande uit drie om een binnenplaats gebouwde vleugels ter hoogte van twee verdiepingen, heeft op den noord-oosthoek een achtkanten toren en is toegankelijk door een poort aan het kasteelplein, waarboven vroeger de wapens prijkten van Justinus en Anne de Mérode, zijn vrouw. Van hunne afstammelingen is het huis in 1680 door den Raad van State aangekocht, om voortaan tot woning van den Gouverneur der stad te dienen. Toen in 1790 de oudste zoon van Willem V, de latere Koning Willem I, tot dit ambt werd benoemd, is het huis in- en uitwendig geheel veranderd.

In 1826 werd het bestemd tot woning van den gouverneur der Academie.

Beschrijving. Dit gebouw (afb. 43), thans geheel bepleisterd, draagt uitwendig *Beschrijving.*

het karakter van het eind der achttiende eeuw, toen alle vensters van hardsteenen kozijnen zijn voorzien. De travee, waarin zich de ingangspoort bevindt, is bekleed met hardsteen, versierd met beeldhouwwerk in zandsteen, in den stijl Lodewijk XVI. De gevel aan de Singelstraat heeft een, weinig-voorspringenden, middenrisaliet, bekroond met een driehoekig fronton, waarin een in hout gesneden hoog-relief: een leeuw, omgeven door oorlogsattributen. Inwendig bevat het huis niets opmerkelijks.

Hoofdwacht.

2. De voormalige **HOOFDWACHT,** op den hoek van de St.-Jansstraat en de Halstraat, staat op de plaats der voormalige St.-Janskapel.

Geschiedenis.

Geschiedenis. In het begin der twaalfde eeuw hebben de Tempeliers te Breda eene kapel gesticht (zie hiervóór, blz. 12), die in 1312 overging aan de ridders van St. Jan. Vermoedelijk is door dezen de kapel aan St. Jan gewijd en de „hofstad" gebouwd, die, volgens VAN GOOR (blz. 90) daarbij gelegen was, en wier erf, met een muur gescheiden van de Halstraat, zich uitstrekte tot het voormalig tuchthuis (thans wapenmagazijn). In het begin van den tachtigjarigen oorlog is de kapel nog eenigen tijd gebruikt voor de diensten volgens Griekschen ritus, ten behoeve der Albaneezen onder het Spaansche garnizoen.

In 1594 is de kapel ingericht tot militaire hoofdwacht, waarvoor vroeger een houten loods op de Markt en daarna een deel van het stadhuis had gediend. Later — vermoedelijk in 1766 — is zij afgebroken en door het tegenwoordige gebouw vervangen (vlg. Corstens, Bredaniana, blz. 18 en 36). In 1614 kocht de stad Breda het erf en de gebouwen, met uitzondering der kapel, van de St.-Jansridders en gaf daarna den grond uit ter bebouwing.

Op de kaart van Blaeu (1622) is de kapel afgebeeld, als met haar zuidelijken langen wand langs de Halstraat en met haren voorgevel aan de St.-Jansstraat gelegen, terwijl bij haar noordelijken langen wand de in drie vleugels om een binnenhof aangelegde woongebouwen der St.-Jansridders aansluiten. Het terrein tusschen deze gebouwen en het tuchthuis is op de kaart reeds betimmerd.

Beschrijving.

Beschrijving. Op de plaats der kapel staat het gebouw der hoofdwacht (thans ingericht voor verschillende militaire bureaux), een langwerpige rechthoek met, aan de zijde der St.-Jansstraat, een geheel gemoderniseerden, met rechte kroonlijst afgesloten gevel, terwijl zich in het midden van den zijgevel aan de Halstraat een galerij bevindt van drie op twee hardsteenen halfzuilen en twee zuilen gedragen rondbogen. Achter deze, vlak gezolderde, galerij ligt het voormalig wachtvertrek. Het gebouw dagteekent vermoedelijk uit 1766.

Groot-Arsenaal.

3. Het voormalig **GROOT-ARSENAAL,** thans artilleriekazerne, gelegen aan het exercitieterrein, is gebouwd in 1771. Het is een langwerpig-rechthoekige baksteenbouw, ruim 60 M. lang en 14 M. breed, beneden in twee beuken gedeeld door een rij van met rondbogen verbonden rechthoekige pijlers, en bestaande uit een gelijkvloers en twee verdiepingen. Aan de beide smalle zijden heeft het gebouw twee topgevels, die de zadeldaken afsluiten, waarmede het overdekt is, en in elken dezer gevels een eenvoudige hardsteenen rondboogpoort.

De twee lange wanden hebben in elke verdieping segmentvormig gesloten vensters met hardsteenen onderdorpel, boogsteen en kantblokken voor de doken

der thans ontbrekende luiken. De vensters in het gelijkvloers zijn van tralies voorzien. Deze wanden zijn dertien venstervakken breed; in dien aan den westkant bevindt zich op de plaats van het middelste venster op den beganen grond een hardsteenen rondboogpoort (afb. 44) geflankeerd, door Dorische pilasters, die een hoofdgestel dragen met een fronton, waarin een door twee leeuwen gehouden wapenschild. Links en rechts rusten op dit fronton wapentropeeën, in welker voetstukken ANNO 1771 is gehouwen.

Wapen-magazijn.

4. Het **WAPENMAGAZIJN** op den hoek van de Oude Vest en de Halstraat, is in 1774 gebouwd voor tuchthuis.

Geschiedenis.

Geschiedenis. Op deze plaats stond vroeger de vleeschhal, die, nadat daarvoor in 1617 een nieuw gebouw was gesticht op de Groote Markt, dienst deed als saaihal. Na het verval der saainering stond het gebouw eenigen tijd ledig. In 1707 werd het vervangen door een tuchthuis, dat 8 April 1774 afbrandde, waarna het tegenwoordige gebouw werd opgetrokken, dat in de negentiende eeuw heeft dienst gedaan als huis van arrest, tot het werd ingericht voor wapenmagazijn.

Afb. 44. Poort van het Groot-Arsenaal te Breda.

Beschrijving.

Beschrijving. Het van gele baksteen opgetrokken rechthoekige gebouw, bestaande uit een gelijkvloers en ééne verdieping, heeft aan de Oude Vest eenen gevel, welks hooger middendeel een weinig vóórspringt en met een driehoekig fronton is gedekt. De zijvleugels van den voorgevel en de gevel aan de Halstraat zijn met een rechte kroonlijst afgesloten. De vensters zijn alle rechthoekig en voorzien van hardsteenen kozijnen met zware ijzeren tralies.

Militair kleedingmagazijn.

5. In een der vertrekken van het naast het wapenmagazijn gelegen **MILITAIR KLEEDINGMAGAZIJN** bevindt zich een eenvoudige gesneden houten schoorsteen, Lodewijk XV, waarvan de boezem versierd is met een door ornamenten omlijsten spiegel, en daarboven met een schoorsteenstuk, onbelangrijk schilderij op doek.

Kloosterkazerne. Militair hospitaal.

Voor de **KLOOSTERKAZERNE** en het **MILITAIR HOSPITAAL**, zie hieronder bij „kerkelijke gebouwen", N°. 4 en „particuliere gebouwen", N°. 1.

KERKELIJKE GEBOUWEN.

Groote Kerk.

1. De **GROOTE KERK,** gewijd aan Onze-Lieve-Vrouw en — wellicht oorspronkelijk — aan de H. Barbara, is in eigendom en onderhoud bij de Nederduitsch-Hervormde gemeente; de toren behoort aan de burgerlijke gemeente.

Literatuur.

Literatuur. Mededeelingen der Rijksadviseurs, II, blz. 12. — Verslag van het St.-Bernulphusgilde, 1890, blz. 46 vv. — Gids bij het bezoeken der Groote- of Lieve Vrouwenkerk te Breda, [z. p., z. j.]. — J. R. VAN KEPPEL, Eenige wetenswaardigheden betreffende de Groote- of Lieve Vrouwenkerk te Breda in de XVIe eeuw uit oude rekeningen medegedeeld, [Breda, z. j.].[1]) — Ongeteekend opstel in de Opmerker, 1904, blz. 416 vv., herdrukt, met de onderteekening A. W. WEISSMAN, in Elseviers Maandschrift, 1908, blz. 376 vv. — G. C. A. JUTEN, De collegiale kerk van O. L. Vr. te Breda, in Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique, 1909 (XXXV), p. 289 ss. (oorkonden betreffende de oprichting, en statuten, van het kapittel). — Bouwkundige Bijdragen, V, kol. 55 vv. (Steigers voor den toren van de Lieve Vrouwenkerk, door S. HEIJNINCX, met verslag betreffende den toestand van den toren in 1843). — Verslag van de Commissie der Koninklijke Academie van Wetenschappen tot het opsporen enz. van de overblijfsels der vaderlandsche kunst, 1869, blz. 63 vv. (over het door den architect A. J. F. Cuypers ontworpen herstellingsplan). — De Opmerker, 1904, blz. 180 (aanteekeningen door J. R. VAN K[EPPEL] over het in het Bredasch Museum bewaarde, houten model van den toren vóór den brand).

Geschiedenis.

Geschiedenis. De oudste vermelding der parochiekerk te Breda is van 1269. In dat jaar nl. verklaren Elisabeth van Breda en haar echtgenoot, Arnoud van Leuven, dat zij een cijns van 30 schellingen en 4 penningen verkochten „dor de nohit ende dor dorbere der kerken van Breda tir thiet, doen men makede den stenne monster te Breda", welke cijns door hunne voorouders voor de kerk geschonken was (Taxandria, XV, blz. 18 vv.).

Er bestond dus, minstens omstreeks het midden der dertiende eeuw, te Breda eene kerk, die vóór 1269 door een nieuwe werd vervangen. Uit de mededeeling, dat deze laatste van steen werd opgetrokken, mag men wellicht opmaken, dat de vorige van hout was.

In 1295 begiftigde Raso II van Gaveren den proost en de religieuzen van het klooster St.-Catharinadal met eene kapellanie van O.-L.-Vrouw, waarvan hem de collatie toekwam, en die in een tot den bisschop van Luik gericht verzoek om goedkeuring, van 1314, „quaedem capellania in ecclesia de Breda" genoemd wordt, dus in de parochiekerk gevestigd was (VAN DER AURA, blz. 114 vv.).

In 1303 werd de kerk tot eene collegiale verheven (zie blz. 23) en in de vijftiende eeuw vervangen door een nieuw gebouw. Na de stichting van het kapittel vermeld te hebben, zegt VAN GOOR: „deze kerk is naderhant, bij de heeren van Breda, zeer fraey verwelft, en met een koor met den omgang en nog verscheyde kapellen vergroot", aldus blijkbaar een bouw in verschillende perioden bedoelend, en bepaaldelijk een scheiding makend tusschen den bouw van de kerk, en dien van den omgang en de kapellen. De weinige berichten betreffende den bouw volgen hier nu in chronologische orde.

Bouwberichten.

Bouwberichten. 1410. In dit jaar „voltooide", volgens VAN GOOR, Engelbrecht I, „het koor met alle de cieraden".

1412 werd „koperen traliewerk" geplaatst aan het choor, dat toen dus stellig gereed was (VAN GOOR, blz. 80).

1416 verkoopen kerkmeesters een erfcyns van 3 schellingen 4 penningen grooten „om kenlicker noetsaecke van timmeringhen aen der kercken" (VAN DER AURA, blz. 105).

---

[1]) Voor zoover geen andere bronnen worden vermeld, zijn de in het volgende voorkomende historische mededeelingen gegrond op de in dit boekje uitgegeven rekeningposten.

1457, 16 Mei, de toren stort in.

1468 wordt begonnen met den bouw van een nieuwen toren, waarvoor de drossaard Andries van Nispen den eersten steen legde, „op welcke hij gaut ende silver voeghde met devotie" (VAN DER AURA, blz. 101).

1497, 4 September, wordt — volgens eene aanteekening van HERMANS uit de stadsrekeningen — de kerk gewijd door den wijbisschop van Luik (Geschiedenis der Rederijkers in Noordbrabant, 2[e] stuk, blz. 198).

1501 wordt nog aan den toren gemetseld (VAN DER AURA, blz. 101).

1503 aankoop van sparren om te steigeren (stoelen).

1506, 4 October, wordt de hoogste steen van den toren gelegd „en bleef zoo staan, terwijl intusschen alle houtwerk, leien en ijzer gereed werden gemaakt" (VAN DER AURA, blz. 101), tot in

1509 graaf Hendrik den toren deed voltooien. De houten bekroning werd opgeheschen en gesteld, en een geschilderd en verguld kruis, met appel en haan, ter zwaarte van 510 pond, er op gezet, op de vigilie van St. Maria Magdalena (21 Juli), voormiddags tegen elf uur, nadat Jan van Nispen, priester en ridder van het H. Graf, „devotelijk knielende, met bloote voeten, een gebed deed, en het kruis vereerende, goud en zilver daarop legde, zooals zijn vader op den eersten steen gedaan had" (VAN DER AURA, blz. 102).

1513 wordt de groote klok met voorslag in den toren gehangen (a. v.).

1516 wordt het „bovenwerk" met leien belegd op een abeelen bebording (VAN DER AURA, blz. 103).

1524 worden deuren en een portaal in den toren gemaakt.

1525 werkzaamheden achter in „het huis van het choor", aan de zijde van het Sacramentshuis (zie blz. 85), waarbij steen wordt aangebracht voor rechtstanden van bogen, een scheiboog en baksteen. Van deze laatste minstens 186000 stuks en het volgend jaar nog 48000, „groote", of „dubbele" genoemd.

1526, 21 Januari, wordt „den aerduyn aen den ouden pandt" uitgebroken (de oostelijke sluitmuur van het toen bestaande gedeelte van den chooromgang afgebroken); 5 April de grondslag gelegd voor den omgang achter het choor, en in hetzelfde jaar wederom steen aangekocht, waarbij voor vensters.

1536 betaling wegens het stoppen van glazen, achter aan het choor en den omgang.

De aanleg van den omgang om de choorsluiting heeft dus blijkbaar plaats gehad tusschen 1525 en 1536.

1538 geschieden betalingen wegens het stellen van posten „voor Onze Lieve Vrouw", het houwen van „de groote post boven de deur" en het verlooden van glas boven de deur. De eenige O.-L.-Vrouwekapel, welke een deur heeft, is die der heeren van Breda.

1535. In dit jaar beginnen werkzaamheden in het westelijk deel der kerk. „Om mede te welven achter tegen den toren", worden 247 voet „ogieven" (gewelfribben) en twee sluitsteenen aangekocht en in

1536 hebben de kerkmeesters 2 perceelen aanbesteed aan Hendrik Janssen, om te welven bij den toren (VAN DER AURA, blz. 104), terwijl in

1538 andermaal 247 voet steen wordt aangekocht en tot ribben verwerkt, „waarmede de kerk 2 Juni gewelfd is".

De gelijke hoeveelheid steen in 1535 en 1538 aangekocht, geeft te vermoeden, dat in beide jaren de overwelving van overeenkomstige ruimten werd voorbereid, terwijl verder

schijnt te blijken, dat de kerkmeesters zelf het materiaal kochten en alleen den arbeid uitbesteedden. De uitdrukking „achter tegen den toren" beslist niet, of de beide vakken aan weerszijden van den toren zijn bedoeld, dan wel de twee tegen den toren aansluitende traveeën van het middenschip. Daar echter de beide eerstgenoemde elk drie sluitsteenen bezitten, en er slechts eenmaal twee sluitsteenen worden aangekocht, moet men eer aan de laatste denken. Er komt bij, dat in de ruimte ten zuiden van den toren op den westelijken sluitingswand eene muurschildering aanwezig is (afb. 52), welke het karakter draagt van het eind der vijftiende of het begin der zestiende eeuw en die, daar zij aansluit bij den muraalboog, niet ouder dan het gewelf kan zijn, zoodat dit gewelf waarschijnlijk vóór 1538 is geslagen.

Een opschrift in den schildboog van het gewelf der meest westelijke middenschipstravée daarentegen doet zien, dat dit in 1537 beschilderd is. Hoewel het bevreemdt, dat het eene gewelf in 1537 en het andere een jaar later voltooid zou zijn, pleit ook voor de veronderstelling, dat deze uitgaven op eene welving der twee westelijke middenschipstraveeën betrekking hebben, de omstandigheid, dat de vensters van deze, zoowel aan noord- als aan zuidzijde, de rijke harnassen missen, welke wij in de overige vensters der hooge lichtbeuk vinden. In de travée tegen den toren zijn, als gewoonlijk, beide vensters smaller gehouden dan de overige en met zandsteen gedicht, om den muur vlak tegen den toren aan niet te verzwakken, maar in de tweede travée hebben zij de volle breedte, doch alleen tot in den sluitingsboog doorgaande montants, zonder traceering, hetgeen er op wijst, dat de bovenbouw hier niet tegelijk met dien van het overige middenschip is afgewerkt, temeer omdat ook de waterlijst onder het triforium in deze traveeën blijkbaar een latere navolging is van die in de meer oostelijke vakken. De mogelijkheid ligt trouwens voor de hand, dat de gewelven nog niet waren aangebracht ter wille van den bouw van den toren.

Met deze welving schijnen de werkzaamheden tot voltooiing der kerk in hoofdzaak geeindigd te zijn, want in

1540 worden betaald „de lieden die aangenomen hebben de geheele kerk te vegen en schoon te kalken, met den omgang en het hooge choor", nadat in

1540 houten portalen tegen de beide transeptdeuren waren getimmerd en groengeschilderd.

Nu de werkzaamheden in het schip waren afgeloopen, ging men er ook toe over een gewelf aan te brengen in den toren, dat blijkbaar tot nu toe achterwege was gelaten, om zonder belemmering de materialen door den toren heen op de voor het welven van het schip gewenschte hoogte te kunnen hijschen.

1542 en '43 worden daartoe aangekocht 20,000 stuks IJselsteen, de noodige „ogieven" en de ronde o met vier sluitsteenen (het steenhouwwerk aangevoerd van Okkelzeel bij Brussel), terwijl ook betaling geschiedt aan de timmerlieden, die steigers en formeelen maakten. Meester Hynryck alias Roesken voerde het metselwerk uit.

De werkzaamheden, waarvan wij verder nog vernemen, hebben betrekking op de zijkapellen langs de zuider zijbeuk van het schip:

1547 en '48 worden gekocht 21,500 kleine steenen, „om aan St.-Annachoor mede te maken", daarna 50,000, die „zijn vermetseld aan het nieuwe choor van St.-Anna" en nog eens 10,000 steenen. In dezelfde jaren wordt een Brusselsche schipper betaald voor den aanvoer van witte steenen „om St.-Anna en Joost mede te maken". Ook wordt lood gekocht, verwerkt aan de goten „boven de vont, het vleeschhouwers- en St.-Laurentiuschoor", en kalk, „aan het choor van St.-Anna verbruikt".

De omstandigheid, dat in de St.-Annakapel in 1540 de kostbare nieuwe doopvont was

geplaatst, maakt deze berichten eenigszins bevreemdend. Toch zal men moeten aannemen, dat deze kapel kort voor 1540 was begonnen (zoodat zij in 1547 nog als „de nieuwe" kon worden aangewezen), doch dat zij, met zijkapellen in de nabijheid (de met name genoemde schijnen Nos. 2 en 5 aan den zuidkant te zijn, zie blz. 76 v.) onvoltooid was gebleven. Het gebruik van IJselsteen doet eer denken aan welving, dan aan muurwerk, daar voor dit laatste, dat toch met bergsteen werd bekleed, allicht grooter formaat werd gebezigd, zooals wij bij den bouw van den chooromgang ook uitdrukkelijk „groote" of „dubbele" steenen vermeld vonden. Opmerkelijk is het, dat, terwijl de drie oostelijke zijkapellen aan den zuidkant geveltjes bezitten, met dwarse zadeldaken aan het lessenaardak der zijbeuk verbonden, de westelijke, die in de aangehaalde betalingen zijn bedoeld, deze missen en gezamenlijk onder één zadeldak volgens de lengterichting gedekt zijn — omstandigheid, die een lateren bouw te eer aannemelijk maakt.

Met deze laatste rekeningsposten zijn de bouwberichten ten einde.

Volgens overlevering werden „alle dese reparatie aen de kerk en thoren, clocken enz. gemaeckt uijt den offer van 't H. Sacrament van miraekel, hetwelck a° 1449 uijt de kerck van Nieuwvaert seer solemneelijk wirt gebracht in de hooftkerck van Breda" (VAN DER AURA, blz. 105). Jaarlijks op Sacramentsdag had hiermede een omgang plaats, die vele pelgrims trok, evenals de omgang op Pinksteren met het in de kerk bewaarde miraculeuze kruis, ter eere waarvan een broederschap van het H. Kruis was opgericht, die een kapel in de kerk had. Een vijftiende-eeuwsche berijmde legende van dit Kruis is uitgegeven door HERMANS, Bijdragen, II, blz. 293 vv.

Bouwmeesters. In de rekeningen komen verschillende namen voor van metselaars, steenhouwers enz., zonder dat er reden is een van dezen voor den leider van het werk te houden. Volgens VAN KEPPEL en een door hem geciteerd onuitgegeven geschrift van Mr. A. G. KLEYN, zou Adriaan Ghiben de bouwmeester zijn van den toren. Adriaan en Thonis Ghiben komen voor in eene rekening van 1503, als dagloonen ontvangen hebbend, en een viertal andere Ghiben's vinden wij in eene rekening van 1524 als metselaars vermeld. Het is niet onmogelijk, dat Adriaan Ghiben, die in de rekening van 1503 als eerste vermeld wordt en zonder dat het bedrag van zijn loon is ingevuld, toen de leider van den torenbouw was; maar een paar jaar vroeger, in 1498, vinden wij, als er steenhouwwerk wordt aangenomen voor den bouw van het St.-Catharinaklooster, dat dit geschiedde ten overstaan van den proost, van „Cornelis Joes *werckmeester van der kercken te Breda*, Adriaen Ghiben *metser*" en anderen. In hetzelfde jaar ontving deze Cornelis Joes 8 stuivers, omdat hij „tweemaal den kerkgrond getogen had" (VAN DER AURA, blz. 31 vv.) Blijkbaar dus was hij architect en zou Adriaen Ghiben in het beste geval zijn opvolger geweest kunnen zijn. Indien hij als zoodanig in 1503 reeds was opgetreden, zou Cornelis Joes vóór dien gestorven moeten zijn, en dus zeer goed de ontwerper kunnen wezen van den in 1468 begonnen toren.

Bouwmeesters.

Verval. In 1566 werd de kerk geteisterd door de beeldstormers. VAN GOOR (blz. 141) vermeldt alleen, dat zij op 22 Augustus en nog twee dagen en twee nachten „met veel hevigheid en wanorder" te werk gingen. Vermoedelijk slaat op hun bedrijf een kantteekening bij de beschrijving van eenige kerkplechtigheden, waar nl. bij de vermelding der tentoonstelling van het in de kerk vereerde H. Kruis op het altaar in de H.-Kruiskapel, staat aangeteekend: „dit altesaemen te niet door de destruxie van de kercke" (VAN KEPPEL, blz. 84).

Verval.

In 1580 werd de kerk aan de Hervormden toegewezen, die er 5 Januari 1581 het eerst deden prediken, doch, nadat de stad 28 Juni van dat jaar door de Spanjaarden was heroverd, het gebouw weder aan de Katholieken moesten afstaan. In 1590 kregen de

Hervormden de kerk terug en stelden haar in Mei 1591 in gebruik, nadat de beelden en altaren waren weggenomen (KRÜGER, III, blz. 199).

In 1589 schijnt de vloer van den klokkenzolder in slechten staat verkeerd te hebben, want er geschiedden verschillende betalingen voor de inspectie daarvan en den aankoop van balken voor de vernieuwing. In 1592 blijkt weder van betalingen voor balken en hout om den klokkenstoel te vernieuwen, maar er werden toen ook metselaars en leidekkers aan het werk gezet, dat eerst in 1595 schijnt te zijn afgemaakt. Er werd toen ook betaald voor het „afnemen van sekere canteelen aan den grooten toren" — kortom de werkzaamheden van 1592 en 1595 schijnen van eenige beteekenis te zijn geweest, en moeten wellicht in verband worden gebracht met AREND VAN BUCHELL'S mededeeling, dat, tengevolge der vreugdebedrijven na de verrassing van Breda in 1590, — „tormentorum boatu et ignium luce" — boven op den toren een brand ontstond, die, hoewel hij zich allergevaarlijkst liet aanzien, toch gemakkelijk werd gebluscht (zie in de uitgave van zijn Diarium, blz. 231).

In 1625, toen Spinola de stad weder aan de Spaansche zijde had gebracht, kwam de kerk andermaal aan de Katholieken, tot zij, na de herovering van Breda door Frederik Hendrik in 1637, voor goed aan de Protestanten moest worden afgestaan. De nog-aanwezige altaren zijn toen, op last van burgemeester Snellen, door den stadsmetselaar Jan Woutersen weggebroken. „Houtweck van outharen, houten beelden ende andersints" werden toen gedragen in het klooster, een der altaren bij een particulier, en dit alles in 1640 verkocht aan Johan Proost, Heer van Wechelsande (Taxandria, V, 125 v.).

11 Mei 1694, des avonds omstreeks 8 uur, geraakte de houten spits van den toren door den bliksem in brand. Het naar beneden stroomend, smeltend lood deed de klokkenstoelen vlam vatten, tengevolge waarvan alle klokken naar beneden stortten. Tegen middernacht was men den brand meester; de geheele spits, tot op het muurwerk, was toen verwoest (VAN GOOR, blz. 193). Bovendien waren de borstweringen van den derden en vierden omgang in hun geheel en die van den eersten en tweeden omgang aan de noord- en de westzijde, door de vallende bouwdeelen vernield en verschillende kruisbloemen en pinakels verbrijzeld (Bouwkundige Bijdragen, V, kol. 55).

Vermoedelijk is er een soort prijsvraag uitgeschreven voor de vernieuwing der spits; in het gemeentearchief zijn althans verschillende ontwerpen voor de nieuwe spits bewaard. Het ten slotte gekozen ontwerp, van zekeren Lieshout, naar het schijnt tot stand gekomen met medewerking van den architect van Willem III, Jacob Romans, is uitgevoerd door den aannemer Pieter Graafschap en kwam in 1702 gereed (VAN DER HOEVEN, a. w. blz. 217 v).

De vernielde balustrade van den vierden omgang werd door een nieuwen, van hardsteen, vervangen; in de plaats der overige ontbrekende borstweringen kwamen ijzeren leuningen (Bouwkundige Bijdragen, V, kol. 56).

In 1723 en 1724 is een klokkenspel in den toren geplaatst.

Restauratie.

Restauratie. In 1772 zijn onbelangrijke herstellingen aan den toren uitgevoerd.

In 1843 werd de toren geheel besteigerd en begon een restauratie, onder leiding van den gemeentearchitect A. J. F. Cuypers, die tot 1875 heeft geduurd en waarbij de toren geheel „in den oorspronkelijken stijl" werd hersteld, met behoud der spits van 1694.

In 1902 werd een aanvang gemaakt met de restauratie der kerk, onder leiding van den architect J. J. van Nieukerken.

Tot 1909 zijn de daken der hooge lichtbeuk van choor, transept en schip geheel vernieuwd, in verband waarmede wederom een dakruiter op de viering werd gesteld en het bij de daken aansluitend muurwerk gerestaureerd: de borstweringen om het dak, de bekroningen der contreforten, de toppen der transeptgevels. In 1910 is een begin gemaakt met

de herstelling van den chooromgang, nadat het vertrek boven de kapittelzaal inwendig was opgeknapt door het cementen der wanden, de plaatsing van houten ramen in de vensters, enz. Inwendig waren reeds vroeger de wanden van de doopkapel en de kapittelzaal met cement bepleisterd.

Ligging. De kerk ligt met hare zuidzijde aan het kerkplein, met haar choor aan de Groote Markt, met haar noordkant aan de Reigerstraat en met haar westfront aan de Torenstraat. Zij is georiënteerd, met een afwijking naar het zuiden van 10°. Tegen het choor zijn huisjes aangebouwd. Aan den noordkant staat, sinds 1640, een rij huizen op geringen afstand van den kerkmuur, alleen onderbroken voor het transept. Aan den zuidkant is tegen de vier oostelijke traveeën van het schip eene kosterswoning aangebouwd en tegen de doopkapel een woonhuis. Ligging.

De kerk was vroeger aan den zuidkant en den noordwestkant omgeven door een ten deele bestraat kerkhof, van den openbaren weg gescheiden door een muur met een toegang aan de Groote Markt, waarop „requiescant in pace" geschilderd stond (vgl. plaat VIII). Aan den noordkant, bij den toren, lag een rooster, in 1537 weggenomen, in verband met den bouw van een werkloods, en dicht daarbij was toen „ons lief heer opte steen", omschrijving, die aan een gebeeldhouwde „Man-van-Smarten"-figuur doet denken, tenzij het een andere benaming mocht zijn voor „ons hielich graft opt kerkhof", vermeld in 1586, wanneer houten tralies daarvoor worden aangebracht. Op het kerkhof was een knekelhuis („dat huysken darmen die binderen vande dode lud in liggen sal"). Vroegere toestand.

Zeker reeds in het begin der zestiende eeuw stonden om de kerk verschillende huisjes. In 1526 althans wordt er gewerkt aan „die huysken", ook „die winckels" genoemd; in 1535 blijkt een ervan bewoond te zijn, in 1536 worden er dertien vermeld als verhuurd, in 1588 zestien, waarvan één, staande op 't groot kerkhof, kosteloos bewoond door den onderpastoor, terwijl een ander, het „weerdenhuysken" onder den toren, aan de zuidzijde stond. Ten noorden van het kerkhof was een rij van dertien groote en veeltakkige doode boomen geplaatst, waarin, evenals op de daken der tegenoverliggende huizen, reigernesten waren (PASTOR, Die Reise des Kardinals Luigi d'Aragona 1517—1518, Freiburg, 1905, S. 115). Hieronder stonden de vischbanken [1]). Tegen den noord- en den zuidtranseptgevel waren groen geschilderde houten portalen aangebouwd.

De pastorie bevond zich in 1463 „tegenover de kerk op het noorden" (Cartularium van het Begijnhof te Breda, blz. 98).

Beschrijving. Plattegrond (plaat IX). De kerk bestaat uit: Beschrijving. Plattegrond.

een vierkanten, door overhoeksche beeren versterkten westtoren, op welks zuidwesthoek een achtkante traptoren staat, en die door 7 M. wijde bogen in verbinding is met de middenbeuk en de langs zijne noord- en zuidzijde voortgezette zijbeuken van het schip;

een door zuilen in drie beuken gescheiden schip, vijf traveeën diep, welks beide zijbeuken in verbinding staan met een rij van zes rechthoekige kapellen en een vijfzijdige kapel bij den toren, waarvan die aan den zuidkant de doopkapel

---

[1]) De kerk genoot het intgeld van de visch, als vergoeding voor het onderhoud der stads »spilschuur" in de Nieuwstraat: het pakhuis, waarin de requisieten werden bewaard voor de vertooningen in de beide jaarlijksche omgangen.

Afb. 45. De Groote kerk te Breda, uit het zuidwesten.

is, en die aan den noordkant toegang geeft tot het uitgebouwde Heilig Graf, terwijl aan den noordkant de vierde kapel van het westen een klein uitbouwtje heeft en de zesde rechthoekig is uitgebouwd;

een buiten de zijkapellen reikend transept, waartegen aan elk der beide oosthoeken een zeskante traptoren staat, en dat door vijf bogen is verbonden aan het choor;

De Groote kerk te Breda uit het zuidoosten, naar eene teekening van 1630.

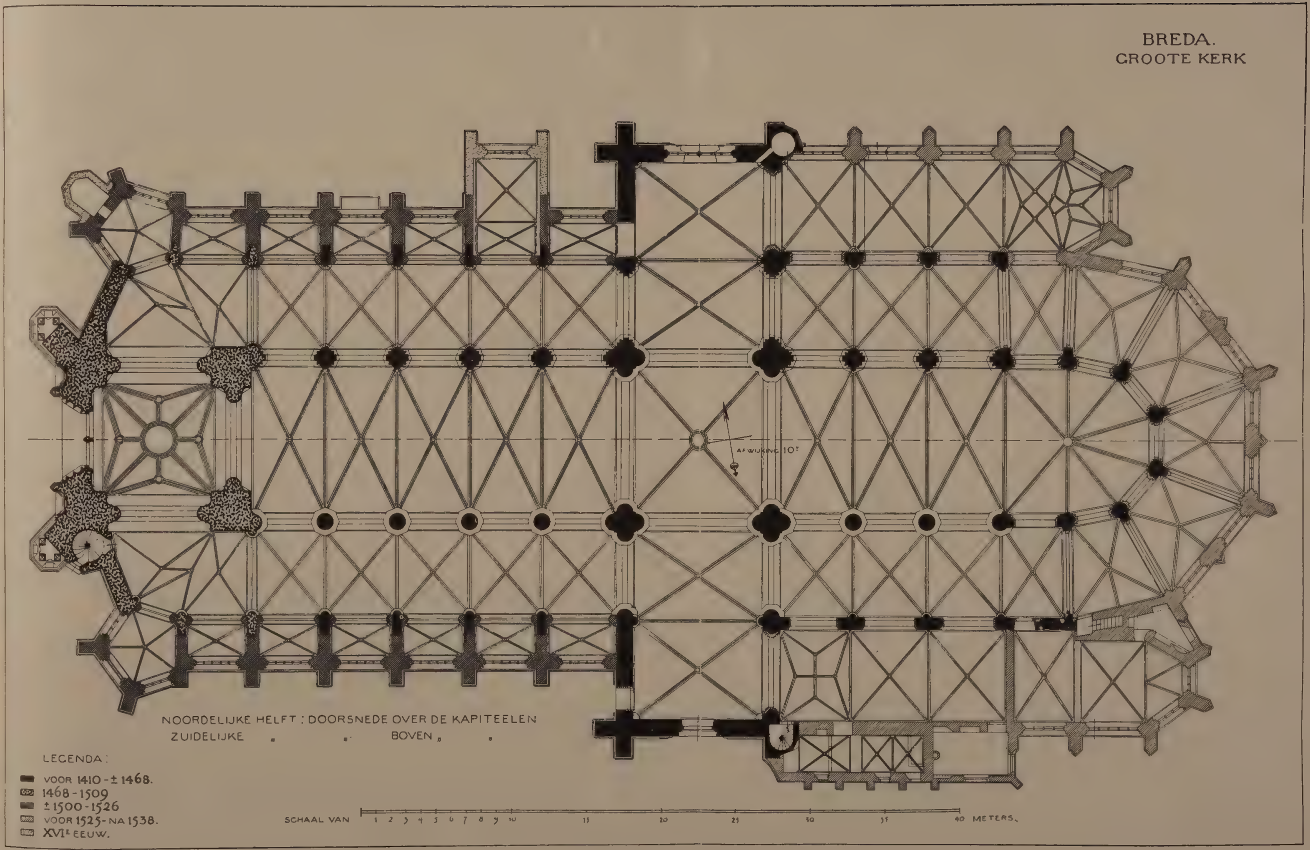

Plattegrond der Groote kerk te Breda, naar eene opmeting van den heer AD. MULDER, geteekend door G. DE HOOG HZN., met aanwijzing der bouwperioden volgens KALF.

PLAAT X.

De Groote kerk te Breda uit het zuidoosten.

PLAAT XI.

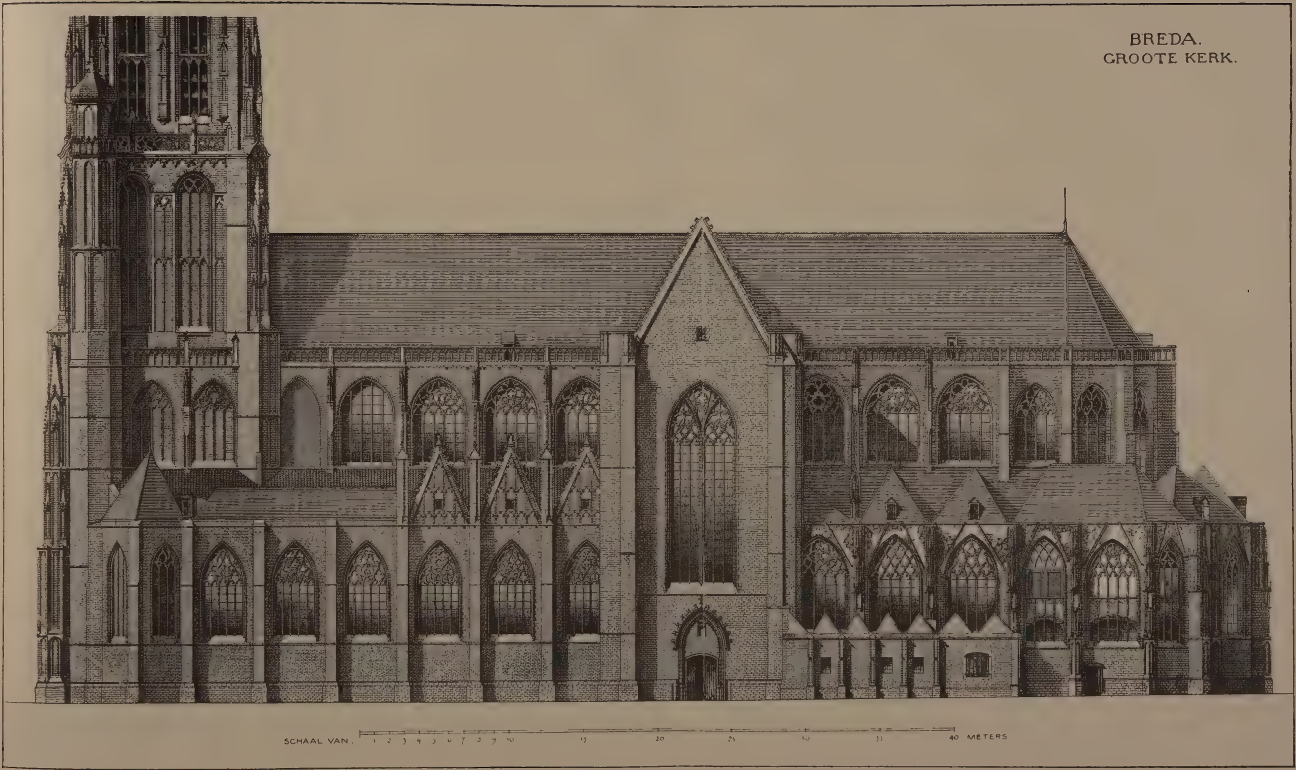

Zuidelijke gevel der Groote kerk te Breda, naar eene opmeting van den heer AD. MULDER.

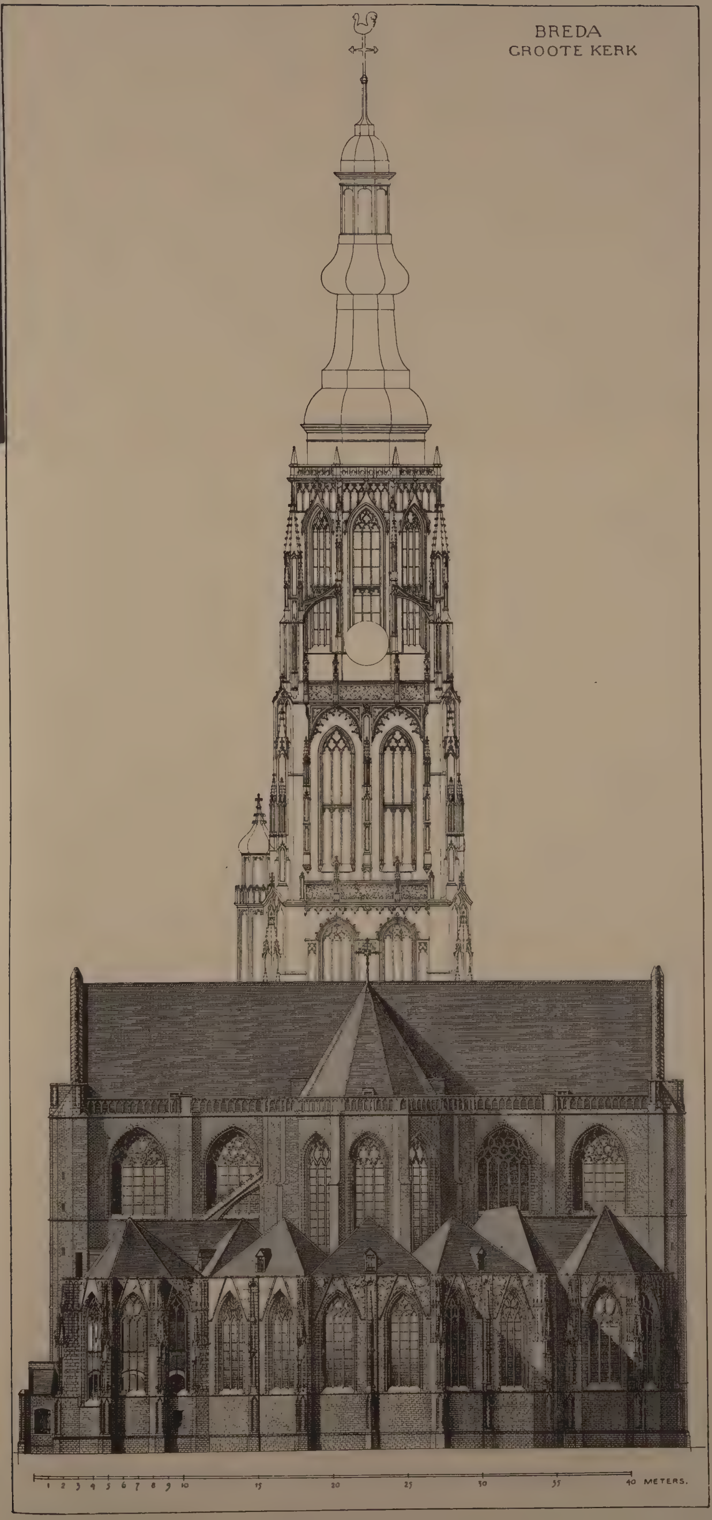

Choor der Groote kerk te Breda,
naar eene opmeting van den heer AD. MULDER.

een choor, bestaande uit een, twee treden verhoogd, door een afsluitmuur omgeven, vier traveeën diep, en met een halven tienhoek gesloten presbyterium, met een omgang als voortzetting der zijbeuken van het schip. Bij dezen omgang sluit aan den noordkant de vier traveeën diepe, met drie zijden van een achthoek gesloten, Onze-Lieve-Vrouwekapel aan, welker westelijke travee thans door een muur afgesloten en tot diaconiekamer is ingericht. Aan den zuidkant liggen langs de drie westelijke traveeën van den chooromgang drie, alleen door bogen gescheiden, rechthoekige kapellen, terwijl de vierde travee door een deur toegang geeft tot de kapittelzaal, die twee traveeën diep en met drie zijden van een achthoek gesloten is. Ten zuiden der drie kapellen bevinden zich kleine dienstvertrekken; tusschen de kapittelzaal en den chooromgang is een bergplaats.

Ingang en bevinden zich: in den westmuur van den toren, in de beide transeptgevels, in de tweede travee (van het westen) der O.-L.-Vrouwekapel en in de oostelijke travee der kapittelzaal.

Afb. 46. Toren der Groote kerk te Breda, uit het zuidoosten.

Afmetingen.

Afmetingen. De toren, buitenwerks 12,65 M. lang en 12,35 M. breed (binnenwerks 7,60 × 7,50 M.), is tot den bovenkant der balustrade van den bovensten omloop 66,40 M. hoog en met spits en kruis 97,70 M.

Met den toren, is de kerk binnenwerks 77,20 M. lang, waarvan 24,80 M. voor het presbyterium. Hare

binnenwerksche breedte bedraagt in het schip 29,05 M., in het transept 37,35 M. De middenbeuk meet tusschen de muren 9,73 M., de zijbeuken zijn 5,70 M. breed. Gemeten van hart op hart der zuilen, welker middellijn 1,12 M. bedraagt, zijn de traveeën van het schip 4,85 M. en die van het choor 5,05 M. diep.

De sluitsteenen der gewelven liggen in het schip 22,20 M., in het transept 22,80 M., in het choor 21,80 M. en in de zijbeuken 11,30 M. boven den vloer. De nok van het dak bereikt een hoogte van 31,45 M.

Materialen.

Materialen. De kerk is opgetrokken van baksteen, die, voor zoover de muren in het gezicht komen, aan binnen- en buitenzijde is bekleed met bergsteen. De torenmuren zijn, boven de eerste geleding, alleen aan de buitenzijde met bergsteen bekleed. Aan den binnenkant vertoonen zij baksteen van 0,18 × 0,085 × 0,042 M. (10 lagen = 0,55 M.), doch in het lage achtkant, waarop de helm rust, van 0,215 × 0,105 × 0,04 M. (10 lagen = 0,505 M.). De gewelven zijn alle uitgevoerd in baksteen, op zandsteenen ribben.

Uitwendig.
Toren.

Uitwendig (platen X—XII, afb. 45—50). De **toren** bestaat uit drie vierkante geledingen en een rijzig achtkant, dat een lagen achthoek van kleineren omvang draagt, waarop de helm rust. De rijk-ontwikkelde en met pinakels versierde, overhoeksche beeren, welke de drie onderste geledingen van den toren op de vier hoeken schoren, verheffen zich als slanke pinakels om het achtkant, welker kanten zij schragen met telkens twee luchtbogen. Daar de toren zich bij elke geleding verjongt, heeft hij om iedere verdieping een omgang, die afgesloten is met een borstwering, welke bij de benedenste door een bogenrij, bij de volgende geledingen door rijk maaswerk wordt gevuld.

De onderste geleding heeft in haren westwand een breeden spitsboog, in welks geprofileerde dagkanten consoles en baldakijnen voor beelden zijn aangebracht en die beneden met een tweedeelige poort en boven met een vijfdeelig venster is doorbroken. Boven dezen spitsboog is een tweede venster aanwezig. De zijwanden dezer geleding zijn, waar zij uitrijzen boven de daken der zijbeuken, versierd met vierdeelige, spitsbogige spaarnissen. In de overige geledingen zijn de vier wanden gelijkelijk behandeld; de tweede geleding vertoont in elken wand twee slanke, driedeelige spaarvelden, welker spitsbogen met hogels zijn versierd; de derde geleding heeft telkens twee driedeelige galmgaten, waarboven een versiering van met driepassen gevulde spitsbogen prijkt. Het achtkant vertoont in elk zijner zijden een driedeelig, spitsbogig-gesloten galmgat. De als een achtzijdige koepel opgaande, met leien belegde, helm draagt een halve peer, die overgaat in een open lantaarn, gedekt met een koepeldak, waarop een kruis met haan.

De achtzijdige traptoren, tegen den zuidwestelijken contrefort en den zuidelijken wand van den toren geplaatst, rijst op tot diens derde geleding. In aansluiting bij de balustrade van den torenomgang is hier een borstwering aangebracht om den traptoren, die is gedekt met een achtzijdige steenen peer, van boven met hogels versierd, en met een kruisbloem bekroond.

Met haar oude spits van vóór den brand is de toren o. a. afgebeeld op eene schilderij van omstreeks 1520 (afb. 118) en op eene teekening uit 1630 in het bezit van den heer J. A. Frederiks te 's-Gravenhage (plaat VIII), die tot voorbeeld schijnt te hebben gediend voor het prentje in BENDORP's Vaderlandsche gezichten. Ook op eene teekening (gezicht op Breda uit het noordoosten) van J. DE BISSCHOP (1646—1686) in het bezit van Dr. C. Hofstede de Groot; voorts op een prent uit 1648 (de kerk gezien uit het noorden) door A. SANTVOORT, in 's Rijks prentenkabinet te Amsterdam, en, vermoedelijk naar deze gevolgd, op de prent van IMMINK bij VAN GOOR (tusschen blz. 76 en 77). Zijnen westelijken ingang ziet men insgelijks op de schilderij van omstreeks 1520 (afb. 116). Vroegere spits.

Een houten model van den toren vóór den brand, 4 M. hoog, wordt bewaard in het museum te Breda. Dit door de stad in 1695 van den schepen Bernaige aangekocht model, schijnt volgens een op den top geschilderd opschrift in 1669 te zijn vervaardigd door Jacob Jacobs van Vechelen. Het vertoont aan elk der contreforten ter hoogte van iederen omgang een verguld houten beeldje. Deze 16 beeldjes stellen voor de 12 Apostelen en de 4 Evangelisten. Alle, of eenige ervan, zijn in 1698 gesneden door Frans Verheijden. In 1697 werd voor dit model een uurwerk met carillon gemaakt door B. van der Cloesen te 's-Gravenhage, dat in 1904 is hersteld door P. W. Trimbos te Breda (vgl. De Opmerker, 1904, blz. 180 v.).

Schip, zuidzijde. De wanden der zijkapellen van het schip aan de zuidzijde staan op een, met een eenvoudig profiel gedekte, plint, die omgaat om de eensversneden beeren, evenals de waterlijst onder de vijfdeelige, in hunne spitsbogen met maaswerk versierde, vensters. De beeren, inwendig doorgetrokken als scheimuren der zijkapellen, rijzen bij de drie oostelijke traveeën tusschen de daken dezer kapellen uit en dienen als stoelen der met eenen gehogelden ezelsrug afgedekte luchtbogen, die de bovenwanden der middenbeuk schragen. Tusschen de twee westelijke traveeën ontbreken stoel en luchtboog, doch de beer tegen de middenbeuk is erop aangelegd eenen luchtboog op te vangen. De luchtbogen schieten tegen de vlakke conterforten der middenbeukwanden in den vorm van driehoekige pinakels omhoog, om boven de gootlijst over te gaan in pijlers, waartusschen een uit een bogenrij gevormde borstwering is gesteld. Schip, zuidzijde.

De hooge lichtbeuk heeft in de drie oostelijke traveeën vijfdeelige spitsboogvensters met laat-gothische traceeringen; in de westelijke travee vertoont zij een blindvenster, en in de daarop volgende een vijfdeelig venster zonder maaswerk.

De zijbeuk sluit met een lessenaardak aan tegen den wand van de middenbeuk; de drie oostelijke zijkapellen zijn met dwarse zadeldaken aan dit lessenaardak verbonden, en hebben in verband hiermede driehoekige gevels, versierd met geprofileerde staven, verbonden door spitsbogen met driepasvulling. De drie overige zijkapellen zijn te zamen onder één zadeldak in de richting van de lengteas gedekt; de vijfkante hoekkapel heeft een vijfzijdig tentdak.

Noordzijde. De noordwand van het schip is op dezelfde wijze behandeld als die aan den zuidkant. Hier zijn echter alle zes de zijkapellen gedekt met een zadeldak in de richting der lengteas. Luchtbogen zijn alleen aanwezig bij de drie oostelijke traveeën van het middenschip. Tegen de vierde kapel (van het westen) Noordzijde.

staat een laag uitbouwtje, in verband met een in die kapel aanwezig grafmonument. De zesde zijkapel is in baksteen uitgebouwd. Haar met enkele contreforten versterkte noordwand heeft een vijfdeelig venster en is met een lessenaardak aan de nok van het zadeldak der zijkapellen verbonden. Hare beide zijwanden vertoonen moeten van een spitsboogvenster.

Transept.

De **transeptgevels** zijn op de hoeken versterkt met dubbele beeren, afgedekt met ezelsruggen, waarop hogels en kruisbloemen. In den gevel is beneden een geprofileerde spitsbogige nis uitgespaard, waarin een segmentvormig-gedekte ingang, waarvóór een modern houten portaal staat. In het boogveld dezer nis is een baldakijn bewaard gebleven. Boven de nis is de gevel doorbroken met een tweedeelig venster, in elke helft voorzien van twee stijlen, en in den top van traceeringen. De gevel is gedekt met een van hogels voorzienen ezelsrug, en wordt bekroond door een kruisbloem. De zijwanden der beide kruisarmen hebben elk twee vijfdeelige spitsboogvensters. Aan den westkant is echter alleen het zuidelijke venster van den noorder kruisarm beglaasd; de drie overige vensters aan deze zijde zijn blind en missen stijlen en traceeringen. Schip, transept en choor zijn gedekt met zadeldaken, waarop, boven de viering, een achtzijdige open dakruiter stond, die bij de restauratie opnieuw is aangebracht. Op den makelaar der absis staat een modern gesmeedijzeren kruis.

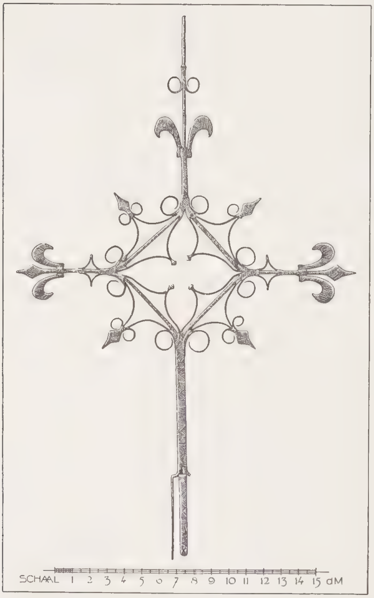

Afb. 47. Kruis van het choor der Groote kerk te Breda, geteekend door J. D. MEIJSING.

De hogels en kruisbloemen aan de beeren en de gevels zijn aangebracht bij de restauratie. Daarvóór waren alleen op den ezelsrug van den gevel de hogels nog aanwezig. Op eenige der op blz. 65 beschreven afbeeldingen draagt de transeptgevel een ijzeren stang, vermoedelijk het overblijfsel van een kruis of windvaan.

De dakruiter, waarin in 1536 een klok werd gehangen, en die in 1595 met olieverf rood werd geschilderd, is in 1843 afgebroken. Op een prent van omstreeks 1590 in KHEVENHILLER's Annales Ferdinandei (gereproduceerd bij ROEST, Het Kasteel van Breda, blz. 98)

heeft de dakruiter nog zijn gothische spits. Het oude kruis, XV, van den makelaar der absis berust thans in het Kunstnijverheidsmuseum te Utrecht (afb. 47).

Tegen de drie westelijke **choorkapellen** der zuidzijde zijn lage dienstvertrekken aangebouwd, op welker oosthoek een overhoeksche beer staat, terwijl hun buitenwand verder met een vijftal beeren is versterkt. Elke travee heeft een rechthoekig venster en is gedekt met een zadeldak, door een driehoekig geveltje gesloten. Choor.

De achter deze aanbouwen oprijzende wanden der drie zijkapellen, evenals de buitenmuren der kapittelzaal en die van den chooromgang, zijn versterkt met rijk-ontwikkelde beeren, die tegen den omgang versierd met consoles, welke, blijkens de nog aanwezige baldakijnen, bestemd waren beelden te dragen. Elk der veelhoekszijden van den chooromgang is door een kleineren tusschenbeer verdeeld in twee vakken, in elk waarvan een driedeelig venster. De vensters van de drie kapellen en de kapittelzaal zijn vijfdeelig, die in de sluiting der laatste drie- en tweedeelig. In verband met de in dit gebouw aanwezige verdieping, bestaan zij uit een segmentvormig getoogd, beglaasd onderstuk, waarboven een met beeldhouwwerk versierd dicht gedeelte, en een, thans, tusschen de oude stijlen met moderne ramen gedichte, spitsbogig gedekte bovenhelft.

Afb. 48. Beeldhouwwerk aan de kapittelzaal der Groote kerk te Breda.

Alle vensters van kapellen, zaal en chooromgang hebben laat-gothisch maaswerk en worden bekroond door een wimberg, waarvan thans de top ontbreekt, en die, evenals de wand waartegen hij is aangebracht, met rijke traceeringen versierd was, welke grootendeels zijn verweerd. In deze traceeringen wisselen vischblaasvormen af met Renaissance-motieven als kransdragende engelen en cherubijnenkopjes, terwijl in de versieringen der vensters van de kapittelzaal meerminnen (zie afb. 48) en dolfijnen voorkomen, en de contreforten van den chooromgang schelpvormen, getorste colonnetten en pinakelspitsen vertoonen, die eveneens op invloed der Renaissance wijzen.

De kapellen en de traveeën van den chooromgang zijn met tentdaken gedekt. Tegen de hooge lichtbeuk sluit de omgang aan met een lessenaardak. De wanden der lichtbeuk zijn versterkt met contreforten, waarvan de beide westelijke overeenkomen met die van het schip en met luchtbogen zijn geschoord, of erop aangelegd luchtbogen op te vangen, terwijl de overige, zwaarder in omvang en eensversneden, daarop niet zijn berekend. De eerst-genoemde contreforten verheffen zich boven de gootlijst als pijlers, waartusschen een balustrade staat, die bij de

overige, zwaardere, beeren als bekroning om hunnen buitenkant heengaat. De vensters der hooge lichtbeuk, vijfdeelig in de drie westelijke choortraveeën, vierdeelig in de oostelijke travee, en driedeelig in de veelhoekzijden, zijn in hunne spitsbogen gevuld met maaswerk, dat een eenigszins strenger karakter vertoont dan dat in de hooge vensters van het schip.

Onze-Lieve-Vrouwe-kapel.

Aan den noordkant staat tegen de chooromgang de **O.-L.-Vrouwekapel,** welker wanden op dezelfde wijze zijn behandeld als die der zuidelijke zijkapellen, doch met dien verstande, dat hier geen invloed der Renaissance valt te herkennen. De wimbergen en de muurvakken daaromheen zijn gevuld met zuiver gothisch traceerwerk (zie afb. 49). Ook de bij deze kapel aansluitende noordwestelijke wand van den chooromgang vertoont dit, nog geheel gothische, karakter.

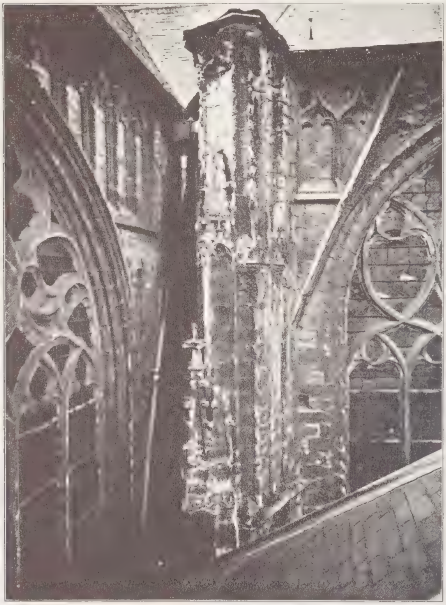

Afb. 49. Sluitwanden van de O. L.-Vrouwekapel en den chooromgang der Groote kerk te Breda.

In de tweede travee, van het westen, heeft deze kapel een segmentvormig getoogde deur, geplaatst in een spitsbogige nis, welker boogtrommel versierd is met een nisje, bestemd voor een beeld (zie afb. 50).

Inwendig.

Toren.

Inwendig (pl. XIII—XVI). De benedenhelft der onderste afdeeling van den **toren** is overdekt met een stergewelf, welks ribben, die zonder kapiteel uit de geledingen der hoekpijlers ontstaan, bij elk hunner vier vertakkingen samenkomen in een knoop, en een ronden sluitring dragen, die een middellijn heeft van 1,90 M. in den dag en met een houten luik gesloten is. Boven dit gewelf ligt een steenen vloer. De bovenhelft der onderste geleding is overkluisd met een kruisgewelf, welks op geprofileerde kraagsteenen gedragen ribben samenkomen in eenen sluitring. Deze bovenhelft

ontvangt licht door het in den westwand van den toren aanwezige venster. De oostwand is met het middenschip der kerk in verbinding door een wijden boog, thans met een schot gedicht. De zijwanden zijn versierd met twee gekoppelde, driedeelige spaarvelden, welker stijlen, op basementen gesteld, in de spitsbogige sluitingen een maaswerk vormen.

Boven het gewelf ligt een houten vloer, door een doorgang in den oostelijken torenmuur in gemeenschap met de gewelven van het middenschip.

De derde geleding is overdekt met een, op zandsteenen ribben gedragen, achtdeelig straalgewelf, geslagen tusschen de torenwanden en de overhoeksche bogen met pendentifs, waarop het achtkant rust. In het achtkant zijn hoekcolonnetten met de aanzetten der ribben van een achtdeelig straalgewelf bewaard.

Afb. 50. Ingang der O.-L.-Vrouwekapel van de Groote kerk te Breda.

De toren wordt bestegen langs een zandsteenen wenteltrap in den traptoren, die, van buiten, gelijkstraats en van de omgangen, van binnen, gelijkvloers en uit het triforium toegankelijk is. Deze trap gaat in den traptoren op tot de derde geleding en is verder in de muurdikte voortgezet met gemetselde treden om een zandsteenen spil, tot zij het achtkant bereikt, van waar zij als houten spiltrap in een gemetselden koker den hoogsten omgang bereikt.

De toren staat met de middenbeuk der kerk in verbinding door een 7 M. wijden boog in de onderhelft zijner eerste geleding en een dergelijken in de bovenhelft. Deze bogen zijn dichtgemaakt met houten schotten, waartegen het orgel is geplaatst.

Kerk. De kerk is van binnen geheel gewit en bevloerd met blauwe steenen Kerk.
en vele grafzerken.

De middenbeuk van het **schip** is van de zijbeuken gescheiden door zuilen Schip.

met ronde basementen op achtkante voetstukken. Kelkkapiteelen, van rond naar achtkant overgaand, en welker halzen zijn versierd met twee rijen van koolbladeren, dragen geprofileerde slanke scheibogen, waartusschen muraal-bundelpijlers oprijzen, die zonder kapiteelen overgaan in de gordelbogen en ribben der kruiswelven (zie afb. 51). Boven de scheibogen is tusschen de muraal-pijlers een waterlijst ingesloten, welker hol is versierd met laat-gothisch rankenornament. Boven deze lijst ontwikkelt zich een rijk triforium, in de muren over de geheele breedte der traveeën uitgespaard, met rijk-geprofileerde dagkanten, die zich voortzetten om de vensters. De vakken van dit triforium, achter de muraalpijlers verbonden door in de muurdikte uitgespaarde bogen, hebben een borstwering van telkens vier, onderling en aan de dagkanten door maaswerk verbonden, staven. De afdekking dezer borstwering vormt tevens den onderdorpel der vensters, welker vier stijlen in het verlengde der staven omhooggaan en een maaswerk vormen in de gedrukte spitsbogen, die, evenwijdig aan de schildbogen der gewelven, de vensters dekken. De gewelfribben komen samen in geprofileerde sluitsteenen, versierd met rosetten. Tegen den toren, onder den muraalboog van het gewelf, staat het opschrift DOOR YAIANT DEN SCHILDER XVC XXXVII, in gothische minuskels, het eenige zichtbare overblijfsel van het werk van Yaiant, die, volgens VAN GOOR (blz. 88) het gewelf „zeer fraey met lofwerck beschildert” heeft.

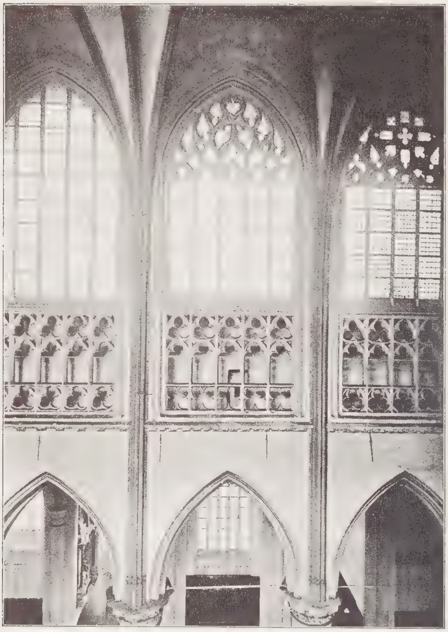

Afb. 51. Hooge lichtbeuk van het schip der Groote kerk te Breda, tweede tot vierde travee aan den noordkant.

Vroegere toestanden.

Vroeger stonden vermoedelijk in de middenbeuk tegen de zuilen beelden der Apostelen.

PLAAT XIII.

Schip der Groote kerk te Breda, naar het westen.

PLAAT XIV.

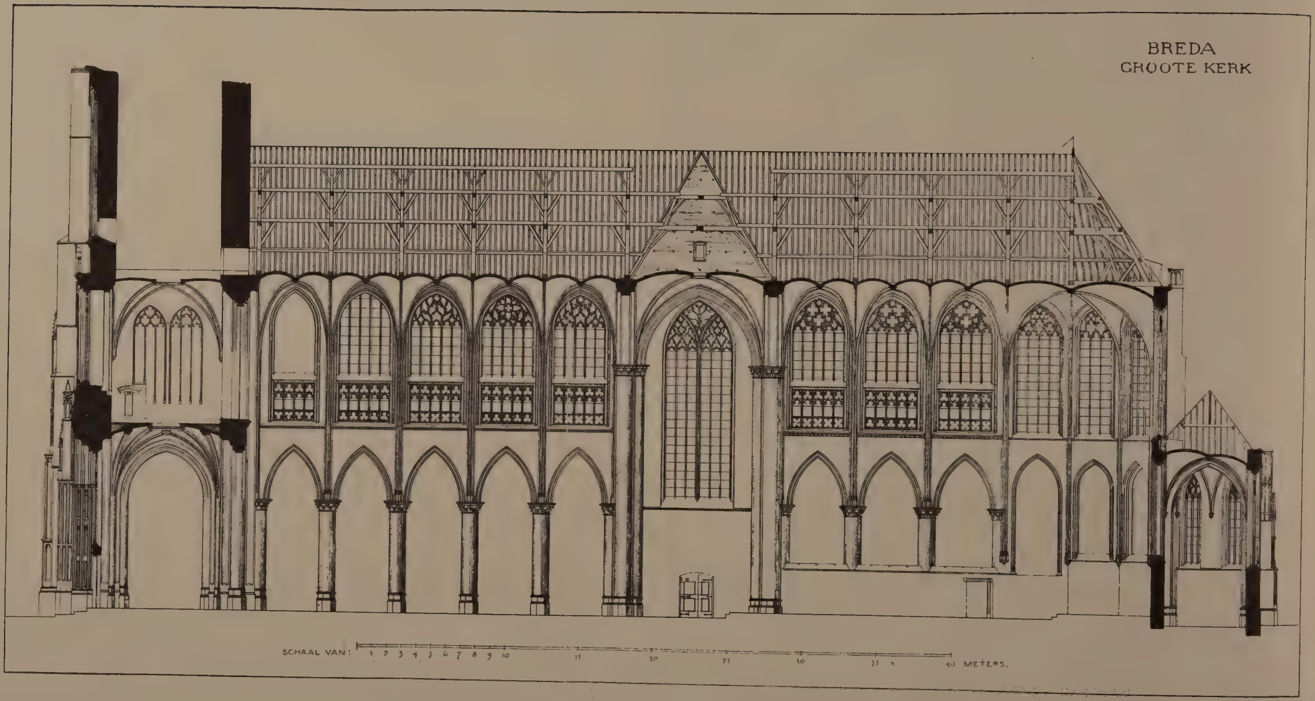

Lengtedoorsnede der Groote kerk te Breda, naar eene opmeting van den heer AD. MULDER.

Dwarsdoorsneden der Groote kerk te Breda, naar opmetingen van den heer AD. MULDER.

PLAAT XVI.

Choor en omgang der Groote kerk te Breda uit het zuidwesten.

Er zijn acht vrijstaande zuilen in het schip, en in een lijst van zitplaatsen uit 1588 worden er zeven met name genoemd. De opsomming vangt aan met S. Andriespilaer, vermoedelijk de meest oostelijke aan den zuidkant, wijl dan volgt: de preekstoel. Voorts: S. Jacopspilaer, S. Bartholomeus (die dan de meest westelijke aan den noordkant zou zijn), S. Mattheus, S. Simon en S. Judas Taddeus. De figuren, waaraan deze zuilen hunne namen ontleenen, schijnen in tegenstelling met den geschilderden Apostel (Jacob den Mindere, zie blz. 82), die in het choor is gevonden, gebeeldhouwd te zijn geweest, daar in 1544 eene betaling geschiedde wegens het met leem opzetten der tabernakels (baldakijnen) voor de apostelen in de buik van de kerk. Doken, waarmede deze baldakijnen bevestigd geweest kunnen zijn, bevinden zich nog in de zuilen van het schip, behalve in die, waartegen de preekstoel staat.

De zijbeuken zijn overdekt met kruiswelven, wier geprofileerde ribben en gordelbogen aan den kant der middenbeuk rusten op de zuilkapiteelen, en aan de buitenzijde op de kapiteelen van halfzuilen, die tegen de scheimuren der zijkapellen zijn gesteld. De voortzettingen der zijbeuken langs den toren, aan den westkant driezijdig gesloten, en thans aan den oostkant door schotten van de zijbeuken gescheiden, zijn overkluisd met een uit negen velden samengesteld gewelf, welks ribben samenkomen in drie knoopen, evenals de sluitsteenen der gewelven in de overige zijbeuktraveeën met een roset versierd. Zijbeuken.

Op den westelijken sluitingswand der zuiderzijbeuk en den aansluitenden oostwand van den traptoren is, boven de toegangsdeur der trap, in 1906 eene muurschildering gevonden, die deze wanden geheel bedekt, van 2,20 M. boven den vloer tot den muraalboog van het gewelf. De schildering (afb. 52), die 8 M. hoog en 4,60 M. breed is, stelt voor den H. Christophorus in rooden, groengevoerden mantel over een geel onderkleed, en met een grijzen tulband op het hoofd. Op de schouders draagt hij het in een oranjerooden mantel gehulde Christuskind, dat een, met een rood kruis bekroonden, blauwen wereldbol draagt. De reus waadt door een golvend, zilvergrijs water, waarin dolfijnen en andere visschen zwemmen en dat zich naar den achtergrond voortzet als een met vele scheepjes verlevendigde, tusschen rotsachtige oevers, langs blauwgroene velden slingerende rivier. Op den voorgrond is, rechts, een steile oeverrots, waarop een monster staat, dat een visch opslokt; links, een minder hooge rots, op welks bovenvlak een aap op de handen staat, terwijl uit een viertal holen in den voorwand kabouters te voorschijn komen. Meer naar achteren ziet men een aan den oever staand huis met kruisvenster — waarvoor de schilder gebruik maakte van een in den torenwand aanwezig raampje — en een rond venster daarboven, beide geel verlicht. Vóór dit huisje ligt, in grijsbruine pij en met geelgrijzen hoofddoek, een kluizenaar geknield, die een lantaren met brandende kaars ophoudt. Het geheel herinnert aan het werk van Jeroen Bosch en dagteekent blijkbaar van omstreeks 1500. Muurschildering.

Bij de blootlegging der vroeger onder witsel verborgen schildering, bleek de linker partij later te zijn overschilderd met een gewijzigde herhaling der oorspronkelijke voorstellingen. Onder deze overschildering werd het oude werk teruggevonden. Het tafereel is gerestaureerd door P. Helwegen, die zich schijnt te hebben bepaald tot het hechten der

Afb. 52. Muurschildering in de Groote kerk te Breda.
St. Christophorus.

losgeraakte verfbladders en het pointilleeren in de plaatselijke kleur van enkele verflooze plekken. Vgl. het opstel van J. R. VAN KEPPEL in Bulletin v. d. Ned. Oudheidk. Bond, VIII, blz. 49 vv., waar een symbolische verklaring der voorstellingen wordt gegeven.

Zijkapellen.

Door spitse scheibogen, welker profileering zonder kapiteel verloopt tegen halfzuilen, aan beide zijden zijden der scheimuren gesteld, is elk der beide zijbeuken in verbinding met zes rechthoekige zijkapellen en een vijfhoekige westelijke kapel. De geprofileerde ribben harer gewelven, in de hoeken rustende op draagkorven, komen samen in sluitsteenen, met een ster of een roset versierd. In deze kapellen zijn de buitenwanden, onder den onderdorpel van haar venster, versierd met stijlen, verbonden door spitsbogen met driepasvulling, terwijl de vensterlooze wanden driedeelige spaarvelden vertoonen. In de bij het transept aansluitende zijkapel aan den zuidkant — de H. Kruiskapel — wordt de spitsboogversiering onder het venster gedragen op kraagsteentjes met, modern-gepolychromeerde, gebeeldhouwde kopjes.

Op den oostwand dezer kapel is een beschildering blootgelegd: kruisbogen en wapens (rood kruis in wit schild) op een olijfgroenen grond, waarvan ook sporen te zien zijn op den aangrenzenden pijler. Muur-schildering.

In de vijfzijdige hoekkapel aan den zuidkant — de doopkapel — is alleen het venster in den zuidelijken wand beglaasd. Onder dit venster is een segmentvormig getoogde nis (piscina?) aanwezig, in verband waarmede eenige staven der muurversiering niet oprijzen van den grond, doch van eenvoudige kraagsteentjes, boven de nis in den muur aangebracht. In een der andere wanden is een wijwaterbakje ingemetseld. In deze kapel staat de doopvont op een met een groefsteenen band omgeven en met blauwe en witte Namensche tegels belegde verhooging. Doopkapel.

De wanden dezer kapel zijn voor eenige jaren gecement. Oorspronkelijk was zij van de zijbeuk gescheiden door een eikenhouten hek, midden XVI, bestaande uit drie vakken, besloten tusschen vier pilasters, die een eenvoudig geprofileerd hoofdgestel dragen. De ruimte tusschen deze stijlen is gesloten, beneden door een borstwering van vlakke paneelen, en daarboven door gecanneleerde zuiltjes met voluutkapiteeltjes. Een der vakken van het hek is draaibaar als deur. Hek.

Thans is dit hek weggenomen om het gezicht op de doopvont niet te belemmeren, en opgesteld tegen den zuidelijken afsluitingsmuur van het presbyterium.

In de vijfzijdige kapel aan den noordkant, van de kerk afgeschut en als bergplaats gebruikt, zijn twee vensters gedicht. Haar noordwestelijke wand is door een segmentbogigen, 0,60 M. wijden, doorgang in verbinding met een driezijdig gesloten, 2,50 M. diepen, met een tongewelf overkluisden uitbouw, waarin vermoedelijk een H. Graf aanwezig was. H. Graf.

In de vierde zijkapel aan den noordkant is de buitenmuur onder het venster doorbroken met een segmentvormig getoogde opening, in verbinding met een laag aanbouwtje, ter plaatsing eener graftombe; de zesde kapel is vergroot door een vierkanten uitbouw, gewelfd als de andere kapellen. In de zijwanden dezer vergrooting zijn sporen van vensters zichtbaar. Uitbouwen.

Voor de tegenwoordige bestemming als Hervormde kerk is alleen een deel van het schip der kerk in gebruik. De middenbeuk is daartoe van het transept gescheiden door een hek en gordijnen, die den geheelen vieringboog afsluiten. In dit gedeelte staan banken en stoelen om den preekstoel, die tegen de derde zuil der zuidzijde is geplaatst en door een doophek omgeven. Inrichting van het schip.

Het tusschen de westelijke vieringpijlers geplaatste, bruingeschilderde, eikenhouten hek, midden XVII, dat het schip scheidt van het transept, bestaat uit een met paneelen gevulde borstwering, besloten tusschen zes rechthoekige pilasters, welker voorkant is versierd met in hoog relief gesneden festoenen van bloemen, vruchten en bladeren en die op Korinthische kapiteelen een hoofdgestel dragen. Op de borstwering staan tusschen de pilasters spijltjes in kabelvorm, waartusschen modern glas is aangebracht. Hek.

Ook de noordelijke zijbeuk, welker vloer is verhoogd, is met een gordijn van

het transept afgeschut en de aan deze zijbeuk liggende kapellen zijn betimmerd met banken, geplaatst op verhoogde vloeren.

Altaren.

De langs de zijbeuken van het schip gelegen veertien kapellen werden vroeger aangeduid met de namen der heiligen, aan wie zij waren toegewijd. „In deze kapellen alsmede in 't ruym der kerk" stonden altaren, waarvan VAN GOOR (blz. 84 vv.) er 55 opsomt. Daar echter het „zeer out register", waaraan hij deze opgave ontleende, waarschijnlijk een lijst was van de aan de altaren verbonden beneficiën (zie de onder 54 en 55 in zijne lijst vermelde fundaties), valt te vermoeden, dat het aantal altaren veel geringer is geweest, en dat bij vele der stichtingen slechts aan een bestaand altaar nieuwe inkomsten werden verbonden, dikwijls ter eere van andere heiligen dan die, waaraan het altaar oorspronkelijk was gewijd. Weliswaar pleit tegen deze veronderstelling de omstandigheid, dat VAN GOOR van één der als „altaar" vermelde stichtingen uitdrukkelijk zegt, dat zij aan een bestaand altaar geschiedde (N°. 15 zijner lijst), zoodat men bij de overige het tegendeel zou kunnen vermoeden; maar daar staat tegenover, dat wij herhaaldelijk drie altaren vermeld vinden in een kapel, waarin daarvoor geen plaats was, en dat hij als drie verschillende altaren stichtingen noemt, waarvan twee, in ééne kapel gevestigd, patronaten hadden, die in het derde vereenigd voorkomen (N°. 2 altaar der H. Maagd; N°. 51 altaar van St. Anna & St. Catharina; en N°. 9 altaar van O.-L.-Vrouw, St. Anna & St. Catharina), terwijl in andere gevallen de patronaten van in dezelfde kapel gevestigde, schijnbaar verschillende, altaren althans ten deele overeenstemmen.

Namen en altaren der zijkapellen.

Bij vele der altaren vermeldt VAN GOOR in welke kapel zij stonden, bij andere niet. Van enkele dezer laatste is de plaats toch wel te gissen, in zooverre het waarschijnlijk is, dat zij zich bevonden in de, naar hunnen votiefheilige genoemde, kapel.

Van deze kapellen — in de oude gegevens meest choren genoemd — geeft VAN GOOR voor de veertien, langs de zijbeuken van het schip gelegen, de volgorde aan. Rekening houdende met de omstandigheid, dat de eerste kapel zijner lijst, die van St. Anna, wordt gezegd onder den toren te liggen [1]), schijnt de volgende identifieering van kapellen en altaren aangewezen.

Zuidkant.

Aan den zuidkant, te beginnen bij den toren:

Doopkapel.

1. Kapel van St. Anna, waarin de „altaren" van de H. Maagd (gesticht in 1301) en van St. Anna & St. Catharina (1525), vermoedelijk één, en dan hetzelfde als dat van „O. L. Vrouw, St. Anna & St. Catharina", waaraan in 1350 een beneficie was verbonden. In deze kapel staat de doopvont. Hier zal dus ook te zoeken zijn het in 1506 gefundeerde altaar van den Zoeten naam Jesus, Barthelomeus enz. „bij de Vonte".

Uit de rekeningen blijkt, dat de vont werd geplaatst op een nog bestaande verhooging, op welker groefsteenen rand, waarin dookgaten nog zichtbaar zijn, steenen stijlen (het „harnis") waren gesteld, die in een der vakken een getoogden ingang vormden, in de andere met boogjes („aerketten") waren versierd, waartusschen een laag houten hek („tuyn"). De vloer der kapel werd (en is nog) met blauwe en witte plavuizen belegd en glas aangebracht voor de vensters. Ver-

---

[1]) VAN GOOR's woorden doen eigenlijk vermoeden, dat hij zijne opsomming aanvangt met de bij het transept aansluitende kapel, gelijk VAN KEPPEL dan ook aannam. Bij zijne vermelding der stichting van het Maria-altaar in 1301, zegt VAN GOOR echter: »*onder den toren* in 't koor van St. Anna". De aanwijzing in het register der grafkelders van de ligplaats eener zerk als »in de pandt (= zijbeuk) recht voir S. Anna choir in de groote kerk in den omgangh van de kerk" (Taxandria VIII, blz. 32), bevestigt deze laatste opvatting, daar ook blijkens andere zerkaanwijzingen (zie b. v. hieronder bij de 8e kapel) met den »omgang der kerk" wordt bedoeld de voortzetting der zijschepen langs den toren, die ook inderdaad, in verbinding met het gelijkvloers van den toren, een omgang om het schip der kerk vormden.

moedelijk is hier ook te zoeken het door „den abt van nimme" geschonken glas „onder den thoren", dat in 1586 of '87 werd hersteld.

2. Kapel van St. Catharina, waarin de „altaren" van St. Petrus & St. Laurentius (1311), St. Theobaldus (1355) en St. Andreas & St. Laurentius (1448). Vermoedelijk het Vleeschhouwerschoor.

3. Kapel van den H. Geest, waarin de „altaren" van St. Salvator (1335), O.-L.-Vrouwe-Boodschap (1426) en, vermoedelijk, dat van den H. Geest (1300).

4. Kapel van St. Andreas, waarin de „altaren van O.-L.-Vrouw & St. Catharina (1352) en O.-L.-Vr. & alle Heiligen (1370).

5. Kapel van St. Joris, met de „altaren" van St. Andreas & St. Justus Confessor (1340), St. Laurentius (1390) en, vermoedelijk, St. Joris (1340). Waarschijnlijk ook met de namen Laurentius- en Joostkapel aangeduid.

6. Kapel van St. Hubertus met het altaar van Jezus Christus, O.-L.-Vrouw & St. Hubertus (1370), vermoedelijk hetzelfde als het altaar van St. Hubertus „de tweede fundatie", in 1522 gesticht.

7. Kapel van het H. Kruis. Hier stond het altaar der broederschap van het H. Kruis, waarop bij verschillende gelegenheden het miraculeuze kruis werd tentoongesteld. Twee altaren van het H. Kruis waren elders in de kerk geplaatst. In deze kapel is eene beschildering gevonden, welker motieven (de kruisboog en een rood kruis in wit schild) VAN KEPPEL — die meende, dat dit de St.-Annakapel was — aanleiding gaven te opperen of VAN GOOR zich soms vergist had en dit de St.-Joriskapel was. De nauwe relatie tusschen de schutterij van St. Joris en de vereering voor het H. Kruis, blijkende uit de door hem gepubliceerde fragmenten van een regeling der ommegangen, verklaart echter voldoende de aanwezigheid van deze emblemen, nu wij weten, dat hier de H.-Kruiskapel was.

Noordkant.

Aan den noordkant is de plaats der kapellen niet geheel zeker, daar niet blijkt aan welke zijde VAN GOORS opsomming bedoelt aan te vangen. Daar echter in de rekening van 1589 een opgave voorkomt van de opbrengst der offers, waarbij drie offerblokken worden genoemd, nl. van het H. Sacrament, het hooge choor en St. Anthonius, terwijl elders een offerblok „int heylich graf" wordt vermeld, ligt het voor de hand deze beide laatste als verschillende benamingen voor eenzelfde bus te beschouwen. Het H. Graf is in de noordelijke kapel onder den toren. [1]) Plaatsen wij dan hier de St.-Antoniuskapel, beginnen dus, evenals aan de zuidzijde, bij den toren, dan wordt de volgorde van daar af:

H. Graf. Kapel.

8. Kapel van St. Antonius, waarin „altaren" van Joannes den Dooper (fundaties in 1392 en 1440), wellicht te indentificeeren met het altaar „van de eerste Misse, Jan Bapt. en Ev." (1426), van St. Willibrordus (1521) en, vermoedelijk, van St. Antonius (1507), op welk laatste in 1574 een jaarlijksche weekmis werd gesticht. Deze kapel wordt ook de kapel van het H. Graf genoemd en heeft eenen uitbouw, waarin dit geplaatst zal zijn geweest.

9. Kapel van de H. Maagd. Hierín, of in de onder 13 genoemde, wellicht het altaar van O.-L.-Vrouw-Ontvangenis (1447).

10. Kapel van St. Barbara, waarin het altaar van O.-L.-Vrouw & St. Joris (1444) en, vermoedelijk, het overigens niet vermelde, altaar van St. Barbara, waarop in 1573 een „erfmis" werd gesticht.

---

[1]) In het reeds aangehaald register der begraafplaatsen: »in de groote kerk in den omgangh aan de noordzijde omtrent het H. Graft Capel tegens de trap van den opgangh van den orgel" (die nog tegen den n. o. torenpenant staat): Taxandria, VIII, blz. 130 en 133.

11. Kapel van St. Franciscus, waarin, vermoedelijk, het altaar van St. Franciscus (stichtingstijd onbekend), aan hetwelk in 1385 en 1388 beneficies werden verbonden ter eere van St. Agatha. Dit Franciscus-altaar stond in de kapel der Visschers, die dus met deze te identificeeren zal zijn. Deze kapel wordt, naar het daarin aanwezige epitaaf, ook de kapel van Assendelft genoemd.

12. Kapel van St. Michaël, waarin het door het Schoenmakersgild gestichte altaar van St. Crispinus & St. Crispinianus (1446) en, vermoedelijk, dat van St. Michaël (fundaties in 1414 en 1443).

13. Kapel van de H. Maagd, bij VAN GOOR ook de kapel „van heer Wouter de Gouda" genoemd, die haar, volgens Krüger (III, blz. 231), had gewijd. [1]) In deze kapel was het altaar van St. Laurentius (1378) en, vermoedelijk, het in 1447 door heer Wouter gestichte altaar van Petrus & Paulus. Daar dit altaar veel ouder is dan de kapel, zal Wouter van Gouda niet de kapel, doch het altaar hebben gewijd.

14. Kapel der Van Nispens, waarin het altaar van St. Joris & St. Barbara (1418). Vermoedelijk de kapel der bakkers, daar de ligging eener zerk wordt beschreven: „in den uijtgangh van de noortsijde van de kerk besijde de backerschoor (Taxandria, X, blz 251).

Transept.

Het **transept,** door drie bogen aan het schip verbonden, is verdeeld in vijf gewelfvakken, overspannen met kruiswelven. De gordelbogen en ribben der viering worden gedragen op de kapiteelen der rechthoekige, aan hunne vier zijden met halfzuilen bekleede, vieringpijlers, die der overige traveeën op de kapiteelen van tegen de muren gestelde halfronde diensten, welke van den grond oprijzen. Het vieringgewelf is met een ring gesloten, de andere gewelven met sluitsteenen, die gebeeldhouwde figuren vertoonen, o. a. de kruisdraging en Christus aan het kruis. In de zijwanden der kruisarmen is een triforium uitgespaard, in verbinding met de triforia van schip en choor, en op dezelfde wijze als deze behandeld. Onder het venster in de beide gevels van het transept is een waterlijst aangebracht. De ingangen in deze gevels zijn segmentvormig gesloten.

Portalen.

Vóór deze ingangen zijn eikenhouten portalen in de kerk uitgebouwd. Dat aan den zuidkant, XVII B, bestaat uit schotwerk, geplaatst tusschen Jonische pilasters, die een hoofdgestel dragen, en is boven elke der beide deuren versierd met een gesneden bloemslinger. Dat aan den noordkant, XVI, bestaat uit tusschen gegroefde, met een eenvoudige lijst verbonden, stijlen geplaatst schotwerk, waarin een onversierde deur, met ijzeren gehengen.

Traptorens.

De traptorens op de beide oosthoeken zijn op den beganen grond toegankelijk uit de bij het transept aansluitende kapellen. De noordelijke toren heeft een tweeden toegang, door de dikte van den transeptgevel, op omstreeks 5 M. boven den vloer. Onder dezen toegang is een afgezaagde balk zichtbaar, en op dezelfde hoogte werden in den transeptgevel nog eenige balkgaten gevonden, tot op 2,50 M. van den westelijken transeptmuur. Blijkbaar hebben de hier vroeger aan-

Vroegere galerij.

[1]) Wouter van Gouda komt, volgens Batavia Sacra, in 1452, 1459 en 1463 voor als proost van Sint Pieter te Utrecht en stierf in 1475.

wezige balken een vloertje gedragen, dat, blijkens een 1 M. boven de andere gaten gevonden balkgat, waarschijnlijk door een hek was omgeven. [1])

Muur-schildering.

Onder deze balkgaten is in 1902 een muurschildering ontdekt. De wand is over zijn geheele breedte door zes geschilderde spitsbogen, welker top 5,28 M. boven den vloer ligt, in zes vakken verdeeld. Twee dier vakken bevinden zich boven het houten portaal en twee op elk der wandvakken ter zijde daarvan. Op 2,60 M. van den grond is de schildering door een grijzen rand gescheiden van het, thans gecemente, onderdeel van den muur. Het tusschen dezen rand en de spitsbogen gelegen vak ten oosten van het portaal vertoont een schildering van de Verkondiging (afb. 53). In den rand hieronder staat in

Afb. 53. Muurschildering in de Groote kerk te Breda.

[1]) Vgl. VAN KEPPEL in Bulletin v. d. Nederl. Oudheidk. Bond, V, blz. 14. De bestemming van de hier te veronderstellen galerij is niet duidelijk. VAN KEPPEL vermoedt, dat zij wellicht een klein orgel heeft gedragen. Het groote orgel der kerk stond tot 1715 tegen den westwand van den zuider kruisarm. Een vermoedelijk zeventiende-eeuwsche teekening in de verzameling van het Noordbrabantsch Genootschap, daar aangeduid als »trap in de Groote kerk te Breda", geeft een gemetselde trap te zien, die langs een met den besproken transeptwand in ligging overeenkomenden muur, naar een deurtje voert, dat de hier beschreven toegang tot den traptoren zou kunnen zijn. Deze trap zou de op den transeptwand aanwezige vijftiende-eeuwsche muurschildering grootendeels bedekt hebben. Daar deze muurschildering tamelijk ongeschonden onder de witsellagen is aangetroffen, schijnt het onaannemelijk, dat hier een dergelijke trap bestaan heeft. Elders is in de Bredasche kerk een met de teekening overeen te brengen aanlag niet te vinden. Vermoedelijk beeldt de teekening dus een andere kerk af, ook omdat de architectuur, die zij weergeeft, van de Bredasche belangrijk afwijkt.

gothische minuskels: ECCE ANCILLA DOMINI FIAT MIHI SECUNDUM VERBUM TUUM.

Het tafereel, binnen de randen 2,70 M. breed en in de spitsbogen 2,50 M. hoog, geeft een kamer te zien, door een (perspectivisch misplaatste) roode zuil met grijs kapiteel in twee helften gescheiden. Het vertrek is gedekt met een lichtbruine zoldering, gedragen op balkjes, aan den voorkant van het tafereel rustend in een moerbalk, die in elk der beide spitsbogen een traceering draagt, waarachter blauwe lucht. De blankgrijze wanden vertoonen rechts een ingang met landschapsuitzicht, in den middenwand drie bogen, waarvan de rechtsche naar een hooger gelegen gewelfde gang voert, terwijl achter de twee linksche een met een blauw gordijn omhangen ledikant staat, en links een van glas en luiken voorzien open venster met uitkijk naar buiten. Op den met grijze en roode tegels belegden vloer staat een eiken tafelkastje, waarop koperen vaatwerk en een waterglas. Onder den linker spitsboog is, vóór een met roode kleeden en kussens belegde bank, de H. Maagd geknield, in blauwen mantel over een rood, wit-omzoomd, onderkleed en met rooden aureool om het blond omlokte hoofd. Tegenover haar, onder den anderen boog, knielt de engel Gabriël, wiens van binnen donkerblauwe, van buiten karmijnroode vleugels, uitkomen boven een wijde, roode, goudgeel omrande kap, die met een ronde, gouden sluitplaat is dicht gemaakt over een vaalpaars onderkleed. Hij houdt een gouden scepter in de hand, waarom een witte spreukband met een opschrift, in gothische minuskels, waarvan leesbaar: AVE GRATIA PLENA D.

Tusschen den engel en de H. Maagd staat een koperen kan met witbebloemden leliestengel. Rechts boven Maria's hoofd zweeft een klein, rood figuurtje: God de Vader, van wien een stralenbundel uitgaat, over den kruisdragenden Christus en de H.-Geestduif, naar den aureool der Maagd.

De schildering, die aan den trant van Memlinck herinnert, draagt het karakter van het laatst der vijftiende eeuw.

De vier andere, door de spitsbogen afgesloten, wandvakken zijn beschilderd met een effen groenen grond, waarop alleen in omtrek aangegeven spreukbanden, die onder een zwarte, vierlijnige notenbalk, de woorden SALVE-RE-GI-NA te lezen geven, met een roode majuskel-S, roode scheistreepjes en zwarte minuskels.

De schildering is gerestaureerd door J. Dunselman en P. Helwegen. De herstelling schijnt zich te hebben bepaald tot het hechten der verfschilfers en het bijkleuren van eenige, buiten de figuren gelegen, ontverfde plekken. Een foto der schildering vóór de restauratie berust in de verzameling der Rijkscommissie.

Vgl. de opstellen van AD. MULDER en J. R. VAN KEPPEL in Bulletin v. d. Ned. Oudheidk. Bond, IV, blz. 141 vv. en V, blz. 12 vv.

De westelijke wand van den noorderkruisarm is door een later ingebroken boog in verbinding met de aangrenzende kapel; in dien van den zuiderkruisarm is een doorgang gebroken naar de daarachter liggende kosterswoning.

Presbyterium.

Door vijf bogen staat het transept in gemeenschap met het **presbyterium,**

den omgang en de daaraan liggende zijkapellen; de verbinding met de noordelijke zijkapel is echter thans ter halver hoogte met een muur gedicht, in verband met de inrichting van een deel dier kapel tot diaconiekamer.

De drie westelijke traveeën van het presbyterium zijn geheel op dezelfde wijze behandeld als de middenbeuk van het schip. Hare gewelven hebben evenwel sluitsteenen, versierd met gebeeldhouwde heiligenfiguren. De oostelijke travee van het presbyterium, te zamen met de vijfzijdige sluiting overhuifd met een achtdeelig straalgewelf, in welks sluitsteen de kroning der H. Maagd is gehouwen (afb. 54), vertoont een afwijkende behandeling.

Langs deze travee was oorspronkelijk aan den noordkant geen omgang aanwezig. Haar muur was daar dus een buitenmuur, evenals de wanden der absis, en op gelijke wijze als deze behandeld. Overblijfselen van den oorspronkelijken toestand, bewaard aan de buitenzijde van het venster in den westelijken veelhoekswand aan de zuidzijde (onder de kap der thans daarbij aansluitende omgangstravee) doen zien, dat deze wanden 17.50 M. hooge vensters hadden, welker stijlen ongeveer ter halver hoogte waren verbonden en gesteund door een horizontalen band, versierd met eene traceering van spitsboogjes. Toen de omgang om het presbyterium heen werd voortgezet, heeft men de onderhelft dezer vensters van hunne stijlen en beglazing ontdaan en ze veranderd in scheibogen, waarna de bovenhelft van een nieuwen onderdorpel werd voorzien.

Afb. 54. Sluitsteen van het choorgewelf in de Groote kerk te Breda.

In den zuidwand der oostelijke presbyteriumtravee zijn de doorloopende dagkanten van het oorspronkelijke venster bewaard gebleven, doch boven den daarin aangebrachten scheiboog is de benedenhelft van het overblijvende venster gedicht, omdat aan deze zijde de omgang reeds dadelijk langs deze travee was voortgezet en overkapt met een lessenaardak, dat een deel van het venster bedekte, terwijl de later aangebouwde vakken van den omgang tentdaken hebben, die de vensters vrij laten. Blijkens den, van de andere presbyteriumtraveeën verschillenden, scheiboog

en het ontbreken van een luchtboog aan den buitenkant, was het echter aanvankelijk de bedoeling den omgang ook aan de zuidzijde niet langs deze travee aan te brengen.

Zuilschildering.

Op de zuil, die aan den zuidkant de tweede travee van het presbyterium van de derde scheidt zijn schilderingen bewaard gebleven. Aan den kant van het presbyterium vertoont de schildering (afb. 55) een tegen het kapiteel aansluitende nis, gevormd door twee colonnetten, van boven verbonden door drie met druipers versierde boogjes. In deze nis houden twee engeltjes een rood tapijt omhoog, waarvoor, op een vloer van groene en bruine tegels, een apostel staat, in rooden mantel over blauw onderkleed, aan wiens voeten de in het zwart gekleede schenker geknield ligt, uit wiens mond een spreukband voortkomt met onleesbaar opschrift. Onder den apostel staat S. JACOBE MYNOR in gothische minuskels; onder de schildering een wijdingskruis.

Afb. 55. Zuilschildering in de Groote kerk te Breda, S. Jacobus minor.

Aan de zijde van den omgang zijn vlak onder het kapiteel twee engeltjes geschilderd, halffiguurtjes, die een rooden doek ophouden, kennelijk de achtergrond van een vroeger hier geplaatst beeld. Lager is over den doek een bebloemd grasveld geschilderd, met twee omtuinde ruimten, waarin eenige dieren: in de eene een koe, geit en ezel, en in de andere zeven schapen. Daaronder weder een wijdingskruis. De schilderingen dragen het karakter van het midden der vijftiende eeuw.

Muur om het presbyterium.

Het presbyterium is door een lagen muur gescheiden van den chooromgang. Langs de oostelijke travee en de sluiting is deze muur een overblijfsel van den ouden buitenmuur, 1 M. dik, terwijl hij langs de westelijke traveeën slechts 0,40 M. dik is. Aan beide zijden der oostelijke travee, heeft deze muur toegangen.

Die aan den zuidkant is gesloten met twee eikenhouten deuren, XV, van ongelijke breedte. Zij bestaan uit een raam, waarvan het benedendeel bij de eene met twee, bij de andere met drie briefpaneelen is gedicht, terwijl het open bovendeel is voorzien van ijzeren spijlen, verbonden door gordingen, die ruitvormig zijn uitgesmeed, waar zij de spijlen doorlaten. Op de breede deur is een versierde ijzeren slotplaat bewaard gebleven. De noordelijke ingang is gesloten met een deur, XVI, waarvan het benedendeel met vlakke paneelen in geprofileerde regels is gedicht en de open bovenhelft van tralies voorzien. Deuren.

Van de viering is het presbyterium gescheiden door een eikenhouten choorhek gesteld op een bergsteenen borstwering, afgedekt met een geprofileerde lijst, waarop, tegen de vieringpijlers en aan weerszijden van de, in het midden aanwezige, doorgang gecanneleerde, rechthoekige pilasters staan met lijstkapiteeltjes en een hoofdgestel, waarvan de kroonlijst rust op in het fries aangebrachte consoles. In de metopen is, boven de deuren, het jaartal 1581 gesneden. De doorgang is gesloten met twee deuren, welker middennaald met de noordelijke deur meedraait. De deuren vertoonen een onderhelft, hooger dan de steenen borstwering, gevormd van tusschen regelwerk besloten briefpaneelen, en een omraamde open bovenhelft, waarin-van-onderen zeskante, van-boven-ronde gothische koperen spijltjes. In de bovenlijst der omraming is elke deur versierd met het fragment van een gesneden cartouche, waarin het jaartal 1567. De beide vakken ter zijde van de doorgang zijn voorzien van zeskante, in hun bovenhelft balustervormige, koperen spijlen. Vermoedelijk zijn deze, tegelijk met het hek, in 1581 gemaakt. De beide deuren met hare spijltjes schijnen in hoofdzaak vijftiende-eeuwsch te zijn, en pasklaar gemaakt voor het jongere choorhek met behulp van fragmenten van eenig snijwerk uit 1567. Choorhek.

Het presbyterium was vroeger van het transept gescheiden door koperen traliewerk, volgens VAN GOOR in 1412 door Engelbrecht I geplaatst. In de rekeningen is herhaaldelijk sprake van het schoonschuren dezer „pilernen aan de choor", die vermoedelijk waren aangebracht in den achterwand van het vroeger hier aanwezige oksaal. Oksaal.

Tegen de vieringpijlers zijn nog de overblijfselen bewaard der zandsteenen hoekstijlen van dezen achterwand van het oksaal, welks borstwering in 1524 met figuren beschilderd werd („aent besatsel boven docksael tscylderen die personnagen" — aldus vermoedelijk te lezen de door VAN KEPPEL blijkbaar niet begrepen rekeningpost).

Op dit oksaal stond in 1510 een kruisbeeld met een lamp ervoor (Taxandria, XVI, blz. 279), en onder het oksaal, waarschijnlijk, het „altaar van het H. Kruis voor het hooge koor", in 1440 gesticht door Jan Overgheer „ter verzoening der ziel van Engelbrecht van Nassau". Vermoedelijk is dit één met een in 1305 gesticht H.-Kruisaltaar, en zijn daaraan door Overgheer tot de vermelde intentie nieuwe inkomsten verbonden. H.-Kruis-altaar.

Blijkbaar wordt dit altaar bedoeld, waar in de regeling der processie van het H. Kruis sprake is van het kruis te zetten „op syn plaetse voir den hoogen choer". In 1503 werd voor dit altaar een houten vloertje (voetbord) gelegd en in 1526 werd van de kerkmeesters van Baarle een eerste betaling ontvangen „vant steenwerck des heijlich cruys outaer", zoodat het toen blijkbaar was afgebroken. Daar in hetzelfde jaar een nieuw altaar werd gewijd in de de O.-L.-Vrouwekapel, dat blijkens den retable (zie bladz. 93) eveneens aan het H. Kruis

was gewijd, ligt de veronderstelling voor de hand, dat beide altaren toen zijn vereenigd.

In het presbyterium stond het in 1550 gestichte „outaer van Alderzielen op 't hooge koor".

Sacramentshuisje. Biechtstoel. Schilderijen.

Het presbyterium, waarin een Sacramentshuisje stond (zie blz 85), werd ook „het koor van het H. Sacrament" genoemd. In 1525 werd „int Sacrament choer" een biechtstoel voor den pastoor gemaakt. Vermoedelijk is daarom ook het presbyterium bedoeld, wanneer er sprake is van „des pastoors choer", waarin in 1589 een schilderij werd gehangen, „van offerhande van den ouden en den nieuwen testamente". Sedert het midden der vijftiende eeuw stond „in prochiaens choer" een schilderij met de geschiedenis van het mirakel van Nieuwervaart (zie blz. 143).

Gestoelte.

In 1588 werd „in des pastoors choer" een nieuw gestoelte gemaakt voor den drossaard, den schout, burgemeesters, schepenen, den griffier en den secretaris der stad.

Pelikaan.

De aanwezigheid in het choor van een koperen lezenaar, in den tamelijk zeldzamen pelikaanvorm, blijkt uit de plaatsaanwijzing eener zerk als „gelegen in het midden van 't hoogh choer, reght aghter oft tegens de Pellekaen" (Taxandria, II, blz. 53).

Omgang.

De **chooromgang** is in zijne drie westelijke traveeën, die tegelijk met het presbyterium zijn gebouwd, gedekt met kruisgewelven, welker smalle gordelbogen en ribben rusten op de kapiteelen der zuilen van het presbyterium en op die van halfronde diensten, gesteld tegen de pijlers, welke den omgang scheiden van de zijkapellen. De oostelijke travee aan den noordkant, later opgetrokken dan de westelijke, is van deze gescheiden door een zwaren gordelboog. De uitbreiding is aan den noordkant begonnen en voortgezet tot zij aansloot aan het bestaande deel van den omgang aan den zuidkant. Hier blijkt de omgang langs alle vier de traveeën van het presbyterium aanwezig te zijn geweest, want zijn oostelijke travee is van de westelijke gescheiden door een gordelboog, die niet zwaarder is dan de gordelbogen welke de westelijke traveeën onderling scheiden. Ook de behandeling van den opgaanden zuiderwand der oostelijke presbyteriumtravee wees ons reeds hierop.

Sluiting.

De traveeën van den omgang, die bij de veelhoekzijden van het presbyterium aansluiten, zijn overdekt met vijfdeelige gewelven, gescheiden door zware gordelbogen, ontstaan doordien men de aanwezige beeren der oude choorsluiting, door uitkapping voorzien van eene profileering, benutte om deze gordelbogen en de ribben der gewelven op te vangen. Daar de omgang met vijf zijden is gesloten, evenals het presbyterium, zijn de gewelfvakken aan den buitenkant belangrijk breeder dan aan de binnenzijde, zoodat, bij toepassing van een vierdeelig kruisgewelf een minder-fraaie oplossing zou verkregen zijn. Om dit te vermijden, werd de vijfdeelige welving gekozen: tegen den buitenmuur sluiten in elke travee twee gewelfkappen aan, in overeenstemming waarmede iedere veelhoekswand van den omgang met twee vensters is doorbroken.

Alleen voor de westelijke sluitingstravee aan den noordkant is deze oplossing niet toegepast. Wegens de nabijheid van de absis der O.-L.-Vrouwekapel, kon men hier niet twee vensters in den sluitingswand hebben, en om nu het ééne venster zoo groot mogelijk te kunnen maken, werd hier het gewelf ook tegen den bui-

tenwand — trouwens minder breed dan die der andere traveeën — met slechts één veld aangesloten. In de overeenkomstige travee der zuidzijde bestond tot deze handelwijze geen reden, daar haar buitenwand vensterloos moest blijven wegens de daarachter liggende kapittelzaal.

De geprofileerde ribben der welving van den omgang worden gedragen op met laat-gothisch bladwerk versierde kraagsteenen.

Deur.

In de meest westelijke veelhoekzijde der sluiting van den omgang, aan den noordkant, is een oorspronkelijke deur, die toegang geeft tot het tegen dezen wand aangebouwde huisje, op welks plaats zich dus vroeger een bij de kerk behoorend gebouwtje zal hebben bevonden. Ten westen van deze deur staat de tombe van Jan II van Polanen. Op het daartegenover liggend vak van den muur, die het presbyterium omgeeft, en op de aansluitende pijlers, zijn overblijfselen eener beschildering gevonden: gouden kelken en witte hosties op blauwgroenen grond.

Schildering.

Afb. 56. Hek voor de O.-L.-Vrouwekapel in de Groote kerk te Breda.

Hoewel de kelk nog gothisch van vorm is mag deze schildering wellicht in verband worden gebracht met een in de rekening van 1586—1587 voorkomende betaling aan Hans de Roy, schilder, „voor d'ofwarcken van de pilaren bij het hylich Sacramentshuysken".

Volgens VAN GOOR (blz. 27) was de tombe van Jan II van Polanen oorspronkelijk geplaatst „aan het hooge koor, voor het H. Sacrament", en werd zij door Hendrik III van Nassau († 1538) overgebracht „recht tegen over daar die plag te staen", wijl hij op haar aanvankelijke plaats een nieuw Sacramentshuisje deed bouwen. De tombe moet dan vroeger *in* het presbyterium hebben gestaan, want met den bouw van den omgang om de absis is eerst in 1525 begonnen. Maar de plaats van het Sacramentshuisje is toch door dit bericht van VAN GOOR aangewezen en daarmede blijkt, dat de schildering zich bevindt op de achterzijde van den pijler en den muur, waartegen dit werd opgericht.

Onze-Lieve-Vrouwekapel.

Aan den noordkant is de omgang door vier geprofileerde scheibogen in verbinding met de Onze-Lieve-Vrouwekapel. De scheiboog der westelijke travee werd

later ter halver hoogte gedicht met een muur, wijl in dit deel der kapel een diaconiekamer is gebouwd. Langs de andere scheibogen is de kapel van den omgang afgesloten door een eikenhouten hek (afb. 56), midden XVI. De drie westelijke traveeën der kapel zijn overdekt met kruiswelven, welker ribben en gordelbogen rusten op de kapiteelen van tegen de wanden en pijlers gestelde halfzuilen. De oostelijke travee is, te zamen met de driezijdige sluiting, overhuifd met een zestiendeelig stergewelf, waarvan de ribben samenkomen in tien geprofileerde knoopen.

Hek.

Gebrand-schilderd-glas.

Het venster in den zuidelijken wand der sluiting is, blijkens de traceering, steeds dicht geweest. In de spitsbogen van de vensters der beide andere sluitingswanden zijn fragmenten van gebrandschilderd glas, midden XVI, bewaard. In dat aan den zuidkant: onsamenhangende stukken met Renaissance-ornament; de bovenhelft van een H. Maagd met Kind in mandorla; en van eenen heilige: monnik in zwart kleed met herdersstaf in de hand (St. Wendelin?). In het middelste venster: verschillende fragmenten van Renaissance-ornament.

In de absis dezer kapel staat een altaar.

De O.-L.-Vrouwekapel wordt in de oude gegevens ook het choor der heeren van Breda, en in latere de „Princekapel" genoemd. In 1388 stichtte Jan van Polanen eene kapellanie, die den daarmee begiftigde verplichtte dagelijks eene Mis te doen, hetzij in de kapel van het kasteel, hetzij „in capella nostra choro capituli contigua". Aan een altaar van O.-L.-Vrouw „in O.-L.-Vrouwekoor" had eene fundatie plaats in 1393, zoodat dus reeds in het, aan de tegenwoordige kerk voorafgaand, gebouw dichtbij het presbyterium een O.-L.-Vrouwekapel gelegen was. Verdere fundaties aan dit altaar geschiedden in 1414, 1426 (twee) en 1539.

In 1485 fundeerde Engelbrecht van Nassau „den autaar van 't H. Kruys in 't koor der heeren van Breda".

In 1526 werd in de toen herbouwde kapel („mijn joncheren choer") een nieuw altaar gewijd, vermoedelijk het thans nog aanwezige, welks retable verschillende voorstellingen in verband met de geschiedenis van het H. Kruis te zien geeft (zie bladz. 93).

Volgens VAN GOOR stond in een glas aan de oostzijde van deze kapel het opschrift: „Daem Jan Matijs woonende tot Donghen heeft dit venster gegeven ter beternisse van dat hij op d'eere en eedt van den scoutet ende schepenen van Gilse afdragende woorden gesproken hadde".

Zijkapellen.

Aan den zuidkant zijn de drie westelijke omgangtraveeën door bogen verbonden aan zijkapellen, welker door gordelbogen gescheiden gewelven — in de westelijke, een stergewelf; in de beide andere, kruisgewelven — zijn versterkt met ribben, gedragen op gebeeldhouwde kraagsteenen.

Aanbouwen.

In de westelijke zijkapel geeft een deur in den buitenmuur toegang tot een langs deze en de volgende kapel later uitgebouwde ruimte, wier westelijke helft, van de oostelijke gescheiden door een breeden gordelboog (ingebroken in den beer der kapel), een kruisgewelf heeft, waarvan de ribben op geprofileerde kraagsteenen rusten en samenkomen in een met een wapenschildje versierden sluitsteen, die 3,60 M. boven den vloer ligt. De oostelijke helft bestaat uit twee, op dergelijke wijze gewelfde traveeën.

De derde zijkapel heeft door een deur in haren buitenmuur gemeenschap met

een rechthoekigen uitbouw — vroeger als diaconiekamer gebruikt — die is overdekt met een gemetseld korfbogig tongewelf.

Kapittelzaal. Deur.

De vierde travee van den chooromgang staat door een eiken deur met paneelwerk, XVI, in verbinding met de voormalige kapittelzaal, thans consistoriekamer, wier twee, door een gordelboog gescheiden, traveeën zijn overdekt met kruiswelven, waarbij de driezijdige sluiting met een straalgewelf aansluit. In deze sluiting was vroeger (zie afb. 57) een zeventiende-eeuwsche schoorsteen. In 1909 is deze schoorsteen gesloopt en zijn de wanden gecement.

Afb. 57. Voormalige kapittelzaal in de Groote kerk te Breda.

Van uit de kapittelzaal geeft een eenvoudige eiken deur, waarachter een ijzeren, XVI, toegang tot een kleine bergruimte met baksteenen tongewelf, waaronder een, vermoedelijk latere, kleine kelder.

Sacristie.

Boven de zaal ligt een vertrek, bereikbaar uit den chooromgang langs een onlangs vernieuwde gemetselde trap (vroeger met zandsteenen dekplaten), die is ingesloten tusschen den noordelijken muur der kapittelzaal en den zuidelijken van den chooromgang. In dit vertrek zijn nog in de thans gecemente wanden de inkassingen aanwezig der gewelfkappen en, tegen den westelijken wand, een muraalboog in Tudorvorm en aanzetten der ribben. De vensters, vroeger grootendeels dichtgemetseld, zijn bij de restauratie geopend en van houten ramen voorzien. Vermoedelijk heeft dit vertrek, welks toegangstrap schuin tegenover de zuidelijke deur in den afsluitmuur van het presbyterium gelegen is, als sacristie gediend.

Kapellen.

Behalve de besproken kapellen en altaren, worden er nog eenige vermeld, die niet met zekerheid zijn te indentificeeren. Wat de kapellen betreft zijn dit de volgende:

1. De kapel van Lamora, waarin een altaar van St. Henricus & St. Agatha (1520).

2. De Vleeschhouwerskapel en 3. de kapel van St. Laurentius. Deze beide komen voor in eene rekening van 1547, wegens het herstellen van goten „boven de vundt en de vlijshouwers coer en synt laauweryss coer". In de tweede en in de vijfde kapel aan den

Afb. 58. Noordelijke choorbank in de Groote kerk te Breda.

zuidkant, bevonden zich altaren, mede ter eere van den H. Laurentius. Tegelijk werd gewerkt aan „Synt Joost", wat eveneens, om een daar aanwezig altaar, op de vijfde kapel kan doelen.

4. De kapel van St. Sebastiaan. Wellicht dezelfde als die van St. Joris, daar zij in een lijst der zitplaatsen tusschen de Hubertus- en Annakapellen wordt genoemd.

De H. Hieronymus.

Slag bij den Ponte molle.

PLAAT XVII: Drieluik van het altaar der O.-L.-Vrouwekapel in de Groote kerk te Breda.

De Kruisvinding door Keizerin Helena.

Herkenning van het ware Kruis.

De H. Hubertus.

Van de altaren kennen wij nog: Altaren.

1. Het altaar van St. Adrianus & St. Christophorus (1446), wellicht hetzelfde als dat van de Almogendheid Gods, O.-L.-Vrouw, St. Christophorus & St. Adrianus (1447).

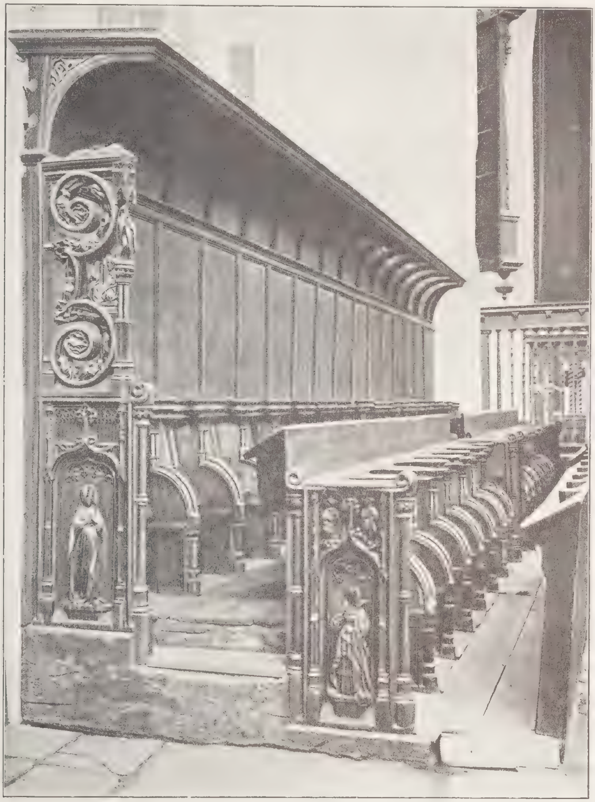

Afb. 59. Zuidelijke choorbank in de Groote kerk te Breda.

2. Het altaar van St. Barthelomeus, vermeld in 1588, wellicht hetzelfde als dat van den Zoeten naam & St. Barthelomeus bij de doopvont.

3. Het altaar van St. Cosmas & St. Damianus (1499).

4. Het altaar van de H. Weduwe Elisabeth (1447).

5. Het altaar van St. Jacobus, volgens Krüger (III, blz. 230), gesticht in 1338, niet vermeld bij VAN GOOR.

6. Het altaar van St. Petrus & St. Eligius (1443).

7. Het altaar van St. Servatius (1506), wellicht één met dat van „de laatste Mis", St. Servatius & St. Antonius (1519).

Bouwperioden.

Bouwperioden. De vormen der kerk doen duidelijk een homogenen bouw uit de vijftiende eeuw onderscheiden van de latere uitbreidingen. De eerste bestond uit het in 1410 voltooide presbyterium, aan den noordkant langs drie, aan den zuidkant langs vier traveeën geflankeerd door, ten oosten vermoedelijk rechthoekig gesloten, zijbeuken; een dwarspand, en een driebeukig schip. Dit geheel vertoont volkomen eenheid van zuilen, kapiteelen, welving en profileering, eenheid ook in de vormen van het triforium, verschil alleen in de traceering der vensters, die in het choor een iets strenger karakter draagt dan in de hooge lichtbeuk, in welke laatste de vischblaas een grooter rol speelt.

Afb. 60. Miséricorde der zuidelijke choorbank i. d. Groote kerk te Breda.

Blijkbaar is de bouwgeschiedenis deze, dat men het choor der dertiende-eeuwsche kerk door een nieuw heeft vervangen en, toen dit in 1410 voltooid was, transept en schip dier oude kerk is gaan vernieuwen. Het instorten van den toren der oude kerk in 1457 kan het gevolg zijn geweest van de omstandigheid, dat men toen het aansluitend deel van het schip der oude kerk had afgebroken om plaats te maken voor den nieuwbouw, dus omstreeks dat jaar met dezen zóó ver gevorderd was. Het maaswerk van het triforium stemt geheel overeen met dat van het triforium van het choor der Bossche Sint Jan (1419—1436), dat daar in het schip (voltooid in 1469) onveranderd werd voortgezet. [1]) Ook deze overeenkomst maakt het wel aannemelijk, dat, toen te Breda met den bouw van den nieuwen toren werd aangevangen (1468), de kerk voltooid was, op de twee westelijke, tegen dezen toren aansluitende, traveeën na, die natuurlijk tegelijk met den toren werden opgetrokken. Toen de kerk in 1497 werd gewijd, zullen ook deze traveeën aanwezig zijn geweest. Zij werden echter eerst in 1537 en 1538 gewelfd.

De toren is gebouwd van 1468 tot 1509, in 1543 gewelfd.

Evenals te Den Bosch is ook te Breda de kapellenkrans langs de zijbeuken van het schip niet tegelijk met deze opgetrokken. Dit wordt reeds waarschijnlijk gemaakt

---

[1]) Alleen is te Breda de borstwering afwisselend in de eene travee met een driepas, in de andere met een vierpas gevuld, terwijl in St. Jan steeds de driepas is gebezigd.

door het feit, dat de kapellen niet toegankelijk zijn van uit het transept [1]) en onderling gescheiden door onnoodig-dikke muren, te verklaren uit de vroegere aanwezigheid van zware contreforten, terwijl de kapellen, indien zij tegelijk met de zijbeuken waren aangelegd, allicht alleen door gordelbogen (desnoods met dunne muurtjes gedicht) gescheiden zouden zijn geweest. [2]) Maar de latere bouw dezer kapellen schijnt te worden bewezen door de omstandigheid, dat de moulures harer vensters en de

Afb. 61 en 62. Miséricordes der choorbanken in de Groote kerk te Breda.

Afb. 63 en 64. Miséricordes der choorbanken in de Groote kerk te Breda.

Afb. 65 en 66. Miséricordes der choorbanken in de Groote kerk te Breda.

[1]) De bij het noordertransept aanwezige toegang is niet oorspronkelijk.

[2]) Dit strookt ook met de aanteekening in een oud kroniekje: „*Naderhant* zijn [bij de kerk] diversche chooren gemaeckt met sepulturen enz.” (VAN DER AURA, blz. 105).

profileering harer gewelfribben geheel verschillen van die in de hooge lichtbeuk en overeenstemmen met die van het in 1525 begonnen oostelijk deel van den chooromgang. De buitenbouw doet verder zien, dat deze zijkapellen ouder moeten zijn dan de chooromgang, want hare gevels vertoonen niet de weelderige versiering uit den natijd der Gothiek, die aan de omganggevels wordt opgemerkt, en terwijl de contreforten bij deze laatste reeds een op de Renaissance wijzend schelpmotief aan de afdekking hebben, zijn de beeren der zijkapellen nog geheel gothisch gedetailleerd. Het vermoeden ligt daarom voor de hand, dat de zijkapellen zijn opgetrokken vóór het begin van den omgang (1525).

De verbinding tusschen de vijfzijdige westelijke kapellen en den toren moet (wegens de reeds aangehaalde muurschildering) uiterlijk uit het begin der zestiende eeuw zijn; deze kapellen zelf en waarschijnlijk eenige aangrenzende, schijnen echter eerst in 1547 voltooid en gewelfd te zijn, terwijl de kapel van Wouter van Gouda (N°. 13 der lijst) blijkens de overwelving in twee vakken en de ten deele uit onbekleede baksteen bestaande muren, in den loop der zestiende eeuw is vergroot.

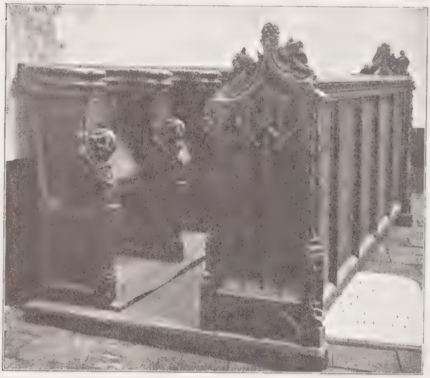

Afb. 67. Kleine choorbank in de Groote kerk te Breda.

De uitbreiding van het oostelijk deel der kerk is vermoedelijk in het begin der zestiende eeuw begonnen met den bouw der groote O.-L.-Vrouwekapel ten noorden van het priesterchoor. Hare drie westelijke traveeën sluiten aan bij de in 1410 reeds aanwezige zijbeuk van het presbyterium. Waar deze oorspronkelijk hare afsluiting vond, werd in 1525 een scheiboog gesteld en in 1526 had de wijding van een altaar in de O.-L.-Vrouwekapel plaats; blijkbaar is haar laatste travee — tezamen met hare uit drie zijden van eenen achthoek gevormde sluiting door een stergewelf gedekt — dus in 1526 gereed gekomen. Daarna is nog gewerkt aan haar westelijk deel, blijkens de aangehaalde uitgaven, in 1538 geschied voor deur en venster, die zich in de tweede travee (van het westen af) bevinden.

In 1525 werd de fundeering gelegd van den omgang achter het choor. De eene travee van het presbyterium, die vroeger aan den noordkant geen zijbeuk had, en de vijfzijdige sluiting van het presbyterium bleven staan. De nog aanwezige

afsluitingswand is, gelijk wij zagen, de oude buitenmuur; de intercolumniën daarboven zijn ontstaan uit de vroegere vensters, en zelfs de op de hoeken aanwezige contreforten zijn bij de uitbreiding behouden, alleen wat verdund en bekapt met de geledingen, die de profileering moesten opvangen van de gordelbogen, welke hen met den nieuwen buitenmuur verbinden. De omgang werd om het choor heen gevoerd, tot hij aansloot bij de oude zuider zijbeuk van het choor, en dit was blijkbaar geschied in 1536, toen men er toe kon overgaan in choor en omgang glazen in te zetten. Vermoedelijk gelijktijdig zijn gebouwd: de kapittelkamer en de in haar verlengde gelegen drie zijkapellen aan den zuider chooromgang, en slechts weinig later de daar tegenaan gebouwde lage dienstvertrekken.

Voor deze bouwperiode is kenmerkend de behandeling der buitenarchitectuur: de met rijk maaswerk omgeven en gevulde wimbergen boven de vensters, de weelderig gedetailleerde contreforten, behandeling, die, nog geheel in gothischen geest, aanvangt met de O.-L.-Vrouwekapel om, onder blijkbaren invloed der Renaissance, aan de sluiting van den omgang en, ten zuiden van het presbyterium, langs de kapittelzaal te worden voortgezet, zoodat de rekeningposten, die ons deze laatste vergrooting in het tweede kwartaal der zestiende eeuw doen stellen, met de vormen ten volle overeenstemmen.

Evenals aan den noordkant in de O.-L.-Vrouwekapel, vinden wij, ten slotte, ook in een der kapellen aan den zuidkant een speelscher gewelfvorm, dan het overigens overal in de kerk toegepaste kruisgewelf: de zijkapel tegen het transept is met een stergewelf gedekt.

Resumeerend zijn dus de volgende perioden te onderscheiden:

I. Vóór 1410 tot 1497: bouw eener driebeukige, basilikale zuilenkruiskerk, met zijbeuken, aan den noordkant, langs drie, aan den zuidkant langs vier traveeën van het half tienhoekig gesloten presbyterium.

II. 1468—1509, bouw van den toren en de westelijk afsluiting der zijbeuken.

III. Omstreeks 1500—1526 bouw van den kapellenkrans langs de zijbeuken van het schip, sommige gedeelten eerst in 1547 afgemaakt.

IV. Vóór 1425—1538 of iets later, oostelijke uitbreiding der kerk door den aanbouw der O.-L.-Vrouwekapel, den chooromgang, de kapittelzaal, de zijkapellen en de bijgebouwtjes ten zuiden van het choor.

Over de latere wijzigingen aan de kerk, haar ontluistering, den torenbrand en de restauraties in de negentiende en de twintigste eeuw, zie boven (blz. 61 vv.).

De kerk bezit de volgende **meubelen en voorwerpen:** Voorwerpen.

In de O.-L.-Vrouwekapel een altaar met onversierden zandsteenen onderbouw en geprofileerd hardsteenen dekblad (mensa), waarop een drieluik (plaat XVII), in rechthoekige, geprofileerde, geel- en blauw geschilderde, houten lijsten. Het middenstuk (binnen de lijst hoog 2,32 M., breed 2,625 M.) stelt voor: de vinding

Altaar. Drieluik.

Afb. 68. Koperen doopvont in de Groote kerk te Breda.

der drie kruisen door keizerin Helena. Op het linker luik (breed 1,25 M.) is aan den binnenkant afgebeeld: de herkenning van het kruis van Christus door de herleving van eenen doode, en, op den buitenkant: de H. Hubertus, geknield voor de verschijning van een hert met crucifix tusschen de horens. Op het rechter luik: Keizer Konstantijn in den slag bij den Ponte molle, en de H. Hieronymus, geknield voor een afbeelding der Kruisiging, met den steen in de hand, waarmede hij zich kastijdde.

Hoewel het altaar in 1526 werd gewijd, schijnt het drieluik eerst later te zijn aangebracht: de schildering is in den trant der Italianiseerende Vlamingen van omstreeks 1550 en later, en ook de profileering der lijst kan bezwaarlijk van 1526 zijn. Voor de toeschrijving aan Orley (in de Gids der kerk, blz. 13) bestaat dan ook geen grond. De schilderij is voor eenige jaren gerestaureerd door I. H. Hesterman.

Het tafereel van den slag bij den Ponte molle toont herinneringen aan de, naar Rafaëls ontwerp uitgevoerde, schildering in de Konstantijnszaal in het Vatikaan. Moest het drieluik van 1526 dagteekenen, dan zou het door een zeer vervlaamschten Italiaan van minderen rang geschilderd moeten wezen en wel het werk kunnen zijn van Thomas Vincidor, den bouwmeester van het kasteel, die in 1520 naar Vlaanderen was gezonden om mede

te werken aan de door Rafaël ontworpen cartons voor een reeks wandtapijten, de „Giuochi di putti,” die te Brussel werden uitgevoerd (vgl. DIEZ' aanteekeningen over Vincidor in Jahrbuch der Kgl. preuss. Kunstsammlungen, XXXI, S. 30 ff.).

In het presbyterium staan twee groote choorbanken en twee kleine. De beide groote choorbanken (afb. 58, 59 en plaat XVIII), van eikenhout, hebben ieder twee rijen zitplaatsen; de achterste rij, hooger dan de voorste, heeft zestien, de voorste vijftien zetels, daar er hier in het midden een is weggelaten, om plaats te maken voor een doorgang. Voor elk der zetelrijen staat een doorloopende lezenaar, waarop, vóór elke zitplaats, een klosje is bevestigd, wellicht bestemd om eenen kandelaar te dragen. De hooge achterwand, gevormd door regelwerk, dat vlakke paneelen omsluit, draagt een kwartcirkelvormige overhuiving. Aan den westkant sluiten rug en kap aan bij de vieringpijlers, aan den oostkant bij een wangstuk, waarvan de onderhelft een, met een hoog relief gevulde, gebeeldhouwde nis vertoont, terwijl de bovenhelft met twee krullen is versierd, waarboven een gebeeldhouwd groepje. De zetels, die opgeklept kunnen worden en van miséricordes zijn voorzien, worden gescheiden door zijwanden, die geprofileerde armleuningen dragen. De voorste rij zetels wordt aan west- en oostkant en aan beide zijden van de doorgang afgesloten door een zijstuk, versierd met een tusschen colonnetten geplaatste gebeeldhouwde nis. Choorbanken. Groote.

Het oostelijk zijstuk en het wangstuk der noordelijke choorbank (afb. 58) zijn gewijd aan de legende van de H. Barbara: het zijstuk vertoont haar beeld en daarboven geknielde engeltjes; het wangstuk, in de onderhelft, hare onthoofding, in de profileering der krullen, musiceerende engeltjes en, tusschen de krullen in, haar ontvangst in den hemel.

De overeenkomstige deelen der zuidelijke choorbank (afb. 59) zijn gewijd aan de H. Maagd: het zijstuk en de onderhelft van het wangstuk vertoonen elk een vrouwelijke heilige (Maria en Elisabeth ?) en tusschen de krullen is Maria voorgesteld naast Christus op een troon gezeten (z.g. kroning der H. Maagd). Bij deze bank is, vóór de krullen, nog een pijlertje bewaard gebleven, dat een, onder een baldakijn geplaatsten, profetenfiguur draagt.

De zijstukken aan weerszijden van de doorgang vertoonen bij de noordelijke bank de Evangelisten Marcus en Lucas, bij de andere Matheus en Joannes, de westelijke zijstukken den toren van Barbara en een profetenfiguur. De miséricordes zijn versierd met snijwerk, dat symbolische koppen en monsters, gebouwen en voorstellingen uit het dagelijksch leven, waaronder toespelingen op spreekwoorden, te zien geeft (zie afb. 60—66). Blijkens stijl en kleederdracht der figuren dagteekenen deze choorbanken uit het midden der vijftiende eeuw.

De kleine choorbanken (afb. 67 en plaat XIX), van eikenhout, bestaan uit een enkele rij van vier zitplaatsen, met doorgaanden lezenaar ervoor, zonder hoogen achterwand. De lezenaar is besloten tusschen zijstukken, met laat-gothisch traceer- Kleine.

werk versierd, en eindigend in twee ingezwenkte bogen, die zich vereenigen in een druiventros en muciseerende engelfiguurtjes dragen, thans zonder hoofd. De profileering van het kwartcirkelvormig deel der tusschen de zetels aanwezige wanden is versierd met snijwerk, laat-gothische bladeren, zich ombuigend tot een opengewerkten krul. De zetels hebben geprofileerde miséricordes, met ornamentaal beeldhouwwerk. Deze banken dagteekenen, blijkens hare laat-gothische vormen, van omstreeks 1500.

Groote lichtdrukken naar deze vier banken, en eenige détails, geeft IJSENDIJCK, Documents classés, litt. J., pls. 2 et 7.

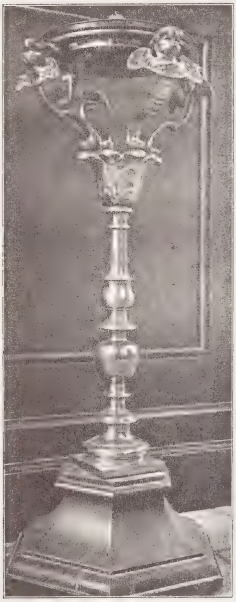

Afb. 69. Koperen doopbekken-standaard in de Groote kerk te Breda.

Doopvont.

De doopvont staat in de doopkapel, welker vroegere inrichting boven werd besproken (zie blz. 76).

VAN KEPPEL (blz. 23, 27) heeft verschillende rekeningposten gepubliceerd betreffende de levering der doopvont. In de rekening van 1540 vond hij eene betaling van 25 stuivers geboekt aan „hans die gelaescrijver van en partroen om een woent te maken." Het heeft er dus allen schijn van, dat deze Hans de glasschilder het ontwerp voor de vont maakte. Zij werd gekocht van Joes de Backer, wonende te Antwerpen, die in 1540 de levering aannam van een vont, wegende 2495 pond tegen 18 Rijnsguldens de 100 pond. Daar er vracht werd betaald voor het vervoer der vont van Mechelen naar Breda, terwijl Joes de Backer in Antwerpen woonde, zou men kunnen betwijfelen, of hij haar wel zelf gegoten heeft. In het door VAN DER AURA uitgegeven kroniekje (blz. 105) wordt echter op het jaar 1541 vermeld, dat 5 September de vont gewijd werd en dat zij was *gegoten* door Joos de Backer. Op 16 Maart 1542 ontving hij nog eene afbetaling en op 13 April 1543 werd een termijn uitbetaald aan zijne weduwe, zoodat hij tusschen beide data is overleden. Volgens de rekeningen was de vont reeds 5 September 1540 (volgens het aangehaald kroniekje 1541) gewijd. Later geschiedde nog eene betaling aan Merten van Diest „van drie coppen te drieen op die vont."

Voor het aan de vont benoodigde ijzerwerk, de fraai gesmeede ijzeren kraan, waaraan het deksel hangt, en voor het ijzerwerk aan het gebrandschilderd glas in de doopkapel, ontving Peter van Beers 57 Rijnsguldens 6 stuivers. Eindelijk werd 5 Rijnsguldens 5 stuivers betaald aan Lenaert den schilder „van dat hij die vont en dat ijserwerck vergult en gheverf heeft." Later (de jaren blijken niet bij VAN KEPPEL) werden nog betalingen gedaan aan Sander Nijs „van dat hij die vont en die kandelars scon hescuert heeft" en aan Augustyn den schilder, „dat hij de woent geverfd heeft." Vermoedelijk waren vont en kraan dus gedeeltelijk gepolychromeerd.

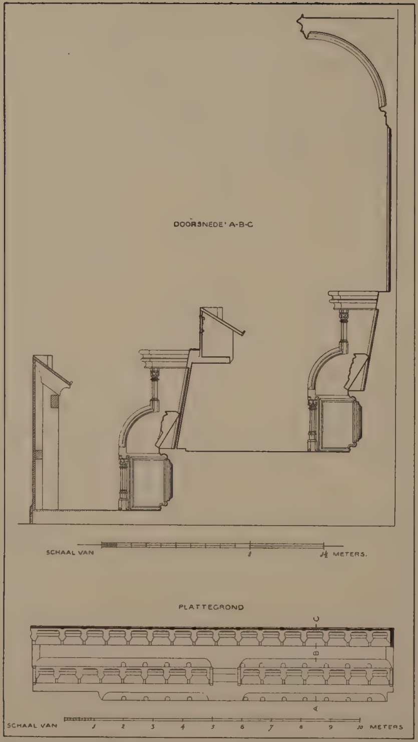

Groote choorbanken in de Groote kerk te Breda.

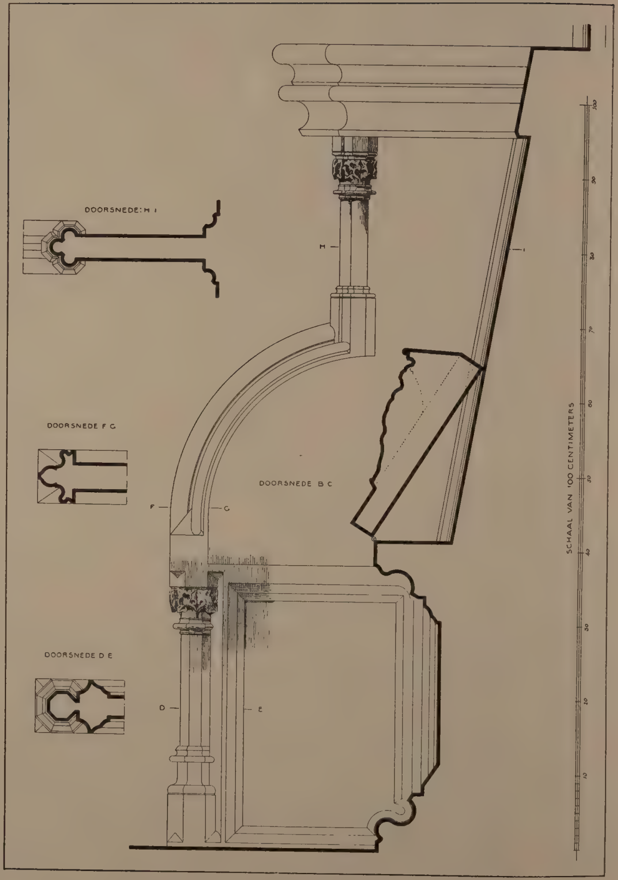

Détails der groote choorbanken in de Groote kerk te Breda.

PLAAT XIX.

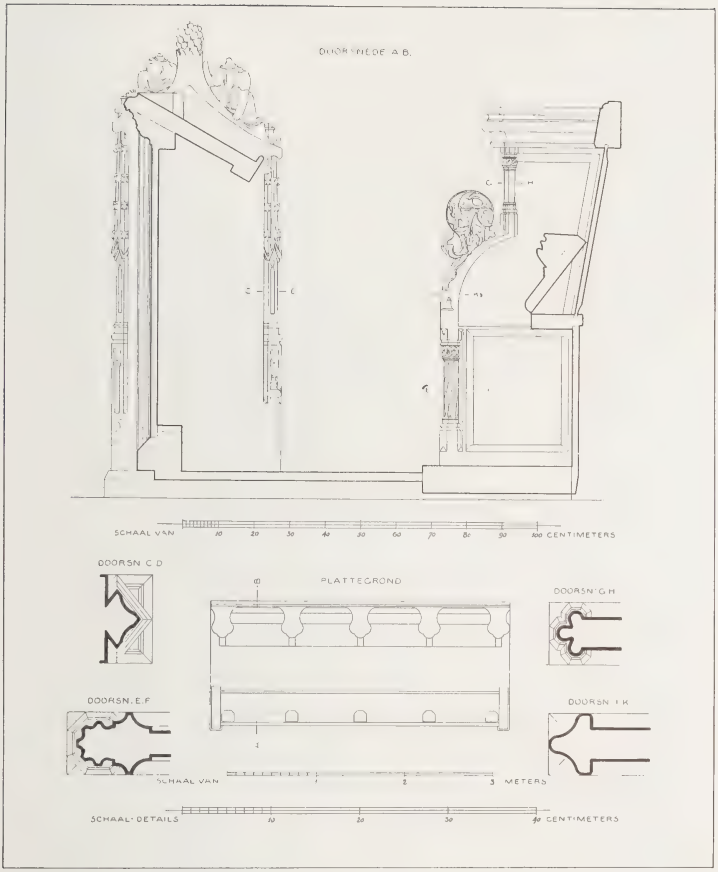

Kleine choorbank in de Groote kerk te Breda.

PLAAT XX.

Preekstoel in de Groote kerk te Breda.

Een opmeting der vont geeft EWERBECK, a. W., Tafel 163, een grooten lichtdruk, IJSENDIJCK, o. c., fonts baptismaux, pl. 3.

De van geel koper gegoten doopvont (afb. 68) heeft den vorm van een ciborie. Op den vierlobbigen voet, die oorspronkelijk beelden heeft gedragen, rust een, met ringen en twee nodi gelede, ronde stam, die de vierlobbige, geprofileerde kuip draagt, welker ronding versierd is met ramskoppen, die ringen in den bek houden. De kuip wordt gesloten met een geprofileerd deksel, dat een voetstuk draagt, aan de overhuiving verbonden door een candelaberzuiltje, waaromheen figuren hebben gestaan. Om dit voetstuk rijzen vier, vierkante, op hunne schachten met renaissance-ornament versierde, pijlers omhoog, die boven hunne voluutkapiteeltjes verbonden zijn door een hoofdgestel, dat een afdekking draagt, waarop een candelabervormige bekroning staat, omgeven door slankere candelabers in het verlengde der pijlers. Vóór de pijlers stonden oorspronkelijk — blijkens in het deksel aanwezige gaten — versieringen. Het fries van het hoofdgestel is met cartouches versierd en van de archtraaf hangt een opengewerkt ornament af: een masker, waaruit zich voluutvormige bladeren en dolfijnen ontwikkelen.

Afb. 70. Koperen lezenaar der Groote kerk te Breda.

De middelste candelabre, oorspronkelijk met versieringen aan de andere verbonden, hangt met een ring aan een ijzeren staaf, als hefboom bevestigd in het raam der gesmeed ijzeren kraan. Dit raam heeft den vorm van eenen ongelijkbeenigen rechthoekigen driehoek, waarvan de schuine zijde naar de doopvont is toegewend en de lange rechthoekzijde tegen den muur staat, draaibaar, van onderen, met een taats in een hardsteenen pot, van boven in een in den muur bevestigd oog. De hefboom, waaraan het deksel hangt, is met zijn machtpunt draaibaar verbonden aan een trekstang, welks uiteinde, 1 M. van den grond, op zijne beurt draaibaar verbonden is aan een heugel, vallend over een tandrad, dat met een (thans ontbrekenden) slinger beweegbaar is. De hefboom en de trekstang worden door dubbele gordingen en spijltjes op hunne plaats gehouden, zoodat deze inrichting het mogelijk maakt het deksel op te heffen en daarna, door het bewegen der kraan, zijwaarts te verplaatsen. De korte rechthoekzijde van het raam draagt een crête van rond uitgesmede bloemen, terwijl het raam met bebloemde s-vormen is versierd.

7

De geheele hoogte der doopvont bedraagt 4,25 M., de voet is 0,92 M. breed, de kraan 4,42 M. hoog. De doopvont wordt thans niet meer gebruikt.

Doopbekken. In hare plaats doet een geelkoperen doopbekken dienst (afb. 69), rustend op een koperen standaard, wiens balustervormige stam op een houten voet staat. De standaard is hoog 1,03 M. Omstreeks 1650.

Doophek. De preekstoel (plaat XX) in het schip der kerk geplaatst, tegen de derde zuil (van het westen) aan den zuidkant, is omgeven door een eenvoudig eiken doophek, midden XVII, bestaande uit op paneelwerk gestelde balusters met beschot daarachter.

Preekstoel. De zeskante kuip van den eikenhouten, met ebben ingelegden, preekstoel rust met een bekervormig onderstuk op een laag pijlertje. Langs de ribben van het onderstuk zijn gesneden versieringen aangebracht, gevormd door een hermesfiguur, waarboven een bazuinblazend engeltje, op welks hoofd een Jonisch kapiteel is geplaatst. Op deze kapiteelen staan, door lijsten verbonden, voetstukken voor de zuiltjes op de zes hoeken der kuip. De schachten dezer zuiltjes, van onderen met kinderfiguurtjes besneden, in haar bovenhelft getorst, en in de windingen met bladranken getooid, dragen Korinthische kapiteelen, waarop een hoofdgestel rust, dat de wanden der kuip van boven afsluit. Elk der tusschen de zuiltjes ingesloten wanden bestaat uit een vlak paneel, aan beide zijden bekleed met door bladwerk en cherubijnenkopjes versierde pilasters, verbonden door een op dergelijke wijze bewerkten rondboog, terwijl de zwikken daaromheen met een engelfiguurtje zijn gevuld. De preekstoel is toegankelijk langs een trap, flauw gebogen, om de zuil, waartegen de preekstoel staat. De buitenboom van deze trap is met profielen en snijwerk versierd en draagt een gegoten koperen leuning.

Lezenaars. Aan den voorwand van den preekstoel en aan het doophek zijn gegoten koperen lezenaars bevestigd (afb. 70).

Boven de kuip is de zuil, waartegen de preekstoel staat, bekleed met een vlak rugstuk, op, dezelfde wijze behandeld als de wanden der kuip. Hierop rust een, aan getorste ijzeren stangen hangend, zeskant klankbord, met eenvoudige omlijsting en van onderen versierd met een in hoog relief gesneden roset. Preekstoel, klankbord, leuning en lezenaar dagteekenen van omstreeks 1640.

Kapstokken. Ter zijde van den preekstoel zijn tegen de zuil twee eenvoudige zeventiendeeeuwsche kapstokken bevestigd.

Orgel. Het orgel (zie plaat XIII) is geplaatst vóór de bogen in den oostelijken torenwand, die daartoe met schotten zijn gedicht.

Het orgel stond vroeger, volgens VAN GOOR, „ter zijden de zuidpoort der kerk,” en, volgens het register der grafkelders, tegen den muur van „het eerste koorken” (Taxandria VI, blz. 115), dus tegen den westelijken wand van het zuidertransept. In 1534 werd een contract aangegaan voor de levering van een nieuw orgel, waarvan de dispositie werd aangegeven. In 1540, ’43 en ’46 waren reeds herstellingen en verbeteringen noodig, terwijl in

het laatste jaar de kast werd versierd met gesneden paneelen (VAN KEPPEL leest: „pynelen" wellicht pynacle?) en schilderwerk. In 1715 is het orgel tegen den toren geplaatst en toen, volgens HESS (Dispositien der merkwaardigste kerk-orgelen, blz. 17), „door den voorzaat van den heer Stockelmans, organist van deze kerk, uit een klein oud orgel, waarin nog een springlade gevonden wierd, aldus vergroot." De dispositie van het orgel is bij HESS beschreven. In 1717 werd door den schilder Baarstroo aangenomen drie wapens op het orgel te schilderen (thans verdwenen), n.l. van Willem III, de stad en den drossaard van Breda (CORSTENS, Bredaniana, blz. 1).

De in den stijl Lodewijk XIV uitgevoerde orgelkast (zie plaat XIII) dagteekent blijkbaar grootendeels van 1715. De hoofdvormen en een deel van het lofwerk

Afb. 71. Tombe van Jan I van Polanen in de Groote kerk te Breda.

van het middenstuk van het benedenfront zijn echter nog van omstreeks 1540. Het pijpwerk van dit gedeelte kan worden afgesloten met beschilderde luiken, midden XVII, waarop David met het hoofd van Goliath en de overbrenging der Verbondsark zijn voorgesteld.

De banken in de kerk zijn zonder belang, behalve de z.g. prinsebank, die vroeger tegen de zuil tegenover den preekstoel stond, thans in de O.-L.-Vrouwekapel is geplaatst. Haar eikenhouten achterstuk, vroeger als bekleeding om de zuil aangebracht, bestaat uit vijf zijden van een tienhoek, gescheiden door, met festoenen van bloemen en vruchten besneden pllasters, met lijstkapiteeltjes, waarop gebeeldhouwde consoles, versierd met bladwerk en cherubkopjes. Tusschen de consoles Banken.

zijn cartouches in de wanden gesneden, en op de consoles rust een vlakke overhuiving op een hoofdgestel, waarvan het fries is versierd met gesneden bladranken en een cartouche met het jaartal 1663. Op de overhuiving staat het beeld van een harpspelenden David, wellicht afkomstig van een orgelkast.

Een lijst van „vrouwen stoelen ende sitplaetsen" uit 1588 noemt, behalve het reeds vermelde regeeringsgestoelte in het presbyterium, 18 „stoelen," geplaatst tegen en tusschen de zuilen van het schip; in de kapellen van St. Hubrecht, St. Sebastiaan en St. Anna; in het presbyterium; bij de altaren van den H. Geest en St. Barthelomeus; „in den pandt" vóór de kapel van St. Sebastiaan; achter het hooge choor „in den pandt;" en naast de O.-L.-Vrouwekapel.

Tafels.

Eenvoudige tafels uit de zeventiende eeuw staan in het presbyterium (twee,

Afb. 72. Beelden op de tombe van Jan I van Polanen in de Groote kerk te Breda.

die voor het Avondmaal worden gebruikt), in de diaconiekamer, in de oude diaconiekamer en in de consistoriekamer.

Grafmonumenten. Jan I van Polanen.

Grafmonumenten. De sarkofaag van Jan I van Polanen († 1384) met zijne eerste en tweede vrouw, Oeda van Hoorne en Machteld van Rotselaar, geplaatst in den chooromgang, tegen een nis in den noordelijken afsluitwand der westelijke travee van het presbyterium, heeft den vorm van een rechthoek, lang 3,03 M., breed 1,98 M. Op een gemetselden voet, met deklijst van leisteen, staan de kalksteenen wanden der sarkofaag, versierd, aan den voorkant, met een rij van acht, en aan elk der zijden met een rij van vijf, gedrukt-spitsbogige nisjes (zie afb. 71). De nisjes zijn gescheiden door geprofileerde stijlen, behalve de middelste twee van den voorwand, welker boogjes in het midden op een draagsteen rusten. Onder deze beide boogjes is de kroning van de H. Maagd voorgesteld.

Twee nisjes aan elken kant van deze groep, vertoonen geknielde figuren, twee ridders en twee vrouwen. De andere nisjes zijn thans ledig. De wanden der sarkofaag dragen een dekplaat van zwarte, gepolijste leisteen, in welker afgeschuinden kant een groef zichtbaar is, waarin vroeger de koperen rand was aangebracht, waarop volgens VAN GOOR (blz. 80) het opschrift der tombe stond. Op de plaat liggen, onder drie baldakijnen, de beelden van Jan I en zijne beide vrouwen (afb. 72). Deze laatsten liggen elk met de voeten tegen twee hondjes. Aan het beeld van Jan I ontbreken de voeten, die, blijkens een prent van IMMINK bij VAN GOOR, tegen een leeuwtje rustten. In de segmentvormig gesloten nis boven de sarkofaag is een kalksteenen relief geplaatst. Door stijlen met contreforten is dit relief verdeeld in drie vakken, ieder gevuld met een rondboognis, geplaatst tegen een muur, waarboven engelfiguurtjes uitkomen, ter weerszijde van de kruisbloem, die de nis bekroont. In de middelste nis is, in hoog relief, Christus voorgesteld, zittende op den regenboog, met zijne voeten op den wereldbol; in de linksche ziet men twee geknielde vrouwen, elk met een staanden engel achter zich, in de rechtsche overblijfselen van de voeten en het zwaard van eenen ridder, die — blijkens bovengenoemde prent — oorspronkelijk eveneens eenen engel achter zich had. Zoowel deze reliefs als die in den voorwand der tombe zijn zéér geschonden. Sporen van verguldingen en polychromie zijn op verschillende plaatsen op de reliefs bewaard gebleven.

Er bestaat een opmerkelijk stijlverschil tusschen de drie liggende beelden en het overige beeldhouwwerk van deze tombe. Vermoedelijk is zij, in haar tegenwoordige gedaante, gemaakt nadat in 1410 het choor der kerk was gereedgekomen, en zijn de liggende beelden afkomstig van een in de vroegere kerk reeds aanwezig monument van Jan I en zijne twee vrouwen.

In een opstel in Onze Kunst (1908, I, blz. 21 vv.) wijst A. PIT op de verwantschap van de reliefs dezer tombe met beeldjes van de graftombe van Adolf VI te Kleef en met werk van Claus Sluter. Volgens VAN GOOR stonden vroeger boven de tombe de wapens van Polanen, Hoorne en Rotselaar.

Jan II van Polanen.

Het monument van Jan II van Polanen, geplaatst in een nis in den meest westelijken der noordelijke sluitingswanden van den chooromgang, bestaat uit een sarkofaag, 2,83 M. lang, 1,27 M. breed en 1,20 M. hoog. De op een plint met geprofileerde deklijst staande voorwand, is versierd met vier ronde medaillons, elk gevuld met een vierpas, waarin vroeger, blijkens de aanwezige moeten en dookgaten, een wapenschild was aangebracht. De zwikken tusschen de medaillons zijn met gestyleerd bladwerk bekapt. De sarkofaag is gedekt met een plaat van leisteen, in welker geprofileerden rand een in relief gehouwen opschrift, in gothische minuskels, te lezen geeft: HIER. LEGHET. BEGRAVEN. JAN. HERE. WAS. VANDER. LECKE. ENDE. VAN. BREDA. DIE. STERF. INT. JAER. ONS HEREN. ALS. MEN. SCREEF. M. CCC. XCIII. XI. DAGHE. IN OEGHST. MAENT. BIDT. VOER. SIIN. ZIELE. Op de dekplaat

ligt het fragment van een vergulden, steenen baldakijn en het geschonden lichaam (de helm en de beenen van de knieën af ontbreken) van een ridder in maliënkolder, alles van zandsteen, met sporen van polychromie. In de nis zijn boven de tombe twee zandsteenplaten ingemetseld, versierd op dezelfde wijze als de voorwand, met vierpassen, waarin vroeger wapentjes waren. De tombe dagteekent van omstreeks 1400.

Afb. 73. Achterzijde van den retable van het monument van Jan I van Nassau in de Groote kerk te Breda.

Over de vroegere plaatsing dezer tombe zie boven (blz. 85). Een prent van IMMINK bij VAN GOOR geeft de tombe in eenigszins gaveren toestand: drie der wapentjes in den voorwand zijn daar nog aanwezig, en de, minder geschonden, beenen van den ridder liggen tegen een leeuwtje. VAN GOOR deelt mede (blz. 27) dat men, bij de verplaatsing, onder de dekplaat een gemetselden kelder vond, waarin de kist stond, „daar 't lichaam van Heer Jan van Polanen nog in lag, en op dezelve een roode fluweele met goud doorstikte beurs, waarin allerlei soort van goude en zilvere munte was," welke beurs, na de verplaatsing, opnieuw op de kist is gelegd.

Engelbrecht I van Nassau.

In den chooromgang, tegen den noordelijken afsluitmuur der tweede travee (van het westen) van het presbyterium, staat het monument voor Engelbrecht I van Nassau († 1443) met zijne vrouw Johanna van Polanen († 1446) en hunnen zoon Jan I († 1475) met zijne vrouw Maria van Loon († 1500). Het, grootendeels van Fransche kalksteen uitgevoerde, monument (zie plaat XXI) bestaat uit een rechthoekige sarkofaag, breed 3,95 M., hoog 1,85 M., waarop een retable staat, het geheel besloten tusschen rijk-ontwikkelde pijlers, versierd met door baldakijnen overhuifde beelden, en bekroond met pinakels. De voorwand van de sarkofaag, rustend op een geprofileerde hardsteenen plint, is, door met rondbogen verbonden staven, verdeeld in vier vakken, in elk waarvan, op een met weelderige ranken omslingerde console, een engeltje geknield zit, dat twee wapenschilden houdt,

en boven welks hoofd telkens twee met helmen gedekte wapenschilden prijken. Op dezen voorwand rust een hardsteenen dekplaat, waarop de retable staat.

De retable, met inbegrip zijner bekroning, 6,29 M. hoog, vertoont een korfbogig gesloten nis, welker neggen zijn geprofileerd met drie, door staven gescheiden, hollen, van binnen naar buiten onderscheidenlijk versierd met een rij gehelmde kwartierwapens in hoog relief, een opengewerkt ornament van wijnranken, en een reeks rosetten. Midden in de nis staat, op een rijk-versierd voetstuk, het beeld der H. Maagd met kind, boven wier hoofd door gevleugelde engelen een baldakijn wordt opgehouden. Links van dit beeld zijn een vrouw en een man geknield, achter wie hunne patronen staan: Joannes de Dooper en een kardinaal (de H. Hieronymus?); rechts knielen een man en een vrouw, achter wie mannelijke heiligen staan: een ridder (St. Joris?) en een monnik met herdersstaf (St. Wendelin?).

Afb 74. IJzeren hek vóór het monument van Engelbrecht I van Nassau in de Groote kerk te Breda.

Het buitenste hol, dat de nis omgeeft, vormt eene afdekking in den vorm van een kielboog, bekleed met hogels, en bekroond met een hoog opschietende kruisbloem. Achter dezen fleuron zijn de hoekpijlers verbonden door een borstwering van vijf, door staven omlijste, open vakken, in ieder waarvan een wapen is geplaatst, en boven deze borstwering is het geheel bekroond met rijk maaswerk, ingesloten tusschen met kruisbloemen bekroonde pinakels. Voor zoover de retable oprijst boven den afsluitmuur van het presbyterium, is hij ook aan den achterkant rijk bewerkt (zie afb. 73) en vertoont daar o. a. een beeldje van de H. Gertrudis.

Om de sarkofaag staat een fraai gesmeed ijzeren hek (afb. 74).

Volgens VAN GOOR hebben Engelbrecht I en zijne vrouw dit monument „nog bij hun leven" doen maken. Daar ook de vrouw van Jan I er reeds op voorkomt, wordt door dit bericht de ontstaanstijd begrensd tusschen het jaar van diens huwelijk: 1440 en dat van Engelbrecht's dood: 1443 — dateering, waarmede de stijl en de kleederdrachten, in de oorspronkelijke gedeelten van het monument, niet in strijd zijn.

Het monument is van 1860 tot 1863 gerestaureerd door Dr. P. J. H. Cuypers en L.

Royer. Bij die gelegenheid zijn o. a. nieuw aangebracht het voetstuk met het beeld der H. Maagd en de baldakijndragende engelen. Dit beeld was, volgens HERMANUS HUGO, (Obsidio bredana, ed. 1626, p. 120), in 1624 — tijdens het beleg van Breda door Spinola — verwijderd, omdat Sibylla, de vrouw van den predikant Boxhorn, voorspeld had, dat anders de stad zou worden ingenomen. Afbeeldingen van het monument vóór de restauratie komen o. a. voor op de prent van A. SANTVOORT in Bredasche Almanac en Chroniic (1664), op een groote prent van FRANC. ERTINGER (1640 — na 1707) in de verzameling Bodel-Nijenhuis in de Universiteitsbibliotheek te Leiden, en op een prent van IMMINK bij VAN GOOR. Zie voorts, over den toestand vóór de herstelling, Alg. Konst- en

Afb. 75. Monument van een onbekende in de Groote kerk te Breda.

Letterbode, 1860, blz. 361. Een goeden lichtdruk van de voorzijde van het monument geeft YSENDYCK, o. c., monuments commémoratifs, pl. 3.

Onbekende. In de St.-Franciscuskapel is in 1902 het monument van eenen onbekende voor den dag gekomen, dat verborgen was onder eene ongeveer 0,70 M. boven den vloer der kapel liggend houten vloertje, waarop kerkbanken staan.

Opdat het gedenkteeken de ruimte in de kapel niet zou verminderen, is het opgesteld in een nis, welker zij- en achterwanden, daar de 0,85 M. dikke buitenmuur niet voldoende diepte toeliet, ten deele zijn uitgebouwd. Door den muur is daarom een segmentvormig gesloten opening met geprofileerde dagkanten gebroken, breed 2,05 M. en in het midden, hoog 2,98 M., terwijl de binnenwerksche diepte der nis 1,25 M. bedraagt. Deze nis bevindt zich niet midden onder het venster

PLAAT XXI.

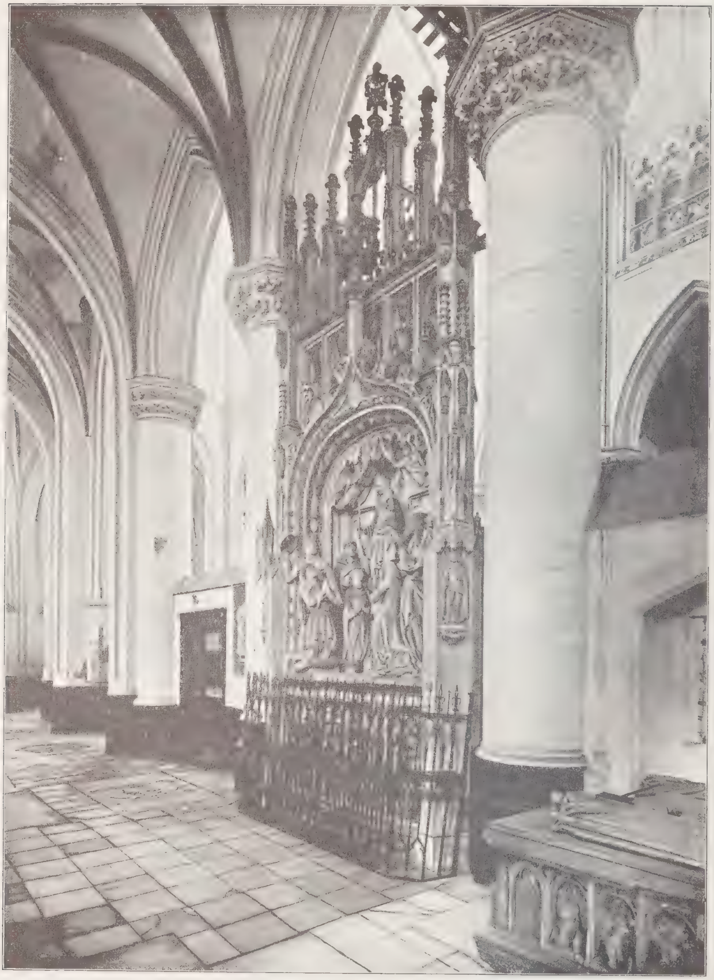

Monument voor Engelbrecht I van Nassau in de Groote kerk te Breda.

PLAAT XXII.

Dragers van het monument voor Engelbrecht II van Nassau in de Groote kerk te Breda.

doch meer naar het westen, vermoedelijk met het oog op een vroeger tegen den oostwand der kapel aanwezig altaar. De aanleg moet zijn geschied na de voltooiing der kapel, want het onder het venster aanwezige spitsboogfries is ter wille van de nis doorbroken.

Het monument bestaat (zie afb. 75) vooreerst uit een sarkofaag, aan welks, in harde witte steen uitgevoerde, voorwand van onderen een plint is gehouwen en van boven een lijst, in welker afschuining een 5 cM. breede groef is gekapt, waarin oorspronkelijk een koperen plaat met opschrift zal zijn besloten geweest. Tegen dezen voorwand is een dekplaat ingelegd, evenals de overige deelen van het mo-

Afb. 76. Monument voor Engelbrecht II van Nassau in de Groote kerk te Breda.

nument, van een zachtere steensoort. Op deze dekplaat — en met haar uit één blok gehouwen — ligt, op een onder het hoofd opgerolde, met een dunnen doek bedekte, doodenmat, het gestorven, naakte lichaam van eenen man, over den linkerschouder, de lendenen en de linkerdij met de lijkwade bedekt, en om het hoofd een doek dragend. De onderhelft der beenen ontbreekt, het baardeloos gelaat heeft zeer geleden, en in de rechterhelft der borstkas bevindt zich eene beschadiging, die aanvankelijk heeft doen denken aan Jezus' zijdewond.

Boven de dekplaat heeft de achterwand der nis een 0,84 M. hooge, architecturale bekleeding, bestaande uit een, in haar deklijst met bladwerk versierde,

plint, waarop drie — door geprofileerde, van contreforten voorziene stijlen gescheiden — ellipsvormig getoogde, 0,35 M. diepe nissen, welker zij- en achterwanden zijn behandeld als driezijdige absiden met laat-gothische vensters, terwijl de overhuivingen op ribben gedragen stergewelven nabootsen. De vlakke afdekking boven de nissen is aan de voorzijde voorzien van een lijst, in welker profileering fijn bladwerk is gehouwen. Blijkens de laat-gothische vormen dagteekent dit monument uit de tweede helft of het laatst der vijftiende eeuw.

Vermoedelijk stonden vroeger in de nissen tegen den achterwand, en er bovenop, beeldgroepen. Daar bij den bouw der kapel op de plaatsing van dit monument niet is gerekend, moet het vroeger elders in de kerk hebben gestaan.

Over de beteekenis van het monument zijn allerlei gissingen gemaakt. Men heeft er een H. Graf, een monument voor St. Franciscus (!) en het gedenkteeken van een der bouwmeesters van de kerk in willen vinden. Terecht betoogde DE STUERS (Bulletin v. d. Nederl.

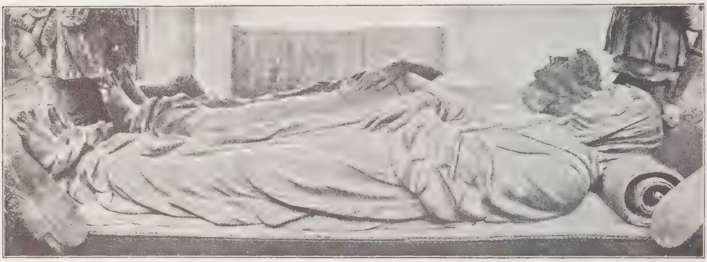

Afb. 77. Beelden van het monument van Engelbrecht II in de Groote kerk te Breda.

Oudheidk. Bond, IV, blz. 50), dat het monument moet zijn gesticht voor eenig voornaam heer, die, naar den geest van den tijd, op de sarkofaag als doode werd afgebeeld en, vermoedelijk, boven de nissen nog eens levend, in knielende houding, zal zijn voorgesteld. Vgl. de opstellen van AD. MULDER, J. R. VAN KEPPEL, A. W. WEISSMAN en W. J. F. JUTEN in Bulletin v. d. Nederl. Oudheidk. Bond, III, blz. 274 vv., De Bouwwereld, 1904, blzz. 270, 337 en 362, en Taxandria IX, blz. 296 vv.

Engelbrecht II van Nassau.

Het monument ter eere van Engelbrecht II van Nassau († 1504) en zijne vrouw Cimburga van Baden [1]) in de O.-L.-Vrouwekapel, dekt niet hun gebeente (dat is bijgezet in de tombe van Engelbrecht I), doch dat van Hendrik III met zijne tweede vrouw, een jong gestorven dochtertje en René van Châlon (Roest, Het kasteel van Breda, blz. 28 v.). Het monument (afb. 76) bestaat uit een door vier figuren getorste zerk, waaronder de beelden liggen van Engelbrecht II

---

[1]) Van Goor (blz. 32) geeft als haar sterfjaar 1500 op, Roest (blz. 27) 1501, H. MÜLLER (de schrijver van Badische Fürsenbildnisse) 1517.

Afb. 78. Een der dragers van het monument voor Engelbrecht II van Nassau in de Groote kerk te Breda.

en zijne vrouw, op een 3,95 M. langen en 2,85 M. breeden, sokkel van gepolijst zwart marmer, tegen welks geprofileerde kanten, aan de korte zijden, de wapens van Nassau en Baden en, aan de lange, kwartierwapens (beide van wit marmer en modern) zijn geplaatst. De op een doodenmat liggende, in fraai geplooide lijkwaden gehulde figuren zijn uitgevoerd in geel albast (afb. 77).

Op de hoeken van den sokkel knielen vier albasten mansfiguren, aan wier voeten schildjes zijn aangebracht, waarvan er twee ontbreken. De beide aanwezige hebben onderscheidenlijk het opschrift: C. JULIUS CAESAR || VIRTUTE BELLICA IM || PERAVI. FORTITUDO en M. ATTILIUS REGULUS || FIDEM INFRACTUS SER || VAVI. MAGNANIMITAS, in Romeinsche kapitalen. De ontbrekende schildjes schijnen de deugden perseverantia en prudentia te hebben aangewezen, verpersoonlijkt in Hannibal en Philips van Macedonie. Drie der mansfiguren zijn voorgesteld in lederen wapenkolders, versierd met Renaissance-ornament (afb. 78 en 79), de vierde, Regulus, is alleen met een om het middel en over den linkerschouder geslagen doek bedekt (zie plaat XXII). Deze vier figuren torsen op de schouders een geprofileerde zerk van gepolijst zwart marmer, waarop de

Afb. 79. Achterzijde van den op afb. 78 weêrgegeven drager.

in albast uitgevoerde stukken eener volledige wapenrusting liggen, alle versierd met sober Renaissance-ornament.

Daar het monument volgens VAN GOOR (blz. 81) door Hendrik III is gesticht in de O.-L.-Vrouwekapel, die eerst in 1526 gereed was, moet het zijn gemaakt tusschen dit jaar en 1538, dat van Hendriks dood. In VAN GOOR'S tijd waren op de rustingen der dragers en op de zerk nog sporen van vergulding zichtbaar.

Volgens VAN GOOR zou dit monument zijn gemaakt door Michelangelo! STRACKÉ (in Sassen, Tijdschrift, III, kol. 188 vv.) schrijft het toe aan Giovanni da Bologna (1524—1608), dien hij wil vereenzelvigen met den

bouwmeester van het kasteel, Thomas Vincidor van Bologna, wiens erfgenamen in 1556 worden vermeld! GALLAND denkt aan dezen laatste en citeert het bovenvermelde briefje (blz. 35), door eenen graaf van Nassau aan Thomas gericht, en waarin sprake is van een werk te Breda, waarmede echter waarschijnlijk het kasteel is bedoeld. Ook deze toeschrijving schijnt onhoudbaar, want niet alleen werd in 1553 (zie blz. 33) uitdrukkelijk verklaard, dat Thomas geen beeldhouwer (cleynstekere) doch schilder was; maar wij kennen de onder zijn bestier uitgevoerde beeldhouwwerken aan het kasteel (draagsteenen en portret-medaillons) en deze wijzen op een volkomen andere hand. Aannemelijk echter schijnt het mij, dat Vincidor het ontwerp heeft geteekend, waarnaar het monument is uitgevoerd. De invloed van Michelangelo valt in den geheelen opzet, en vooral in de dragende figuren, niet te miskennen en eenzelfde, pseudo-michelangelesk, karakter kenmerkt het eenige monumentale werk van Thomas, dat wij eenigszins kennen: een plafondschildering, door een prent van JER. COCK in afbeelding bewaard. Wie de beeldhouwer is geweest van het monument, blijft ook bij deze veronderstelling een open vraag. Weissman (De Opmerker, 1904, blz. 418) noemde Pietro Torrigiani, doch zonder ander argument dan dat deze in Vlaanderen heeft vertoefd. Wellicht hebben twee meesters aan het monument gewerkt, want de beeldhouwer van de vier dragers toont zich een voortreffelijk ornemanist naar den geest der Italiaansche renais-

Afb. 80. Monument voor Frederik van Renesse in de Gr. kerk te Breda.

sance, doch met weinig uitdrukkingskracht in de houding en de gelaten, terwijl de beide liggende figuren daarentegen, welker behandeling herinnert aan de gisants der tombe te Vianen, gevoelig en welsprekend zijn gemodeleerd.

Behalve de reeds vermelde kwartierwapens (fragmenten van twee der oude werden in 1907 teruggevonden), zijn alleen kleine beschadigingen aan de rustingen der dragers gerestaureerd.

DE STUERS opperde het vermoeden, dat op de, door de vier helden gedragen, plaat oorspronkelijk Engelbrecht II en zijne vrouw in knielende houding zouden zijn voorgesteld, of dat het althans de bedoeling is geweest hunne beelden daar te plaatsen. HERMANUS HUGO (l. l., p. 120) verklaart uitdrukkelijk in 1626: „*integrum* adhuc Engelberti secundi... insigne mausoleum," en het is weinig waarschijnlijk, indien de beelden na dien tijd verwijderd zijn, dat de honderd jaar later schrijvende VAN GOOR daarvan geen melding zou maken. Aannemelijker schijnt mij, dat het monument nimmer voltooid is. De dragers vragen inderdaad een zwaarderen last dan de harnasstukken geven, en de op de hoeken van den sokkel aanwezige sprongen, die voor de voeten der dragers niet strikt noodig zijn, lijken erop aangelegd als voetstuk te dienen voor zuilen, die een overhuiving van het geheel zouden dragen.

Afb. 81. Détail van afb. 80.

Zie over dit monument het opstel van H. MÜLLER in Nord und Süd, 1894, S. 341 ff. Een grooten lichtdruk van het geheel geeft YSENDYCK, o. c., litt. T, pl. 9; verschillende détails, EWERBEEK, a. W., Tafel 165—169.

Frederik van Renesse.

In den chooromgang, tegen den middelsten afsluitwand der absis van het presbyterium, staat het monument van Frederik van Renesse en zijne vrouw. Het bestaat (zie afb. 80) uit een sarkofaag, waarop twee beelden liggen, waarachter een wandbekleeding oprijst. De rechthoekige hardsteenen sarkofaag, lang 2,48 M., breed 1,40 M., hoog 1,01 M., is met twee balusterzuiltjes viersierd ter weerszijde van den voorwand, die in drie paneelen is verdeeld, waarvan het middelste een wapenschild vertoont (de heraldische figuren zijn weggekapt) en het linker en rechter, onderscheidenlijk de opschriften dragen, in Romeinsche kapitalen: D. O. M. || CLARISS. EQUITI DNO || FREDERICO A RENESSE || D. DE MAL, CAES. CONSILI ||

Afb. 82. Relief: Jezus in den Tempel. Détail van afb. 80.

Afb. 83. Relief: De val onder het Kruis. Détail van afb. 80.

ARIO . DITIONIS BRE || DEN PRAEFECTO SUMMO || D.ANNA AB HAMELE, ELDEREN ET MANY DNA || CONJUGI CHARISSIMO || PATRIQUE OP. ME. UXOR || LIBERIQ. CUM LACHRYMIS || POSUERE || VIXIT ANN. LXVIII OBIIT XIIII KAL. JUN. AN. A CHRISTO NATO MDXXXVIII; en: DNA ANNA AB HAMEL ELDRIS MANY AC MAL DNA || OB SINGULAREM EJUS IN || PAUPERES PIETATEM UBIQUE || LAUDATISS. ISTUD SEPULCHRUM || ELEGIT. VIXIT ANN. 77 || MENSES 8. OBIIT A° 1550. 26 DIE MENSIS JUNII.

Op de sarkofaag liggen de albasten beelden van een gehelmden ridder (waaraan de beenen van de knieën af ontbreken) en van een vrouw (zonder voeten). De zijwanden zijn ingesloten tusschen consoles, waarop zwartgeverfde, kalksteenen pilasters staan, die het met een driehoekig fronton bekroonde hoofdgestel dragen boven de korfbogig gesloten nis, die in den achterwand boven de sarkofaag is aangebracht. Deze bovenbouw is 3,92 M. hoog en 3,225 M. breed. Tegen de met vergulde lijsten versierde pilasters zijn op albasten consoles, voetstukken met een albasten relief gesteld (afb. 81), waarop gegroefde driekwartzuiltjes van bleekrood albast. In het fries van het hoofdgestel is een albast relief van cherubkopjes en festoenen en in het fronton een, waarin het Lam Gods (thans

Afb. 84. Relief: De Graflegging. Détail van afb. 80.

weggekapt), omgeven door gevleugelde engelkopjes in wolken. In de zwikken om den boog der nis zweven engeltjes van albast. Tegen den achterwand van de nis, welker overhuiving is bekleed met door rosetten gevulde caissons, zijn vergulde beeldhouwwerken aangebracht: een pieta op voetstuk, omgeven door zeven ronde medaillons met voorstellingen van de zeven smarten der H. Maagd, nl., te beginnen rechts van onderen: de besnijdenis des Heeren, de vlucht naar Egypte, Jezus in den Tempel (afb. 82), de val onder het kruis (afb. 83), de kruisiging, de afneming van het kruis en de graflegging (afb. 84). Zoowel de pieta als deze medaillons zijn zeer beschadigd. De beide zijwanden der nis vertoonen ieder de moeten van acht wapenschilden. Blijkens de opschriften dagteekent dit monument van tusschen 1538 en 1550.

Afb. 85. Epitaaf voor Joris van Froenhusen in de Groote kerk te Breda.

Om de sarkofaag staat een eenvoudig, gesmeed ijzeren hek, XVI.

Opmerkelijk is het stijlverschil tusschen de plompe sarkofaag en den fijnen bovenbouw. Deze laatste draagt een geheel Italiaansch karakter. De medaillons en de Madonna kunnen echter Vlaamsch zijn.

Een goeden lichtdruk van het monument geeft YSENDYCK, o. c., tombeaux, pl. 1; van het hek, litt. G., pl. 5.

Epitafen. Joris van Froenhusen.

Epitafen. Tegen den noordelijken afsluitmuur der derde travee van het presbyterium, aan den kant van den omgang, is het epitaaf geplaatst voor Joris van Froenhusen. Het bestaat (zie afb. 85) uit een omlijst relief, waaronder een praedella met het opschrift, in Romeinsche kapitalen (de verkortingen opgelost): HIER BENEDEN LEET BEGRAVEN JORIS VAN FROENHUSEN CAMERLINC WAS VAN GREVE HEINRIC VAN NASSOU. Volgens VAN GOOR volgde hierop vroeger: A° 1512.

PLAAT XXIII.

Detail van het epitaaf voor het geslacht van Assendelft in de Groote kerk te Breda.

Op de praedella staat een verguld koperen, gedreven relief, ingesloten tusschen pilasters, wier schachten met een festoen, gevormd van een koord met kwasten, zijn versierd en die op voluutkapiteeltjes een profiellijst dragen, bekroond door een, met een schelp gevuld, gebogen fronton, geflankeerd door boven de kapiteeltjes gezeten, thans hoofdlooze, naakte kinderfiguurtjes, waarvan het eene een doodshoofd, het andere een rond schild vasthoudt. Het relief stelt voor: St. Joris, die den draak verslaat en voor wien, rechts beneden, een man knielt. De omlijsting, hoog 1.03 M., breed 0,80 M., is van kalksteen.

In den chooromgang zijn tegen den afsluitmuur van het presbyterium en tegen de buitenmuren vier epitafen geplaatst, alle uitgevoerd in kalksteen en, wegens de verwantschap hunner hoofdvormen en gebeeldhouwde versieringen, die blijkbaar aan Italiaansche voorbeelden zijn ontleend, vermoedelijk het werk van éénen meester.

Afb. 86. Epitaaf voor Nicolaas Vierling in de Groote kerk te Breda.

Het epitaaf van Nicolaas Vierling (afb. 86) bestaat uit een opschriftplaat, voor welks omlijsting twee vrijstaande caryatiden zijn geplaatst, die dubbele consoles dragen, waarop een sarkofaag in Renaissance-vorm rust, bekroond door een tweede opschriftplaat, waarvan de caryatiden een hoofdgestel dragen, gedekt met een driehoekig fronton, waarin twee liggende figuurtjes, ter weerszijde van een bloemkorf. In de bovenlijst van de onderste opschriftplaat staat D.O.M.S., op het bord zelf: PRUDENTIA ET INTEGRITATE VITAE ORNATISS° ‖ VIRO NICOLAO VIERLING ‖ ILLUSTRISS. HEROIBUS ‖ HENRICO COMITI A NASS ‖ OU AC RENATO ET GULIELMO PRINCIPIBUS AURAN ‖ IAE A CONCILIIS ET RAT ‖ IONIBUS LIBERI PATRI ‖ OPT. MERITO TUMULUM ‖ CUM LACRYMIS ‖ POSUERE. OBIIT VI° ‖ JUNII A°. D. ‖ XV° XLVI ‖ Nicolaas Vierling.

VIXIT ANNOS || LXXII MENS. || VIII, alles in Romeinsche kapitalen. Onder het bord een met een helm gedekt wapenschild, waaraan de heraldische figuren ontbreken. Het epitaaf is hoog 2,86 M., de grootste breedte bedraagt 1,26 M.

Afb. 87. Epitaaf voor Jan van Hulten in de Groote kerk te Breda.

Jan van Hulten.

Het epitaaf van Jan van Hulten (afb. 87) bestaat uit een kleine, langwerpige opschriftplaat, waarboven een op consoles gedragen lijst, waarop het voetstuk rust voor een sarkofaag, die een tweede opschriftplaat draagt, tegen welker lijst caryatiden staan. Zij torsen een hoofdgestel, bedekt met een driehoekig fronton, waarin een cartouche met 1555 en bekroond door een gevleugelden doodskop, waarop een zandlooper staat. In het onderste bord het opschrift: D.O.M.S. en (de verkortingen opgelost) IOANNI HULTINIO AEQUI BONIQUE STUDIOSISSIMO AC IN || ADMINISTRATIONE REIPUBLICAE BREDANAE MULTIS ANNIS AUT || CONSULI AUT SENATORI VIGILANTISSIMO ENGELBERTUS || ET IOANNES FILII PATRI OPTIMO FIERI CURAVERUNT VIXIT ANNOS LXXVIII || MENSES II DIES VI OBIIT ANNO DOMINI MDLIIII. IIII NOVEMBRIS, in Romeinsche kapitalen. Onder het opschrift een helm; het bijbehoorend wapenschild is weggekapt. De hoogte van het epitaaf is 3,975 M., de grootste breedte 1,44 M.

Jan van Dendermonde.

Het epitaaf van Jan van Dendermonde heer van Borgnival (afb. 88), bestaat uit een kleine, langwerpige opschriftplaat, waarboven op vier consoles een hoofdgestel rust, dat een plint draagt, waarop vier pilasters staan, die drie rondboognissen omsluiten. Op de kapiteelen dezer pilasters ligt een tweede hoofdgestel, in het midden ontwikkeld tot een sarkofaagvorm, die de rechthoekige, met een driehoekig fronton bekroonde,

omlijsting draagt van een rond medaillon, waarin een, van de heraldische figuren ontdaan, met een helm gedekt wapenschild. Op de opschriftplaat staat: D.O.M.S. || NOBILI ET VIRTUTE BELLICA CLARO || VIRO D. IOHANNI TENERAMUNDANO || D. DE BORGNIVAL CAROLI QUINTI CAESAR || IS A MACHINIS BELLICIS PRIMARIO PRI || MO TORNACENSIUM ET DEINDE TRAIEC || TENSIUM (POSTQUAM CAESARIS IMPE || RIUM AGNOVISSENT) DYNASTAE HEREDES || POSUERUNT. OBIIT BREDE CALENDIS || MAJI A° MDXXVI, in Romeinsche kapitalen.

De zij- en achterwanden der middelste nis, die breeder is dan de beide andere, zijn met festoenen en vruchtenkorven versierd. In den boogtrommel van den achterwand, houdt een vrouwefiguur een cartouche met het jaartal 1555. Dit monument is zeer geschonden. In de kleine nissen hebben vroeger beelden gestaan, gelijk een nog aanwezige ijzeren pen in de rechter nis bewijst. Ook aan beide zijden van het wapenbord stonden — blijkens een bewaarde pen — oorspronkelijk figuren, en voor de omlijsting van dit bord vermoedelijk caryatiden. Ook ontbreekt grootendeels de bekroning van het fronton. Het epitaaf is hoog 3,77 M., en over de drie nissen gemeten, breed 1,84 M.

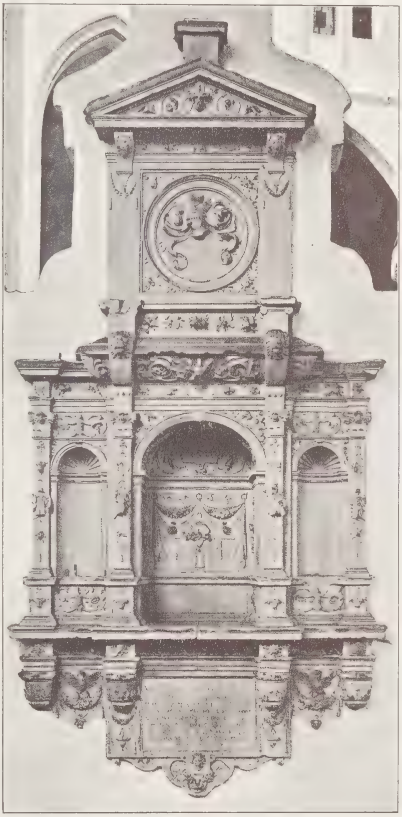

Afb. 88. Epitaaf voor Jan van Dendermonde in de Groote kerk te Breda.

Onbekende.

Het epitaaf van eenen onbekende (afb. 89) bestaat uit een rijkbewerkte sarkofaag, rustende op een, door consoles gedragen, opschriftplaat, waaronder een wapen met twee gekruiste klauwen (?) en bekroond door een voetstuk met D.O.M.S., dat een rond medaillon draagt, waarin een voorstelling in albast van het laatste oordeel. De zwikken onder het medaillon zijn aangevuld met twee sfynxen;

boven het medaillon is het voetstuk van eene bekroning aanwezig. Het opschrift ontbreekt. De hoogte van het epitaaf bedraagt 3,055 M., de breedte 1,43 M. Het dagteekent, blijkens de verwantschap met de drie gedateerde epitafen, van omstreeks 1550.

Van Assendelft.

Afb. 89. Epitaaf voor een onbekende in de Groote kerk te Breda.

In de St.-Franciscuskapel is tegen den westelijken wand een epitaaf geplaatst, dat VAN GOOR (blz. 84) „de fraeye graffstede van 't huys van Assendelft" noemt. Blijkens den stijl moet het van omstreeks 1550 dagteekenen. Het zal dus vermoedelijk zijn gesticht ter herinnering aan Dirk van Assendelft († 1553) en zijne vrouw Adriana van Nassau († 1558). Het epitaaf (afb. 90 en plaat XXIII) bestaat uit een, boven een opschriftplaat (zonder opschrift) geplaatste, rondboognis, besloten tusschen twee pilasters, waarvoor vrijstaande Korinthische zuiltjes zijn gesteld. Op de pilasters ligt een, boven de zuiltjes verkropt, hoofdgestel, waarvan de kroonlijst een tweede rondboognis draagt, geflankeerd door vleugelstukken (waarvan er een ontbreekt) en besloten tusschen hermeszuiltjes, die een tweede hoofdgestel dragen, waarop een rechthoekige omlijsting, gedekt met een driehoekig fronton, waarin een cartouche. In de onderste nis knielen een man en een vrouw ter weerszijde van een bidbankje; de achterwand vertoont een van vele figuren samengesteld relief van het laatste oordeel, waarbij de op een regenboog tronende Christusfiguur is vernield. De tweede nis is gevuld met een voorstelling, tendeele en ronde bosse, tendeele in halfverheven arbeid, van de aanbidding der koperen slang. In de bovenste omlijsting is een medaillon aangebracht, waarin een met een helm gedekt, thans figurenloos, wapen. Op de verkroppingen der beide hoofdgestellen hebben, blijkens de nog

aanwezige pennen, vroeger beelden gestaan, waarvan er een, geschonden en los, nog aanwezig is.

Het epitaaf, waarvan de hoogte 6,47 M., en de grootste breedte 2,37 M. bedraagt, is uitgevoerd in kalksteen. De zuiltjes ter zijde van de onderste nis en de geknielde figuren zijn van bleekrood albast. Het ornament is meer Vlaamsch van opvatting dan dat der vier voorafgaande epitafen.

Van de vijf hier beschreven epitafen zijn groote lichtdrukken uitgegeven door YSENDYCK, o. c., monuments commémoratifs, pls. 1, 2 et 15 en goede teekeningen, ten deele opmetingen en détails, door EWERBECK, a. W., Tafel 157—161.

Afb. 90. Epitaaf voor het geslacht Van Assendelft in de Groote kerk te Breda.

In het presbyterium is tegen de westelijke veelhoekszijde aan den zuidkant een epitaaf geplaatst voor Andreas August graaf van Pretorius († 1762). Het bestaat uit een met Lodewijk-XV ornament versierde, zwart marmeren console, waarop een cartouche staat, gevuld met een tegen oorlogsattributen geplaatst wapen in wit marmer, waarvan de tenanten zijn stukgeslagen. Het epitaaf is hoog 1,48 M., de grootste breedte bedraagt 1,165 M. Pretorius.

Grafzerken. Grafzerken. Er zijn in de kerk omstreeks 150 groote en kleine grafzerken en fragmenten daarvan. Verschillende daaronder, uit de eerste helft der zestiende eeuw, zijn van het gewone gothische type, dat in de hoeken de symbolen der vier Evangelisten vertoont, geplaatst in vierpassen, verbonden door randen, waarin het opschrift. Bij vele zijn de versieringen zeer afgesleten of moedwillig beschadigd, en de opschriften geheel of gedeeltelijk onleesbaar. Verschillende zerken vertoonen uitdiepingen, waarin vroeger koperen opschriftplaten waren. Hier worden alleen de zerken vermeld, die om hare versiering aandacht verdienen.

De opschriften zijn meest alle, toegelicht met genealogische aanteekeningen, uitgegeven door J. VAN DER BAAN in De Navorscher XXXI, passim en XXXII, blz. 56 vv. Eenige

niet meer aanwezige grafschriften geeft VAN GOOR (blz. 81 vv.) In Taxandria (dl. II vv.) publiceerde L. J. KUYCK een register der grafkelders en begraafplaatsen. Daar echter eenige zerken in 1580 zijn gebruikt voor de grondslagen eener inundatiesluis en andere verlegd, stemt dit in den regel niet overeen met de tegenwoordige ligplaats der zerken.

Onbekende.

Afb. 91. Grafzerk van eenen onbekende in de Groote kerk te Breda.

Hardsteenen grafzerk, lang 1,97 M., breed 1,14 M., versierd met eene voorstelling, in ingegroefde lijnen, van Sint Joris, die den draak verslaat. Het in het Latijn gestelde randschrift, in gothische minuskels, is slechts ten deele leesbaar. Omstreeks 1520.

Françoise Draeck.

Hardsteenen grafzerk, lang 1,70 M., breed 0.85 M., van Françoise Draeck († 1531). In de hoeken wapens, langs de kanten een in het Nederlandsch gesteld randschrift in gothische minuskels. Binnen de randen, in ingegroefde lijnen, de figuur van een staanden engel, die een wapen houdt.

Jer. van Oesterzeel.

Hardsteenen grafzerk, lang 2,28 M., breed 1,17 M., van Jeronimus van Oesterzeel, kanunnik der kerk († 1529). In de hoeken de symbolen der vier Evangelisten, langs de kanten een Latijnsch randschrift in gothische minuskels. Binnen de randen een nis in de vormen der vroeg-Renaissance (balusterzuiltjes; in den boog een wapenschild, waarvan de heraldische figuren zijn afgekapt), waarin in laag-relief een in kazuifel gekleede priester, wiens hoofd tegen een kussen rust en boven wiens, op den buik over elkander gekruiste, handen een kelk met hostie is afgebeeld.

Henricus Corput.

Hardsteenen grafzerk, lang 2,07 M., breed 1,18 M., van Henricus Corput, kanunnik der kerk († 1534). Randschrift en versiering als bij de vorige De

zuiltjes zijn niet balustervormig doch getorst, de kelk is geplaatst onder de, voor de borst samengehouden, handen.

Hardsteenen grafzerk, lang 1,97 M., breed 1,07 M. van .... Fabri (?), kanunnik der kerk († 1536). Randschrift en versiering als bij de vorige, doch zonder hoekmedaillons. Verschillende détails zijn, wegens den gesleten toestand, niet meer te zien. Fabri (?).

Hardsteenen grafzerk, lang 2,27 M., breed 1,30 M., bewerkt in denzelfden geest als de vorige. Van het Latijnsche randschrift in Romeinsche kapitalen, zijn slechts eenige woorden leesbaar. Omstreeks 1540 (zie afb. 91). Onbekende.

Afb. 92. Koperen grafplaat van Willem van Galen in de Groote kerk te Breda.

Hardsteenen grafzerk, waarin een met graveerwerk versierde, uit vier aaneengewelde stukken bestaande, plaat van messing is gelegd, die 2 M. lang en 1,20 M. breed is. Blijkens het randschrift is de plaat (afb. 92) gemaakt voor Willem van Galen, kanunnik der kerk († 1539). Op enkele plaatsen zijn overblijfselen van zwart mastik op de plaat bewaard gebleven. Blijkens den gefrijnden ondergrond van het randschrift en enkele andere onderdeelen, waren ook deze oorspronkelijk geëmailleerd. Willem van Galen.

De twee op de plaat voorkomende wapens zijn vermoedelijk die van Willem van Galen's vader en moeder. Dezelfde wapens althans zijn gevoegd bij de namen van Otto van Galen en Margriet van..., die als eerste onderteekenaars voorkomen onder het testament van Willem van Galen en zijnen broeder Otto. In een zeventiende-eeuwsch afschrift

van een deel van dit testament (uitgegeven door VAN KEPPEL, blz. 89 v.) zijn nl. bij de handteekeningen figuurtjes gevoegd, die blijkbaar de zegels van het origineel moeten weergeven. Onder den naam van Otto van Galen (den vader) staat daar het wapen met de drie weerhaken, onder dien der moeder dat met het St.-Andrieskruis.

WEISSMAN'S veronderstelling (De Opmerker, 1904, blz. 419), dat de compositie der plaat oorspronkelijk voor een gehuwde vrouw zou zijn ontworpen, mist dus allen grond, gelijk zijne mededeeling, dat het rechtsche wapen alleen eene damasceering vertoont, geheel onjuist is: het vertoont drie weerhaken, geplaatst 2 en 1, op een gedamasceerd veld.

Afb. 93. Grafzerk van Magdalena van Renesse in de Groote kerk te Breda

Magdalena van Renesse. Hardsteenen grafzerk, lang 1,93 M., breed 1,10 M., van Magdalena († 1543), natuurlijke dochter van Jan van Renesse. De zerk (afb. 93) vertoont in laag relief het beeld van de H. Maria Magdalena, geplaatst in een nis.

Alantsz. In een hardsteenen grafzerk van het gewone gothische type, die, blijkens het randschrift in gothische minuskels, bestemd was voor het graf van Roelandt Bartelmeeus Alantsz en zijne vrouw (beide gestorven in 1485), is een ruitvormige messingplaat (afb. 94) ingelegd, die 0,80 M. hoog en breed is, versierd met een gegraveerde engelfiguur, die in de rechterhand een omkransten kelk en in de linker een wapenschild houdt. *Heys.* Het Latijnsche randschrift, in fraaie gothische minuskels, noemt Adrianus Roelandus Barthelomeus Al[ant]s[z] Heys († 1550), die kapelaan was van de kerk.

Jan de Boubert. Hardsteenen grafzerk, lang 2,60 M., breed 1,41 M., voor Jan de Boubert, gezegd Pergamont († 15550), ingelegd met een gegraveerde versiering van messing in den vorm van een ronde cartouche, waarop, in een lauwerkrans, een met een helm gedekt en met een nederdalende vlucht omgeven wapen, en onder

deze cartouche een tweede, langwerpige, met Fransch opschriftvers in fraaie Romeinsche kapitalen.

Hardsteenen grafzerk, lang 2 M., breed 1,15 M., met een in laag relief gehouwen versiering van twee cartouches, waarvan de bovenste gevuld is met een in geel koper gegraveerd wapen, terwijl de andere vroeger een koperen opschriftplaat omgaf (afb. 95). Omstreeks 1560. Onbekende.

Een goede teekening der cartouches komt voor bij Ewerbeck, a. W., Tafel 164.

Hardsteenen grafzerk, lang 2,75 M., breed 1,50 M., voor Dominicus de Pottre († 1619), versierd met gehouwen cartouches. Dominicus de Pottre.

Er is in de kerk slechts één rouwbord bewaard (thans in de O.-L.-Vrouwkapel). Het is ruitvormig, 0,85 M. hoog en breed, en versierd met een wapen. Rechts daarvan staat: OBIIT . . JUNII, links A° 1668. Wegens wapen en datum, herinnert het bord vermoedelijk aan Peter van Bergen, een afstammeling van den turfschipper, die Breda hielp verrassen. Rouwbord.

Afb. 94. Koperen grafplaat van Adrianus Heys in de Groote kerk te Breda.

Oudtijds hingen in het presbyterium, volgens VAN GOOR (blz. 84) „eene groote menigte van wapenschilden." In 1714 werd bepaald, dat een recht zou worden geheven voor het hangen van wapenborden in de kerk. Een uit de rekeningen getrokken lijst van de wapenborden, tusschen 1715 en 1792 geplaatst (ten getale van 68), is gepubliceerd door VAN KEPPEL in Taxandria, XII, blz. 101 vv.

In de vierde kapel (van het westen) aan de zuidzijde hangt een geschilderd bord, hoog 1,50 M., breed 2,64 M., waarop een gedicht, aansporende tot milddadigheid jegens de weezen, geflankeerd door twee weezen: een jongen die op het opschrift wijst, en een meisje met biddend gevouwen handen. Op de voetstukken, onder deze figuren, staat: ANNO 1623. Geschilderd bord.

Tegen de oostelijke vieringpijlers hangen twee tekstborden, hoog 4,64 M., breed 2,54 M. (zie plaat XVI). Op het eene staan de Twaalf artikelen des Geloofs, op het andere de Tien Geboden. Beide dragen het jaartal 1669. Zij zijn zwart geschilderd, met vergulding op het lofwerk. In het doorbroken fronton heeft vermoedelijk een vaas gestaan. Tekstborden.

Avondmaals-vaatwerk.

De kerk bezit twee onbelangrijke zilveren avondmaalsbekers, met gegraveerde versiering, aan de eene zijde een ovaal, waarin het wapen van Breda, omgeven door een spreukband met: DE DIAKONIE VAN BREDA en een tweeden met: 1644, en, aan den anderen kant een ovaal, waarin eene voorstelling van Elia door raven gespijzigd.

Afb. 95. Grafzerk van een onbekende in de Groote kerk te Breda.

Voorts eenig tinwerk: een eenvoudigen collecteschaal op balustervoet, XVII; zes vaasvormige collectebussen en een wijnkan, XVIII.

Klokken.

Klokken. In den toren hangen 5 groote klokken en een klokkenspel van 34 kleinere, alle met opschriften in Romeinsche kapitalen en de meeste versierd met wapens en ornamentranden.

1. Klok van 1,60 M. middellijn, met het opschrift: HEER WILLEM BENTINCK GRAVE VAN PORTLAND ETC. DROSSAERT VAN DE STAD EN BARONYE VAN BREDA, PASCHIER MELLIAERT HEEFT MY GEGOTEN IN BREDA ANNO 1693.

2. Klok van 1,30 M. middellijn, met het opschrift: PAULUS SNELLEN CORNELIS VINGERHOETS CORNELIS VEREYCK GOSUIJN VAN BERNAGE || PASCHIER MELLIAERT HEEFT MEY GEGOTEN IN BREDA ANNO 1694.

3. Klok van 1,18 M. middellijn, met het opschrift: IOHAN GERHARD VAN GOOR LAMBERT BERNHARD NOORTBERGH SCHEPENEN IOHAN HEEREN IOHAN FRANCIS DE RAET || PASCHASIUS MELLIART ME FUDIT IN BREDA ANNO 1695.

4. Klok van 1,80 M. middellijn, met het opschrift: WILHELMUS III D.G. MAGNAE BRITTANNIAE REX BARO IN BREDA FIDEI DEFENSOR ANNO MDCXCV PASCHASIUS MELLIART ME FUDIT ANNO MDCXCV.

5. Klok van 1,48 M. middellijn, met het opschrift: DE HEEREN ANTONY PESSCER STADTHOUDER MR. JACOB VAN BURSTEDE PRESIDENT IOH FRANCIS DE RAET VAN KERKUM BURGEMEESTER || DE HEEREN KERKMEESTERS CORN. VINGERHOETS OUT SCHEPEN ENDE HENDRIK CAMERLING SCHEPEN A° 1704.

Van de 34 klokken van het klokkenspel hebben er 14 het opschrift: GUILIELMUS WITLOCKX ME FUDIT ANTWERPIAE ANNO 1723, en 20 het opschrift: GUILIELMUS WITLOCKX ME FUDIT ANTWERPIAE 1724. Bovendien dragen zij nog de namen en wapens der schenkers. Klokkenspel.

De toren is voorzien van moderne wijzerborden en van een uurwerk, in 1695 vervaardigd door Pieter van Roy te Gent (J. F. CORSTENS, Gids voor Breda en omstreken, blz. 24). Uurwerk.

Over de klokken die vóór den brand in den toren hingen, 3 groote, gegoten in 1505, en een in 1511 gegoten „voorslag" van 6 klokken, later vermeerderd tot 18, geeft VAN GOOR (blz. 88) eenige mededeelingen.

De grootste werd in 1667 vergoten door „Claudius Humbloet en Johan le Fever byde mr. clockgieters". Bij die gelegenheid ontving Olifier Sultinck eene betaling wegens het snijden der wapens van den Prins en de Prinses van Oranje, „mede gebruyckt aen 't vergieten van de groote clock" (Taxandria, V, blz. 126).

Verdwenen voorwerpen. Eenige liturgische voorwerpen, vroeger in de kerk aanwezig, behooren thans nog aan de Roomsch-Katholieke parochie van de H. Barbara (zie blz. 143 vv). Verdwenen voorwerpen.

Veel zilverwerk schijnt in 1577 versmolten te zijn, toen de magistraat het opeischte om noodmunten te laten slaan (Taxandria, V, blz. 126). Enkele berichten betreffende vaatwerk, altaarbekleedingen enz. heeft VAN KEPPEL uit de rekeningen aangeteekend (blz. 50 vv.). Zilverwerk.

De preekstoel der kerk wordt o. a. vermeld in een testament van 1513 (Cartularium van het Begijnhof te Breda, blz. 149). Preekstoel.

Een eigenaardig sieraad in de kerk was een Boom van Jesse, met takken en blaadjes — blijkens de uitgave voor eene herstelling in 1504 — van gesmeed ijzer en gepolychromeerd, terwijl de figuurtjes gekleed waren („vier rock van zay ghemaect op die roy van jesse" werden betaald in 1556). Boom van Jesse.

Blijkens posten van 1543, '46 en '86 hing er een koperen kroon in de kerk. In 1604 of '5 werd er een tweede geleverd door Jannen Wouters of Wouter Janss. Kronen.

In het aangehaalde testament van 1513 wordt geld aan de kerk vermaakt „om oly daermede te coopen ende die te bernen in de lampen voir dat heylich Sacrament ende onser Liever Vrouwen beelde". Lampen.

In 1589 geschiedt eene betaling voor „colen om in den hooghen choor te branden in den vierwagen." Vuurwagen.

2. De voormalige **ST.-WENDELINSKAPEL,** thans Waalsche kerk, is in eigendom en onderhoud bij de Waalsche gemeente. Waalsche kerk.

Geschiedenis.

Geschiedenis. Volgens VAN GOOR (blz. 91) is deze kapel „staande in de Katerstraat (Catharinastraat) buyten twijfel zoo oudt als die straat zelf, welke een van de oudsten der stadt is." De kapel bestond zeker in 1446, in welk jaar een kapellanie er in werd gesticht (KRÜGER, III, blz. 252). Volgens VAN GOOR is de kapel bij den brand van Breda in 1534 „door de vlammen vernield, doch naderhand weder opgebouwt". Toen, krachtens de overeenkomst door Hendrik III van Nassau in 1531 met de Begijnen gesloten betreffende de verplaatsing van haar hof (vgl. blz. 139), in 1535 het oude Begijnhof werd afgebroken, gaf Hendrik aan de Begijnen, de St.-Wendelinskapel tot kerk, zoodat deze toen vermoedelijk reeds herbouwd was. In 1590 werd de kapel afgestaan aan de Waalsche gemeente, die haar behield, tot Spinola in 1625 de stad innam. Na de herovering van Breda in 1637 door Frederik Hendrik, kregen de Waalschen het gebouw niet onmiddellijk terug, doch moesten zich behelpen, eerst met een, niet nader aangeduid, klein kapelletje en later met de Gasthuiskapel. Eerst in 1649 hebben zij voor goed de St.-Wendelinskapel verkregen (vgl. Bulletin de la commission de l'histoire des églises wallonnes, 1896, p. 40 en Cartularium van het Begijnhof te Breda, blz. 249 v.).

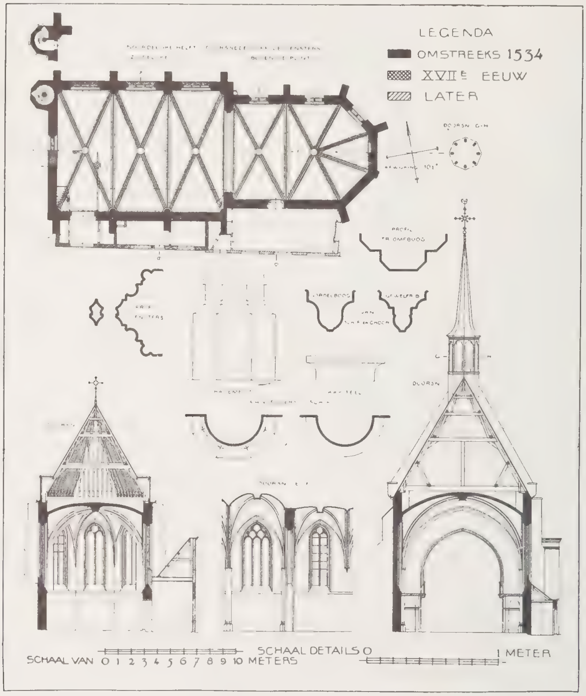

Afb. 96. De Waalsche kerk (St.-Wendelinskapel) te Breda.

Beschrijving. Plattegrond.

Beschrijving. Plattegrond (afb. 96). De kapel, met hare zuidzijde aan de Catharinastraat gelegen, is georiënteerd met eene afwijking naar het zuiden van

$10\frac{1}{2}°$. Zij bestaat uit een schip van drie traveeën, tegen welks westgevel op den noordelijken hoek een uit vijf zijden van eenen achthoek gevormde traptoren is aangebouwd, en een choor van twee traveeën, door drie zijden van eenen achthoek gesloten. De binnenwerksche diepte der kapel bedraagt 23,50 M., hare breedte, in het schip 9 M., in het choor 7,05 M.

Oorspronkelijk was de kapel toegankelijk door een deur in haren westgevel. Deze is in 1649 gedicht en de toegang geschiedt nu door een in de westelijke travee van het schip aan de zuidzijde gebroken ingang.

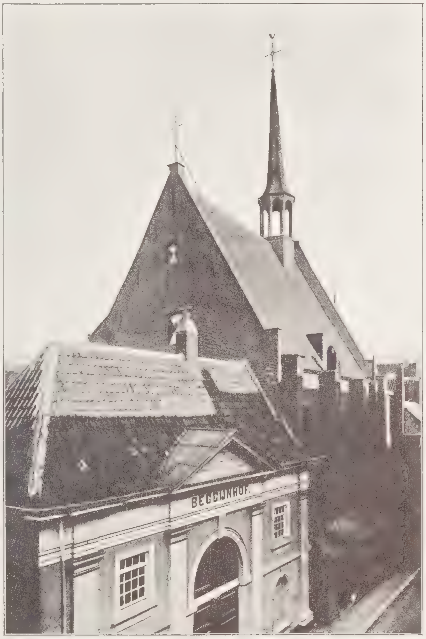

Afb. 97. De Waalsche kerk te Breda, uit het zuidwesten.

Uitwendig.

Uitwendig (afb. 97). Aan de zuidzijde zijn tegen het schip der kapel lage vertrekjes aangebouwd, gedekt met een lessenaardak, aansluitend bij den onderdorpel der vensters. Tegen den langen wand van het choor staat een huisje. De westgevel is gedeeltelijk aan het oog onttrokken door het poortgebouw van het Begijnhof en tegen den noordwand staan huizen van het Begijnhof.

De tot de goot 10,30 M. hooge zijmuren van het schip, evenals de 9,70 M. hooge muren van het choor, zijn opgetrokken van grijsroode baksteen (formaat 0,20 × 0,09 — 0,11 × 0,04 M., 10 lagen: 0,52 M.) in slordig kruisverband, en versterkt met eens-versneden beeren, die thans aan den noordkant schuin, en aan den zuidkant waterpas met zink zijn afgedekt, doch vroeger, blijkens een prent uit 1743 van IMMINK naar DE SWART (bij VAN GOOR, t. o. blz. 90), waren bekroond met vierzijdige spitsjes.

In ieder der door de beeren gescheiden traveeën van schip en choor is een spitsbogig venster met geprofileerde, baksteenen dagkanten en stijlen, die in den boog een eenvoudige, laat-gothische traceering vormen. De vensters van het schip,

aan den noordkant alle gedicht, zijn driedeelig, die van het choor tweedeelig. Van deze laatste zijn alle in hunne benedenhelft en die van de middelste en de zuidelijke zijde der sluiting geheel gedicht.

De westgevel, welks driehoekige top van twee segmentvormig-gedekte venstertjes is voorzien, en met een rollaag afgedekt, heeft een driedeelig spitsboogvenster, geprofileerd als de andere, en daaronder de sporen van een ingang met gedrukten rondboog. Het traptorentje op den noordhoek, ter halver hoogte versierd met een baksteenen waterlijst, heeft kleine rechthoekige venstertjes en is met een, tegen den gevel aansluitend, vijfzijdig dakje gedekt.

De zadeldaken van het schip en van het lagere choor zijn belegd met leien. Boven de oostelijke travee van het schip staat een achtzijdige, open dakruiter. Op dit torentje, op den top van den westgevel, en op den makelaar der choorsluiting

Kruisen.

staan gesmeed ijzeren leliekruisen, XV of XVI. Het laatste is voor eenige jaren door een nieuw vervangen, toen de daken en de dakruiter zijn vernieuwd. Het oude kruis, hoog 1,67 M., is thans in het museum te Breda (afb. 98).

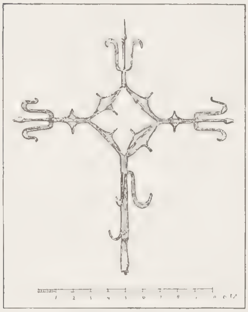

Afb. 98. Gesmeed ijzeren kruis van de Waalsche kerk te Breda.

Inwendig.

Inwendig. Het schip is van het smallere choor gescheiden door een wand, waarin een met twee afschuiningen geprofileerde triomfboog, die aan den zuidkant opgaat van een gebeeldhouwd draagsteentje, versierd met de letters A en E (?), verbonden door een geknoopt koord (z. g. lac d'amour).

Schip en choor zijn overdekt met kruisgewelven, gescheiden door eenvoudig-geprofileerde gordelbogen en gedragen op rijker-gelede ribben, welke in het schip rusten op de lijstkapiteelen van halfronde muraalzuilen, gesteld op half-achtkante voetstukken; in het choor komen zij zonder kraagsteenen uit de muren. De ribben vereenigen zich in sluitsteenen, die in het schip 10 M. en in het choor 9,10 M. boven den vloer liggen, en versierd zijn met gepolychromeerd beeldhouwwerk. De sluitsteen van het zesdeelig straalgewelf, dat de oostelijke choortravee tezamen met de sluiting overhuift, vertoont eenen engel met spreukband (afb. 99), de westelijke choortravee eenen Christuskop (afb. 100), de drie schiptraveeën eenen engel, afwisselend met een spreukband of een boek (afb. 101 en 102). De opschriften op de spreukbanden zijn niet meer leesbaar.

De wanden van choor en schip zijn gewit; die van het choor zijn betimmerd met eenvoudig eiken paneelwerk, dat de achterschotten vormt van banken en, tegen den middelsten sluitingswand, hooger opgaand, van een eenvoudigen eiken

Preekstoel.
Tekstborden.

preekstoel van omstreeks 1600; ter weerszijde van dezen hangen groote borden

met de Twaalf artikelen des Geloofs en de Tien Geboden, gevat in gesneden lijsten, waarop kuifstukken, en gedateerd 1682. Lodewijk XIV.

Tegen de zijwanden van het schip is een smalle houten galerij aangebracht, die zich langs den westgevel verbreedt tot de volle diepte der westelijke travee. Zij wordt gedragen op in de zijmuren gestoken balken, heeft een eenvoudige borstwering van paneelwerk en draagt in de westelijke travee, waar zij op drie houten

Afb. 99.

Afb. 100.

Afb. 101.

Afb. 102.

Sluitsteenen in het choor en het schip der Waalsche kerk te Breda.

zuilen rust, een orgel in eenvoudige kast, Lodewijk XIV. [1]) De twee oostelijke traveeën van het schip zijn betimmerd met acht rijen banken, die, aan den kant van het middenpad, fragmenten van met snijwerk versierde zijwanden toonen, waarbij een met het jaartal 1682. Orgel. Banken.

In de hoeken gevormd door de zijwijden en den oostelijken wand van het

[1]) De dispositie is beschreven bij Hess, blz. 17. Over een vroeger orgel van deze kerk, zie hieronder, blz. 138.

schip zijn, onder de galerij, halfronde nissen gemetseld voor de plaatsing van kachels. In den traptoren is een gemetselde wenteltrap.

Dateering. Kapel.

Hoewel het beeldhouwwerk der gewelfsluitsteenen den stijl van omstreeks 1500 vertoont, schijnt de kapel toch overeenkomstig VAN GOOR'S bericht, te dagteekenen van na den brand van 1534, want de plompe profileering der gewelfribben en de vormen der venstertraceeringen wijzen er wel op, dat zij is gebouwd in de nadagen der Gothiek. De toppen en afdekkingen der gevels, die het schip aan oost- en westzijde afsluiten, zijn later vernieuwd.

Aanbouwen.

De aan den zuidkant tegen het schip der kapel aangebouwde vertrekjes dagteekenen vermoedelijk uit de zeventiende eeuw, doch hebben alle karakter verloren.

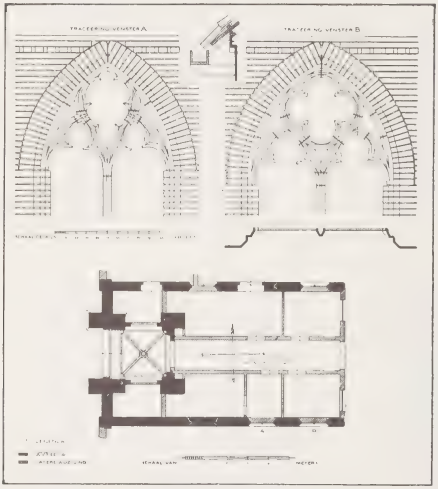
Afb. 103. De St.-Joostkapel te Breda.

Kroon.

In de kerk hangt een koperen **kroon** met tweemaal zes armen (thans voor gas ingericht). Omstreeks 1800.

Zerk.

Op den vloer ligt een hardsteenen **grafzerk**, lang 1,83 M., breed 1,06 M., versierd met een boom, waaraan twee wapenschilden hangen; zonder opschrift. Omstreeks 1600.

De kerk bezit:

Een zilveren, opengewerkt **broodmandje**, met Hollandsche keur. Begin XIX.

Avondmaals-zilver.

Twee zilveren **bekers**, waarop vier gegoten reliefs: Mozes aan de bron, Jezus en de Samaritaansche vrouw, de kruisiging en de verrijzenis des Heeren. Gedateerd: 1785.

Een zilveren **kan**, in denzelfden geest bijgemaakt. XIX.

St.-Joost-kapel.

3. De voormalige **ST.-JOOSTKAPEL**, in de Ginnekenstraat, behoort aan de gemeente Breda.

Geschiedenis.

Geschiedenis. Deze kapel, die volgens KRÜGER (III, blz. 254) „de parochiekerk van het Ginnekeneinde" zou zijn geweest, schijnt gesticht te zijn omstreeks 1300. Haar St.-Joostaltaar werd in 1311 gefundeerd en in verloop van tijd zijn er nog vier andere altaren bij gekomen. 4 Augustus 1518 is een kerkhof bij deze kapel gewijd. Aanvankelijk buiten de stad gelegen, kwam zij eerst bij den uitleg van 1531 binnen de muren. Na de reductie van 1637 is zij als bergplaats in gebruik genomen, thans dient zij als woning.

Beschrijving. Van deze kapel is nog aanwezig (zie afb. 103) een deel van het schip, vier traveeën, georiënteerd met eene afwijking naar het zuiden van 2°. De westelijke travee omsluit eenen ingebouwden toren. Het, binnenwerks 6 M. breede, schip is, blijkens twee op den tegenwoordigen zolder nog aanwezige, geprofileerde schinkels, met een spitsbogig houten tongewelf gedekt geweest. Het heeft een met pannen belegd zadeldak. Beschrijving.

In de, niet door beeren versterkte, buitenmuren, opgetrokken van baksteen (formaat 0,21 × 0,105 × 0,046 M.; 10 lagen: 0,61 M.) in kruisverband, zijn, zoowel aan de noord- als aan de zuidzijde, drie gedichte, tweedeelige spitsboogvensters. Deze hebben met twee afschuiningen geprofileerde, baksteenen dagkanten, terwijl bij een der vensters aan den noordkant en bij twee aan de zuidzijde, de zandsteenen harnassen zijn bewaard, die laat-gothische traceeringen vertoonen (afb. 103).

In de westelijke travee is aan den noordkant een toegang ingebroken.

De **toren** (afb. 104), buitenwerks lang 3,45 M. en breed 3,80 M., is versterkt met tot de halve hoogte opgaande, eens-versneden, enkele beeren in de richting der lengteas, die met kantblokken van bergsteen en met een nisje in hunne benedenhelft zijn versierd. Hij is opgetrokken van bruinroode baksteen (formaat 0,20—0,21 × 0,16 × 0,045 M.; 10 lagen: 0,60 M.) in kruisverband en, boven de beeren, met een baksteenen waterlijst en bergsteenen kantblokken versierd. Toren.

In zijnen westwand heeft hij een later ingebroken rondboogpoort en daarboven een klein rechthoekig venster met hardsteenen kozijn in welks bovendorpel 1662 is gehouwen.

In de beide zijwanden en den oostwand staat hij door spitsbogen, waarvan die op zijde thans zijn gedicht, in verbinding met de kapel.

Afb. 104. De St.-Joostkapel te Breda, uit het zuidwesten.

In de tweede geleding vertoont de toren in iederen wand twee spitsbogig gesloten galmgaten, met door twee terugsprongen gevormde neggen. Daarboven is een rondboogfries, waarop de latere, houten kroonlijst rust. De, van vier- tot achtkant ingesnoerde, slanke, met leien gedekte spits is bekroond met een bol, waarop een gesmeed ijzeren leliekruis met haan. Kruis.

In zijn onderste geleding heeft de toren een op geprofileerde zandsteenen ribben gedragen kruisgewelf met sluitsteen, waarin een roset is gehouwen. In de

Klok.

tweede geleding hangt een klok van 0,785 M. middellijn, met het opschrift: HENRICK TER HORST HEF MI GEGATEN IN DE STADT DEVENTER VOR DE KERCKE RECKEN ANNO 1658 || GERBRANDUS HENRICI PASTOR IN RECKEN KERCKMEISTERS BERENT BRUGGERS LUBBERT LUTTEKE TANCKINCK in Romeinsche kapitalen.

De toren is voorzien van een uurwerk en wijzerborden.

Kerk en toren dagteekenen vermoedelijk uit de vijftiende of de zestiende eeuw; de bovenhelft van den toren is blijkbaar in 1662 vernieuwd.

Klooster St.-Catharinadal.

4. Het voormalig **KLOOSTER ST.-CATHARINADAL** doet thans dienst als kazerne der infanterie, de z.g. kloosterkazerne.

Literatuur.

Literatuur. V. VAN DER AURA. Geschiedkundige Bijdragen betreffende het Norbertinenklooster van St.-Catharinadal, Oosterhout, 1894.

Afb. 105. Plattegrond uit 1638 van het klooster St.-Catharinadal te Breda.

Geschiedenis.

Geschiedenis. Het vrouwenklooster St.-Catharinadal, omstreeks het midden der dertiende eeuw door Servatius van Breda gesticht te Vroenhout, tusschen Rozendaal en Wouw, werd, blijkens den incorporatiebrief, in 1271 op verzoek van den stichter ingelijfd bij de Orde der Norbertijnen. Door een overstrooming, vermoedelijk in 1288, werden het klooster en zijne bezittingen zeer beschadigd en vervielen de nonnen tot groote armoede, zoodat het voor haar een uitkomst was, toen Raso van Gaveren in 1295 haar klooster vereenigde met het Gasthuis te Breda. In 1308 werden Gasthuis en klooster weder gescheiden, waarna de nonnen zich vestigden buiten de toenmalige omwalling van Breda. Eerst bij den

uitleg van 1531 kwam haar klooster binnen de muren der stad te liggen. Van dit oude klooster is niets naders bekend.

Bouwberichten. In 1498 werden contracten gesloten voor den bouw eener nieuwe kerk bij dit klooster, op de plaats der oude. Meester Cornelis Joes, „werckmeester van der kercken te Breda", aan wien eene betaling geschiedde, „om dat hij tweemaal den kerkgrond getogen had", was vermoedelijk de bouwmeester. Hij komt ook voor als getuige bij de 8 Mei 1498 gesloten overeenkomst, waarbij Hendrik Claes aannam „gehouwen werck van Bouwberichten.

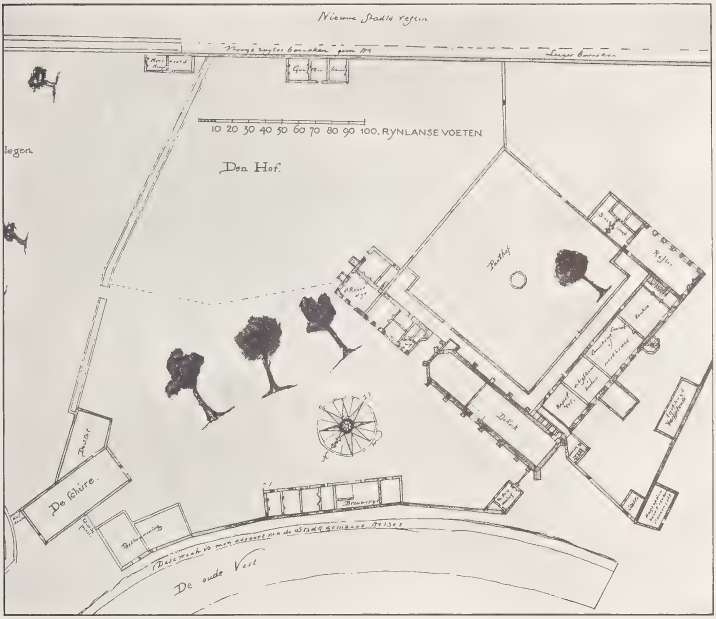

Afb. 106. Plattegrond uit 1646 van het klooster St.-Catharinadal te Breda.

witten steene" voor de kerk te leveren, nl. voet-, water- en daklijsten, vorsten [1]), voorts de steen voor de „sammerande" (chambranle), de dagkanten en den boog der deur, de steen voor de vensters, aan binnen- en buitenzijde geprofileerd, en de kantblokken, alles volgens de hem verstrekte teekeningen.

24 Juli 1498 werd het timmerwerk aangenomen door Henric Nemans en Gielis de Druijt: de kap, ter lengte van 117 voet, voorzien van elf gebinten met toebehooren; een

[1]) De nok van het dak wordt inderdaad, zeldzamerwijze, gedekt door vorsten van steen.

toren op de kap, 40 voet hoog en omstreeks 8 voet wijd; kappen op een sacristie en een „warmhuisje", alles met de bebording en gereed voor de afdekking met leien; eindelijk, aan de zuidzijde der kerk, het eene eind van de kloostergang, van lessenaardak, kruiskozijnen en zoldering te voorzien.

In hetzelfde jaar werden ook 12.600 plavuizen en 2.200.000 baksteenen aangekocht.

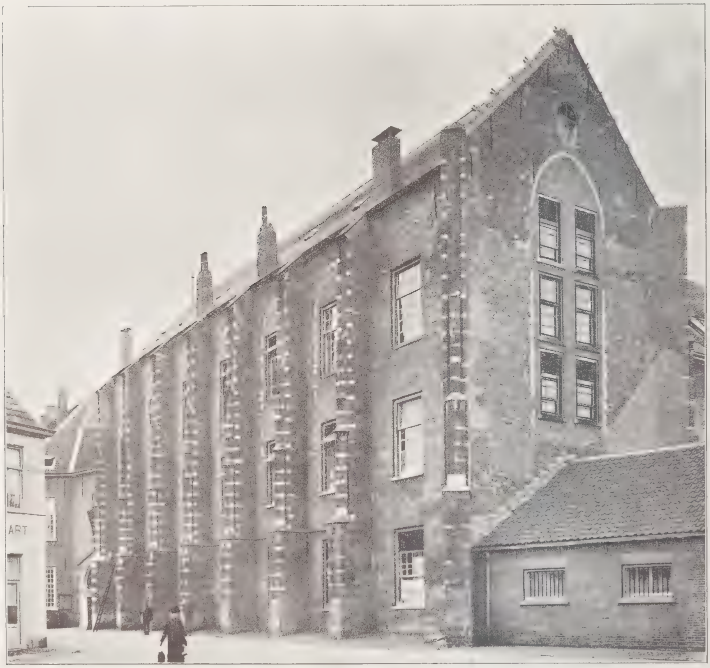

Afb. 107. Kerk van het klooster St.-Catharinadal te Breda, thans kloosterkazerne, uit het noordwesten.

In 1500 werd de oude, met riet gedekte, kerk afgebroken en 8 Februari 1501 de eerste steen voor den nieuwen bouw gelegd door de priorin Adriana van der Veken.

5 October d. a. v. was het metselwerk gereed en in 1502 kwam de kerk onder dak. In 1503 werd zij beglaasd, van het noodige schrijnwerk en van een sacramenthuisje voorzien, en 26 Juni 1504 geschiedde de wijding van de kerk en hare drie altaren door Egidius de Mercia, bisschop van Berite (Beirut) en wijbisschap van den bisschop van Kamerijk, handelende op verzoek van den bisschop van Luik.

Inrichting. De aanleg en inrichting van het blijkbaar gelijktijdig met de kerk gebouwde klooster zijn te kennen uit bewaard gebleven plattegronden [1]) van 1638 (afb. 105) en 1646 (afb. 106). Het plan van 1638 wijst het volledigst de bestemming der verschillende ruimten aan. Daaruit blijkt, dat het door een muur of heining afgesloten kloosterterrein aan de noordzijde zich uitstrekte tot den weg langs de oude stadsvest, welke weg was aangelegd in 1308, bij de vestiging van het klooster, na zijne scheiding van het Gasthuis. Het oostelijk deel van het terrein, door een muur van het westelijke gescheiden, diende als boomgaard en tuin en had geen andere bebouwing dan een hoveniershuis op den zuidwestelijken hoek. Op de westelijke helft van het terrein stonden in den noordoostelijken hoek, een pachterswoning en een groote schuur; langs den vestweg, de brouwerij en, op den noordwestelijken hoek, de portierswoning. Vlak daarbij was de kerk gelegen, in wier

Inrichting.

Afb. 108. Binnenplaats van het klooster St.-Catharinadal te Breda, thans kloosterkazerne, uit het zuidoosten.

verlengde, ten oosten, zich de woning van den proost bevond, die gelijkvloers, eenige spreekkamers, een zaal en een kamer voor den proost bevatte. Langs de zuidzijde van kerk en proosdij liep de eene arm van de kloostergang, die zich voortzette langs een, rechthoekig op de westelijke traveeën der kerk aansluitenden, vleugel, waarin zich een kapittelkamer, een schrijfkamer of kantoor, een „convent" (in het plan van 1646 ook „werckkamer" genoemd) en een keuken bevonden. Rechthoekig op dit gebouw — dus evenwijdig aan de kerk — stond een derde, kortere, vleugel, waarin de refter en het

[1]) De hier bijgevoegde reproducties zijn gemaakt naar calques, aanwezig in het Gemeente-archief te Breda. De origineelen, vroeger in het archief van het klooster te Oosterhout, waren daar in 1908, volgens mededeeling van den Proost, niet meer voorhanden.

„sieckhuys". De door deze gebouwen grootendeels omgeven binnenplaats, de „panthof", was verder door een muur omsloten en vormde dus een geheel ommuurden rechthoek.

Tegen de westelijke ommuring van het kloosterterrein stond in den noordhoek, buiten den muur, een aan het klooster behoorend huis van niet nader aangeduide bestemming. Meer zuidelijk waren „baracken" en een „cortegaerde van peerden". De plattegrond van 1646 geeft daarenboven, binnen den muur, op den noordelijken hoek een stal aan en, wat zuidelijker, een „torfhuys en verfplaats". Tegen de zuidelijke ommuring stond, binnen den muur, een gastenhuis met drie vertrekken.

Blijkens den plattegrond van 1646 bevonden zich stookplaatsen in twee van de kamers der proosdij, in het convent, de keuken, den refter, twee der ziekenkamers, twee der gastenkamers en een der vertrekken in de tuinmanswoning.

Verval.

Verval. In 1566 werden kerk en klooster gehavend door de beeldstormers, die van den inboedel alles wat draagbaar was roofden en het overige, tot zelfs het orgel, vernielden. In 1591 namen de Hervormden bezit van de kerk, waarna de nonnen hare

Afb. 109. Begijnhof te Breda, uit het zuiden.

godsdienstoefeningen hielden in een deel van den dormter. Na de herovering van Breda door Spinola kregen zij hare kerk terug, maar moesten die in 1645 met de kloostergebouwen en het grootste deel der kerkmeubelen tegen schadevergoeding afstaan aan Frederik Hendrik, die een Illustre School er in vestigde. Het klooster is daarna overgebracht naar Oosterhout en de gebouwen te Breda werden zoo goed mogelijk ingericht voor hunne schoolbestemming, waartoe de kerk in drie collegezalen werd ingedeeld en de bovenkerk als boekerij in gebruik genomen, terwijl in de andere gebouwen o. a. een ontleedkamer en een rijschool werden ondergebracht, en de hof in een kruidtuin veranderd.

Na een kwijnend bestaan, werd de school in 1669 opgeheven. In 1672, bij de komst der Franschen, werd aan de nonnen vergund haar oude klooster opnieuw te betrekken, maar in 1679 werden zij andermaal genoodzaakt het te verlaten en keerden terug naar Oosterhout.

De gebouwen werden toen, volgens VAN GOOR, in vier bijzondere woningen verdeeld, die de Prins van Oranje, blijkens eene aanteekening in het kloosterarchief, „te bewoonen gaf aan diversche lieden van orloghe en pollitie, gelijck ook aan Mijn Heer Heyt, wiens

dochter daar trouwde met den hertog van Yorck". [1]) De kerk schijnt in het begin der achttiende eeuw voor godsdienstige doeleinden, later als hooischuur der artillerie te zijn gebezigd. In 1814 zijn de gezamenlijke gebouwen ingericht tot eene kazerne, die in 1843 is vergroot.

Beschrijving. Plattegrond (plaat XXIV). Van de kloostergebouwen bestaan nog: a. de kerk, met den, langs den zuidwand daarvan gelegen, vleugel der voormalige kruisgang, b. het gedeelte van den westelijken vleugel van het klooster, waarin zich vroeger de kapittelzaal, de schrijf- en de werkkamer bevonden, c. een klein deel van den zuidelijken buitenmuur van de voortzetting der kruisgang langs de proosdij, geheel gewijzigd en zonder belang. Beschrijving. Plattegrond.

De kerk, binnenwerks 34,30 M. lang en 9 M. breed, is georiënteerd met eene afwijking naar het noorden van 4½°. Zij is zeven traveeën diep, aan den westkant rechthoekig en aan den oostkant met een halven zeshoek gesloten. Tegen den zuidwand der kerk is een, inwendig 3,30 M. breede kruisgang aangebouwd, welke zich oorspronkelijk voortzette langs den westvleugel van het klooster. Hier zijn echter de muur, die de gang scheidde van de daarlangs gelegen drie vertrekken, en de scheimuren tusschen deze vertrekken, afgebroken, zoodat de westvleugel thans ééne ruimte vormt, de cantine. Gemeten van den kerkmuur af, is deze vleugel binnenwerks 30,20 M. lang en 11,80 M. breed.

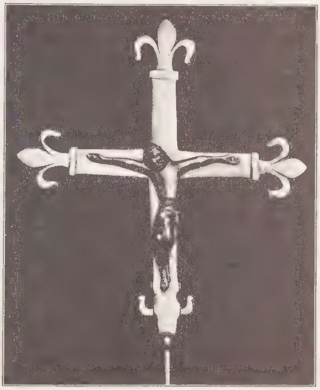

Afb. 110. Koperen voordraagkruis van het Begijnhof te Breda.

Uitwendig. De 14,85 M. hooge muren der kerk (afb. 107 en plaat XXV) zijn opgetrokken, op een voet van bergsteen, van roode baksteen (formaat: 0,17 × 0,08—0,085 × 0,035—0,04 M.; 10 lagen: 0,52 M.) in kruisverband, en versterkt door rijk-ontwikkelde, aan hunne voorzijde met bergsteenen banden versierde, beeren, waarvan die tegen den westgevel overhoeks zijn gesteld. Tusschen de beeren zijn in elke travee aan den noordkant overblijfselen bewaard van de met bergsteenen kantblokken versierde neggen van een spitsboogvenster, welks onderdorpel aansloot bij de 3,95 M. boven den beganen grond gelegen waterlijst. Deze vensters zijn thans dichtgemaakt en binnen hunne omlijsting zijn in elk twee rechthoekige ramen boven elkander geplaatst. Onder de waterlijst is in elke travee een rechthoekig venster aangebracht. Oorspronkelijk waren daar breedere vensters. Uitwendig.

[1]) Bedoeld is Edward Hyde, graaf van Clarendon, wiens dochter huwde met den hertog van York, later Jacobus II van Engeland.

Aan den zuidkant, en in twee der drie zijden van de choorsluiting, zijn de vensters dichtgemaakt.

De westgevel vertoont de kantblokken van een groot spitsboogvenster met een klein rond venster daarboven. Deze gevel heeft een driehoekigen top, afgedekt met een gehogelden bergsteenen ezelsrug, zonder kruisbloem. De kerk is gedekt door een met leien belegd zadeldak, hellend onder een hoek van 45°, en van steenen vorsten voorzien.

Afb. 111. Verguld zilveren monstrans van het Begijnhof te Breda.

De tegen den zuidwand der kerk aangebouwde kruisgang (afb. 108), van het binnenplein toegankelijk door twee spitsbogige toegangen met geprofileerde dagkanten, heeft gelijkvloers vier spitsboogvensters. Tot 7,70 M. boven den beganen grond is het muurwerk oud. Vermoedelijk lag oorspronkelijk ongeveer op deze hoogte het lessenaardak, waarmede de gang gedekt was. Thans is de muur hooger opgetrokken en van moderne, rechthoekige vensters voorzien.

De westelijke vleugel van het klooster (afb. 108) vertoont alleen in zijnen oostmuur (aan de zijde van het binnenplein) nog overblijfselen van zijn oorspronkelijken toestand: spitsboogvensters met geprofileerde dagkanten. De westelijke wand is geheel gemoderniseerd. Ook dit gebouw is thans hooger opgetrokken dan het oorspronkelijk was.

Inwendig.

Inwendig hebben de gebouwen alle karakter verloren. De kerk is door moderne vloeren verdeeld in een gelijkvloers, twee verdiepingen en zolder. Op de tweede verdieping zijn aan den zuidkant nog de geprofileerde dagkanten bewaard van de vroeger hier aanwezige, thans dichtgemetselde, vensters. De kerk is vermoedelijk overdekt geweest met een vlakke houten zoldering.

Vroegere toestand der kerk.

Vroegere toestand der kerk. Gelijk hare hoogte reeds doet vermoeden, was de kerk een dubbelkerk. Dit blijkt o. a. uit de bepaling, in een overeenkomst van 2 September 1644, dat de nonnen zouden behouden het gebruik van het „bovenchoor" en uit de vermelding van beschot en gestoelte „boven int choor". Het wordt bevestigd door het bericht, dat bij de inauguratie der in de kerk gevestigde Illustre School de stadhouder gezeten was

PLAAT XXIV.

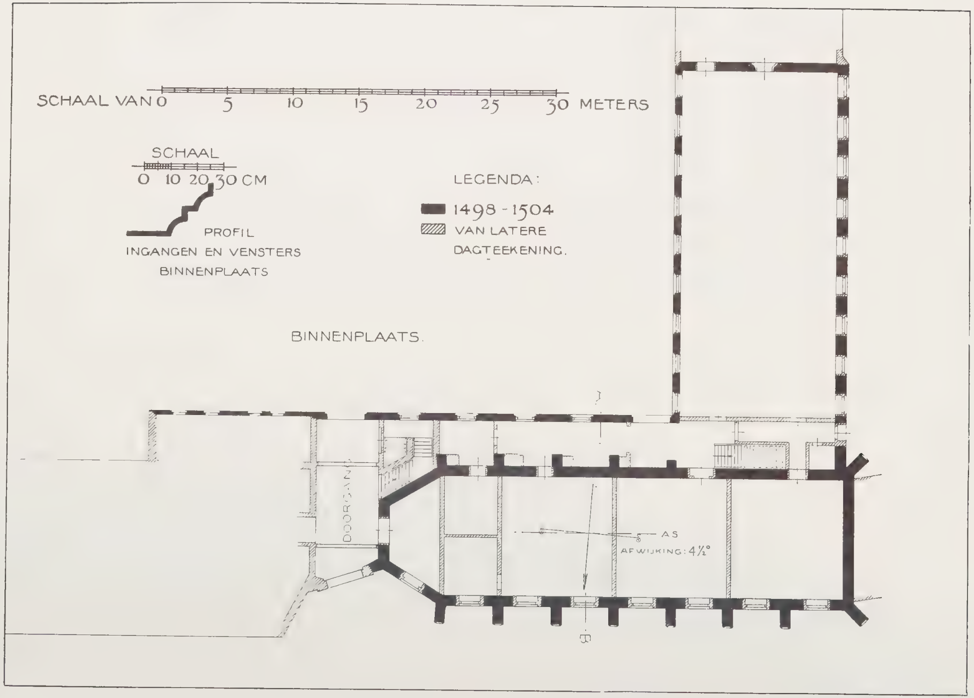

Plattegrond van het klooster St.-Catharinadal te Breda, thans kloosterkazerne.

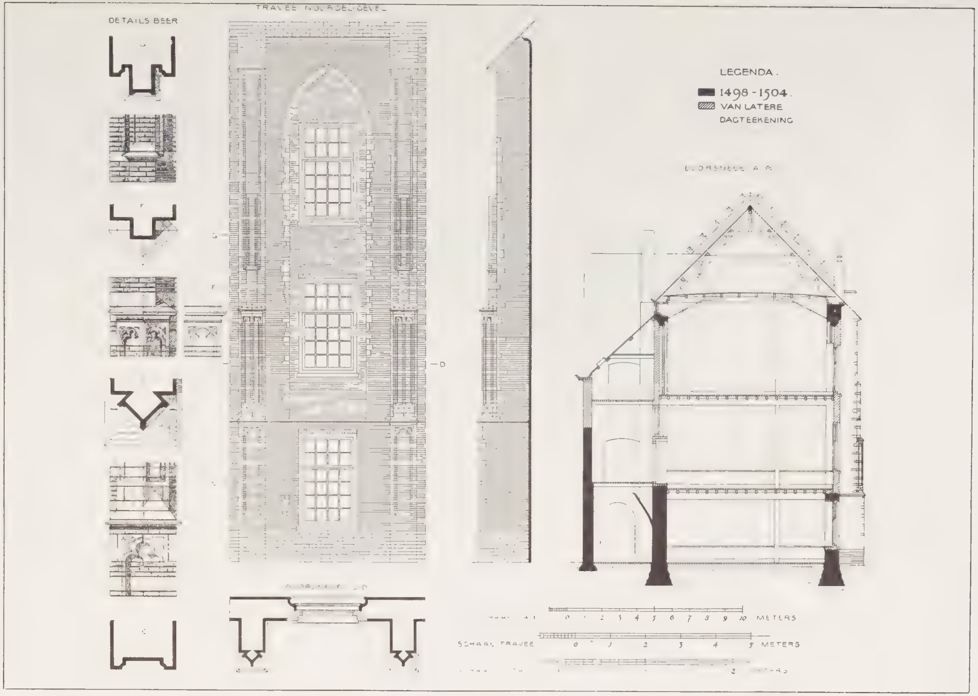

Opstand en dwarsdoorsnede der kerk van het klooster St.-Catharinadal te Breda, thans kloosterkazerne.

op een troon „op het choor” (Taxandria, II, blz. 177) en VAN GOOR's mededeeling (blz. 187), dat „het bovenste gedeelte der kerk” werd ingericht tot boekvertrek der school.

De kerk was toegankelijk door een, thans verdwenen, deur in den noordwand, in de vijfde travee vanaf het westen.[1]) Een op de plattegronden dicht daarbij aangegeven afscheiding duidt blijkbaar aan tot hoever de bovenkerk zich uitstrekte.

Gestoelte.

In het priesterchoor stonden het g e s t o e l t e voor de nonnen, 14 zitplaatsen aan iedere zijde, en twee rijk-bewerkte zetels voor de priorin en de subpriorin. Deze beide zetels waren geschonken door Engelbrecht van Nassau en zijne vrouw, en met hunne beeltenissen in snijwerk versierd. Engelbrecht schonk ook aan het klooster honderd gulden, vroeger door zijne moeder geleend, voor welk bedrag in 1505 twee g e b r a n d s c h i l d e r d e glazen werden gemaakt door Peter Staess. VAN DER AURA vermoedt, dat deze glazen bestemd waren voor twee van de drie vensters der choorsluiting en dat in het derde was overgebracht een glas, dat reeds in de oude kerk achter het altaar prijkte en waarop Jan van Nassau en zijne vrouw waren afgebeeld bij een tafereel van de kruisiging.

Geschilderde glazen.

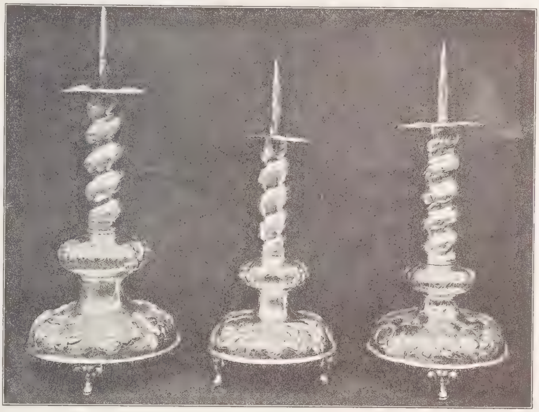

Afb. 112. Zilveren kandelaars van het Begijnhof te Breda.

In de kruisgang, tegenover het kapittel, was ook een glas, waarin graaf Jan en zijne vrouw voorkwamen. Ook in drie andere vensters van de kruisgang blijken gebrandschilderde glazen te zijn geweest.

Van een ervan, door den Leuvenaar Gerard Boels uitgevoerd, en aan het klooster geschonken door Ambrosius van Engelen, die van 1515—1543 abt van Parc was, heeft PINCHART een zeventiende-eeuwsche afbeelding gezien en beschreven[2]). Het glas was in tweemaal drie vakken verdeeld, vertoonde in de twee bovenste, in een glorie, de H. Maagd met het Kindje, met slang en maan aan hare voeten; daaronder, rechts, den abt, gezeten in vol ornaat en links, denzelfden, geknield, met zijnen patroon achter hem staande; in de onderste afdeeling eindelijk: rechts, een engel, houdende een schild, gedeeld:

---

[1]) Op den plattegrond van 1646, die de traveeïndeeling aangeeft, is de westelijke travee — in werkelijkheid even breed als de overige — veel te smal geteekend.

[2]) Messager des sciences historiques, 1861, p. 316 ss. Het onderschrift der afbeelding was: »Figuer van het gelaes gègeheven van den eerw. heer H. Ambrosius Angelis, abt van Parck in den pandt van S. Catelynen-dael binnen Breda, tot desen tyt altyt gebleven gans ende geheel. Anno 1627. 7 Febr.”

Van Engelen en Van Nemingen; en links het met een mijter gedekte wapen van den schenker: van sinopel, met drie palen van vaar, en gouden schildhoofd. Onder het wapen zijn devies: ne quid nimis.

Preekstoel. Orgel. Onmiddellijk na den bouw werd een preekstoel voor de kerk vervaardigd, die in 1647 is weggebroken. In 1527 werd voor veertig gulden een orgel aangekocht. [1])

Begijnhof. 5. Het **BEGIJNHOF** is gelegen aan de Catharinastraat.

Literatuur. **Literatuur.** Cartularium van het Begijnhof te Breda, uitgegeven door G. C. A. JUTEN (ter perse) [2]).

Afb. 113. Zilveren kandelaar van het Begijnhof te Breda.

Geschiedenis. Stichting. **Geschiedenis.** In 1240 werd het Begijnhof gesticht door Machteld van Diest, de vrouw van Godfried van Breda, op een daartoe in erfpacht uitgegeven terrein, gelegen ten zuidoosten van het toenmalig kasteel, ongeveer ter plaatse waar zich thans de stallen enz. van de Militaire Academie bevinden (De Godsdienstvriend, XXXI, blz. 154). In 1267 schonk Hendrik van Breda den grond aan de Begijnen in eigendom (N°. 1), en in 1270 gaf de bisschop van Luik, haar verlof een eigen bidplaats te hebben (N°. 3). In 1291 blijkt een aan St. Catharina gewijde kapel op het Begijnhof te bestaan (N°. 4), en in 1343 is er sprake van een op het hof aanwezig ziekenhuis (N°. 19), waaraan in dat jaar, en herhaaldelijk later, legaten worden gemaakt.

Kapel. Ziekenhuis.

In 1491 wordt een kapellanie gesticht op het hoofdaltaar der kapel (N°. 155), in welke in 1478 een lamp hing vóór het H. Sacrament (N°. 113), en die in 1522 een ciborie, ornamenten en boeken bezat (N°. 195). Tot de boeken van het hof behoorden o. a. „dboec van ons Heeren levene", en een „geheyten Profectus", beide in 1496 door eene der Begijnen eraan vermaakt (N°. 162). Een lijst van zeven in de kapel gestichte „altaren" geeft VAN GOOR (blz. 93).

Poort. In 1500 ontvangt het hof eene schenking van 50 Rijnsguldens voor den bouw eener nieuwe poort en twee nieuwe huizen daarbij (N°. 167), welke poort wellicht dezelfde is, die nu nog bij de stallen der Academie bestaat (zie boven, blz. 54).

Nieuwekerk. In 1510 wordt verklaard, dat men „van noots weghen heeft moeten timmeren een

[1]) Toen de nonnen in 1672 tijdelijk te Breda terugkeerden, werd door Hendrik van der Locht voor *f* 409.— een nieuw orgel geleverd, dat later is geruild tegen een kleiner uit de Waalsche kerk, die *f* 450.— toegaf. Bij de plaatsing in de laatste werd het wapen van Proost Assels, dat het orgel versierde, vervangen door een schild met het opschrift: L'idolatrie estant de ce lieu reculé || La saincte et vraye loy vous y est exposé.

[2]) Dit boek zal worden uitgegeven door het Noordbrabantsch Genootschap. De Weleerw. Heer Juten was zoo welwillend mij de afgedrukte vellen (bevattende het volledige cartularium, doch niet de daaraan toe te voegen inleiding) ter inzage af te staan. De in het volgende voorkomende, tusschen haakjes geplaatste, cijfers verwijzen naar de nummers van dit cartularium.

nyewe kercke" en ook huizen heeft vernieuwd (N°. 173), van welke laatste er twee soorten waren, nl. met éene en met twee woningen.

Tengevolge van de uitbreiding, door Hendrik III van Nassau aan de versterkingen van het kasteel gegeven, was de nabijheid van het Begijnhof, en vooral van de nieuw gebouwde kerk, gevaarlijk geworden voor het kasteel (zie blz. 53), waarom Hendrik op de verplaatsing van het hof aandrong. Met goedvinden van den bisschop van Luik, sloot hij in 1531 eene overeenkomst met de Begijnen, waarbij dezen erin toestemden, tegen vergoeding van 600 Rijnsguldens, de noordzijde van haar hof af te staan in ruil voor de in het Valkenberg gelegen stallen en verdere dienstgebouwen van het kasteel. Hendrik zou het nieuwe terrein aan den noord- en den oostkant doen ommuren en gedoogen, dat tegen dien muur aangebouwd werd. Verder schonk hij aan de Begijnen de materialen van een af te breken huis en van de binnenpoort van het Valkenberg, met uitzondering van het steenhouwwerk („die metselrijen") en gaf haar het recht het plein vóór hare poort, tot de straat, te bebouwen en eventueel haar hof door den aankoop van belendende erven uit te breiden, daar zij enger zouden gehuisvest zijn dan vroeger (N°. 207). In 1535 werd eene regeling getroffen voor de verhuizing der Begijnen, daar Hendrik de nieuwe huizen van het Begijnhof, ter plaatse waarheen dat toen was overgebracht, voldoende had in gereedheid gebracht, hetgeen nog ontbrak met bekwamen spoed deed voltooien, en nu ook de gebouwen van het oude Begijnhof terstond ontruimd wilde hebben (N°. 216). Verplaatsing.

Afb. 114. Zilveren wijnkan der Luthersche kerk te Breda.

Als kerk voor het nieuwe Begijnhof werd de St.-Wendelinskapel afgestaan (Van der Aura, blz. 104).

In 1545 bouwden de Begijnen een huis tegen de kapel, aan de Catharinastraat (N°. 228), vermoedelijk waar thans het poortgebouw van het hof staat.

Van 1590 tot 1625 werd de kapel door de Waalsche gemeente gebruikt. Een deel van het hof schijnt in dien tijd aan de Begijnen te zijn ontnomen. Na de herneming van Breda door Spinola, was dit door de Capucijnen aangekocht, die zich toen te Breda hadden gevestigd. In een accoord, met deze laatsten in 1626 getroffen, werd haar ter vergoeding afgestaan „de galderije aen de noertsyde van 't Beghijnhof met de huyskens aen elcke syde daeraen hangende" (N°. 279), welke galerij als noordelijke begrenzing van het hof staat aangegeven op een kaart van 1679 in het museum te Breda.

Na de inname der stad door Frederik Hendrik in 1637, nam deze het Begijnhof onder zijne bijzondere bescherming (N°. 286).

In 1648 echter werd door Willem II de St.-Wendelinskapel weder aan de Waalsche gemeente geven, die haar in 1649 in gebruik nam (N°. 289). Eenige der Begijnenhuizen werden toen tezamen gevoegd en tot kapel ingericht. Een schilderij „van d'offerhande van de dry Coninghen", aanvankelijk in veiligheid gebracht, moest in 1650 aan den drossaard worden afgegeven (N°. 290).

Een door de Staten-Generaal in 1731 gegeven en in 1739 herhaald bevel tot opheffing van het Begijnhof werd in 1747 ingetrokken (KRÜGER, III, blz. 260).

10 Maart 1836 werd eene nieuwe kerk voor het Begijnhof aanbesteed, die, gebouwd naar het ontwerp van den Oosterhoutschen architect Adrianus van der Aa, onder het oppertoezicht van den Waterstaat, in het voorjaar van 1837 gereed kwam (VAN DER AA, blz. 53). Kerk.

Poort.

Het poortgebouw aan de Catharinastraat is, blijkens het daarop voorkomend jaartal, in 1830 vernieuwd.

Beschrijving.

Beschrijving. Het Begijnhof beslaat een ongeveer rechthoekig terrein, aan de zuidzijde begrensd door de St.-Wendelinskapel en het poortgebouw (zie afb. 97), aan de beide lange zijden door de huisjes der Begijnen en aan den noordkant door de kerk met pastorie (afb. 109).

Midden op het hof ligt een bleekveld, waaromheen kleine tuintjes, onderling en van de bleek gescheiden door geschoren palmheggen. De bebouwing biedt uit kunsthistorisch oogpunt niets opmerkelijks.

Afb. 115. Houten Christusbeeldje in de St.-Barberakerk te Breda.

Voorwerpen.

Het hof bezit een groot aantal zilveren en koperen **voorwerpen** voor kerkelijk gebruik, waarvan alleen de belangrijkste hier worden vermeld.

Voordraag-kruis.

Gegoten koperen voordraagkruis (afb. 110), op een koperen bus, die om een stok kan worden bevestigd. Hoog: 0,27 M. XV of XVI.

Monstrans.

Gedreven, verguld zilveren monstrans (afb. 111), versierd met gegoten heiligenbeeldjes: ter zijde van de luna, rechts de H. Begga, links de H. Catharina; ter zijde van de bekroning, rechts de H. Wendelin (?), links de H. Adrianus; in de bekroning, de H. Maagd en daarboven Jezus' hemelvaart. Op den top een pelikaan en crucifix. Op den voet vier gedreven medaillons met de vier Evangelisten. De monstrans is hoog 0,69 M. Onder den voet het opschrift: MAEIKEN MIGELSEN (?) MEESTERES 1628. Merken: Antwerpen, S, en een druiventros (?).

Kelk.

Een eenvoudige, gedreven, verguld zilveren kelk, ronde voet, balusterstam met acanthusloof, druiventrossen en acanthusbladeren om de cuppa. Hoog: 0,28 M. Omstreeks 1700.

Blad met burettes.

Ovaal zilveren blad met gedreven rand van ovale medaillons en bladornament. In het midden gegraveerd monogram: M. A. R., met kroon er boven. Hierop twee eenvoudige, bekervormige burettes, met A en V op de deksels. Omstreeks 1700. Op het blad de merken: Antwerpen, een gekroonde B en een gekroond hoofd.

Expositie-troon.

Gedreven zilveren front eener expositietroon, waarop een kuifstuk rust, gevormd van een schild met I H S en een hart erin, omgeven door stralenbundels, festoenen, rozetwijgen en engelkopjes. Onder het schild de H. Geestduif. Overgang Lodewijk XV naar Lodewijk XVI.

Gedreven zilveren Godslamp in kelkvorm, versierd met acanthusbladeren en schelpmotieven. Begin XIX. Godslampen.

Gedreven roodkoperen Godslamp in kelkvorm, versierd met drie geelkoperen ramskoppen. Lodewijk XVI.

Drie paar gedreven zilveren kandelaars (afb. 112) met op pootjes rustenden, ronden voet en getorsten stam, geheel versierd met naturalistisch behandelde bloemen en bladeren, sommige met een engelfiguurtje op den voet. Hoogte: 0,435, 0,45 en 0,51 M. Omstreeks 1700. Amsterdamsche keur. Kandelaars.

Afb. 116. Schilderij in de St.-Barbarakerk te Breda: het H. Sacrament van Nieuwervaart.

Twee dergelijke gedreven zilveren kandelaars (afb. 113) met vaasvormige stam. Hoogte: 0,40 M. Omstreeks 1700. Antwerpsche keur.

Acht geslagen geelkoperen kandelaars. De op klauwtjes rustende, driehoekige voet is versierd met cartouches; de stam vertoont op de zwellingen acanthusloof en festoenen. Hoog: 1,04 M. XVII B.

Acht dergelijke kandelaars, met cherubkopjes op den voet. Hoog: 0,75 M. XVII B.

Zestien eenvoudige kandelaars van rood en geel koper. Lodewijk XVI.

Luthersche kerk.

6. De **LUTHERSCHE KERK,** in eigendom en onderhoud bij de Luthersche gemeente, ligt achter de oostelijke bebouwing van de Groote Markt. Vroeger was zij bereikbaar door een thans afgebroken, eenvoudige rondboogpoort in de Veemarktstraat, met het opschrift REPOS ALIEURS. [1]) Het is een onbelangrijk gebouw, volgens VAN DER AA (blz. 45 v.) gesticht in 1784, ter vervanging eener vroegere kerk, die in de Nieuwstraat stond en is afgebroken. In 1837 heeft het gebouw „aanmerkelijke herstellingen" ondergaan.

Doopbogen.

Het eenvoudige doophek om den preekstoel prijkt met twee koperen bogen, elk bestaande uit twee koperen zuiltjes, die den boog dragen, waarop, in het midden, een koperen zwaan. Eind XVII. Op de bogen de jongere letters M. H. en A. S.

Afb. 117. Détail van afb. 116.

Lezenaar.

Aan den preekstoel is een koperen lezenaar bevestigd, in welks ornament het jaartal 1698 is aangebracht.

Kroon.

Een koperen kroon in de kerk, met tweemaal acht armen, is op den bol versierd met twee gegraveerde wapentjes, waarnaast spreukbanden met de namen: B. Vereyck en J. F. Martfeldt. Boven de wapens het jaartal 1726.

Avondmaalszilver.

De kerk bezit een stel avondmaalszilver van elf stuks, waarbij:

Een eenvoudige zilveren broodschaal, met ronden voet en balusterstam, die om de zwelling met gegraveerd schelpornament is versierd en in den ronden schotel met een wapen en het opschrift P. V. Vereycken 1726.

[1]) Dit opschrift heeft aanleiding gegeven tot de meening, dat op de plaats der Luthersche kerk een huis van Marnix van Sint Aldegonde zou hebben gestaan. Zelfs werden, in verband hiermede, de achttiende-eeuwsche letters op de doopbogen in de kerk (M. H. en A. S.) met omzetting verklaard als te beduiden: H[eer] M[arnix] [van] S[int] A[ldegonde]! Historisch staat alleen vast, dat Marnix in 1575 eenige maanden te Breda heeft gewoond (vgl. J. F. CORSTENS, Gids voor Breda en omstreken, blz. 33). De steen met het opschrift is thans ingemetseld in den gevel van het op de plaats der poort verrezen huis.

Twee zilveren wijnkannen (afb. 114) met Hollandsche keur en het jaartal 1745 (jaarletter M).

Een verguld zilveren gladde beker op plompen balustervoet. XVIII.

Synagoge.

7. De **SYNAGOGE** der Ned. Israëlietische gemeente in de Schoolstraat is een onbelangrijk gebouw uit 1845. Zij bezit een koperen kroon van tweemaal zes armen in de vormen van het eind der zeventiende eeuw, acht kandelaars van rood en geel koper, Lodewijk XVI, en een eenvoudige, gemarmerd houten, Verbondsark, Lodewijk XVI.

Kroon. Kandelaars. Ark.

St.-Barbara-kerk.

8. De moderne **KATHEDRALE KERK VAN DE H. BARBARA,** aan de Haven, bezit de volgende oude **kunstvoorwerpen:**

Voorwerpen. Beeldje

Houten beeldje van den kruisdragenden Christus (afb. 115) met overblijfselen der oude polychromie. Hoog 0,855 M. XV.

Schilderij.

Schilderij op paneel, in zwartgeverfde houten lijst: de geschiedenis van het H. Sacrament van Nieuwervaart (afb. 116). Hoog: 1,40 M., breed 1,84 M. Omstreeks 1520.

De schilderij, die niet meer in haar oorspronkelijken toestand verkeert, bestaat thans uit zes, door lijsten gescheiden, vakken.

1. In het midden een renaissance-monstrans, gehouden door twee engelen, met het onderschrift: ECCE PANIS ANGELORUM.

2. Daaronder twaalf mannen en een vrouw in biddende houding (afb. 117).

Afb. 118. Fragment van een paneel behoorende bij de op afb. 116 weêrgegeven schilderij.

3. In het bovenste rechtervak (hoog: 0,68 M., breed 0,60 M.), een groep mannen en vrouwen, in aanbiddende houding om een door choorknapen vergezelden priester, die de H. Hostie van den grond neemt, om haar in een gereed staande ciborie te leggen. Op den achtergrond een stadje met kerk, waarboven het opschrift NIEUVAERT. Onder dit tafereel drie vijfregelige strofen: [1])

[1]) Bij de wedergave van deze verzen zijn de verkortingen opgelost. Waar zij niet duidelijk meer leesbaar waren is de lezing van VAN GOOR (blz. 504 vv.) overgenomen. Naar een handschrift in het bezit der kerk is door Hermans eene berijmde verklaring der schilderij uitgegeven, die tendeele dezelfde strofen, maar in iets uitvoeriger vorm, te lezen geeft (Geschiedenis der Rederijkers in Noordbrabant, 2e stuk, blz. 6 vv.).

Tsacrament begonst te bloeyen,
Doen hyt metter hant aenverde.
Het ne meer en dorst moeyen,
Liet weder vallen in derde,
Soot die here begerde.

Die vroukens liepen op de Nieuvaert,
Den pastoer vonden sy saen;
Dmirakel hebben sy hem verclaert
Ende hij is van stonden aen
Devotelyck derwerts ghegaen.

Die pastoer en tvolc vol commocien,
Knielende uut vuriger minnen,
Hief op tsacrement met devocien,
Te deum singende met blien sinnen
Ende brachtent ter kerken binnen.

4. Het bovenste linkervak geeft de overstrooming van den Biesbosch te zien. Op den voorgrond Dordrecht met Dubbeldam en den Hoek, links het doorbreken van den dijk, in het midden de rivier de Maas, rechts de oude Maas.

Het gezicht op de overstrooming is genomen uit het noordwesten en omvat ongeveer den driehoek, gevormd door de lijnen, die Dordrecht, Heusden en Zevenbergen verbinden. De in dezen driehoek gelegen dorpen zijn aangeduid door kerkjes, waarbij de plaatsnamen staan. Onder dit tafereel de strofen:

Alst dus iammerlijck was gheproeft,
Wert ghestelt op syn stede,
Ende heeft daer $1\frac{1}{2}^{c}$ iaer ghetoeft,
De Nieuvaert noch staende in vrede,
Ende is vergaen doer swaters stuerhede.

Doen men XIIII^{c} ende XXI screef,
Brack dlant in, twas iammer groet,
Datter huys noch hof en bleef.
Veel menschen verdroncken en bleven doot
Sy waren al in groter noot.

Veel dorpen stonden in dit lant,
Men dreefter doer wagen ende vee;
Twas Hollant een costelijck pant
Ende nu es een wilde see.
Beter camp dan hals ontwee.

5. Het rechterbenedenvak stelt voor het afhalen der H. Hostie van de Haven door processiegewijze loopende priesters. Aan beide zijden de huizen der Vischmarktstraat, op den achtergrond de haven, met gezicht op de binnenzijde der havenpoort, links waarvan de stadskraan. Hieronder de strofen:

Een antwort is terstont gegeven
Aen graaf Jan tot Breda here,
Ende hebben enen brief ghescreven
Met den bode reysende sere.
Een trou bode is wert groter ere.

Twas graef Jan een blide tydinghe,
Doen hy den bode hadde ghesien.
Syn hert stont in verblydinghe,
Horende des bisscops bedien,
Scryvende tsal alsoe geschien.

Des bisscops raet accordeerde,
Om t' halen tot Breda inder kerken,
Dwelk graaf Jan confirmeerde;
Sont uut scutten ende clerken
Seer costelyck na der Merken.

6. Het linkerbenedenvak geeft den westelijken wand van den toren te Breda te zien en daarvoor een priester, die, met een monstrans in de handen, uit de kerk komt, schrijdend tusschen geknielde choorknapen, die kaarsen en een vaan dragen. Op den voorgrond knielende figuren, eveneens kaarsen dragend. Hieronder:

Veel miraculen, den boeck narreert,
Hevet gedaen in alder stont,
Eens deels hier ghefigureert;
Veel menschen ghemaeckt ghesont,
Men salt u maken cont.

Alle reliquien versaemt aen scakulen
En syn bij desen geen comparacie,
Gheen meerdere van miraculen
Dan God seve, tes schoon fondacie,
Ende bequame van administracie.

O Got, onder schijn des broots,
Dus wonderlyck ghevonden nu,
Verlost ons des ewich doots,
Roepende tot allen u,
Remissie van allen sonden ruu.

Afb. 119. Schilderij in de St.-Barbarakerk te Breda: de H. Hieronymus.

Een bij deze schilderij behoorend paneel (hoog 0,68 M., breed 0,346 M.) berust thans in het museum te Breda (afb. 118). Naar de volgorde van het verhaal, gaat dit tafereel vooraf aan het boven onder 5 beschrevene. Het geeft de aankomst der H. Hostie aan de haven te zien: eenige schepen liggen vóór de, thans van de buitenzijde geziene, havenpoort; op den achtergrond de huizen van de westzijde der Vischmarktstraat en de Groote kerk uit het noordwesten. Het paneel heeft slechts de helft van zijn oorspronkelijke grootte: de rechterhelft ont-

10

breekt. Van de strofen, die er onder stonden, ontbreekt er één geheel en één voor de helft: Er staat:

...ssou in persone,
...stelecheit twas bavendinne,
... ou mari van Lone
...ontfingent sonder oxune,
... de wt commune.

Anno XIIII^{c} XLIX hier op let,
Twas voer Breda grote glorie,
Wert met reverencie gheset
In de selve ciborie,
Noch jaerlicx houdende memorie.

Afb. 120 Zilveren reliekkruis in de St.-Barbarakerk te Breda.

Blijkens de door HERMANS uitgegeven verklaring der voorstellingen stond deze schilderij vroeger in de Groote kerk „in prochiaens choer", vermoedelijk het presbyterium. VAN GOOR (blz. 89), bericht, dat Jan van Nassau het H. Sacrament, nadat het van Nieuwervaart naar Breda was overgebracht, „op een prachtig outaar omtrent de sacristye" deed plaatsen en dat de schilderij vroeger boven dit altaar stond.

Hij verhaalt voorts, dat zij tijdens den beeldstorm „aan stucken raakte" en dat daarom, na de inneming van Breda door Spinola, van stadswege was afgekondigd, dat alwie „enige stucken van de schilderye" onder zich had, werd uitgenoodigd die tegen belooning op het stadhuis te brengen. In VAN GOOR's tijd werd de schilderij op het raadhuis bewaard. De door hem medegedeelde lezing der opschriften doet zien, dat toen geen andere tafereelen meer bekend waren dan die wij thans nog kennen. In de negentiende eeuw zijn de samenhangende stukken aan de kathedraal in bruikleen gegeven.

Eene vergelijking van de door HERMANS uitgegeven verklaring der schilderij met de nog aanwezige opschriften wijst belangrijke verschillen aan. Eenerzijds geeft HERMANS strofen, die bij de schilderij ontbreken, anderzijds heeft deze laatste eenige strofen, welke

de verklaring mist. De schilderij in haar tegenwoordigen staat is echter onvolledig, daar haar eenige onmisbare tafereelen ontbreken: de vinding der H. Hostie en hare beproeving door Macharius. Maar daar zij ook meer geeft dan de verklaring, mag men vermoeden dat deze laatste is gemaakt voor een ouder schilderij en dat later, toen de thans nog bewaarde werd geschilderd, de verzen der oude verklaring zijn pasklaar gemaakt om als onderschriften te dienen bij de nieuwe tafereelen.

Schilderij op paneel, hoog 0,96 M., breed 1,205 M.: de H. Hieronymus in meditatie over een tafel geleund, vóór een Evangelieboek, opengeslagen bij Mattheus 25 en een afbeelding van Christus' verschijning op Thabor (afb. 119). In den trant van Marinus van Roemerswaal, omstreeks 1550. In eenvoudige ebben lijst, XVIII. De fraaie schilderij is helaas zeer beschadigd.

Reliekkruis.

Zilveren reliekkruis, hoog 0,62 M. (afb. 120). Zes, op versierde voetstukjes zittende, leeuwtjes dragen den opengewerkten, langwerpig-zeskanten voet, waarop een geëmailleerd, bebloemd, groen heuveltje ligt, waarin het, in doorsnede gerektzeskantig, geheel opengewerkte kruis staat, welks vier uiteinden den vorm hebben van vierpassen. In deze zijn aan de achterzijde vergulde sterren, aan de voorzijde vergulde symbolen der vier Evangelisten aangebracht, met spreukbanden, waarop hunne namen. Alleen de engel en de adelaar zijn oud, de stier en de leeuw modern. In het midden van het kruis bevindt zich een ronde opening voor de plaatsing van een partikel van het H. Kruis, aan voor- en achterzijde afgesloten met glas, aan den achterkant voorzien van de scharnieren der oorspronkelijke sluiting. Het kruis dag-

Afb. 121. Verguld zilveren monstrans in de St.-Barbarakerk te Breda.

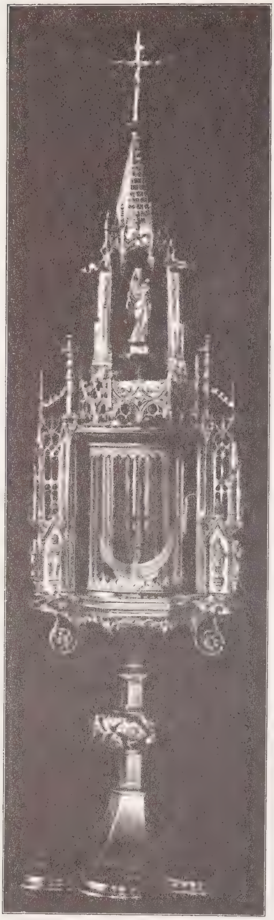

Afb. 122. Verguld zilveren monstrans in de St.-Barbarakerk te Breda.

teekent uit de vijftiende eeuw, en is voor eenige jaren gerestaureerd door J. H. Brom te Utrecht.

Monstransen.

Verguld zilveren monstrans, hoog 0,82 M. (afb. 121). De achtpuntige, stervormige voet, die op leeuwtjes rust, draagt eenen achtzijdigen, opengewerkten stam, met, door laat-gothisch maaswerk doorbroken en met engelkopjes versierden, nodus. Op den stam rust een ronde plaat, waarop de luna, thans geplaatst binnen een cylinderglas. Aan weerszijden hiervan rijzen breede, doorbroken contreforten op, versierd met (moderne) heiligenbeeldjes. Op het ronde deksel staat een door zes contreforten gesteunde torenvormige overhuiving, waaronder een Mariabeeldje. De monstrans dagteekent uit het midden der vijftiende eeuw. Blijkens opschrift onder den voet is hij in 1889 gerestaureerd door J. H. Brom.

Verguld zilveren monstrans, hoog 0,635 M. (afb. 122). Op een zeslobbigen voet staat de zeskante stam, welks nodus is versierd met bloemfiguurtjes. De stam draagt een zeskant blad, waarop de, in een cylinderglas geplaatste, luna. Aan weerszijden der luna opengewerkte contreforten met heiligenbeeldjes. Op het door een crête van laat-gothisch maaswerk omgeven deksel staat een Madonnabeeldje onder een torenvormige overhuiving, welker contreforten spuwers dragen. Eind XV. Merken: Breda, en een staande vogel.

Pyxis.

Een zilveren, gedeeltelijk vergulde, pyxis, hoog 0.245 M. (afb. 123). Op een gladden zeslobbigen voet, waarop gegraveerd BREDA in Romeinsche kapitalen, draagt een zandloopervormige stam een ronde doos, met geprofileerde randen en versierd met open-gebogen, gehelmde hermen. Het door een crête omgeven deksel draagt een busje voor de olie der stervenden, onder een torenvormige overhuiving, die nog gothische vormen vertoont. Omstreeks 1540. Onder den voet staat gegraveerd: DIT HEBBEN DE KERCMEESTERS VAN DE GROOTE KERC GECOFT OM DE SIECKEN TE BESOECKEN TOT GOODTS EEREN 1627.

De kerk bezit voorts zilverwerk in de stijlen Lodewijk XV en XVI, als een altaarschel, een Godslamp en kandelaars. Ook twee gedreven missaalbanden, Lodewijk XV, met de merken: Antwerpen, Æ, D en L dooreen en 54. Een kleine gedreven zilveren band, om een boekje uit 1759. Lodewijk XV. Merk: D H onder een kroon. Zilverwerk.

Twee kleine gothische koperen kandelaars, hoog 0,175 M. en een groote, hoog 0,845 M. alle XV. Kandelaars.

Een stel, bestaande uit kazuifel, choorkap en twee dalmatieken van blauwe, gebloemde zijde. XVIII B. Paramenten.

Twee 8° vijftiende-eeuwsche handschriften op papier betreffende het mirakel van Nieuwervaart en het H. Kruis van Breda, gebonden in banden van bruin kalfsleder over houten borden, versierd met eenvoudig Renaissance-ornament in blinddruk. XVI. Boekbanden.

Afb. 123. Zilveren pyxis in de St.-Barbarakerk te Breda.

9. De Roomsch-Katholieke **PAROCHIEKERK VAN DEN H. ANTONIUS** van Padua in de St.-Jansstraat is volgens VAN DER AA (blz. 49) gebouwd naar het ontwerp van den Bredaschen architect Pieter Huysers Az., „onder het oppertoezigt van 's Rijkswaterstaat". St.-Antoniuskerk.

De eerste steen werd gelegd 20 April 1836 (De Godsdienstvriend, XXXVII, blz. 23), de wijding had plaats op 12 December 1837 door Mgr. C. L. baron van Wijckerslooth, bisschop van Curium i. p. i. (Beschrijving van de plegtstatige inwijding der St.-Antoniuskerk, Breda, 1837). De kerk, 48 M. lang, 20 M. breed en, in het middenschip, bijna 20 M. hoog, is een onbelangrijk gebouw in waterstaatsstijl, met een voorgevel van, ten deele met hardsteenimitatie bekleede, baksteen, waarop een toren, welks spits 50 M. boven den grond reikt. De kerk bezit o. a. de volgende oude **voorwerpen:** Voorwerpen.

Een gedreven zilveren, ten deele vergulde, monstrans Lodewijk XV.

Een verguld zilveren monstrans in den vorm van een stralende zon, als middelpunt eener goedgedreven voorstelling van Jezus' verschijning op den berg Thabor. Lodewijk XVI. Montransen.

Blad met burettes.

Een eenvoudig gedreven zilveren blad met twee Miskannetjes (afb. 124), in den stijl Lodewijk XV.

Wierookvat.

Een gedreven zilveren wierookvat in denzelfden trant (afb. 124).

Paramenten.

Twee gebloemde zijden kazuifels. XVIII B.

Een kazuifel van zilverlaken, met in goud geborduurde bloemen en ornament in den stijl Lodewijk XIV. Afkomstig van den kardinaal Joannes Henricus van Frankenberg, aartsbisschop van Mechelen († te Breda, 11 Juni 1804). Zie onder Rijsbergen.

Wand-tapijten.

In de pastorie zijn drie wanden van een vertrek behangen met geweven tapijten, waarvan er twee zijn geschonden terwille van deuren. Zij stellen bosch-

Afb. 124. Zilveren wierookvat en burettes in de St.-Antoniuskerk te Breda.

gezichten voor, in blauw, groen en grijs, met vergezichten op steden, en gestoffeerd door groote vogels in levendige kleuren (afb. 125). Vermoedelijk het werk van Vlaamsche tapijtwevers (Oudenaarde of Amsterdam), omstreeks 1700.

Maria-Hemelvaartkerk.

10. De moderne Roomsch-Katholieke **PAROCHIEKERK VAN DE H. MARIA-HEMELVAART,** in de Ginnekenstraat, bezit o. a. de volgende voorwerpen:

Beeldje.

Een eikenhouten Madonnabeeldje, hoog: 0,09 M. (afb. 126), geplaatst op een door cherubijntjes gedragen koperen wolkenbol met het opschrift REFUGIUM PECCATORUM. XVII. Om het beeldje, dat als miraculeus wordt vereerd, zijn vele zilveren ex voto's opgehangen, XVII en later, zonder eenig kunsthistorisch belang.

Ciborie.

Een gedreven zilveren ciborie. Op ronden voet met opengewerkten bladrand

en versierd met hoog opgedreven engelkopjes en festoenen, staat de op dergelijke wijze getooide balusterstam, die de vergulde cuppa draagt, welker benedenhelft versierd is met cherubijnenkopjes en vier ovale cartouches met de beelden van heiligen uit de Sociëteit van Jezus. Het deksel, in denzelfden trant behandeld als de voet, wordt bekroond door een pelikaan en een kruis. Onder den voet het jaartal 1675 en de namen der schenkers (onleesbaar). Hoog: 0,52 M.

Gedreven zilveren wijwaterbakje (afb. 127). Lodewijk XIV en XVI. Hoog: 0,16 M. Wijwater-bakje.

Een eenvoudige, gedreven zilveren Godslamp, in vaasvorm, versierd met ramskoppen, wier horens, waaraan de kettingen zijn bevestigd, door festoenen verbonden zijn aan ovale medaillons met symbolische reliefs. Lodewijk XVI. Godslamp.

Een stel, bestaande uit kazuifel, choorkap en twee dalmatieken, van rood satijn, in goud en kleuren doorweven met chineesche motieven. Omstreeks 1700. Paramenten.

11. De moderne Roomsch-Katholieke **PAROCHIEKERK VAN HET H. HART,** aan de Baronielaan, bezit o. a. de volgende oude voorwerpen: H. Hartkerk.

Een gedreven zilveren ciborie. Op een, met cherubijnenkopjes, korenaren en druiventrossen versierden, ronden voet staat een balusterstam, die een cuppa draagt, om welker benedenhelft acanthusloof is aangebracht. Op het deksel staat een kroon. De ciborie draagt het opschrift: ADRIAEN AD. VAN KEESSEL ELISEBETH VAN OPSTAL SYN HUYSVROU 1711. Merken: Breda, jaarletter O, en ruit in schildje. Lodewijk XIV. Ciborie.

Afb. 125. Wandtapijt in de pastorie der St.-Antoniuskerk te Breda.

Een eenvoudige gladde zilveren kelk met balusterstam. Omstreeks 1700. Merk: ruit in schildje. Kelk.

In den toren der moderne Roomsch-Katholieke **PAROCHIEKERK VAN DE H. ANNA,** aan de Haagpoort, hangt een klok, middellijn: 0,85 M., met het opschrift: JOHANNES SITHOEF ME FECIT BRUXELLIS ANNO 1628, in Romeinsche kapitalen. St.-Anna-kerk. Klok.

VERDWENEN KERKELIJKE GEBOUWEN.

Markendaal.

1. De **MARKENDAALSCHE- of KLEINE KERK,** aan de westzijde van de Haven (thans Prinsenkade) gelegen, waar thans de Roomsch- Katholieke kathedraal staat, was, volgens VAN GOOR (blz. 91) zóó oud, dat niet meer kon worden nagegaan door wien en wanneer zij werd gesticht. Zij zou haren naam ontleenen aan hare ligging, bij de samenvloeiïng van „Mark ende A", naar „het gemeene gevoelen", na den bouw der Haagpoort, in 1362, zijn opgericht en behooren onder de parochie Prinsenhage.

Afb. 126. Houten Madonnabeeldje in de Maria-Hemelvaartkerk te Breda.

KLEYN (blz. 91, n. 4) heeft echter aangeteekend, dat hij in een stuk van 1344 „het Markendaal" vermeld vond als een aan de H. Maagd gewijd convent, zoodat het woord zou zijn te verklaren als de, voor een klooster zeer gebruikelijke, naam van „dal" aan de Mark.

In een stuk van 1475 (Cartularium van het Begijnhof te Breda, N°. 139) treden op de „provisores seu manburni fabrici capelle de Merkendaele", zoodat de kapel toen blijkbaar niet meer tot een klooster behoorde.

Volgens KRÜGER (III, blz. 250) was de kapel gewijd aan de H. Maagd, stond hare begeving aan den pastoor van Breda en telde zij negen „altaren".

Afb. 127. Zilveren wijwaterbakje in de Maria-Hemelvaartkerk te Breda.

Na in 1578 aan de Hervormden te zijn afgestaan (VAN GOOR, blz. 74) werd zij blijk,-baar ontluisterd, want in 1581 is de mensa van haar hoofdaltaar gebruikt bij den bouw van den stadswatermolen (KRÜGER, t. a. p.).

Van 1581 tot 1590 en van 1625 tot 1637 was zij weder tijdelijk in het bezit der Katholieken, maar kwam toen voor goed in handen der Hervormden. In 1639 en 1640 werden „het altaar", eenige kerkelijke ornamenten en eenige schilderijen en kerksieraden aan verschillende personen verkocht (Taxandria, V, blz. 125).

In 1667 is de bovenbouw van den toren vernieuwd en in 1712 een orgel geplaatst in de kerk, die tijdens den Belgischen opstand ter huisvesting van krijgsgevangenen en later als fouragemagazijn dienst deed (VAN DER AA,

blz. 44). Omstreeks 1840 is zij aan een particulier verkocht en in 1868 afgebroken.

Wij kennen het uiterlijk der kerk uit verschillende oude afbeeldingen, als eene teekening van PRONK uit 1729 (afb. 128) in 's Rijks prentenkabinet te Amsterdam, eene kopergravure uit 1743 van IMMINK naar DE SWART (bij VAN GOOR, t. o. blz. 91) en eene waterverfteekening uit 1843 in het museum te Breda, die alle het gebouw weergeven, gezien uit het zuidoosten. Een gezicht uit het noordoosten geeft eene lithografie van omstreeks 1830, door A. UYTENBOGAART, in het museum te Breda.

Blijkens deze afbeeldingen was het gebouw een laat gothische kruiskerk met rechthoekig

Afb. 128. De afgebroken Markendaalsche kerk te Breda, naar eene teekening uit 1729 door C. Pronk.

gesloten choor, georiënteerd (zoodat het choor aan den kant van de Haven lag) met eenen dakruiter op de viering en met een vierkanten westtoren, welks, door vier hoektorentjes omgeven, achtzijdige spits een open klokkenkamer droeg, bekroond met een peer en kruis. De beeren op de hoeken van de choorsluiting en de transeptgevels waren overhoeks geplaatst, en op den gevel van het noordertransept stond een steenen kruis (deze bijzonderheden blijken uit de prent van IMMINK). Dit kruis, 0,685 M. hoog, van laat-gothischen vorm, berust thans in het museum te Breda (afb. 129).

Klooster der Zwarte zusters.

2. Het **KLOOSTER DER ZWARTE ZUSTERS** was gelegen aan de oostzijde der Molenstraat en de Oude Vest. De Zwarte zusters, aldus genaamd naar hare kleeding, waren

volgens VAN GOOR (blz. 97) „in 't eerst weynige weduwen, die op 't platte landt van Brabant, omtrent 't jaar 1371, begonnen de ziecken te bezorgen, zonder onderscheid van krankheden en buyten wette, tot dat zij, in 't jaar 1462, den regel en de kleeding van den H. Augustinus aannamen."

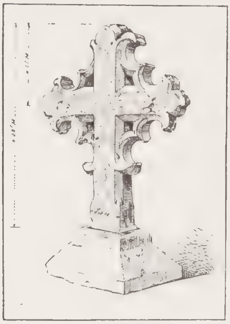
Afb. 129. Steenen kruis der Markendaalsche kerk te Breda.

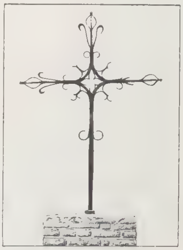
Afb. 130. Kruis van het klooster der Zwarte zusters te Breda.

Het is onbekend wanneer zij zich te Breda hebben gevestigd, haar kerk en huizing schijnen zij echter omstreeks 1500 te hebben gebouwd.

Nadat zij in 1580 waren beschuldigd van bedrog — zij zouden twee houten kruisbeelden en een „Ecce homo" kunstmatig bloed hebben doen zweeten — werden zij gevangengezet. Prins Willem I vergaf haar echter, en vergenoegde zich met de kosteres uit de stad te doen zetten en het klooster te veranderen in een pest- of ziekenhuis. De overgebleven zusters droegen in 1602 de gebouwen over aan de stad, die „het groote huis" in 1606 deed inrichten tot weeshuis, en „het kleine huis met den cingel" tot woningen voor oude vrouwen, die door de armbezorgers, welker vergaderplaats mede in dit huis was, werden onderhouden. In 1887 zijn deze woningen afgebroken.

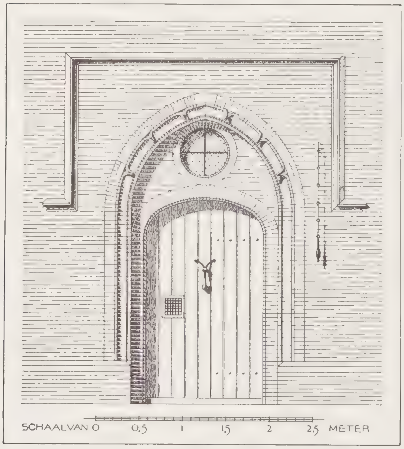

Afb. 131. Afgebroken poortje van het klooster der Zwarte zusters te Breda, naar eene opmeting van E. P. J. de Wolf.

Er zijn van dit klooster geene herkenbare overblijfselen meer dan een, architectonisch geheel onbelangrijk, huisje in de Molenstraat, welks topgevel een gesmeed ijzeren kruis (afb. 130) van omstreeks 1500 draagt. Bij de afbraak in 1887 heeft de toenmalige opzichter der gemeentewerken (thans gemeente architect) E. P. J. de Wolt een laat-gothisch poortje opgemeten, van baksteen met spaarzame toepassing van bergsteen. Deze opmeting (afb. 131) wordt bewaard in het museum te Breda. Het poortje vertoont de vormen van het begin der zestiende eeuw. De gesmeed ijzeren deurklopper is thans in het museum te Breda.

Huis der Grauwe zusters.

3. Het **HUIS DER GRAUWE ZUSTERS,** gelegen in het Valkenberg en aan de

Catharinastraat, is gesticht door Maria van Loon, de vrouw van Jan II van Nassau, volgens KRÜGER (III, blz. 268), in 1476.

Deze zusters, die geene professie of gelofte deden, doch een regel volgden, haar door Maria van Loon gegeven (Cartularium van het Begijnhof te Breda, blz. 208), schijnen ongeveer als Begijnen te hebben geleefd. Nadat althans haar huis in 1582, tijdens de furie van Haultepenne, was verbrand (VAN GOOR, blz. 98) en hare stichting dreigde te niet te zullen gaan, droeg de bisschop van Antwerpen hare bezittingen in 1629 over aan het Begijnhof, „gemerct de voorseide fundatie niet oft een weynich verschilt van den reghel ofte fundatiën des Baghijnhoffs" (Cartularium, blz. 229).

Afb. 132. Voorgevel van het Raadhuis te Breda.

Andere kloosters.

Gelijk in de Inleiding werd gezegd, hebben de heeren van Breda nimmer mannen-kloosters in hun gebied toegelaten. Tijdens den tachtigjarigen oorlog zijn evenwel verschillende Orden, door het Spaansche bewind geduld, tijdelijk te Breda gevestigd geweest. Van geen hunner huizen bestaan thans nog herkenbare overblijfselen. De verschillende vestigingen zijn vermeld bij VAN GOOR (blz. 98 v.) en bij KRÜGER (III, blz. 269 vv.).

St.-Antoniuskapel.

De **ST.-ANTONIUSKAPEL**, in 1382 gesticht aan den Fellenoord (VAN GOOR, blz. 92), was reeds in VAN GOOR's tijd verdwenen.

Vredenberg. Kruisweg.

Voor het voormalig klooster **VREDENBERG**, bij het Boeimeer, en den daarbij vroeger aanwezigen **KRUISWEG**, zie onder Prinsenhage.

HET RAADHUIS.

Raadhuis. Het **RAADHUIS** ligt aan de oostzijde der Groote Markt.

Geschiedenis. **Geschiedenis.** Volgens VAN GOOR (blz. 52) heeft het Raadhuis steeds op deze plaats gestaan. De stichtingstijd is onbekend. Het oude (eerste?) raadhuis is bij den brand der stad in 1534 verwoest. Van zijne inrichting is alleen bekend, dank zij eene aanteekening, door DR. CORSTENS (Bredaniana, blz. 6) in het Gemeente-archief gevonden, dat „voor de schouw in de Raetcamer” het volgende gedicht stond:

DES WYSEMANS LEERE.

Ghy, die zyt Raedt,
Uwe oogen opslaet
Tot desen [m]ure.
Die saeken verstaet;
Met goede maet
Doet recht al pure.
Dat niet en laedt
Om gonste noch baet,
Noch om eenighe huere —
Anders ghy gaet
Die rechte straet
Ten helschen vuere.

DES DUYVELS RAEDT.

Ghy, die syt heeren,
Leert recht verkeeren
Om gunst en om gelt.
Dien ghy hebt leet,
Dien zydt bereedt
Te doen gewelt.
Neemt altois baet,
Dats mynen raet,
't Zy recht of crom —
Anders ghy gaet
Op alle straet
Voir gheck of dom.

Die een stede wel willen regeeren
Deze poincten moeten zy hanteren:
Eendrachtich moeten zy zyn met trouwen
Ende de gemeynen oirbaer aenschouwen;
Dat recht bevelen den vroeden
Ende tgemeene goet nauwe hoeden,
Ende bekeerent te meesten baten;
Te vryende houwen die ondersaten;
't Recht houden aen elcken gelycke,
Also wel den armen als den rycke;
Vreemde lyeden zyn genaedich
En in de bancke zyn gestadich;
Hunne vryheit niet laten breken;
Van gemeynen oirbaer dickwils spreken
Vast houden alle statuyten
Ende die quade werpen uyte;
Getrouwe zyn heuren heere,
Na der ouden wysen leere.
Soe waer eenen gebreect van desen,
Dair mach die stadt in vreesen wesen. [1])

---

[1]) Deze laatste, langregelige, strofe komt, met eenige afwijkingen, reeds voor in het veertiende-eeuwsche Hulthemsche handschrift van den Lekenspieghel, waar het is ingevoegd in boek III tusschen de hoofdstukken XII en XIII (zie in de uitgave van DE VRIES, III, blz. 143). Naar een vijftiende-eeuwsch handschrift is een, van deze weinig-verschillende, lezing uitgegeven door WILLEMS (Belgisch museum, VI, blz. 221). In beide deze lezingen ontbreken echter de verzen 11 en 12.

Na den brand is het raadhuis, volgens VAN GOOR „op de oude grondslagen in der haast weder opgebouwd". De boven aangehaalde prenten van SANTVOORT en IMMINK (zie blz. 67), vertoonen dit tweede (?) raadhuis, doch op zeer kleine schaal. Het schijnt bestaan te hebben uit een kelder, een gelijkvloers en twee verdiepingen, en had spitsboogvensters en een ingang met hoogen stoep ervoor in een, van boven rechten, met kanteelen bekroonden gevel. Het bevatte o.a. „een voorzaal, vierschaar, schepenkamer en griffie". Boven de „voorzaal" bevond zich een „zeer ruim en aanzienlijk vertrek", later gebruikt als gildekamer der kolveniers.

Afb. 133. Schoorsteen in de vierschaar van het Raadhuis te Breda.

Het naast het raadhuis gelegen huis „Vogelsanck", later „geschikt tot de vergaderplaatsen van den Magistraat and andere collegiën", was in 1498 door de stad aangekocht en schijnt in 1536 te zijn ingericht tot stads „teerhuis", waarvoor vroeger een huis in de Kerkstraat (thans Torenstraat) gebruikt werd (Bredaniana, blz. 33 v.). Hier werden van stadswege bij feestelijke gelegenheden maaltijden gegeven en hier werd vermoedelijk ook de wijn verkocht uit den „stads keldenaer" (vgl. o. a. een bericht uit 1540 bij VAN KEPPEL, a. w. blz. 71).

In de vierschaar van het tweede raadhuis schilderde Zymon Claes Hendricx in 1552 een Crucifix (HERMANS, Geschiedenis der rederijkers in Noordbrabant, 2e stuk, blz. 215).

In 1594 stonden er drie „halve kanonnen" (24-ponders) voor dit Raadhuis en in 1598 werd aan den gevel een „walvischgraat" gehangen, door den stadsbode te Scheveningen opgedaan, en „tot een nyieuwicheyt oft memorie" aan de stad geschonken. In de bestrating vóór het raadhuis waren kokers aanwezig voor de palen van het schavot (Bredaniana, blz. 35 en 34).

Afb. 134. Portret van Willem III in het Raadhuis te Breda.

24 Januari 1766 werd besloten den voorgevel van het raadhuis te vernieuwen, volgens het ontwerp „getykent door den opsigter van syn Hoogheyts gebouwen Philip Willem Schonck". 22 Maart d.a.v. had de aanbesteding plaats, waarbij Christiaan van Campen voor *f* 5499,—

het werk aannam, dat 16 Maart 1767 gereed werd opgeleverd (uitvoerige mededeelingen uit het bestek, in Bredaniana, blz. 39 v.). Aan Schonck, die geene bezoldiging had verlangd, werd een zilveren theeketel op komfoor ter waarde van *f* 234,— vereerd.

In 1768 werd, insgelijks naar Schonck's ontwerp, begonnen aan de verbetering van het inwendige, o. a. aan de vernieuwing der vierschaar, „met heerlijke leestwerk en ornamente naer de nive smaeck" (Bredaniana, blz. 46).

Beschrijving.

Beschrijving. Het raadhuis draagt in zijn onregelmatigen plattegrond, zijne bedaking en zijne achtergevels de duidelijke blijken van te zijn ontstaan door de samenvoeging en wijziging van twee huizen.

Afb. 135. Portret van een der Van Bergen's door J. de Baen, in het Raadhuis te Breda.

Voorgevel.

De in 1767 voltooide **voorgevel** aan de Groote Markt (afb. 132), 19 M. breed, is opgetrokken van baksteen op een hardsteenen plint. De vensters zijn omlijst door hardsteenen kozijnen en ook de stoep en de poort zijn van hardsteen. Het beeld der Gerechtigheid boven de poort, evenals de leeuwen en de „vazen" aan den stoep, werden geleverd door Guillaume Carrier, terwijl de „meester beelden steenhouder Nicolaas Demoulin, woonende te Esscaussine in Brabant" eveneens aan den gevel werkte (Bredaniana, blz. 40).

Op het met leien belegde dak van het raadhuis staat een open, zeskant torentje, waarin een klok, middellijn 0,475 M., met het opschrift: IAN ES MINE NAME ANNO DOMINI MCCCCLII, in gothische minuskels.

Inwendig.
Vierschaar.

Inwendig. Door den ingang betreedt men de voormalige vierschaar (thans vestibule), welker zoldering is gestuct in den stijl Lodewijk XV, volgens de „ordonnansie" van Schonck door den stukadoor François Beretta (Bredaniana, blz. 46). Tegen den oostelijken wand staat een gestucte schoorsteen (afb. 133), voor welks boezem op een console een houten Justitiabeeld is geplaatst, gemerkt I. Notelaer, (blijkens de stadsrekeningen, in 1706 gesneden door Jan Notelaer,

Beeld.

„borger ende mr. beeldhouwer te Breda"), in 1768 gerepareerd en wit geschilderd door Johannes Renier (Bredaniana, blz. 1 en 46). Aan weerszijden van den schoorsteen is de wand versierd met tropeeën, „verbildende aen de regte seyde (d. i. links van den beschouwer) de forsigtigheyt en de weesheyt, aen de linkerseijde de matigheit en geregtigheyt" (Bredaniana, blz. 46).

Van de vroeger in de vierschaar aanwezige balie zijn eenige fragmenten (een deel van het zeer eenvoudige hek, en twee cartouches met de wapens van Noord-brabant en Breda), Lodewijk XV, thans bewaard in het Gemeentemuseum.

Schilderijen.

Aan den noordelijken wand der vierschaar hangen veertien schilderijen op paneel, meest portretten van Oranjevorsten, onbelangrijke copieeën, ten deele naar Miereveld [1]) Deze schilderijen, evenals eenige in denzelfden trant in andere vertrekken van het raadhuis, zijn uit de nalatenschap van den schepen Snellen in 1792 voor *f* 79.— door de stad aangekocht (J. F. CORSTENS, Gids voor Breda en omstreken, blz. 25).

Afb. 136. Portret van een der Van Bergen's, door D. Mytens, in het Raadhuis te Breda.

Kanonnen.

In de vierschaar staan twee gegoten bronzen kanonnetjes, lang 0,68 M., op houten rolpaarden. De kanonnen, met ornamentranden en het wapen van Breda versierd, dragen het opschrift: JOHAN SWYS ME FECIT HAGAE 1697. Een derde dergelijk kanon bevindt zich in het Gemeentemuseum.

In den zuidelijken wand der vierschaar is een deur, Lodewijk XIV, waarboven een segment-vormig fronton met gesneden lofwerk, om een Justitiabeeldje, en spreukband met het opschrift: CANDIDE CAUTER ET CONSTANTER, terwijl op het deurkalf in trekletters staat geschilderd: RECTE FACIENDO NEMINEM TIMEAS. Door het achter deze deur gelegen bodekamertje bereikt men de vergaderkamer van Burgemeester en Wethouders, waarin een schoorsteen van rood- en grijsgeaderd

Kamer B. en W. Schoorsteen.

[1]) De schilderijen in het raadhuis zijn op mijn verzoek onderzocht door Prof. Dr. W. Martin, wiens aanteekeningen hier zijn gevolgd.

Schilderijen. marmer, Lodewijk XV, in 1770 geleverd door Ambrosius Carrier (Bredaniana, blz. 45). Voorts hangen hier twaalf portretten van Oranjevorsten, waaronder de vijf volgende van eenig belang:

Portret op paneel, hoog: 069 M, breed: 0,50 M., borstbeeld naar links, volgens het overgeschilderde oude opschrift: RENÉ DE CHALON PRINS VAN ORANGIEN STERF 1544.

Portret op paneel, hoog: 0,70 M., breed: 0,575 M., borstbeeld eenigszins naar links, met het opschrift in negentiende-eeuwsche letters over oudere: KONING WILLEM PRINS VAN ORANJE. Het portret (afb. 134) stelt den prins voor als knaap en is een goede kopie naar het origineel van G. Honthorst op Windsor Castle of naar de prent van Queborne (vgl. Catalogus der Juliana-tentoonstelling te 's-Gravenhage, 1909, N°s. 29, 30 en 33).

Afb. 137. Schilderij in het Raadhuis te Breda. Scipio geeft aan Albutius diens bruid terug, die hem, op een veldtocht in Spanje, als buit was ten deel gevallen.

Portret op paneel, hoog: 0,70 M., breed: 0,575 M., borstbeeld eenigszins naar links, ovaal in rechthoek, met het opschrift: GRAAF FREDRIK VAN FRIESLT. PRINS VAN ORANGE. Links beneden gemerkt: A° 1643 v. de Geest f.

Portret op paneel, hoog: 0,68 M., breed: 0,575 M., borstbeeld eenigszins naar links, ovaal in rechthoek, van Prins Willem II. In de manier van Honthorst.

Verpoetst en overschilderd portret op paneel, hoog: 0,695 M., breed: 0,57 M., borstbeeld naar links, met het opschrift: ADOLPHUS ROOMSCH KEIZER, GRAEF VAN NASSAU XVI.

Raadzaal. Spiegel. In de raadzaal, achter de benedenverdieping aangebouwd, hangen een spiegel in vergulde gesneden lijst, Lodewijk XIV, en de volgende schilderijen:

Schilderijen. Portret op doek, hoog: 2,24 M., breed: 1,485 M., van Maria, de vrouw van Willem II, staande, ten voeten uit, met Willem III als kleinen knaap links naast haar. In de manier van Honthorst of De Geest. In vergulde gesneden lijst, eind XVII.

Zeer overschilderd portret op doek, hoog: 0,645 M., breed: 0,54 M., borstbeeld naar rechts, ovaal in rechthoek, van Willem II. Atelier Honthorst.

Portret op doek, hoog: 1,275 M., breed: 1,02 M., kniestuk naar links, van

Willem III, met veldslag op den achtergrond. Toegeschreven aan W. Wissink. In vergulde gesneden lijst, eind XVII.

Portret op doek, hoog: 1,29 M., breed: 1,04 M., kniestuk, van Maria, de vrouw van Willem III. In lijst als het vorige stuk.

In 1698 ontving Frans Verheyden eene betaling o. a. voor: „twee gemaeckte vergulde lijsten omme het portret van de coninck en coninginne van Engelant" (De Opmerker, 1904, blz. 181).

Drie onbelangrijke schilderijen op doek, portretten van Jan Willem Friso en Eugenius van Savoye.

Twee schilderijen op doek, de gebroeders Van Bergen, in vergulde, gesneden lijsten, versierd met het wapen der Van Bergen's en oorlogs- en schippersattributen. Het eene, hoog: 1,29 M., breed: 1,05 M. (afb. 135) is links beneden gemerkt: J. De Baen 1676, het andere hoog: 1,255, breed: 1,05 M. (afb. 136) op dezelfde plaats: D. Mytens fec. (de D en M dooreen). Beide schilderijen zijn verdoekt.

Op de verdieping van het raadhuis, bereikbaar langs een eenvoudige trap, bevinden zich o. a. de kamers van den Burgemeester en den Secretaris en de Secretarie.

Afb. 138. Voorgevel der voormalige vleeschhal, thans boterhal, te Breda.

In de kamer van den Burgemeester, vroeger de vergaderzaal der Tienraden, staat tegen den noordelijken wand een hardsteenen schoorsteen, Lodewijk XV, geleverd in 1770 door Hendrick Gijsenhart, meester steenhouwer (Bredaniana, blz. 43), met een schilderij op doek,

Kamer Burgemeester Schoorsteen.

hoog: 1,78 M., breed: 1,40 M., in den trant van De Lairesse voorstellende: Scipio's grootmoedigheid (afb. 137).

Geschilderd behang.

De wand tegenover den schoorsteen is met een geschilderd behangsel bekleed: in het midden een geschilderde nis, waarin een beeldhouwwerk-nabootsende figuur der Justitia, gemerkt: J. H. Fredriks 1804. De wandvakken aan weerszijden dezer nis, vertoonen geschilderde randen, blijkbaar bestemd om met voorstellingen te worden gevuld. Evenzoo de wand tegenover de vensters. Boven de twee in dezen wand aanwezige deuren zijn in grijs en matgroen figuren geschilderd: de Voorzichtigheid en de Zwijgzaamheid, deze laatste voorgesteld als een oude man, die twee vingers der rechterhand voor den mond houdt.

Afb. 139. Détail van afb. 138.

Stoelen.

In deze kamer staan zes eenvoudige eikenhouten stoelen en een leunstoel, Lodewijk XVI, met moderne bekleeding.

Kamer Secretaris.

In de kamer van den Secretaris hangen twee schilderijen: een onbelangrijk portret van René van Châlon en een portret op paneel van Filips Willem, vermoedelijk kopie naar Ravesteyn.

Secretarie.

In de Secretarie is een met eenvoudig snijwerk versierde porte-brisée, Lodewijk XVI.

BURGERLIJKE OPENBARE GEBOUWEN.

Vleeschhal.

1. De **VOORMALIGE VLEESCHHAL,** thans boterhal, is gelegen aan de westzijde der Groote Markt.

Geschiedenis.

Geschiedenis. In 1355 (zie blz. 21) stonden de vleeschhouwers in het benedendeel van de „hal", waarvan het bovendeel bij dekens en gezworenen van het wolwerk in gebruik was, en die stond „bij de korenmarkt", welke zich toen bevond aan het einde der tegenwoordige Vischmarktstraat (VAN GOOR, blz. 54). Of deze „halle" hetzelfde gebouw is als het „vleeschhuis", waarvan in 1453 wordt gewaagd in den oudsten, bewaarden ambachts-

brief der vleeschhouwers (uitgegeven door BEZEMER, Oude rechtsbronnen der stad Breda, blz. 112) blijkt niet. In 1570 stond de hal op den hoek van de Halstraat en de Oude Vest (Bredaniana, blz. 14), ter plaatse waar zich thans het wapenmagazijn bevindt (zie blz. 57). 20 Januari 1614 werd besloten het voor de helft aan de stad behoorende huis „het wit Lam" op de Groote Markt „tot een halle te appliceeren ende gebruycken", nadat de stad in 1613 van Filips Willem vergunning had gekregen de aan particulieren behoorende helft van dit huis te onteigenen. 9 Juni 1614 werd besloten aan den steenhouwer Melchior Herbach aan te besteden „eene heerlijcke poorte van witten steen met cosijnen, rychels ende specklagen voirde eerste verdiepinge aan de vleeschhalle" en 26 Juni 1615 ontving Herbach, „steenhouwer alhijer" 660 Rijnsguldens voor het leveren der poort, die hij „mondeling op zeker patroon aengenomen hadde", zoodat hij niet zelf de ontwerper schijnt geweest te zijn. 20 Juni 1617 ontving dezelfde 150 guldens „voor eene steenen poorte op seker patroon aengenomen ende gemaekt voor aen den gang van de vleeschhalle in de Karstrate uitcomende", terwijl de „metselaar Cornelis Lenaerts van Erffrente" werd betaald voor het afbreken eener oude en het stellen der nieuwe poort in de Karrestraat. De hal was intusschen 8 Mei 1617 in gebruik genomen. 5 October d.a.v. werd besloten de „bovencamere" der nieuwe vleeschhal af te staan „aen de gemene gesellen ende gilde van den voetboge... om die ten hare vergaederinge ende bijeencompste te gebruycken (Bredaniana, blz. 16 v.; vgl. hieronder, blz 194).

In 1772 is de gevel aan de Groote Markt — blijkens het daarin voorkomend jaartal — verbouwd, met behoud der poort van 1615; in 1861 is de benedenverdieping tot boterhal en in 1864 de bovenruimte tot woning ingericht (Verslag van den toestand der Gem. Breda over het jaar 1865, blz. 56).

Afb. 140. Poort aan de Karrestraat van de voormalige vleeschhal te Breda.

Beschrijving. Van het inwendig geheel gemoderniseerde gebouw, rechthoek van binnenwerks 23 × 8,80 M., is alleen de voorgevel nog opmerkelijk (zie afb. 138). Deze gevel, breed 9,30 M. en, in de middenpartij, hoog 15,10 M., is opgetrokken van baksteen. De hoekpilasters, de poort en de vensterkozijnen zijn van hardsteen, de kroonlijst en het fronton, met eene voorstelling van St. Joris, die den draak verslaat, waaronder een spreukband met ANNO MDCCLXII, zijn van hout. Zoowel deze voorstelling als de boven de poort geplaatste hardsteenen cartouche met een kruisboog, herinneren aan de bestemming der bovenhelft van het gebouw als gildekamer der voetboogschutters. De gevel dagteekent blijkbaar van 1772, alleen de poort (afb. 139) en de boven de deuren geplaatste runderkoppen zijn ouder: het in 1615 geleverde werk van den Bredaschen steenhouwer Melchior Herbach. Van denzelfden is de aan de Karrestraat staande

Beschrijving.

hardsteenen poort (afb. 140), welke de niet-overdekte gang afsluit, waarmede de achter-uitgang der hal aan die straat is verbonden.

Vischmarkt.

2. De **VISCHMARKT** ligt aan de haven, op den hoek der Vischmarktstraat.

Geschiedenis.

Geschiedenis. In den oudsten bewaarden ambachtsbrief der visschers, van 1433, wordt in artikel 21 de plaats aangewezen waar de vischkoopers zullen staan, en boete bedreigd tegen wie dichter bij de kerk („hierbynnen ter kerken waert") plaats nam. De vischmarkt werd toen in de Reigerstraat gehouden, waar vischbanken werden opgeslagen, zoo dikwijls het noodig was, en daarna weder opgeborgen, door eenen knecht, die werd bezol-

Afb. 141. Gezicht op de Haven te Breda, uit het noordoosten, naar eene lithografie van omstreeks 1830.

digd door de kerk, welke het „intgeld" van de visch genoot (vgl. blz. 63). In 1492 kocht de stad het huis „het Paradijs" op den westelijken hoek van de tegenwoordige Vischmarktstraat en de Haven, en deed daar omsteeks 1500 een vischmarkt bouwen (VAN GOOR blz. 54), die later uitsluitend voor den verkoop der zeevisch is bestemd, — de riviervisch werd toen aan de andere zijde der Vischmarktstraat verkocht — en in de achttiende eeuw door een nieuw gebouw vervangen. Ten westen der vischmarkt werd in 1554 het „inthuisje" opgetrokken (VAN GOOR, blz. 54), dat in VAN GOOR's tijd door het gilde der voerlieden werd gebruikt, later als nachtwachthuisje diende en in 1866 is afgebroken (aanteekening van den stadsarchitect A. F. H. Cuypers op de straks te noemen teekening).

Beschrijving.

Beschrijving. De vischmarkt is een open hal, in den vorm van een rechthoek, met zijne lange zijden aan de Haven gelegen, lang 19,10 en breed 8,33 M.

Oorspronkelijk had deze hal een driebeukigen aanleg, gevormd door vier rijen Dorische hardsteenen zuilen, hoog 2,50 M., waarvan de buitenste een houten hoofdgestel dragen, waarop het dak rust. Op den zuidoosthoek stond een eenvoudige hardsteenen pomp. In dezen toestand is de vischmarkt weêrgegeven op eene in het Gemeente-archief bewaarde opmeting, in 1831 gemaakt door den stadsarchitect K. KOELEWIJN DE GEUS, waarop ook het „inthuisje" nog voorkomt (gereproduceerd bij C. H. PETERS, De Nederlandsche stedenbouw, II, blz. 297) en op eene litho van omstreeks 1830 (afb. 141). In 1906 zijn de beide binnenste zuilenrijen afgebroken en is de kap vernieuwd. Het gebouw dagteekent vermoedelijk uit de achttiende eeuw.

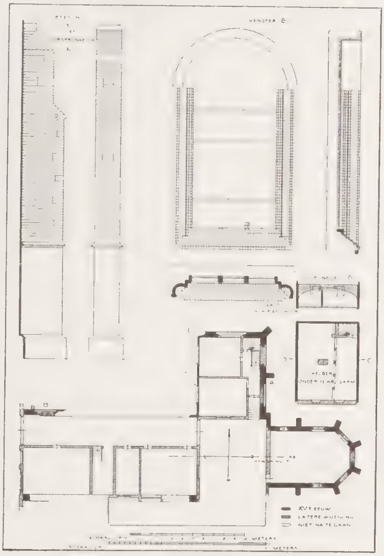

Afb. 142. De Gasthuiskapel te Breda.

VERDWENEN OPENBARE GEBOUWEN.

Handelsinrichtingen. Kort vóór den aankoop van het huis, dat plaats zou maken voor de vischmarkt, in 1490, had de stad recht daartegenover, ter plaatse waar zich nu het postkantoor en het daarvoor gelegen pleintje bevinden, „verscheidene erven" gekocht en „deselve doen effenen en slegten tot een bekwaam plein, waar op namaals de kraan is gebouwd". Aan den zuidkant van dit plein stond de stadswaag, in de nabijheid bevonden zich de oude hal en de korenmarkt, zoodat de handelsinrichtingen der stad hier alle bijeen waren. Het weinige, dat wij weten van de oude **HAL** is boven (blz. 21) medegedeeld. Van de overige gebouwen kennen wij:

Handels-inrichtingen.

Hal.

1. De **WAAG**, in 1355 onder beheer der stad gekomen (zie blz. 21), is in 1659 verbouwd (VAN GOOR blz. 54). Het gebouw, waarvan eene opmeting uit 1823 in het Gemeente-archief is bewaard, stond geheel vrij: met zijn 6,20 M. breeden voorgevel aan de Vischmarktstraat, met zijn ruim 15 M. lange zijwanden aan de Haven en het Kraansteegje en met zijnen 7 M. breeden achtergevel aan de Kraanstraat. Het bestond uit een gelijkvloers, eene verdieping en een hoogen zolder, en had aan de Vischmarktstraat een trapgevel van tweemaal vijf treden met eenen top, gedekt door een fronton, waarin het jaartal 1659. Tegen den langen wand aan de Havenzijde was een op zeven houten standvinken gedragen afdak aangebouwd (zie afb. 141), waaronder de riviervisch werd verkocht, en de achtergevel, afgebeeld op eene gekleurde teekening uit 1819 door G. LAMBERTS, in de verzameling van het Noordbrabantsch Genootschap, had op de verdieping eenen erker. Het gelijk-

Waag.

Riviervisch-markt.

vloers diende voor de waag, de verdieping was door de stad ten gebruike gegeven aan de handboogschutters van St. Sebastiaan voor hunne vergaderingen. Het gebouw, welks voorgevel in 1838 werd vernieuwd (Gemeenteverslag over 1865, blz. 56), is afgebroken om plaats te maken voor het postkantoor.

Afb. 143. Voorgevel van het Oudemannenhuis te Breda.

Kraan.

2. De **KRAAN**, in 1397 vermeld (zie blz. 21), werd na 1490 geplaatst op het plein aan de Haven, vóór den zijgevel der Waag. In hare gedaante van omstreeks 1500 komt zij gedeeltelijk voor op de schilderij van het Sacrament van Nieuwervaart (afb. 116), in lateren vorm is zij weergegeven op eene opmeting uit 1823, bewaard in het Gemeente-

archief (plaat XXVI) en op een litho van omstreeks 1825 (afb. 141). Zij is afgebroken in 1864 (Gemeenteverslag over 1865, blz. 56).

Andere gebouwen. DOELENS. De oudste schutterij, die van den handboog of St. Sebastiaan, had, volgens VAN GOOR (blz. 298) haar Doelen oorspronkelijk buiten de Gasthuispoort. In een stuk van 1437 vindt men dan ook de ligging van een huis aangewezen als: „buyten tgasthuys in die steghe bi scutters doel" (Cartularium van het Begijnhof, Nr. 97). In VAN GOOR's tijd was deze Doelen verplaatst naar de Gasthuisvelden bij de Fellenoordstraat. Doelens. Handboog.

De schutters van den voetboog of St. Joris, hadden hunnen Doelen aan het einde der Doelstraat, op een terrein, dat later aan de Kapucijnen is afgestaan (vgl. blz. 143), waarna de Doelen werd overgebracht naar een erf bij de Ginnikenpoort. Voetboog.

Afb. 144. Détail van afb. 143.

De „nieuwe schutters" of Kloveniers, wier St.-Antoniusgilde in 1565 schijnt te zijn opgericht gebruikten denzelfden Doelen als de handboogschutters: eerst aan het Gasthuiseinde, later op de Gasthuisvelden. Kloveniers.

BADHUIS. In de nabijheid der Markendaalsche kerk werd in 1492 van stadswege een „bayestove" gebouwd, waarvoor 92400 baksteenen werden aangevoerd, en die werd gedekt met riet. Hierin werd een gemetselde oven geplaatst en een fornuisketel. De stoof had een leemen zoldering. Vensterglazen werden aangekocht voor de „keuken"; de „baystove", waarin een planken vloer werd gelegd en die door „beschietsels" in drie badkamertjes was afgedeeld; voor een ruimte „boven dair de meyssens slapen", en voor vier zoldervensters, twee naar de straat en twee op zijde. Het badhuis werd door de stad verhuurd, gewoonlijk aan een vrouw, terwijl ook een „wert in de stove" wordt genoemd (zie: HERMANS, Bijdragen, I, blz. 574 vv.). Reeds in de eerste jaren der zestiende eeuw moest het badhuis om de groote misbruiken verdwijnen (J. F. CORSTENS, Gids voor Breda en omstreken, blz. 17). Badhuis.

Vermoedelijk waren er nog andere badhuizen in de stad, want in artikel 24 der ordonnantie op de Weeskamer (VAN GOOR, blz. 276), in 1535 door Hendrik III van Nassau vastgesteld, wordt straf bedreigd tegen alwie „jongens betrocke tot speelen en haelde in stoven oft bordeelen".

Spelschuur.

SPELSCHUUR. Bij gelegenheid der jaarlijksche omgangen (zie blz. 61) hadden allerlei vertooningen plaats, op in een stoet medegevoerde wagens, en bij verschillende kerkelijke feesten werden tooneelstukken opgevoerd of geschiedden in de kerk voorstellingen in verband met de gebeurtenissen, die werden herdacht. Uitvoerige berichten hierover zijn uitgegeven door HERMANS in de Bijlagen tot zijne Geschiedenis der rederijkers in Noordbrabant (2e stuk) en door VAN KEPPEL (a. w., blz. 61 vv.). De kerk bezat een groote verzameling costumes, schilderingen, beelden enz., die bij deze vertooningen noodig waren, en onderhield een gebouw, de „spilschuur", waar al deze requisieten werden bewaard, en zoo noodig nieuw gemaakt of hersteld. Dit gebouw stond in de Nieuwstraat en schijnt, blijkens een rekeningpost van 1525, met leien gedekt te zijn geweest (VAN KEPPEL, blz. 32). In 1547 liet de kerk een nieuwe schuur bouwen voor het „speelgevaert", op de plaats der oude. Hiertoe werden 205,300 baksteenen geleverd. In 1549 kwam deze nieuwe schuur gereed, die niet lang dienst heeft gedaan, want „al dit gemelde speelgevaert is — volgens VAN GOOR (blz. 90) — „om den benaeuden en zorgelijcken tijd in 't jaar 1574 niet meer gebruyckt, en daar na in 't geheel agtergelaten". In 1586 was de schuur aan de stad verhuurd (VAN KEPPEL, blz. 69).

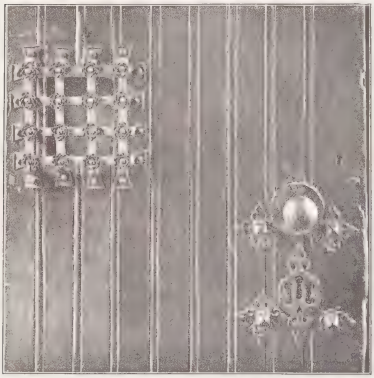

Afb. 145. Détail van afb. 144.

Scherprechtershuisje.

SCHERPRECHTERSHUISJE. Ongeveer op den hoek der tegenwoordige Zout- en Leuvenaarstraten stond een stedelijk gebouwtje, blijkens een in het Gemeente archief bewaarde opmeting uit 1823, van zeventiende-eeuwsch karakter, dat drie ruimten bevatte, aangeduid als het „arbeidershuisje", het „slepershuisje" (waarin een brandspuit stond) en het „scherprechtershuisje". Het gebouwtje is thans verdwenen.

GEBOUWEN VOOR LIEFDADIGHEID EN ONDERWIJS.

Oudemannenhuis.

1. **HET GASTHUIS,** thans Oudemannenhuis geheeten, staat aan de Boschstraat, N°. 22.

Geschiedenis.

Geschiedenis. In zijn testament van 1246 (VAN GOOR, blz. 416 v.) vermaakte Godfried van Breda een bedrag aan het gasthuis, waarin, volgens VAN GOOR (blz. 101) in 1294 een altaar werd gesticht van Onze Lieve Vrouw en in 1340 een van St. Joost. In 1438 werd door Ludolf van Uden geld vermaakt voor de stichting van een altaar, „in dextera parte ecclesie hospitalis de Breda construendum ac in honore Salvatoris nostri suaeque genitricis virginis Marie consecrandum" (Cartularium van het Begijnhof, Nr. 106).

Oorspronkelijk bediend door wereldgeestelijken, werd dit gasthuis in 1295 toevertrouwd aan de zorg der Praemonstratenser nonnen van St.-Catharinadal, nadat haar klooster te Vroenhout bij Wouw in 1288 door eene overstrooming was verwoest. In 1308 hebben deze nonnen het gasthuis verlaten en is vermoedelijk de vroegere bediening weder ingesteld (vgl. blz. 134).

PLAAT XXVI.

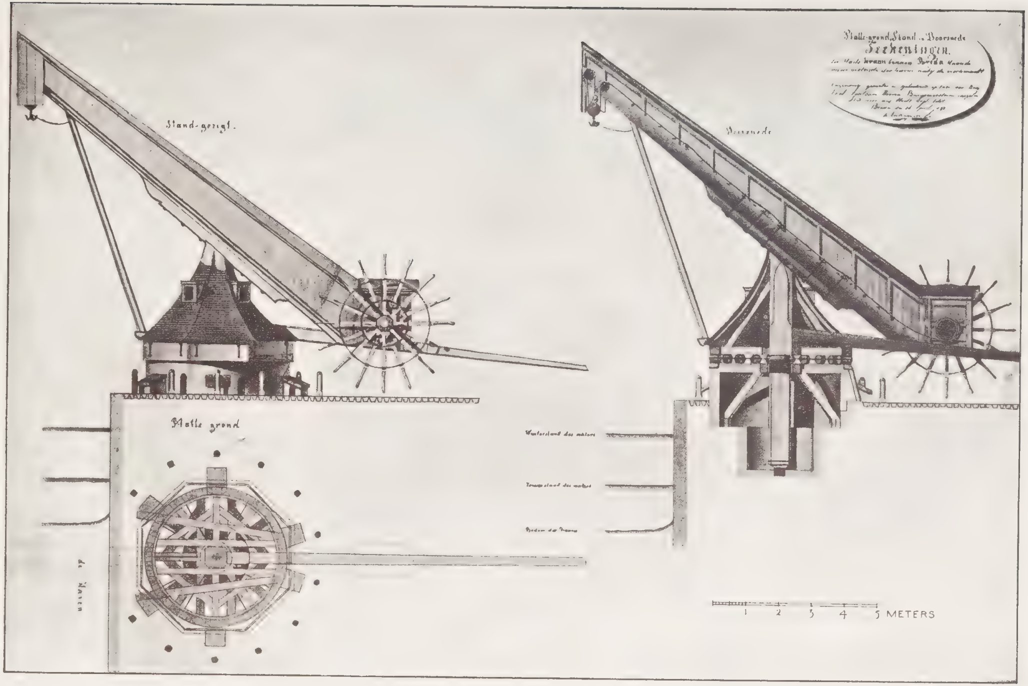

De voormalige kraan te Breda, naar eene opmeting uit 1823 door K. Koelewijn de Geus.

Het gesticht bestond vanouds uit twee deelen: het eigenlijk gasthuis ten behoeve van oude en gebrekkige lieden der stad, en de Beyaert — waarnaar thans nog het aangrenzend straatje geheeten is —, verblijf voor pelgrims en reizigers. Daar van den beiaard misbruik werd gemaakt, is dit deel later ingericht voor pestlijders en als zoodanig in 1599 vergroot door den aanbouw van zes huisjes, die in 1740 zijn verkocht, terwijl de beiaard toen als gekkenhuis dienst deed. De kapel, na de inneming der stad door Frederik Hendrik, eenigen tijd als Engelsche en als Waalsche kerk benut, daarna tot bergplaats voor stadsgereedschappen in gebruik genomen, heeft vervolgens tot verschillende doeleinden gediend. Thans is zij, voor zooverre nog bestaande, als brokkenhuis in gebruik bij de St.-Vincentius-vereeniging.

Voor het eigenlijke gasthuis werd in 1643 een nieuw gebouw gezet.

Afb. 146. Regentenkamer in het Protestantsch Weeshuis te Breda.

Beschrijving. Plattegrond. Kapel.

Beschrijving. Plattegrond. Van de aan de H. Maagd gewijde **kapel,** die, ten zuiden van het gasthuis, met haren westgevel aan den Beiaard ligt, zijn thans nog herkenbaar (zie afb. 142) het schip, de noordelijke kruisarm en het choor, alle zeer geschonden en door ingebouwde muren voor de tegenwoordige bestemming geschikt gemaakt. De kapel heeft bestaan uit een vier traveeën diep schip, een smaller transept, waarvan elke arm twee traveeën telde, en een choor, gevormd door twee traveeën (waarvan de meest westelijke vensterloos was), gesloten met drie zijden van eenen achthoek. Het choor is georiënteerd met eene afwijking naar het noorden van 1 graad. Onder den noorder kruisarm is een later ingebouwde kelder, gedekt met een tongewelf, waarvan de kruin hooger ligt dan de oorspronkelijke vloer der kapel.

In- en uitwendig.

Het **inwendig** der kapel is geheel gewijzigd. Van het **uitwendig,** opgetrokken van baksteen (formaat: 0,18 × 0,085 × 0,04 M., 10 lagen: 0,54 M.), in onregelmatig verband, herinneren aan den oorspronkelijken toestand: de benedenhelft van een venster in den noordelijken schipwand met laat-gothisch geprofileerde baksteenen dagkanten en den aanzet van een baksteenen montant, die bewijst, dat het venster driedeelig was; een dergelijk venster, overhoeksche beeren en een beer van het noordelijk transept, de laatste voorzien van een zandsteenen afdekking der plint, een waterlijst en hoekblokjes van hetzelfde materiaal; sporen van smalle vensters in het choor.

Een en ander wijst er op, dat deze kapel dagteekent uit het eind der vijftiende, of het begin der zestiende eeuw.

Gasthuis.

Afb. 147. Rouwbord in het Protestantsch Weeshuis te Breda.

Van het eigenlijk **gasthuis** is, volgen VAN GOOR, in 1643 „de voorgevel zeer cierlijck opgebouwt", mededeeling, die te vermoeden geeft, dat voor een ouder gebouw alleen een nieuwe gevel werd gezet. Hoewel het inwendige van het gebouw gemoderniseerd is, wijst de indeeling er toch wel op, dat het gelijktijdig met den gevel is ontstaan.

De zeer goed bewaarde gevel (afb. 143) — waarvan het metselwerk is beschilderd in baksteenkleur met nabootsing van voegen — wordt door acht paar vlakke pilasters met zandsteenen plinten en lijstkapiteelen, verdeeld in zeven traveeën, van welke de twee, die de middelste flankeeren, half zoo breed zijn als de overige. Deze pilasters dragen een thans geelgeschilderd hoofdgestel, waarvan de architraaf van zandsteen, het gebogen fries gemetseld en de kroonlijst met de op balkjes (modillons) gedragen gootlijst van hout is. Het gebouw wordt gedekt door een met roode pannen belegd zadeldak met schilden naar de zijgevels. Op de beide hoeken is dit dak versierd door met lood bekleede, ananasvormige bollen; op het midden draagt het een zeskanten dakruiter met een open klokkenstoel, gedekt door een met lood bekleede peer, waarop een windvaan in den vorm van een haan.

De middelste travee heeft een, in zandsteen uitgevoerde, breede korfboogpoort (afb. 144), waarboven een op Jonische pilasters gedragen hoofdgestel, met een driehoekig fronton, welks gevelveld met twee festoenen is versierd, terwijl op elk der beide hoeken het beeld van een ouden man staat. In de zwikvullingen om den

poortboog staat: ANNO 1643. De tweedeelige deur heeft in haar rechterhelft een wiket, waarin een met versierd smeedwerk bevestigd slot en een door ijzeren traliewerk beschermd luikje (afb. 145).

In elk der overige traveeën zijn twee vensters, waarvan die in het gelijkvloers voor de benedenhelft met ijzeren kooien, in het bovenlicht met gewrongen diefijzers zijn voorzien. In de kozijnen der bovenvensters zijn de doken van vroeger aanwezige luikjes bewaard. Boven de tweede, middelste en zesde travee is een dakvenster, tweedeelig en met een driehoekig fronton gedekt.

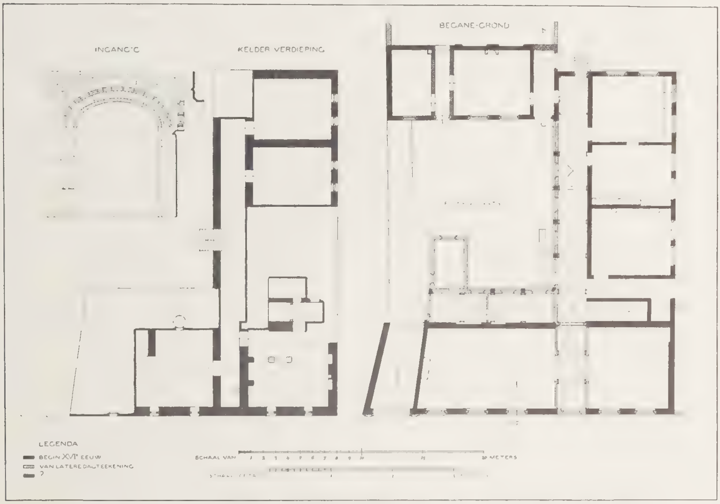

Afb. 148. Plattegronden van het huis Brecht, thans Militair hospitaal, te Breda.

In het torentje hangt een klok van 0,45 M. middellijn, met het opschrift: MARIA APPELLOR SUB OMNIBUS PRESUPTIS ANNO DNI MCCCCCII WILHELMUS ET JASPER FRATRES ME FECERUNT, in gothische minuskels. Klok.

Inwendig heeft het gebouw niets opmerkelijks meer. Op de binnenplaats hangt een klokje van 0,31 M. middellijn met het opschrift: SOLI DEO GLORIA ANNO 1732, in Romeinsche kapitalen.

2. Het **PROTESTANTSCH WEESHUIS,** ligt aan de Oude Vest bij de Halstraat. Protestantsch Weeshuis.

Geschiedenis. In 1606 werd een weeshuis opgericht, voor de kinderen van Bredasche burgers, en gevestigd in een deel van het klooster der Zwarte zusters (zie blz. 153). In Geschiedenis.

1637 volgde de stichting van een „arm kinderhuys" ten behoeve der weezen, die in het burgerweeshuis niet mochten opgenomen worden. Voor dit laatste werd het huis Van Galen aan de Oude Vest aangekocht en ingericht (VAN GOOR, blz. 110 vv. en blz. 132 vv.) Beide stichtingen zijn in 1894 ondergebracht in nieuwe gebouwen. Eenige onderdeelen der kamers van regenten en regentessen uit het oude burgerweeshuis zijn in het nieuwe overgebracht.

Beschrijving. Regentenkamer.

Beschrijving. De **regentenkamer** (afb. 146), uitgevoerd in den stijl Lodewijk XIV, heeft een met snijwerk versierde houten zoldering. De wanden zijn,

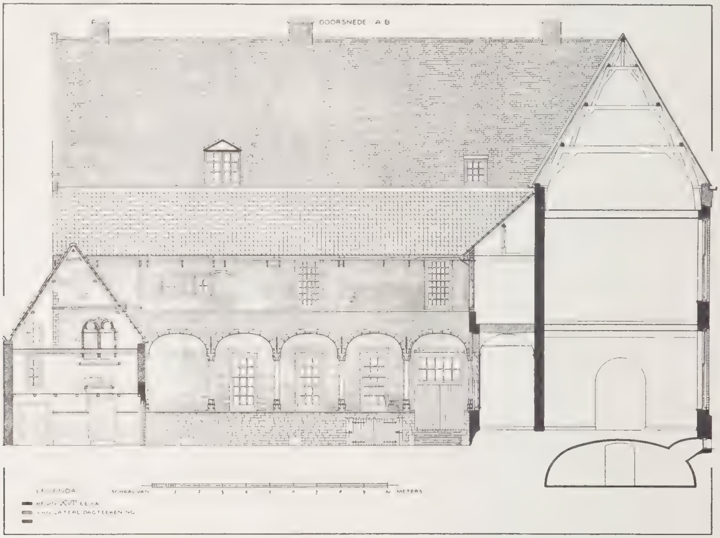

Afb. 149. Lengtedoorsnede van het huis Brecht, thans Militair hospitaal, te Breda.

boven een moderne lambriseering, bekleed met veelkleurig goudleder Lodewijk XV. De rijk gesneden houten schoorsteen vertoont in den boezem een wapen en daaronder het opschrift: JOHAN VAN COLLEMA || GEBOREN TE BREDA DEN 11 DECEM || BER 1652 OVERLEDEN IN LONDON DEN 10 SEPTEM || BER 1737 OS HEEFT AAN DESEN HUYSE WAARINNE NEVENS SIJN || BROEDER IS OPGEVOED GEMAAKT 5000 PONDEN STERLING WELKE || MAKING AAN GEME HUYSE VERVALLEN IS IN DEN JAARE 1752 WANNEER || REGENTEN WARE EN DERSELVER HUYSVROUWE REGENTESSEN || PHILIP WILHEM CROYZE MED. DOCTOR EN SCHEPEN || JOHAN VAN SIJPESTEYN SCHEPEN || MR. HUYBERT VAN RYKEVORSEL ADVOCAAT || CHRISTIAAN JACOB HENNI STOKHOUDER. Boven de deur een schilderij: boerentooneeltje, in den trant van Teniers.

De kamer bevat:

Drie leunstoelen, acht stoelen en een klein tafeltje, Lodewijk XV. Een gesneden spiegeltje, Lodewijk XIV. Meubelen.

Een eenvoudig buffetkastje, Lodewijk XVI.

Een zilveren beker met deksel (hoog: 0,35 M.) met het opschrift JOHAN VAN COLLEMA MDCCLII. Merken: Holland, Den Haag, jaarletter F, meesterteeken H. Beker.

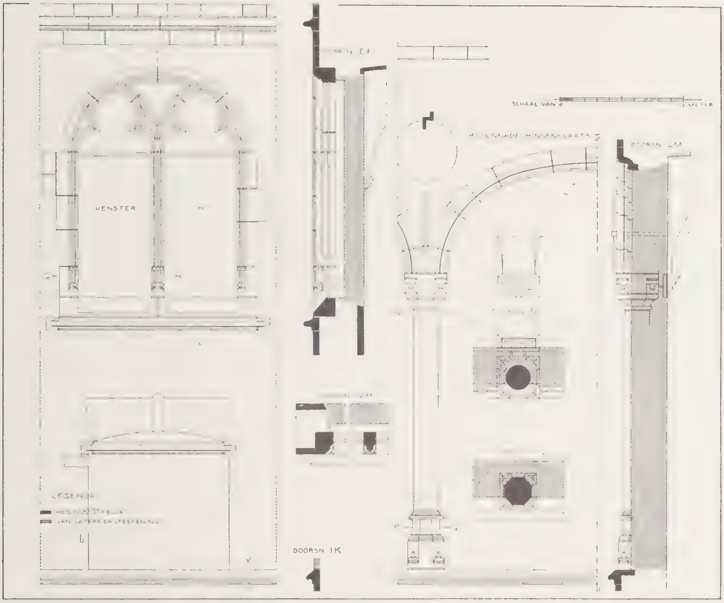

Afb. 150. Détails van het huis Brecht, thans Militair hospitaal te Breda.

De **regentessenkamer** draagt het karakter van den stijl Lodewijk XVI. Zij heeft een met snijwerk versierde houten zoldering, een met een geschilderd bloemstuk voorzienen schoorsteen, beschilderde behangsels met bloemvazen in nissen en boven de deuren slechte grisailles, alles het werk van J. H. Fredriks, en gemerkt met diens naam en het jaartal 1787. Regentessenkamer.

Voorts bezit het weeshuis:

Een fraai gesneden eiken rouwbord (afb. 147), breed en hoog: 0,54 M., voor Jan van de Wijngaarde, † 1552. Rouwbord.

Schilderijen.

Een portret van den schilder J. H. Frederiks, oud-verpleegde van het burgerweeshuis, en een door hem geschilderd bloemstuk, gemerkt: J. H. Fredriks 1778.

R.-K. Ziekenhuis. Geschiedenis.

3. Het **ROOMSCH-KATHOLIEK GASTHUIS** staat aan den Haagdijk.

Geschiedenis. De deken van Antwerpen, Anselmus Smit, geboren te Breda, beschikte bij testament van 1 Augustus 1449, opgemaakt in het St.-Antoniusklooster te Florence, dat zijn huis aan den Haagdijk te Breda zou worden ingericht tot een oudemannenhuis. In den stichtingsbrief van 30 Mei 1455 bepaalden de uitvoerders van zijn testament het aantal der verpleegden op minstens acht en hoogstens dertien (VAN GOOR, blz. 109).

Afb. 151. Binnenplaats van het huis Brecht te Breda, uit het noordwesten.

Bij besluit der municipaliteit van 1 Augustus 1798 werd deze stichting, wier inkomsten onvoldoende waren voor een zelfstandig bestaan, vereenigd met het gasthuis in de Boschstraat (Gemeenteverslag over 1865, blz. 116).

Het sedert verkochte huis is in 1821 door particulieren aangekocht en ingericht tot een ziekenhuis (VAN DER AA, blz. 59), waarvoor, nadat het met belendende huisjes was vergroot, nieuwe gebouwen zijn gesticht.

Beeld. Schilderijen.

Voorwerpen. Het gasthuis bezit o. a. de volgende oude kunstvoorwerpen: Houten beeld, „ecce homo”. Hoog: 0,90 M. XVII B.

Weinig belangrijk en zeer geschonden tryptiekje in houten lijsten, waarvan het middenstuk (hoog: 0,82, breed: 0,55 M.) de kruisiging voorstelt, terwijl op den rechtervleugel (breed: 0,28 M.) aan de binnenzijde Jezus in den hof van Olijven en op den buitenkant de H. Joannes is afgebeeld. Op den linkervleugel: de opstanding uit het graf en de H. Franciscus. Midden XVI.

Zeer beschadigd schilderij op doek: Jezus geneest den melaatsche. Hoog: 1,90, breed: 1,34 M. XVII B.

Zeer beschadigd schilderij op doek: het laatste oordeel. Naakte mannen- en vrouwenfiguren rijzen in biddende houding op uit het vagevuur voor den op wolken tronenden Verlosser, aan wiens voeten, links, de H. Maagd geknield ligt. Gemerkt, links beneden: J. E. Quellinus 1672. Hoog: 1,45, breed: 1,98 M.

Beschadigd, onbelangrijk schilderij op doek: de verloving der H. Maagd. Hoog: 1,13, breed: 0,96 M. Omstreeks 1700.

Twee staande horloges, het eene in den stijl Lodewijk XV, gemerkt: Daniel Perrin, Amsterdam; het andere, in den stijl Lodewijk XVI, gemerkt: Daniel Gohier à La Haye. Staande horloges.

VERDWENEN GEBOUWEN VAN LIEFDADIGHEID EN ONDERWIJS.

Verschillende instellingen van liefdadigheid, thans opgeheven of gehuisvest in moderne gebouwen, zijn beschreven bij VAN GOOR, VAN DER AA en KRÜGER. Vermelding verdienen nog:

De **LOMBARD,** die aanvankelijk in de Nieuwstraat was gevestigd (J. F. CORSTENS, Gids voor Breda en omstreken, blz. 32), waarom de in de nabijheid gelegen Waterpoort ook wel Lombardpoort werd genoemd. Later werd zij ondergebracht in een gebouw in de Singelstraat, dat thans deel uitmaakt van het Militair hospitaal (zie blz. 1,75). Lombard.

De **LATIJNSCHE SCHOOL,** insgelijks in de Nieuwstraat gevestigd, zou in 1309 zijn gesticht (CORSTENS, t. a. p.). In 1492 komt een „rectoir" dier school in de stadsrekeningen voor. Zeer vele gegevens voor hare geschiedenis zijn uitgegeven door DR. J. F. CORSTENS (Bredaniana, blz. 47 vv.). Latijnsche school.

Afb. 152. Binnenplaats van het huis Brecht te Breda, uit het zuidwesten.

PARTICULIERE GEBOUWEN.

A. MIDDELEEUWSCH TYPE.

Zuiver middeleeuwsche woonhuizen zijn niet bewaard gebleven, de meeste werden in den brand van 1534 verwoest.

Ook de betrekkelijk talrijke, in het eind der vijftiende en het begin der zestiende eeuw gebouwde, grootscheepsche huizen voor de leden der hofhouding van de heeren van Breda (vgl. o. a. J. F. CORSTENS, Gids voor Breda en omstreken, blz. 19 en 27) zijn verdwenen. Van een viertal echter bleven overblijfselen gespaard.

1. Het **HUIS BRECHT,** thans Militair hospitaal, Singelstraat. Huis Brecht.

Geschiedenis. Volgens VAN GOOR (blz. 51) is dit huis, in de dertiende eeuw reeds Geschiedenis.

bekend, in 1525 gebouwd door Godevaert van Brecht, ridder, heer van Dussen en Baillerieu. Toen VAN GOOR schreef, woonde er de Overste Luitenant Michiel Samuël Mestral. VAN DER AA (blz. 60) meent, zonder vermelding van bron, dat het huis in 1534 gebouwd is, door den bouwmeester van het kasteel. In 1828 is een oostelijk van het huis liggende tuin bebouwd en het huis aldus vereenigd met het toenmalig Militair hospitaal, aanvankelijk paardenstal, later lombard.

Beschrijving. Plattegrond.

Beschrijving. Plattegrond (afb. 148). Het bouwterrein, aan den westkant afgesloten door den muur der belending, heeft den vorm van een langwerpigen rechthoek, waarvan de zuidelijke smalle zijde aan de straat ligt. Door een op den zuidwestelijken hoek gelegen, ongeveer 2,70 M. breeden doorrit, bereikt men van de straat een binnenplaats, waaromheen aan zuid- en oostzijde de woonvertrekken zijn gebouwd, terwijl de noordkant door een dienstgebouw (stal) is afgesloten. Een aan de binnenzijde door een poortje afgesloten doorgang tusschen stal en woning voerde oorspronkelijk naar den daarachter gelegen tuin.

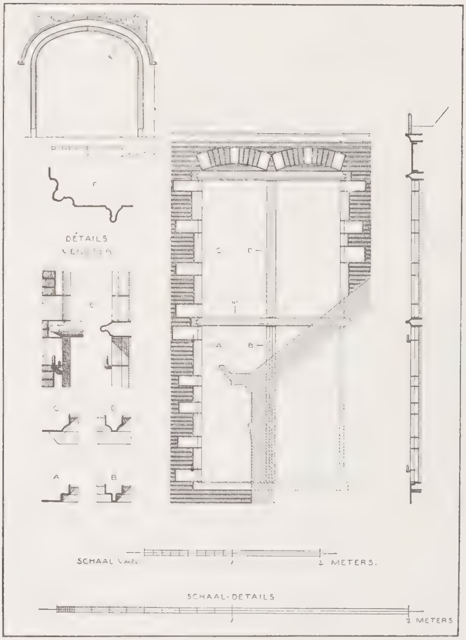

Afb. 153. Détails van het huis van Renesse, thans Katholieke Kring, te Breda.

Langs de beide voor woning bestemde vleugels gaat een galerij, binnenwerks 2,30 M. breed. Hierin was, vermoedelijk aan den doorrit, de toegang tot het huis.

De met rondbogige tonwelven overdekte trap en de toegangen naar de vertrekken liggen aan deze galerij en aan de gang, die zich daarboven bevindt. De galerij langs den oostelijken vleugel is later doorgetrokken (met stucgewelven) dwars door den zuidelijken vleugel en verdeelt dezen in twee ruimten.

Uitwendig.

Uitwendig. Beide vleugels hebben met leien belegde zadeldaken, rustend op de ongeveer 10 M. hooge zijmuren, van welke de zuidelijke muur van den zuider-

vleugel aan de straat staat, terwijl de oostelijke wand van den oostervleugel, waarbij de latere aanbouw van het hospitaal aansluit, aan den tuin staat.

Deze muren zijn opgetrokken van baksteen (formaat: 0,23 × 0,11 × 0,055 M.; 10 lagen: 0,62 M.), in kruisverband, op een zandsteenen plint, waarboven een ongeveer 0,80 M. hooge sokkel van hetzelfde materiaal, afgedekt door een geprofileerde lijst. Zij hebben thans moderne, rechthoekige vensters, doch de muur aan den tuin, voorzien van een zandsteenen waterlijst op de hoogte der verdieping en van kantblokken, waar hij bij den noordelijken gevel aansluit, vertoont nog boven een der vensters twee segmentvormige ontlastingsboogjes, die erop wijzen, dat dit venster in vorm overeenkwam met dat van het huis Renesse (zie afb. 153).

In den muur aan de straat is op den westelijken hoek, vóór den doorrit, een houten rondboogpoort geplaatst met op pilasters gedragen, driehoekig fronton, waarin het jaartal 1792. De gevels, die de vleugels aan den west- en den noordkant afsluiten, zijn gemoderniseerd.

Aan de zijde der binnenplaats bevindt zich langs de zijmuren van beide vleugels een galerij met verdieping (afb. 149 en 150). Zij heeft een zandsteenen borstwering, waarop zuiltjes staan van dezelfde steen, verbonden door korfbogen, op welke de bovenmuren rusten, die tot 5,60 M. boven den beganen grond zijn opgetrokken van groot-formaat baksteen met een zandsteenen band afgedekt, en daarboven van kleiner steen. Dit kleiner steenformaat doet vermoeden, dat de verdieping — die is afgedekt met een lessenaardak, belegd met pannen — in haar tegenwoordige gedaante, van later dagteekening is.

Afb. 154. Traptorentje van het huis van Assendelft te Breda.

De bogen der galerij zijn thans alle gedicht met baksteenmuurtjes, waarin rechthoekige vensters en, in de zuidelijke travee van den oostelijken arm, een moderne toegang (zie afb. 151).

In de zwikken, aan weerszijden der op één na noordelijkste travee van dezen arm, zijn ronde uitsparingen, vermoedelijk bestemd voor medaillons. De noordelijke travee is steeds dicht geweest. In plaats van eenen boog, vertoont zij (zie afb. 149 en 150) een met een strek gedekt, en door een segmentboog ontlast, rechthoekig venster, en daarboven een tweedeelig venster met geprofileerde zandsteenen omlijsting, gedekt door een korfboog met driepasvulling. Bij deze

travee is ook de muur der verdieping opgetrokken van groot-formaat baksteen.

Een en ander is van buiten grootendeels aan het oog onttrokken door den tegen deze travee aangebouwden stal. Het zadeldak van den stal, wiens oorspronkelijke oostgevel van de galerij was gescheiden door een 1,40 M. breede gang, afgesloten met een korfboogpoortje (zie afb. 148 en 152), is nl. thans doorgetrokken tot den bovenmuur der galerij. De stal zelf schijnt wel tot den oorspronkelijken aanleg te behooren.

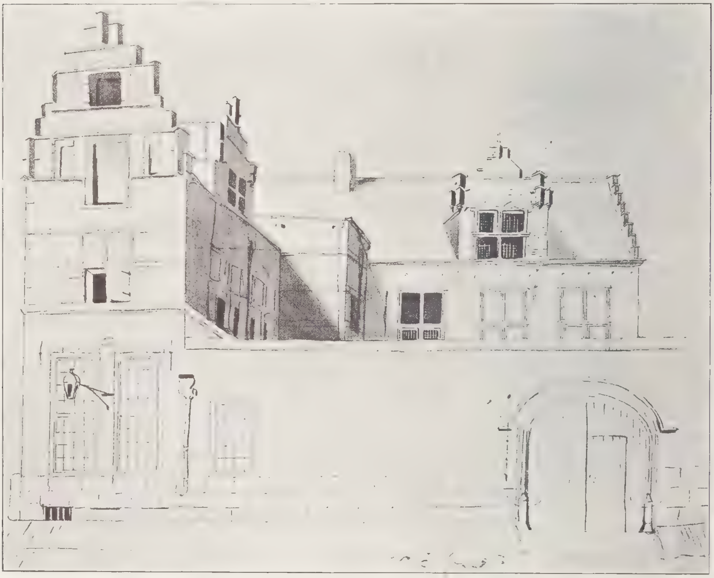

Afb. 155. Vroegere voorgevels van het huis Catharinastraat 20 te Breda, naar eene teekening uit 1848.

Tegen de meest westelijke travee van den zuidelijken arm der galerij is een modern vertrek aangebouwd.

Inwendig.

Inwendig. Onder het grootste deel van beide vleugels zijn kelders aanwezig (zie het plan op afb. 148), overkluisd met tongewelven. De beide armen der galerij zijn overdekt met riblooze kruisgewelven, gescheiden door korfbogige gordelbogen, die rusten op geprofileerde consoles. Overigens is het inwendig geheel gemoderniseerd.

2. Het **HUIS VAN RENESSE,** Reigerstraat.

Huis van Renesse. Geschiedenis.

Geschiedenis. Hiervan bericht VAN GOOR (blz. 51), dat het zeer oud was en omstreeks 1500 in het bezit van Frederik van Renesse, heer van Many en Mal, drossaard van Breda. Hij noemt het „voormaals het grootste en aanzienlijkste gebouw der stad", dat den ganschen grond besloeg van de westzijde van het „Hof van Holland" tot nabij de herberg de „drie Morianen". Later is het tot zes afzonderlijke woningen ingericht, thans verbouwd tot genoemd café, het gebouw van den Katholieken Kring, het café de Korenbeurs en woningen.

Beschrijving.

Beschrijving. Het gebouw schijnt te hebben bestaan uit drie om een binnenplaats gebouwde vleugels. De twee evenwijdige vleugels, met hunne gevelzijden naar de straat gewend, waren verbonden door een muur, waarin een toegangspoort. De nog herkenbare overblijfselen van den ouden toestand (zie afb. 153) zijn: de toegangspoort met laat-gothisch geprofileerde zandsteenen omlijsting (Reigerstraat N°. 18); een rechthoekig venster met zandsteenen kruiskozijn, de bovendorpel ontlast door twee segmentboogjes van baksteen met zandsteenen blokjes (in den zijgevel van den Katholieken Kring) en een gewelfde kelder onder het gebouw van den Katholieken Kring. Deze kelder is een rechthoekige ruimte. Korfbogen, gedragen op tegen de smalle wanden gestelde pilasters en op twee zuilen, verdeelen deze ruimte in twee helften, elk drie traveëen diep. Ieder dezer helften is overkluisd met een half-ellipsvormig tongewelf, doordrongen door steekkappen vanuit de scheibogen. Te oordeelen naar de vormen van poort en venster, schijnen deze overblijfselen te dagteekenen uit het eind der vijftiende of het eerste begin der zestiende eeuw.

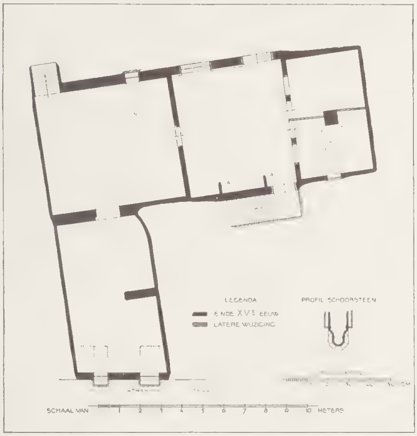

Afb. 156. Kelders van het huis Catharinastraat 20 te Breda.

3. Het **HUIS VAN ASSENDELFT,** thans het Liefdegesticht der Zusters Francanessen. Nieuwstraat.

Huis van Assendelft.

Geschiedenis.

Geschiedenis. Volgens Van Goor „een der oudste ridder-huizen van Breda"; in 1540 eigendom van Klaas van Assendelft, ridder, schout van Breda; in 1626 verkocht aan de Paters Minderbroeders, die het in 1631 tot klooster inrichtten, doch het in 1637, na de inname der stad door Frederik Hendrik, moesten verlaten. Het werd toen verkocht en

tot drie afzonderlijke woningen verbouwd. Volgens VAN DER AA, werd er in 1806 het liefdegesticht gevestigd, ten behoeve waarvan het gebouw in 1832 „aanmerkelijke verbeteringen" onderging.

Beschrijving.

Beschrijving. Aan den ouden toestand van dit, onherkenbaar veranderd, huis herinnert uitwendig alleen een achtkant traptorentje (afb. 154), voor zoover het boven de bedaking uitrijst, van baksteen met zandsteenen hoekblokjes en gedekt door een vroeger met leien, thans met zink, bekleede spits. De houten trap in dit torentje, welks binnenwerksche middellijn 2,79 M. houdt, is modern. Inwendig

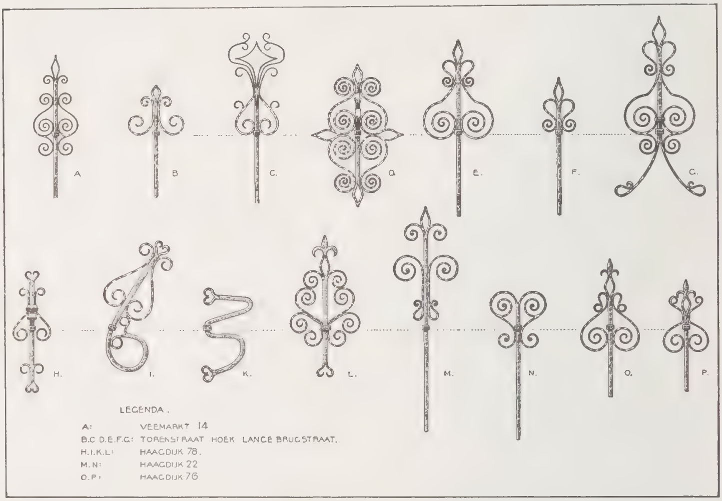

Afb. 157. Gevelankers van verschillende huizen te Breda.

zijn in een der kamers de op geprofileerde sleutelstukken rustende balken eener oude zoldering bewaard. Een en ander vermoedelijk begin XVI.

Catharinastraat 20.

4. Huis Catharinastraat 20.

Het uiterlijk van dit huis, dat in aanleg overeenkomt met de huizen genoemd onder 1 en 3, is te kennen uit eene teekening van den toestand in 1848 in het Gemeentemuseum (afb. 155), die tamelijk wel overeenstemt met de afbeelding ervan in 1667 op de historieprent, door MULLER beschreven onder N°. 2284. Diensvolgens had dit huis twee om een binnenplaats gebouwde vleugels en langs de straat een muur met een toegangspoort. In de tweede helft der negentiende eeuw is de binnenplaats volgebouwd en het andere deel van het huis geheel gewijzigd.

In den ouden staat zijn alleen de kelders over, thans toegankelijk langs een

moderne trap. Deze kelders (afb. 156) bestaan uit drie met tonwelven overkluisde vertrekken en een keuken, ongewelfd, waarin nog de wangstukken van een laat-gothischen schouw zijn bewaard, vermoedelijk dagteekenend uit het begin der zestiende eeuw.

Visscherstraat.

5. Het huis Visscherstraat tusschen 29 en 31, opgetrokken van baksteen met bergsteenen kantblokjes, en op de verdieping voorzien van een paar rechthoekige vensters met zeventiende-eeuwsche kruiskozijnen, bevat inwendig nog eenige overblijfselen van gothischen aanleg (vermoedelijk XVI): eenige eenvoudige schoorsteenen en, op de bovenvoorkamer, een zoldering op moer- en kinderbalken, de eerste rustend op geprofileerde sleutelstukken, gedragen op karbeels.

Afb. 158. Gevel Haagdijk 78 te Breda.

B. RENAISSANCE.

Renaissance woonhuizen.

Van woonhuisgevels in den trant der Renaissance zijn te Breda insgelijks slechts weinige voorbeelden bewaard gebleven, op enkele uitzonderingen na, alle zeer geschonden. Het zijn meest trapgevels van eenvoudig type, welker eenige versiering bestaat uit geprofileerde waterlijstjes, evenals de dekplaten der treden, van zandsteen. Sommige hebben nog een op een gebeeldhouwd kraagsteentje gedragen vlakken of overhoeksgestelden toppilaster. Van een blijkbaar samenhangende groep zijn de vensters ontlast door eenen rond- of korfboog, waarvan de baksteenen deklijst, eenvoudig geprofileerd, op kleine gebeeldhouwde maskers wordt gedragen, terwijl de boogtrommel nogal vaak versierd is met een, van geslepen baksteentjes gemetselden, driepas, welks doorhangende punten eenen lelievorm vertoonen. Men zou hier aan invloed van Zuidhollandsche voorbeelden kunnen denken (Dordrecht). De gesmeedijzeren ankers (zie afb. 157) hebben gewoonlijk een tamelijk drukke krulversiering.

Slechts enkele oudere ankers, met lelievorm (afb. 157, C.), zijn toevallig bewaard gebleven in een jongeren gevel: Torenstraat, hoek Brugstraat.

Zuidhollandsch type. Haagdijk 78.

ZUID-HOLLANDSCH TYPE.

1. Haagdijk 78 (afb. 158). Trapgevel met moderne onderpui, opgetrokken van gele baksteen met ontlastingsbogen van roode, en in de boogtrommels vlechtingen van roode baksteen en witte bergsteen.

In de verdieping twee, later verlengde, vensters gedekt met een geprofileerde, op manskopjes gedragen lijst. In den top, waarvan de treden met zandsteenen

Afb. 159. Gevel van het huis Haagdijk 22 te Breda.

platen zijn afgedekt, één venster, in welks boogtrommel een driepas. Tusschen de bovenste treden een op een masker gedragen overhoeksche pilaster. Negen krulankers, waarvan de bovenste vier het jaartal 1613 vormen (afb. 157, H—L). [1]

[1]) De gevel is, onder leiding van den architect G. de Hoog Hzn., in 1909 gerestaureerd met behulp eener bijdrage van eenen belangstellende. De eigenaar verbond zich, ook voor zijne rechtverkrijgenden, deze bijdrage terug te geven, indien de gevel binnen 25 jaar wordt gewijzigd of gepleisterd.

2. Haagdijk 74. Dergelijke gevel, met rechthoekigen toppilaster. De boogtrommel van het bovenste venster is zonder driepas. Zeven krulankers (afb. 157, O—P). Begin XVII. Haagdijk 74.

Afb. 160. Gevel Boschstraat 168 te Breda.

3. Haagdijk 22 (afb. 159). Dergelijke gevel. Breeder en hooger. De pui en eerste verdieping gewijzigd. In het midden van de onderste waterlijst een masker. Daaronder een vierkante uitdieping, met geprofileerden kant, waarin vermoedelijk een gevelsteen is geplaatst geweest. Ter weerszijden daarvan een zandsteenen medaillon, mans- en vrouwekop, in bladerrand. Overhoeksche toppilaster, boogtrommel met driepas, zes eenvoudige krulankers (afb. 157, M—N). Deze gevel zou iets ouder kunnen zijn dan de beide vorige, midden of eind XVI. Haagdijk 22.

4. Boschstraat 168 (afb. 160). Onsymmetrische trapgevel, aan den rechterkant verbreed met een dubbel-gezwenkte lijn. Geheel gepleisterd. De onderpui is vernieuwd. In de verdieping een venster, in welks rondbogigen, van een deklijst voorzienen boogtrommel, een driepas. XVII a. Boschstraat 168.

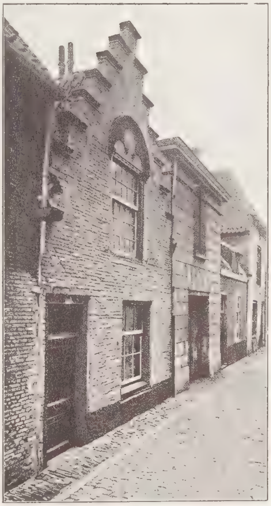

Afb. 161. Gevel Achterom 13 te Breda.

5. Achterom 13 (afb. 161). Smalle woning met trapgevel, in de verdieping een venster als het vorige. XVII a. Achterom 31.

EENVOUDIGE GEVELS.

6. Torenstraat hoek Brugstraat (afb. 162). Breede trapgevel, op den top na gepleisterd. In den, door een zandsteenen waterlijst in twee afdeelingen gescheiden top, een paar oude vensters, waarvan een met houten kruiskozijn, luikjes voor de onderhelft en oude beglazing in de bovenhelft. Twaalf oude ankers, waarbij twee wellicht uit het midden der zestiende eeuw (afb. 157, C.), de andere, evenals de gevel, van omstreeks 1600 (afb. 157, B en D—G). Torenstraat.

7. Kraanstraat 8. Pakhuisgevel. Langs den hals vlechtingen, tegen den top Kraanstraat 8.

een op een gebeeldhouwd kopje gedragen pilaster. De vensters ontlast door segment- of korfbogen. Omstreeks 1600.

Haagdijk 80 en 82.

8. Haagdijk 80 en 82. Eenvoudige trapgevels van omstreeks 1600. Die van N°. 80 versierd met drie krulankers. Een achterbouw van dit huis, vertoont op zijde een op balken gedragen, voorspringende verdieping (afb. 163).

Haagdijk 11.

9. Haagdijk 11. Gepleisterde trapgevel van tweemaal zeven treden en top. XVIIa. Vier ankers in lelievorm. Vensters en onderpui gewijzigd.

Afb. 162. Gevel Torenstraat hoek Brugstraat te Breda.

Gr. Markt 61.

10. Groote Markt 61. Gepleisterde trapgevel, versierd met zes kleine krulankers. Het bovenste venster heeft in zijn boogtrommel een zandsteenen, schelpvormige versiering. Overhoeksche toppilaster, gedragen op leeuwenkop. Dit huis zal worden afgebroken voor de ontmanteling van het kerkchoor.

Havermarkt 21.

11. Havermarkt 21 (afb. 164). Hooge onsymmetrische trapgevel, onderverdeeld door vijf geprofileerde waterlijsten. De twee vensters der beide bovenste verdiepingen hebben de oude kozijnen bewaard, met luikjes voor de benedenhelft. De top is geflankeerd door zandsteenen voluten en bekroond met een driehoekig fronton, waarop een bol. In het fries onder het fronton staat: ANNO MVIcLXV. Boven de moderne tweedeelige deur, een met snijwerk versierd bovenlicht, laat-Lodewijk XVI.

Dit huis heeft dienst gedaan als refugiehuis der nonnen van St.-Catharinadal, nadat dezen in 1679 zich voor goed te Oosterhout hadden gevestigd (vgl. blz. 134). Boven eene der deuren in den oostelijken zijgevel bevond zich tot omstreeks 1900 een bas-relief, voor-

stellende: de Verkondiging aan Maria (J. F. CORSTENS, Gids voor Breda en omstreken, blz. 10).

12. Groote Markt 56. Gemoderniseerde gevel. De top heeft langs zijne twee treden zandsteenen zijstukken en is bekroond met een driehoekig fronton, waarop een bol. XVII c. Gr. Markt 56.

13. Zeer eenvoudige trapgevels uit de zeventiende eeuw, sterk gemoderniseerd en veelal gepleisterd, alle met zandsteenen, meest geprofileerde dekplaten op de treden, vindt men: Eenvoudige gevels.

Boschstraat 162 en 123. In dezen laatsten gevel een anker met: [AN]NO 1640.

Karrestraat 14. De achtergevel. In de treden, hoekblokjes. Eenvoudige ankers.

Veemarkt 14 (afb. 165). Driepas in den boogtrommel, masker voor toppilaster. Krulankers (afb. 157, A).

Afb 163. Zij- en achtergevels van het huis Haagdijk 80 te Breda.

Afb. 164. Gevel Havermarkt 21 te Breda.

Keizerstraat 47.

Groote Markt 59. Toppilaster op engelkopje.

Reigerstraat 32.

Waterstraat 7.

14. Eenvoudige zeventiende-eeuwsche arbeiderswoningen: Arbeiderswoningen.

Achterom 19 (afb. 166). Dakvenster met trapgeveltje. Afgebroken in 1908.

Haagdijk 101—115. Oude kruiskozijnen en luikjes.

15. Een zeventiende-eeuwsch zolderluik met overdekte hijschbalk komt nog voor: Hijschbalk.

Bleekstraat (afb. 167).

Het eenige voorbeeld van rijker behandelden berg- en baksteenbouw, min of meer in den trant der Noordhollandsche architectuur uit het begin der zeventiende eeuw, levert het huis Huis van Wijngaerde.

Catharinastraat 9: **HUIS WIJNGAERDE.** Blijkens een gevelsteen met jaartal dagteekent althans de linkerhelft van dit huis van 1614.

Geschiedenis.

Afb. 165. Top Veemarkt 14 te Breda.

Geschiedenis. De monumentale poort, gesteld voor een met een tongewelf overdekte doorgang, die de straat met het achtergelegen erf verbindt, deed ROEST VAN LIMBURG (Het kasteel van Breda, blz. 168) vermoeden, dat het huis zou zijn gesticht als dépendance van het kasteel (om nl. een rechtstreekschen toegang te vormen tot de in het Valkenberg gelegen stallen van het kasteel) door Filips Willem, van wien bekend is, dat hij verschillende erven in de Catharinastraat heeft aangekocht. Het in de boogsteenen en elders voorkomend druiventrosmotief schijnt echter eer erop te wijzen, dat het huis, overeenkomstig zijnen naam, voor het geslacht van Wijngaerde is gebouwd. De in een cartouche voorkomende letters H, E en W, opgevat als Engeland en Holland te beteekenen, hebben aanleiding gegeven tot de meening, dat in dit huis de ratificatie van den vrede van Breda (1667) zou zijn geschied. ROEST toonde echter aan, dat deze in het kasteel plaats had.

In 1667 woonde in dit huis de schepen Anthonius van Buerstede, een bloedverwant van Constantijn Huygens (den jongere), die hier, blijkens zijn dagboek, herhaaldelijk logeerde als hij met den Prins van Oranje te Breda was.

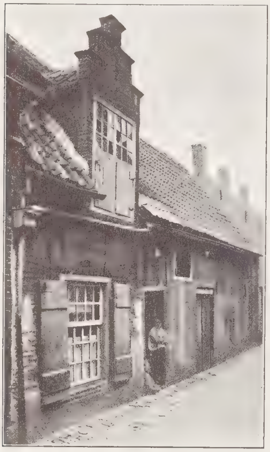

Afb. 166. Afgebroken gevel Achterom 19 te Breda.

Beschrijving.

Beschrijving. De gevel bestaat uit twee gedeelten (zie afb. 168): eene oostelijke helft, met twee verdiepingen, ter breedte van twee, en een westelijke helft, met éene verdieping, ter breedte van vier vensters. Beide helften zijn opgetrokken van helderroode baksteen met banden van zandsteen — doch, naar het schijnt, niet tegelijkertijd, want de verdiepinghoogten verschillen, het metselwerk „laagt" niet, en de banden loopen niet door. De architectonische

Afb. 167. Dakvenster in de Bleekstraat te Breda.

behandeling is in beide deelen dezelfde: de vensters worden ontlast door gemetselde korfbogen met zandsteenen blokken, waarvan het middelste boven ieder venster met een druiventros is versierd. In de oostelijke helft van den gevel bevindt zich de toegang, gevormd door een rondboogpoort (afb. 169), waarboven een zandsteenen

Afb. 168. Voorgevel van het huis van Wijngaerde, Catharinastraat 9 te Breda.

relief: leeuwen die een wapenschild houden, thans zonder heraldische figuren, en gedekt door eenen helm met gestyleerde vlucht en klimmenden, aanzienden leeuw als helmteeken. Een zandsteenen cartouche in de eerste verdieping toont het jaartal 1614, een in de tweede een monogram, gevormd van de letters H, E en W.

De gevel is in 1901 gerestaureerd (Bulletin v. d. Ned. Oudheidk. Bond, II, blz. 199).

Het huis is inwendig geheel gemoderniseerd. Het bevat echter eenen schoorsteen van rood, geaderd marmer (afb. 170), waarvan de boezem is versierd met snijwerk, dat eenen spiegel en eene grisaille omlijst. Lodewijk XIV. Voorts een dergelijken schoorsteen, eenvoudiger.

Poortjes.

Poortjes. 1. Aan de Oude Vest, tusschen de huizen 18 en 19 A, staat een poortje, baksteen, met zandsteenen blokken in den korfboog. Boven een zandsteenen waterlijst, vertoont het een in zandsteen gehouwen wapen. Het schild, gedekt met een helm waarboven een naaktfiguurtje als helmteeken, heeft drie burchten, geplaatst 2 en 1. Onder het schild een schriftrol met de wapenspreuk: EN ATTENDANT en het jaartal 1632.

Afb. 169. Détail van afb. 168.

2. Het huis Nieuwstraat 21 heeft een hardsteenen poortje (afb. 171) in Antwerpschen trant, omstreeks 1630. De in dit poortje aanwezige tweedeelige deur met gesneden bovenlichtversiering, vertoont het karakter van den stijl Lodewijk XVI.

3. Tegen den achtergevel van het huis Catharinastraat 18 staat een hardsteenen poortje (afb. 172), rondbogig, en gedekt door een fronton, in welker rondvenster een marmeren mansbuste is geplaatst. Het poortje is in Antwerpschen trant, van omstreeks 1630.

Gevelsteenen.

Gevelsteenen. 1. Boven een poortje in de Korte Gampelstraat, toegang gevend tot de huizen 4—22, bevindt zich een gevelsteen (afb. 173), met blauw- en geelgekleurde figuren op roodbruinen grond en het opschrift: 16 W. S. 88. De versiering doelt blijkbaar op eene brouwerij.

2. Het huis Achterom 57, vertoont eenen gevelsteen met de voorstelling van een gekroond hart en het opschrift INT G[EKROONDE] HART.

Beeldje.

Beeldje. In den gemoderniseerden gevel van het huis Nieuwstraat 13 is een natuursteenen nisje ingemetseld (afb. 174), waarboven een cartouche met: 1627. Om den rondboog van het nisje staat: S. ANNA ORA P.N. Op een, met een wapen versierde, console staat een sokkel met het voetstuk van een beeldje en daarop een

tweede voetstuk met een onbeholpen gehouwen vrouwenbeeldje (Ceres of Pomona?), blijkbaar daar neêrgezet toen het beeldje der H. Anna, dat in de nis behoorde, was stukgeslagen.

DE LODEWIJKSTIJLEN.

1. Veemarktstraat 23 (afb. 175). Baksteengevel met hardsteenen plint. Gelijkvloers en 2 verdiepingen. Houten kroonlijst, waarboven op consoles gedragen goot. De gevel is vijf traveeën breed. De middelste travee, waarin de deur, is versierd met een gesneden houten omlijsting om de deur en het venster der eerste verdieping. Veemarktstraat 23.

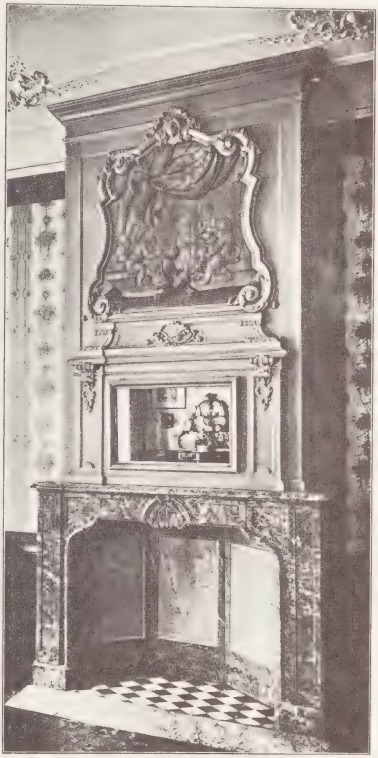

Afb. 170. Schoorsteen in het huis Catharinastraat 9 te Breda.

In den bovendorpel der deur, snijwerk, waarin een schildje met het jaartal 1728. Daarboven, voor het venster der eerste verdieping, een gesmeed ijzeren hekje. De overige traveeën hebben elk boven elkander twee gerekt-langwerpige en een vierkant venster.

Op het zadeldak drie schoorsteenen waarvan de middelste met een omgekeerd-kelkvormige afdekking. Lodewijk XIV. In de meest linksche travee is het benedenvenster door een deur vervangen.

De rechtsche voorkamer had een eenvoudigen schoorsteen en stucplafond, Lodewijk XVI en geschilderd behangsel: bloem- en fruitstukken op witten grond, gemerkt: J. H. Fredriks 1803. In de linksche achterkamer zijn onder het behangsel achtiende-eeuwsche geschilderde nabootsingen van zeventiende-eeuwsche gobelins gevonden. Het huis is in 1909 ingericht tot Hoofdbureau van politie, boven tot museum, en heeft toen deze versieringen verloren (vóór de overdracht aan de Gemeente, verkocht).

2. Veemarkt 24 (afb. 176). Baksteengevel met hardsteenen plint. Gelijkvloers en twee verdiepingen. Houten kroonlijst met op consoles gedragen goot. De gevel, welks onderpui ten deele is gewijzigd, is 3 traveeën breed. Veemarkt 24.

In de rechtsche travee de deur, die, met het daarboven gelegen venster, in een met snijwerk versierde houten omlijsting is gevat. Lodewijk XIV, omstreeks 1730.

Catharina-straat 16.

3. Catharinastraat 16 (afb. 177). Dergelijke gevel, gepleisterd. De gesneden houten omlijsting der middentravee is voortgezet om het bovenste venster. Voor het middenvenster een houten balustrade. Zadeldak met schilden, in plaats van zijgevels. Twee schoorsteenen. Lodewijk XIV, omstreeks 1730.

De gang en het trappenhuis zijn versierd met Lodewijk-XIV-stucwerk (afb. 178 en 179), waarbij allegorische figuren, doelende op handel en nijverheid. De trap heeft een leuning met eenvoudige eiken

Afb. 171. Poortje van het huis Nieuwstraat 21 te Breda.

Afb. 172. Poortje achter het huis Catharinastraat 18 te Breda.

balusters. In de rechtsche voorkamer een schoorsteen en een deurbetimmering, Lodewijk XIV (plaat XXVII).

Tolbrug-straat 15.

4. Tolbrugstraat 15. Deur met ornamentaal snijwerk. Lodewijk XIV.

N. Huizen 22.

5. Nieuwe Huizen 22. Eenvoudige deur met omlijsting, Lodewijk XIV.

Bosch-straat 35.

6. Boschstraat 35 (afb. 180). Baksteengevel met hardsteenen plint. Gelijkvloers en twee verdiepingen. Het huis is zeven traveeën breed. Het heeft een houten kroonlijst met consoles, waarop de goot rust. Tusschen de consoles, festoenen.

Boven de drie middelste traveeën een driehoekig fronton, in welks tympan een omkransd ovaal met het monogram J. C. T., en het opschrift OLYTON 1791. Zadeldak met schilden naar de zijgevels; twee schoorsteenen met omgekeerd kelkvormige, groen- en witgeschilderde, daakjes, waarop windvanen. In de middenste travee zijn de deuren en de twee vensters van een, met eenvoudig snijwerk versierde, houten omlijsting voorzien. De overige traveeën hebben telkens twee langwerpige en een vierkant venster, behalve de meest linksche, in welke het onderste venster een rondboogpoort vertoont. In de aanzetsteenen van den boog: ANNO 1791. De deuren zijn modern. Lodewijk XVI.

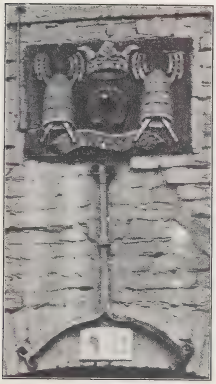

Afb. 173. Gevelsteen in de Korte Gampelstraat te Breda.

Ginnikenstraat 88.

7. Ginnekenstraat 88 (afb. 181). Onsymmetrische baksteengevel met hardsteenen plint. Gelijkvloers en twee verdiepingen. Van de vier traveeën is de linksche, waarin een poort met baksteenen pilasters en houten kroonlijst, breeder dan de andere. In de linksche travee twee deuren in houten omlijsting. In elk der andere traveeën twee rechthoekige vensters en een langwerpig-vierkant boven elkander. Houten kroonlijst, met een goot, die gedragen wordt op consoles. In de vakken daartusschen festoenen. Zadeldak met schilden naar de zijgevels. Midden op het dak een schoorsteen met omgekeerd kelkvormige afdekking, waarop een windwijzer. Lodewijk XVI.

Afb. 174. Beeldje aan het huis Nieuwstraat 11 te Breda.

Haven 4.

8. Haven 4. Dergelijke gevel als de vorige, waarop windvanen in ankervorm. De bovenlichten van de deur (afb. 182) en de poort zijn met snijwerk versierd, in dat der poort een ovaal met anker. Lodewijk XVI.

Het huis bevat een gestuct trappenhuis uit den bouwtijd, in welks zoldering een spiegel is aangebracht. De trap heeft een rijk gesneden balustrade. In de voorkamer

waren tot 1906 geschilderde behangsels, landschappen, gemerkt J. H. Fredriks 1789. Een rijk gesneden dubbele deur (afb. 183), waarboven een grauwtje van Fredriks, is nog aanwezig, evenals een eenvoudige schoorsteen en stucplafond.

Gr. Markt 25. 9. Groote Markt 25. De benedenachterkamer van dit huis heeft een grootendeels goed-bewaarde, eenvoudige betimmering (zie afb. 184) en geschilderde behangsels, landschappen. Lodewijk XVI.

Afb. 175. Gevel Veemarktstraat 23 te Breda, thans politiebureau en museum.

Veemarkt. 10. Veemarkt 4. Gevel in den trant der vorige, doch eenvoudiger. Vijf traveëen breed, in de middelste de deur, in eene, met eenig snijwerk versierde houten omlijsting. Zadeldak met schilden en twee schoorsteenen. Lodewijk XVI.

Nieuwstraat 15. 11. Nieuwstraat 15. Houten omlijsting eener deur met bovenlicht (afb. 185). Lodewijk XVI.

Catharinastraat 89. 12. Catharinastraat 89. Dit huis heeft een oude deuromlijsting en deur bewaard, waarvan het halfrond bovenlicht met snijwerk (een lauwertak) is versierd. Lodewijk XVI.

HET KEIZERRIJK EN LATER.

Nieuwstraat 25. 1. Nieuwstraat 25. Huis van vijf traveëen breed. In iedere travee boven elkander twee rechthoekige en een vierkant venster, in de middelste een rondbogige deur tusschen twee Korinthische zuilen, die een hoofdgestel dragen. XIX b. De deur is modern.

Ginnikenstraat 2. 2. Ginnikenstraat 2. Gepleisterde gevel, gelijkvloers, en twee verdiepingen hoog, vijf vensters breed. In de middelste travee zijn de deur en het rechthoekig venster daarboven in een eenvoudige omlijsting gevat; het ongeveer vierkante

PLAAT XXVII.

Kamer in het huis Catharinastraat 16 te Breda.

venster der tweede verdieping is van een eenvoudig ijzeren hekje voorzien. De andere traveeën hebben gelijkvloers en in de eerste verdieping een rechthoekig, in de tweede verdieping een ongeveer vierkant venster. De bovenlichten der rechthoekige vensters hebben een waaiervormige versiering. De gevel wordt afgesloten door een hoofdgestel met op modillons gedragen, overstekende kroonlijst. XIX b.

Nieuwstraat.

3. De huizen Nieuwstraat 2, 7 en 13 bezitten eenvoudig-versierde deuren en vensters van omstreeks 1830. In denzelfden geest zijn de huizen: Nieuwe Huizen 2 en 57.

Veemarktstraat.

4. Veemarktstraat 17 en 19. Twee eenvoudige gevels: gelijkvloers, verdieping en top met ingezwenkten omtrek, gedekt door een driehoekig fronton. Tusschen en op de zijden der toppen zijn suikervazen geplaatst. Van het huis N°. 17 is de onderpui gemoderniseerd. XIX b.

Afb. 176. Deur, Veemarkt 24 te Breda.

MUSEUM. GILDEVOORWERPEN.

Museum.

Het „stedelijk **MUSEUM** voor geschiedenis en oudheidkunde", gevestigd boven het hoofdbureau van politie, Veemarktstraat 23, is in 1903 opgericht, en wordt in stand gehouden door eene vereeniging, welker bestuursleden worden benoemd door het Gemeentebestuur, op voordracht van de algemeene vergadering der leden. De voorwerpen, welke het museum bevat, zijn eigendom der Gemeente, die de lokalen beschikbaar stelt.

Conservator is de Gemeente-architect, de heer E. P. J. de Wolf. Er bestaat een geschreven inventaris.

Het museum bezit o. a. de volgende voorwerpen:

Beeldhouwwerk. Christuskop, profiel naar rechts, bas-relief van gebakken aarde, gepolychromeerd, hoog: 0,39 M. Begin XVI. In den grond gevonden op het voormalig kerkhof bij de Groote kerk. Christuskop.

Laat-gothisch steenen kruis, afkomstig van de voormalige Markendaalsche kerk (zie blz. 152 v.). Kruis.

Hoofdgestel.

Kalksteenen hoofdgestel; eenvoudig geprofileerde architraaf, het fries versierd, in het midden, met een afbeelding van Adam en Eva, elk vergezeld door een als faun voorgestelden duivel, en aan weerszijden daarvan met fraaie bladranken. De kroonlijst ontbreekt. Lang: 1,80 M., hoog: 0,32 M. Omstreeks 1550. Afkomstig van een afgebroken gevel aan de Oude Vest.

Gevelsteenen.

Verschillende gevelsteenen, XVII en XVIII.

Trap.

Gedeelte van den boom met balustrade eener trap en twee langwerpige paneelen, alles versierd met fraai snijwerk. Lodewijk XIV. Afkomstig uit een huis in de Eindstraat (thans Gemeenteschool).

Afb. 177. Gevel, Catharinastraat 16 te Breda.

Dessus de porte.

Twee met opengewerkt ornament en een wapen besneden opzetstukken van deuren (?), Lodewijk XV. Afkomstig uit de lokalen van het St.-Jorisgilde boven de voormalige vleeschhal (zie blz. 163).

Cartouches.

Twee gesneden houten cartouches met wapens, afkomstig van de vierschaar in het Raadhuis (zie blz. 159).

Schilderijen. Fragment der schilderij: het H. Sacrament van Nieuwervaart (zie blz. 143 v.).

Portretten.

Elf portretten op paneel, van ongeveer gelijke grootte (hoog: 0,465 M., breed: 0,34 M.) van Bredasche burgemeesters en kapiteins der schutterij, die in 1598—99 in bediening waren. Zij stellen voor: Jacobus Abrahams, Jacob Boghen, Jan Matthijssen Dyrven, Jochem Gillis, Hendrik van den Hagen, Christoffel van Campen, Jhr. Willem Martini (burgemeester van 1592—1596), Dionys Piggen, Job Wynants en twee onbekenden.

Intocht in Breda.

Schilderij op paneel, hoog: 0,40 M., breed 0,595 M., voorstellende een intocht van troepen (van Spinola?) in Breda, XVII b.

Muurkastje.

Meubelen en lederwerk. Muurkastje, op het deurtje versierd met

Afb. 178. Stucplafond in het trappenhuis Catharinastraat 16 te Breda.

Renaissance-snijwerk en op de zijden met een eenvoudigen intarsiarand. Hoog: 0,94, breed: 0,73, diep 0,30 M. XVI d. Afkomstig uit het Raadhuis.

Archiefkist. Rechthoekige eiken archiefkist, z. g. „comptoirke", van het Algemeen Armbestuur, versierd met een geschilderd stadswapen, opschriften en het jaartal 1614. Hoog: 0,505 M., breed: 0,56 M., diep: 0,40 M.

Tafel. Eenvoudige eiken tafel met twee laden, op vier balusterpooten, van onderen verbonden door regels. Hoog: 0,738 M.; het blad is lang: 1,845 M. en breed: 0,952 M. XVII A. Afkomstig van het Raadhuis te Prinsenhage.

Stoelen. Twee stoelen met eenvoudig gesneden rug en pooten. Lodewijk XIV.

Twee stoelen en een armstoel met gebogen rug en pooten. Lodewijk XV. Op de zitting geborduurd: BARONIE VAN BREDA en het wapen der stad. Afkomstig van het Raadhuis.

Kistje. Kistje met gebogen deksel, overtrokken met leder, waarin gesneden laat-gothisch ornament en opschriften in gothische minuskels, waarvan leesbaar: DEUS. Eind XV. Volgens den inventaris vermoedelijk het foudraal eener kelk.

Munten. **Goud- en zilverwerk.** Eenige gebruiksvoorwerpen van weinig belang. Eene verzameling munten en penningen.

Kruisen. **IJzer-, koper- en tinwerk.** Twee gesmeed ijzeren kruisen, XV of XVI, afkomstig van de Waalsche kerk te Breda (zie blz. 126), en de Hervormde kerk te Dongen (zie blz. 212).

Klopper. Gesmeed ijzeren deurklopper, afkomstig van het klooster der Zwarte zusters (zie blz. 154).

Klok. Een in brons gegoten klok, middellijn: 0,415 M., met het opschrift: PASCHASIUM MELLIAERT ME FUDIT BREDA 1695, in Romeinsche

Afb. 179. Stucpaneel in de gang van het huis Catharinastraat 16 te Breda.

kapitalen, en versierd met het wapen van den schepen Gosuin van Bernaige.

Vijzels. Drie bronzen vijzels, waarvan twee met opschriften in Romeinsche kapitalen. De

Afb. 180. Gevel van het huis Boschstraat 35 te Breda.

eene, hoog: 0,143, middellijn 0,18 M., geeft te lezen: IAN BURGERHUYS 1609, de andere, hoog 0,345, middellijn 0,454 M.: CIPRIANUS CRANS IANSZ. AMSTELODAMI ME FECIT 1749.

Twee fraaie tinnen wijnkannen, hoog: 0,53 M. XV of XVI. Afkomstig van het Raadhuis. Wijnkannen.

Ceramiek en glaswerk. Eenige haardsteenen van gebakken aarde. XVI en XVII. Haardsteenen.

Eenige onbeduidende, versierde glazen.

Textiele kunst. Een zijden lapje, als gildeproefstuk geinventariseerd (indien het dit inderdaad is, van eenig belang als blijk van het bestaan van patroonweverij te Breda), dat op een grond van rood satijn, in wit, blauw, bruin en zwart keper eene voorstelling te zien geeft (zeer onbeholpen geteekend) van de verkondiging aan de herders in weinige figuren, met opschriften. Ingeweven: P. L. 1768. Weefsel.

Wapens. Een klein kanon, gelijk aan de in het Raadhuis bewaarde (zie blz. 159). Kanon.

Eenige oude stoot-, slag- en vuurwapens en uniformen. Wapens.

Historische voorwerpen. Roer van het Bredaasch turfschip (afgebeeld bij ROEST, Het kasteel van Breda, blz. 118). Roer van het turfschip.

In been gesneden boogschutters-armbedekking, waarop gegraveerd eene voorstelling der marteling van den H. Sebastiaan en het jaartal 1603, omgeven door ornament. Volgens overlevering gebruikt door Prins Maurits. Armbedekking.

Afb. 181. Ginnekenstraat 88 te Breda.

Eene verzameling lakenstempels. Lakenstempels.

Houten model van den toren der Groote kerk (zie blz. 67). Het bovenstuk van dit model, indertijd door de Gemeente aan het Nederlandsch museum te Amsterdam in bruikleen gegeven, is, nadat het onderstuk op den zolder van het Raadhuis was teruggevonden, in 1904 weder te Breda teruggekomen. Model toren.

Eene verzameling kaarten, prenten, teekeningen en foto's, betrekking hebbende op de geschiedenis en de topografie der stad, en eenige andere historieprenten. Prenten.

Gilde-voorwerpen.

Zeden en gewoonten. Verschillende voorwerpen, als vanen, draagteekens, enz., afkomstig van, of herinnerende aan, de Bredasche gilden, o. a. ook een ruitvormig, eiken bord, cartouche, waarin wapens gesneden, van het St.-Sebastiaansgilde en afkomstig uit de Groote kerk. XVI.

Rechtspleging.

Eenige voorwerpen, gebruikt bij de lijfstraffelijke rechtspleging, o. a. hand- en voetboeien (afkomstig uit Bergen op Zoom) en de ijzeren beugels en kettingen, waarmede een veroordeelde aan de kaak werd vastgesloten.

Beulszwaard van 1792.

Etnographica.

Ethnographica.

Afb. 182. Deur, Haven 4 te Breda.

Draagteeken St.-Jorisgilde.

GILDEVOORWERPEN. In het Nederlandsch museum te Amsterdam, bevindt zich een verguld zilveren draagteeken van het St.-Joris- of Voetbooggilde te Breda (Catalogus van het goud- en zilverwerk, N°. 27). Het heeft den vorm van een ovaal medaillon, hoog 0,072 M. Binnen een opstaande lijst, versierd met de wapentjes van Breda en Nassau-Vianden, is op een blank gepolijsten achtergrond, en ronde bosse, de figuur aangebracht van St. Joris, den draak vertredend. Eind XV.

Het voorwerp werd aangekocht in 1897 op de veiling Heberle te Keulen, uit de nalatenschap van Consul Becker (Catalogus Nr. 184). Het was toen met twee kettinkjes bevestigd aan een gedeeltelijk vergulden, zilveren hanger, midden XVI, waaraan mede een kristallen cylindertje hing, dat een palmhouten miniatuursnijwerk met twaalf voorstellingen uit het lijden van Jezus omsloot. Hanger en draagteeken waren tezamen 0,21 M. lang. Het geheel is uitvoerig beschreven en afgebeeld in Taxandria, VIII, blz. 199 vv., het medaillon bij A. PIT, Het goud- en zilverwerk in het Nederlandsch museum, Nr. 19, en plaat VI.

Schilderij Schoenmakersgild.

In parculier bezit te Breda, bevindt zich een schilderij afkomstig van het schoenmakersgild. Zij is op doek, hoog: 1,105, breed 1,42 M., en geeft de heiligen Crispinus en Crispinianus te zien, geplaatst aan weerszijden van een middenstuk,

bestaande uit twee kaplaarzen en het wapen van Breda. De schilderij draagt het opschrift: DE HEER IOHAN FRANCOIS DE RAET VAN KERCKUM OVERDEKEN VAN SCHOENMAKR. EN LOOYERSGILDE PEETER POTTERS EN IOHANNES VAN DULMEN DEKENS 1702.

Afb. 183. Kamerdeur, Haven 4 te Breda.

CHAAM.

Naam. **Naam.** Zie VAN DER AA, blz. 202.

Wapen. **Wapen.** Het wapen dezer gemeente bestaat uit een veld van lazuur, beladen met drie kammen van goud, geplaatst 2 en 1. Het schild wordt gehouden door twee staande vogels van goud, en is gedekt door een kroon van goud met parels van zilver. Afgebeeld bij D'ABLAING VAN GIESSENBURG (Noord-Brabant, plaat 2, Nr. 28). Bij VAN GOOR (blz. 372) is het schild van goud met drie kammen van sabel, terwijl de supports en de kroon ontbreken.

Afb. 184. Dubbele deur, Groote Markt 25 te Breda.

Geschiedenis. **Geschiedenis.** In 1243 gaf Godfried van Breda, „de landtbouwing" van Chaam aan zekeren Willem, „brenger van den brief", tegen een jaarlijksche vergoeding in erfpacht, onder voorwaarde, dat deze Willem Godfried en zijne nakomelingen zou bijstaan: in den krijg, wanneer hij zijne dochter ten huwelijk gaf, en als hij gevangen genomen mocht worden (VAN GOOR, blz. 375. Vgl. KLEYN, blz. 75).

KERKEN.

Ned. Herv. Kerk. 1. De **NED. HERVORMDE KERK,** gewijd aan den H. Antonius Abt, is in eigendom en onderhoud bij de Ned. Hervormde Gemeente; de toren behoort aan de burgerlijke Gemeente.

Geschiedenis. **Geschiedenis.** De kapel te Chaam, waarin in 1426 een Zondagsche mis werd gesticht (Taxandria, IX, blz. 308), was dochter der kerk van Alfen. Zij is in 1463 tot parochiekerk verheven en werd bediend door Norbertijnen van de Abdij Tongerloo (KRÜGER, III, blz. 214). In 1643 werd de kerk door de Protestanten in bezit genomen (a.v.). Blijkens eene in 1644 afgelegde verklaring was zij „door de belegeringe van Breda off ander troubelen van den oirlogh nooit afgebrant". Zij werd toen beschreven als „een cleyne cruyskerk, hebbende styfte door de affhangen (zijbeuken), die geheel eng sijn" (SASSEN, Tijdschrift, II, kol. 152). Blijkens de verhandelingen van de vergadering der classis Breda op

PLAAT XXVIII.

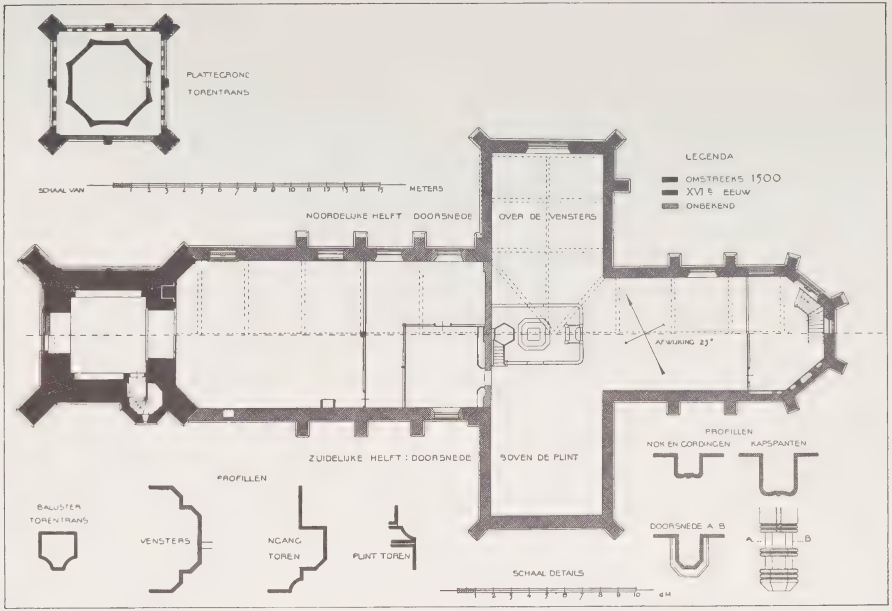

Plattegrond en détails der Ned. Herv. Kerk te Chaam.

Preekstoel der Ned. Herv. kerk te Chaam.

31 Mei 1652 (HABETS, II, blz. 492 v.), waren er toen in de kerk, „noch eenige vestigien des pausdoms", over welker verwijdering men nader orde vanwege Zijne Hoogheid (den stadhouder) wachtte, „alzoo ze doch meest geschent ende wech genomen sijn". Een pastorie bestond niet, de pastoor woonde vroeger in een aan de armen behoorend huis, dat sedert verhuurd werd. Van de „roomsche ornamenten" der kerk werd een kroon vermist, overigens was men overeengekomen, „dat de papisten zouden betaelen de oncosten van het maecken van den thuyn (doophek) in de kercke ende sy in de plaatse van dien souden houden de ornamenten die der noch waren".

Herstellingen. In 1815 is „aan het inwendige der kerk eenige verandering toegebragt en werd zij door vrijwillige bijdragen van een orgel voorzien" (VAN DER AA, blz. 203). In 1836 gaf de Regeering ƒ600.— „tot vergoeding van schade aan het kerkgebouw en toren veroorzaakt door het gebruik, dat het leger te velde daarvan gemaakt heeft" (HERMANS, Mengelwerk, I, blz. 336). De preekstoel werd toen verplaatst, de oude banken werden verschikt en nieuwe bijgemaakt en in 1844 is de kerk „wederom aanmerkelijk verbeterd" met een Koninklijke bijdrage van ƒ300.— (VAN DER AA, blz. 203). In 1894 zijn de dakruiter en de transeptgevels hersteld.

Afb. 185. Deur, Nieuwstraat 15 te Breda.

Ligging.

Ligging. De kerk ligt vrij, op een grasveld, omgeven door een haag en, om het choor, door een slootje. Zij is georiënteerd met eene afwijking naar het zuiden van 25°.

Beschrijving. Plattegrond.

Beschrijving. Plattegrond (plaat XXVIII). De kerk bestaat uit eenen westtoren van 7,50 M. in het vierkant, en een schip met transept en choor. Bij de oostelijke der overhoeksche beeren van den toren sluiten de wanden van het schip aan, dat, binnenwerks, 8,30 M. breed is en vijf traveeën telt. Het schip is verbonden aan een, binnenwerks, 20,30 M. breed en 6,30 M. diep dwarspand, geopend op het choor, dat 6,30 M. breed is en bestaat uit drie traveeën, gesloten met drie zijden van eenen achthoek. De diepte der kerk, zonder den toren, bedraagt 36,40 M. Alleen kruispand en choor zijn als kerk in gebruik. In het schip, door een muur van het dwarspand gescheiden, is een vertrek afgeschut; overigens dient het als bergruimte. Ook de laatste travee en de sluiting van het choor, met een schot van de kerk gescheiden, zijn ingericht als afzonderlijk vertrek, waarboven de orgelzolder.

Uitwendig. Toren.

Uitwendig. De **toren** is opgetrokken van baksteen (formaat: 0,22 × 0,11 × 0,05 M.; 10 lagen: 0,59 M.) in kruisverband, met spaarzame toepassing van bergsteen.

Hij heeft vier door waterlijsten gescheiden, vierkante geledingen en een laag

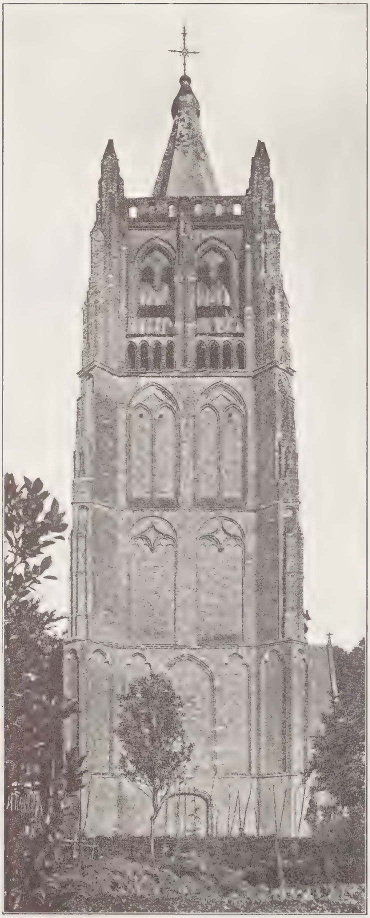

Afb. 186. Toren te Chaam uit het westen.

achtkant, gedekt met een lage spits, welker acht zijden hol zijn gemetseld en die wordt bekroond door een gemetselde, ronde peer, waarop een ijzeren leliekruis met haan. De rijkontwikkelde, overhoeksche beeren, die den toren schragen, zijn bekroond met pinakels, waartusschen een gemetselde borstwering is gesteld, gevormd door een rij van boogjes.

De onderste geleding heeft aan den westkant (afb. 186) in hare benedenhelft een korfbogige poort en daarboven drie spaarvelden, waarvan het middelste, breeder dan de andere, vroeger een venster was. Aan den oostkant staat deze geleding door een, tot hare volle hoogte opgaanden, spitsboog in verbinding met de kerk, en in hare beide zijwanden vertoont zij drie spaarvelden. De tweede geleding heeft in elken wand twee spaarvelden, gedekt met door hangboogjes en traceerwerk gevulde rondbogen en de derde vertoont twee tweedeelige spitsbogige spaarvelden in iedere zijde. Aan den noordkant echter is het westelijk spaarveld, ongeveer op de helft zijner hoogte, voorzien van een cirkelvormig veld, dat den middenstijl onderbreekt en gediend schijnt te hebben voor de plaatsing van een wijzerbord (zie afb. 187). De derde geleding draagt een uit gemetselde boogjes gevormde borstwering, ingesloten tusschen de contreforten en een tusschenbeer, die geplaatst is tegen een dam, welke de twee tweedeelige spitsbogige galmgaten scheidt, waarmede de vierde geleding in elk zijner wanden is doorbroken.

Tegen den zuidoosthoek van den toren (zie afb. 188) staat een traptoren, uit achtkant overgaand in een zestienhoek en daarboven naar rond, gedekt met een kegelvormige, gemetselde spits, om welke de borstwering der derde geleding rondgaat, en die bekroond is met een peer, waarop een zandsteenen kruis. Aan den toren is bergsteen gebezigd: als afdekking der plint, versnijdingen en bekroningen der beeren, voorts aan de kraagsteenen en haken (redents) der onderste boogvelden en, spaarzaam, als kantblokjes in de tusschenbeeren der vierde geleding.

Muren. Schip.

De **muren** der kerk, die vermoedelijk gebouwd is ter vervanging eener oudere, na de voltooiing van den toren, zijn opgetrokken van baksteen (formaat als bij den toren, doch 10 lagen: 0,69 M.), in slordig kruisverband. Zij zijn versterkt met éëns versneden beeren, waarvan die tusschen de eerste en tweede travee aan noord- en zuidkant ontbreken. De spitsboogvensters vertoonen eenvoudig geprofileerde dagkanten en missen thans hare traceeringen. In de vierde travee is aan den noordkant een latere ingang aangebracht. De transepten hebben blinde zijmuren. In hunne met overhoeksche beeren versterkte gevels, welker toppen zijn afgedekt met een rollaag, en bekroond met een kruisbloem (beide van 1894), hebben zij een groot, thans ééndeelig spitsboogvenster. Tegen den oostelijken wand van het zuider transept schijnt vroeger eene sacristie te hebben gestaan, blijkens de moeten van een lessenaardak en een deur, zichtbaar in den aansluitenden choorwand.

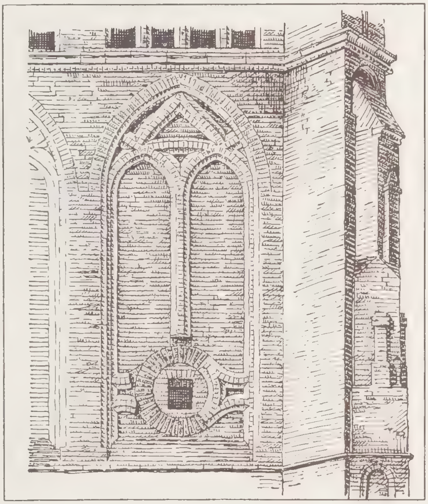

Afb. 187. Détail van den noordwand van den toren te Chaam.

Dwarspand en choor.

De vensters van het choor zijn meest gedicht. Op den makelaar staat een gesmeed ijzeren kruis, begin XVI.

De kerk is gedekt door met leien belegde zadeldaken, waarop boven de viering een (vernieuwde) dakruiter staat.

Inwendig. Toren.

Inwendig. De **toren** wordt bestegen langs een trap, gemetseld in den traptoren. Boven iedere geleding heeft de toren een houten vloer. Boven de eerste

geleding zijn echter inkassingen van een kruisgewelf bewaard. Het achtkant wordt gedragen op eikenhouten balken. In de vierde geleiding hangen in houten stoelen twee klokken (zie onder).

Kerk.

Kerk. De wanden zijn gepleisterd. In eenige vakken van het choor vertoonen zij met korfbogen gedekte spaarnissen. Onder de vensters in den zuidelijken veelhoekswand is een breede spitsboognis (piscina?), door twee smallere geflankeerd.

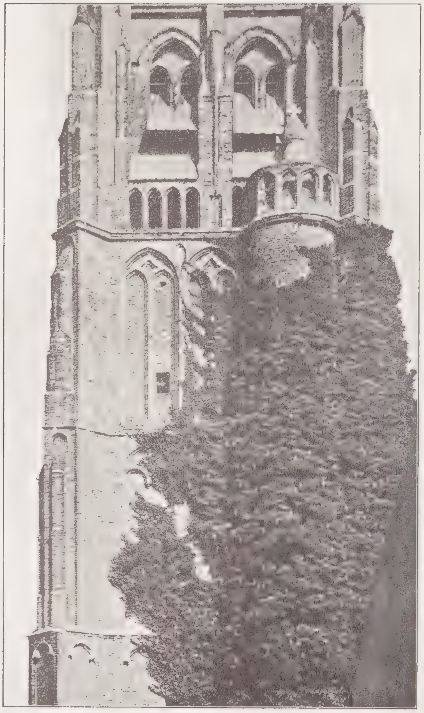

Afb. 188. Toren te Chaam uit het zuiden.

De vensters hebben houten ramen. De kerk is geheel gedekt met een spitsbogig houten tongewelf, waarvan de schinkels aan hunne tegen de muur gestelde uiteinden eenvoudig zijn versierd. Waar de nok en de vier gordingen de schinkels snijden, zijn gesneden rosetten aangebracht.

In het als kerk gebezigd deel is de vloer belegd met moderne marmertegels.

Dateering. Toren.

Dateering. De toren vertoont de laat-gothische vormen van omstreeks 1500. Daar hij echter groote overeenkomst heeft met den in 1559 voltooiden toren van Alfen (zie blz. 8), alleen in de profileering een iets ouder karakter aanwijst, kan hij zeer goed dagteekenen van omstreeks 1530.

Kerk.

De kerk is, blijkens hare aansluiting bij de contreforten van den toren, gebouwd nadat deze voltooid was, dus in den loop der zestiende eeuw. Dat zij in 1644 als driebeukig werd beschreven (zie blz. 200) moet het gevolg eener vergissing zijn. Blijkens de aangehaalde verhandelingen der classicale vergadering van 1652 stond toen nog de oude, oorspronkelijk-Katholieke kerk en het is niet aannemelijk, dat het tegenwoordige, nog geheel gothische gebouw, dat

bovendien veel te groot is voor de kleine Protestantsche gemeente van Chaam, eerst na dat jaar zou zijn gesticht.

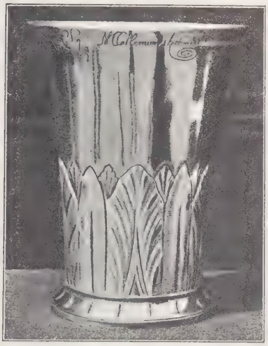

Afb. 189. Zilveren avondmaalbeker te Chaam.

De kerk bezit de volgende oude **meubelen** en **voorwerpen:** Meubelen. Preekstoel.

Een eiken preekstoel, omgeven door een modern (?) doophek, waarbinnen ook het doopbekken staat. Deze preekstoel (plaat XXIX) heeft een op balustervoet gedragen zeskante kuip, waarvan de stijlen met snijwerk zijn versierd, de paneelen met een cherubkopje. Het rugstuk draagt een zeskant klankbord. XVII B.

Het koperen doopbekken, geslagen kom en deksel, op vier met cherubs versierde, gebogen voeten, staat op een gemarmerd houten voetstuk, dat met allegorisch snijwerk is versierd. XVIII d. Doopbekken.

Afb. 190. S. Antonius Abt. Houten beeld in de R. K. Kerk te Chaam.

De boog tusschen de kerk en den toren is gedicht met een houten schot, waarop geschilderd: psalm 84, in een ornamentrand, en het jaartal 1712. Schildering.

Twee lage geschilderde banken. XVII. Banken.

Drie hardsteenen zerken met opschriften in gothische minuskels en wapens. Als sterfjaren worden erop vermeld: 1503, 1508, 1545 en 1551. De zerken zijn beschreven (met onvolledige en ten deele onjuiste wedergave der opschriften) in Taxandria, VII, blz. 233 v. Zerken.

Aan den preekstoel een koperen lezenaar en arm voor zandlooper, beide XVII b. Lezenaars. Zandlooper.

Koperen voorlezers-lezenaar met het jaartal 1786.

Twee zilveren bekers (afb. 189), om de benedenhelft versierd met acanthusbladeren en om den boord voorzien van het gegraveerde opschrift: „DESE BEKERS SIJN GEMAAKT UYT DE PENGN DER DIACONIE-ARMEN TOT GILZE AN. 1778 TENTIJDEN VAN W. A. VINMAN PREDIKANT C. LIPSEN, M. C. COLLEMANS, KERKEN RAEDSLEDEN TE GILZE. Merken: Breda, B, ster en onleesbaar. Avondmaal-zilver.

Een eenvoudig zilveren blad uit 1788, met dezelfde merken.

Twee gladde bekers, een wijnkan en een bord van tin, XVII of XVIII. Tin.

Klokken.

In den toren hangen twee klokken:

1. Klok van 0,48 M. middellijn met het opschrift: LEDEVAERT ES MIINE NAME MIIN LUUT SI GODE BEQUAME MCCCXCII, in gothische minuskels.

2. Klok van 0,87 M. middellijn, met het opschrift: DE HEER FLORIS VAN GILS SCHOUT ETC. VAN A. B. C. ALEXIUS ET PETRUS PETIT ME FUDERUNT ANNO 1763, in Romeinsche kapitalen.

R. K. Kerk.

2. De **R. K. KERK** van den H. Antonius Abt, gebouwd met een rijkssubsidie van *f* 6000.—, in waterstaatsstijl, en 12 Juli 1842 gewijd (KRÜGER, III, blz. 315), bezit o. a. de volgende oude **kunstvoorwerpen:**

Beeld.

Een houten beeld van den H. Antonius Abt (afb. 190), met latere polychromie en vernieuwde rechterhand. XVI. Hoog 0.905 M.

Schilderij.

Een altaarstuk, schilderij op doek, voorstellende de H. Drieëenheid vereerd door heiligen in het kleed der Norbertijnen. XVII B. Hoog 2,46, breed 1,80 M.

Biecht- en preekstoelen.

Twee biechtstoelen en een preekstoel, kwistig met snijwerk en beelden versierd. Antwerpsche school, XIX b.

Kelk.

Een zilveren kelk met laat-gothischen voet en latere cuppa. De zeslobbige voet is versierd met een gegraveerde voorstelling der kruisiging. XVI a. Hoog: 0,205 M.

Kandelaars.

Twee gegoten bronzen kandelaars, met randen, op drie klauwtjes rustenden voet en balustervormigen stam. Omstreeks 1600. Hoog: 0,21 M.

Vier geslagen koperen kandelaars met driekanten voet en balustervormigen, met acanthusloof versierden stam. Lodewijk XIV. Hoog: 0,73 M.

DONGEN.

Naam. Zie VAN DER AA, blz. 182.

Wapen. Het wapen dezer gemeente bestaat uit een veld van lazuur met twee dubbel-getinneerde fazen van goud. Afgebeeld bij D'ABLAING VAN GIESSENBURG (Noord-Brabant, plaat 3, Nr. 37). Bij VAN GOOR (blz. 362) is het veld van keel en zijn de fazen van zilver. Naam. Wapen.

Geschiedenis. Onder de getuigen, die den in 992 door Hilsondis gegeven schenkingsbrief onderteekenden, komt ook voor een Franco de Dungha. HABETS (I, blz. XXXV) heeft echter aangetoond, dat de onderteekeningen later, vermoedelijk vóór 1219, aan het stuk zijn toegevoegd. Geschiedenis.

Over de heeren, die sedert 1281 de heerlijkheid hebben bezeten, tot zij in 1513 werd verbeurd verklaard ten behoeve van Hendrik III van Nassau, zie VAN GOOR, blz. 363 en vgl. Taxandria, XI, blz. 44 en 82.

In 1565 verkreeg Willem I van de regeerders van 's-Gravenmoer vergunning tot het graven eener vaart uit zijne onder Dongen gelegen moeren „tot aan des kloosters van Emsteynsleije [1]) ende van daer deur sGravenmoers-vaart" (VAN DER AA, blz. 183).

Tijdens den tachtigjarigen oorlog schijnt het dorp veel te hebben geleden, en in 1672, toen de Baronie van Breda zich onmachtig verklaarde eene haar door de Franschen opgelegde schatting op te brengen, is het in brand gestoken, tengevolge waarvan nog thans in de nabijheid der kerk slechts weinig huizen staan (KRÜGER, III, blz. 324, n. a.).

DONGEN.

KERKEN.

1. De **NED. HERVORMDE KERK,** gewijd aan den H. Laurentius, is in eigendom en onderhoud bij de Ned. Hervormde Gemeente, de toren behoort aan de burgerlijke Gemeente. Ned. Herv. Kerk.

Geschiedenis. Wanneer te Dongen eene kerk gesticht of eene parochie werd opgericht, is onbekend. Een pastoor van Dongen wordt vermeld in 1449 (Taxandria, IV, blz. 128). De kerk schijnt in den tachtigjarigen oorlog zeer te hebben geleden, want in 1642 vroeg en verkreeg de gemeente Dongen vrijdom der Maastollen voor den aanvoer van materialen „nodich tot opbouwinghe van hunne kercke aldaar", nl. voor 120,000 leien, 2000 ponden lei- en 4000 ponden andere timmernagelen, 50,000 ponden ijzer, 10,000 steenen om te plaveien en 150 mudden kalk" (KRÜGER, III, blz. 324, n.). Geschiedenis.

In 1644 verklaarden twee timmerlieden en een metselaar, allen te Dongen gevestigd, „dat de kerk van Dongen tsedert het jaer XVIc veertich voorleden is volmaekt, ende het dack oft de cappe vant nieuwe werck gemaekt met gebonden werck off doorgaende balken ende gebonden werck is getimmert" (SASSEN, Tijdschrift, II, kol. 150).

In 1644 werd de kerk door de Hervormden in bezit genomen (KRÜGER, III, blz. 325).

Ligging. De kerk ligt vrij op een verhoogd terrein, omgeven door het kerkhof; zij is georienteerd met eene afwijking naar het zuiden van $16^1/_2°$. Ligging.

Beschrijving. Plattegrond (zie plaat XXX). De kerk bestaat uit een westtoren van, buitenwerks, 7,20 M. in het vierkant, een driebeukig schip, dwarspand en choor. Beschrijving. Plattegrond.

---

[1]) Over het klooster Eemstein, omstreeks 1380 gesticht bij Dordrecht en na den St.-Elisabethsvloed overgebracht naar Zwijndrecht, zie RÖMER, Geschiedkundig overzigt van de kloosters en abdijen in Holland en Zeeland, I, blz. 148 v. en 329 vv.

Bij de oostelijke der overhoeksche beeren van den toren sluiten de westgevels aan der zijschepen van het door zuilen in drie beuken verdeelde, vijf traveeën diepe schip, dat thans door een Brabantschen muur gescheiden is van het buiten de zijbeuken reikend dwarspand, hetwelk verbonden is aan een choor, bestaande uit drie traveeën, gesloten met drie zijden van eenen achthoek.

Afmetingen.

Afmetingen. De kerk is, zonder den toren, binnenwerks 43,75 M. lang.

Afb. 191. Ned. Herv. Kerk te Dongen uit het noordoosten.

Hare breedte bedraagt in het schip 16,20 M., waarvan 8,30 M. voor het middenschip (binnen de muren), in het transept 27,75 en in het choor 8,40 M. De westelijke travee van het schip, van hart tot hart der zuilen gemeten, is 4,10 M. diep, de diepte der overige traveeën bedraagt 4,95 M., die van het transept 6,35 M. De middellijn der zuilen is 0,90 M. De hoogte der kerk bedraagt tot den nok van het dak 20,85 M.; inwendig tot den nok van het oorspronkelijke tongewelf 17,05 M.; tot de kruin van de tegenwoordige zoldering van het middenschip 12,45 M.; terwijl de onderkant van het vlakke plafond der zijbeuken 8,65 M. boven den vloer ligt en de bogen, die de zijbeuken met het transept verbinden 7,55 M. hoog zijn.

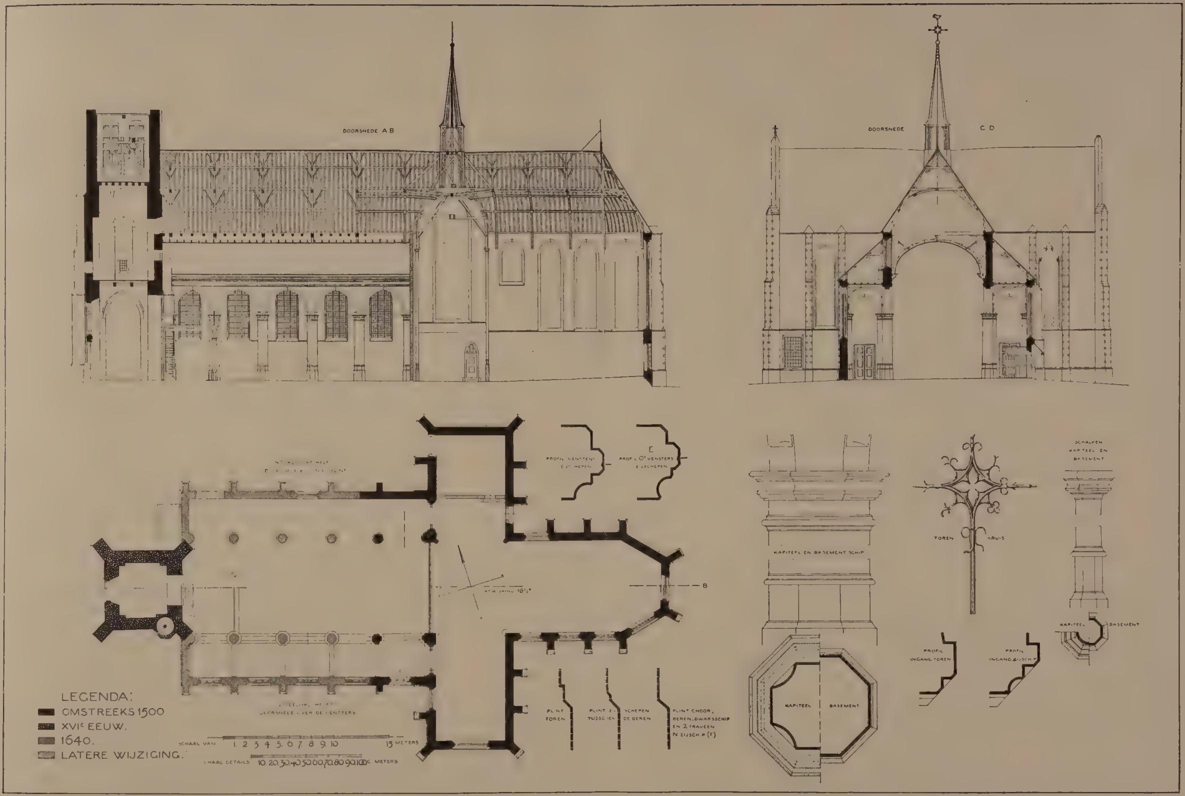

Plattegrond en doorsneden der Ned. Herv. kerk te Dongen.

Uitwendig. De **toren** (zie afb. 191 en 192), opgetrokken van bruinroode baksteen (formaat 0,22 × 0,105 × 0,052 : 10 lagen 0,64 M.) in staand verband, is versterkt door overhoeksche beeren, die te niet loopen tegen zijne derde geleding. Hij is door gemetselde waterlijsten verdeeld in drie geledingen en wordt gedekt door een van vier- tot achtkant ingesnoerde spits, waarvan de bovenhelft ontbreekt. Uitwendig. Toren.

Afb. 192. Ned. Herv. Kerk te Dongen uit het zuidwesten.

De onderste geleding, die door eenen, tot hare volle hoogte opgaanden, boog in verbinding staat met de kerk, heeft vlakke zijmuren en in haren westwand een spitsbogig gedekte nis, waarin een korfbogige ingang met een venster erboven, dat later is gedicht, met openlating van een kleiner venster. De tweede geleding, aan den oostkant door het aansluitend kerkdak bedekt, heeft in hare drie overige zijden hoek- en middenlisenen, verbonden door telkens twee spitsbogen. De derde

geleding heeft hoeklisenen verbonden door een rondboogfries, waarboven een geprofileerde baksteenlijst. Aan den west- en den noordkant is het fries gedeeltelijk weggekapt, om plaats te maken voor een modernen wijzerring. In elk der wanden van deze geleding zijn twee, door rondbogen ontlaste, tweedeelige galmgaten.

Tegen den zuidwand van den toren, staat op den oosthoek een door drie zijden van een onregelmatigen achthoek omsloten traptoren, die opgaat tot ongeveer een derde der hoogte van de bovenste geleding en met een gemetselde, driezijdige, tegen den torenmuur aansluitende spits is afgedekt.

Schip. Het **schip** is niet meer in zijn oorspronkelijken toestand, gelijk reeds blijkt uit het verschillend metselwerk waaruit het bestaat. Zoowel aan den noord- als aan den zuidkant zijn nl. de muren van de oostelijke, en van de oostelijke helft der daarbij aansluitende, zijbeuktravee van andere steen dan de overige muren van het schip. De eerste nl. zijn opgetrokken in staand verband van baksteen in het formaat: 0,225 × 0,115 × 0,053 M. (10 lagen 0,655 M.), de laatste in kruisverband en van baksteen in het formaat: 0,215 × 0,105 × 0,053 M. (10 lagen: 0,625 M.).

In de oostelijke travee is de grootere steen gebruikt tot even beneden de geboorte van den vensterboog, in de volgende tot de waterlijst onder het venster. Ook vertoont het venster in de oostelijke zijbeuktravee een eenigszins andere profileering dan de vensters in de westelijke traveeën, terwijl de beer die het oostelijke vak van de westelijke scheidt, tot de waterlijst kantblokken heeft, welke de andere beeren missen.

In verband met inwendig gevonden aanwijzingen, schijnt verondersteld te mogen worden, dat het middenschip oorspronkelijk een hooge lichtbeuk bezat, dat de muren der zijbeuken dus lager waren en dat hare lessenaardaken ongeveer 3 M. lager dan thans aansloten bij de middenschipswanden. Wij merkten reeds op, dat het bovendeel van de muren der oostelijke zijbeuktravee van andere steen is dan de benedenhelft. Maar buitendien vertoonen de bovenmuren van het middenschip in de meest oostelijke travee aan noord- en zuidkant, verborgen achter de tegenwoordige bedaking der zijbeuken, dichtgemetselde vensters en, boven de zuil, die de oostelijke travee van de daarop volgende, scheidt, een driehoekigen beer, om welken de waterlijst van het vroegere venster heengaat (zie doorsnede C D op plaat XXX). In de andere traveeën zijn zulke vensters en beeren niet aanwezig, hier zijn alleen aan den binnenkant ondiepe nissen uitgespaard. De oude kap van het middenschip, nog voorzien van de schinkels en gordingen van het oorspronkelijke houten tongewelf, is eveneens alleen nog over in de oostelijke travee, en er bestaat voorts o. a. ook verschil — straks nader te bespreken — tusschen de behandeling van zuilen en scheibogen van de oostelijke travee en die der overige. Een en ander doet vermoeden, dat de beschadiging der kerk, die aanleiding gaf tot de bovenvermelde, in 1640 begonnen, herstellingswerken, de vier westelijke traveeën van het schip had geteisterd. Blijkbaar heeft men, toen deze werden

herbouwd, de zijbeuken op de oude grondslagen opnieuw opgetrokken, met behoud van een deel der muren harer oostelijke traveeën, doch ze tevens hooger opgehaald, waardoor de lichtbeuk van het middenschip moest vervallen.

De tegenwoordige zijbeukmuren zijn versterkt met eens-versneden beeren en hebben in elke travee een spitsbogig venster met geprofileerde neggen en houten stijlen. In de derde travee, van het westen af, bevinden zich aan noord- en zuidkant toegangen, korfbogige openingen, in een spitsboog geplaatst. De toegang aan den noordkant (afb. 191) is later dichtgemetseld, boven dien aan den zuidkant (afb. 192) is tusschen de beeren een met leien belegd afdak aangebracht. In de westelijke travee der noorderzijbeuk is de moet eener dichtgemaakte opening zichtbaar.

De westgevel der zuidelijke zijbeuk vertoont den moet van een vroeger daarbij aansluitend lessenaardak, dat een tegen den toren aangebouwd vertrek overdekte, waarin het gemeentebestuur vergaderde (Van der Aa, blz. 183). [1])

Dwarspand en choor.

Het **dwarspand** en het **choor** (zie afb. 191) zijn opgetrokken van dezelfde steen als de oostelijke zijbeuktravee, met toepassing van bergsteen voor de afdekking der plint, de waterlijsten en als kantblokken der beeren. De transeptgevels zijn versterkt met overhoeksche beeren en hebben elk een thans dichtgemetseld, groot spitsboogvenster, waarboven een klein, met een korfboog gedekt venstertje. De gevels zijn afgedekt met een gemetselden ezelsrug en bekroond met een bergsteenen kruisbloem, die echter thans aan den zuidkant ontbreekt. In hunne westwanden vertoonen de kruisarmen in de middelste travee een thans dichtgemetseld venster, waarvan dat aan den zuidkant nog de overblijfselen heeft bewaard eener laat-gothische, natuursteenen traceering. Bij den noorder kruisarm is in de noordelijke travee van den westwand, onder de waterlijst, een venster ingebroken en in de zuidelijke travee van den oostwand een deur. In het choor zijn alle vensters gedicht. De vensters in de westelijke choortravee aan noord- en zuidkant zijn oorspronkelijk veel korter geweest dan de overige. De sporen van een lessenaardak, zichtbaar aan den aansluitenden transeptwand, bewijzen, dat tegen deze travee aanbouwen hebben bestaan, die door, thans dichtgemetselde, spitsbogige toegangen met het choor in gemeenschap stonden. Aan den zuidkant zijn nog sporen te zien van het kruisgewelf, dat dezen aanbouw overdekte. Onder het venster in den middelsten veelhoekswand van het choor bevindt zich, boven de plint, een tweede venster, dat 2,25 M. hoog en 1.50 M. breed is. Het is gedekt met een korfboog, heeft met kantblokken versierde neggen en is thans dichtgemetseld. Van binnen is het bij de toemetseling rechthoekig afgedekt, waarvoor twee houten lateien zijn aangebracht.

De kerk is bekapt met zadeldaken over choor, dwarspand en middenschip

---

[1]) In het Gemeentearchief berust het bestek voor den bouw (in 1685) van »een nieuwe magistraatvergaderplaats met secretarie daarnevens ten zuiden van den toren van de kerk." Zie A. C. BONDAM, Inventaris van de oude archieven.... van Dongen, blz. 57, N°. 80.

en met lessenaardaken op de zijbeuken. Op de viering staat een achtzijdige, open dakruiter, welks spits, evenals de daken, met leien is bedekt. Op dezen dakruiter en op den makelaar van het choordak staan gesmeed ijzeren kruisen, XV of XVI. Het kruis, dat vroeger op den toren stond (afgebeeld op plaat XXX) wordt thans bewaard in het museum te Breda.

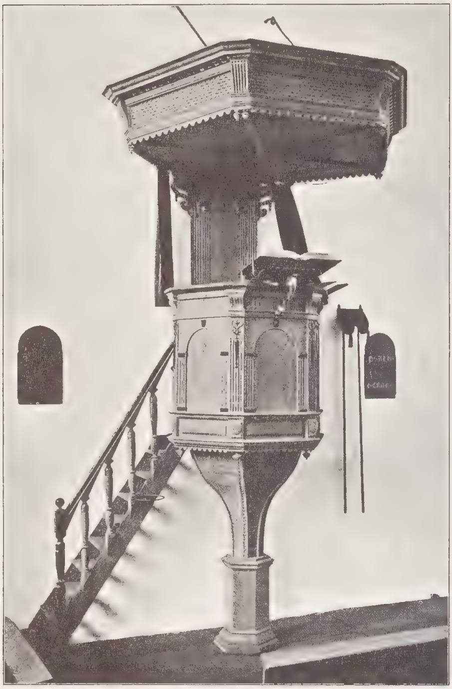

Afb. 193. Preekstoel in de Ned. Herv. Kerk te Dongen.

Inwendig. Toren.

Inwendig. De **toren,** die wordt bestegen langs een gemetselde spiltrap in den traptoren, heeft boven elke geleding een houten vloer. De derde geleding dient als klokkekamer en is daarom voorzien van een houten klokkenstoel, met het oog waarop de over de breedte van den toren liggende balken van de vloer dezer geleding in het midden zijn versterkt met een dwarsbalk, geschoord door een karbeel met zandsteenen draagsteen in den westwand.

Schip.

De boog tusschen den toren en het **schip** der kerk is thans gedicht met een houten schot, waartegen een orgeltribune staat, in de klassicistische vormen van 1830. Alleen het schip der kerk is nog voor den eeredienst in gebruik. Het is geheel gewit en wordt in drie beuken verdeeld door tweemaal vier zuilen, met ronde basementen op achtkante voetstukken en achtkante lijstkapiteelen, waarop de scheibogen rusten. Aan den westkant zijn halfzuilen gesteld, waarvan de zuidelijke tegen den beer van den toren staat, waarbij de westgevel aansluit, de noordelijke tegen den westgevelzelf, onregelmatigheid, die zich laat verklaren door de veronderstelling, dat

de bouw van oost naar west is uitgevoerd. Op deze halfzuilen en de daarop volgende drie zuilenparen zijn de achtkante kapiteelen zoodanig aangebracht, dat twee hunner evenwijdige zijden in de richting der lengteas van de kerk liggen, op het vierde zuilenpaar echter zijn zij overhoeks geplaatst. De scheibogen, tusschen de vieringpijlers en deze laatste kapiteelen geslagen, zijn geprofileerd met een hol, dat doorgaat tot op de kapiteelen, terwijl dit hol bij de scheibogen der overige traveeën ongeveer 0,22 M. boven de kapiteelen ophoudt. In deze vier westelijke traveeën zijn de onderdorpels der vensters verbonden door een waterlijst, die in de oostelijke travee ontbreekt.

Het middenschip is gedekt door een gestucadoord, korfbogig tongewelf,

Afb. 194. Koperen kandelaars in de R. K. Kerk te Dongen.

rustend op een vlak boven de scheibogen aangebrachte, gestucte kroonlijst. De zijbeuken hebben thans een vlakke zoldering, gedragen op balken, die liggen op met stucwerk versierde bogen, welke tegen de buitenmuren rusten op consoles en aan den kant van het middenschip op rechthoekige pilastertjes, oprijzend van de kapiteelen. Deze overdekking draagt het karakter van omstreeks 1830. Van de oorspronkelijke overdekking van het middenschip zijn boven het tongewelf nog overblijfselen bewaard. In de oostelijke travee de schinkels, nok en gordingen van een rondbogig tongewelf, gelijk die ook nog in het dwarspand en het choor worden aangetroffen, en in de vier westelijke traveeën trekbalken op karbeels, en binten die een vlakke zoldering schijnen gedragen te hebben, want de kapspanten daarboven zijn er niet op aangelegd om met een houten tongewelf te worden bekleed. Deze vlakke zoldering wordt blijkbaar bedoeld met het „gebonden werk

of doorgaande balken", waarvan in 1644 werd verklaard, dat het bij de in 1640 begonnen herstelling was aangebracht.

De zijbeuken zullen, in haren oorspronkelijken, lageren toestand met halve tonwelven overdekt zijn geweest en na haren herbouw in 1640 voorzien van de tegenwoordige vlakke zoldering, waaronder dan omstreeks 1830 de gestucte bogen zijn aangebracht.

De vloer is thans belegd met Namensche tegels en plavuizen.

Dwarspand. De verbindingen tusschen het schip en het **dwarspand**, die in de zijbeuken bestaan uit spitsbogen, gedragen op de lijstkapiteelen van de vieringpijlers en van tegen de buitenmuren gestelde halfzuilen, terwijl in het middenschip het oorspronkelijke houten tongewelf doorliep naar het choor — zoodat boven de viering, door de snijding van dit tongewelf met dat der kruisarmen, een houten kruisgewelf ontstond — zijn thans met Brabantsche muren gedicht. In den noorder kruisarm is door een modernen muur een consistoriekamer afgeschut. Om de schinkels van het kruisgewelf der viering te dragen zijn tegen de twee vieringpijlers en tegen de beide hoeken, gevormd door de wanden van choor en dwarspand, slanke ronde schalken gesteld, met ronde basementen op achtkante voetstukken en met achtkante lijstkapiteelen, in profileering slechts weinig verschillend van de voetstukken en kapiteelen der zuilen in het schip (zie de détails op plaat XXX).

Van het rondbogig tongewelf, dat het dwarspand overdekte, is de bebording verdwenen. De eenvoudig-geprofileerde schinkels, welker tegen de muren gestelde einden onversierd zijn, worden verbonden door een nok en vier gordingen. Waar de gordingen de schinkels snijden zijn deze met een eenvoudige roset versierd. Het kruisgewelf der viering is versterkt door trekbalken, elk bestaande uit twee, door ijzeren banden gekoppelde, stukken en door schoren. Onder de transeptvensters loopt een waterlijst.

Choor. De behandeling en toestand van het **choor** en het choorgewelf komen geheel overeen met die van het transept. In de oostelijke choortravee is in den noordwand de moet te zien der op blz. 211 besproken dichtgemetselde ingang, en in den middelsten veelhoekswand bevindt zich een rechthoekige nis, die vroeger een venster schijnt geweest te zijn. De vloer van dwarspand en choor is thans zonder plaveisel.

Dateering. Choor. Toren. **Dateering.** De oudste deelen der kerk zijn haar choor en dwarspand met de overblijfselen der aansluitende travee van het schip, die de laat-gothische vormen van het eind der vijftiende en het begin der zestiende eeuw bezitten. De toren vertoont een geheel andere behandeling, is ook van andere steen en mist de bergsteenen kantblokken enz. Men vindt er regelmatig den rondboog toegepast. Vermoedelijk dagteekent hij uit de zestiende eeuw. In ieder geval was hij aanwezig,

Schip. toen het nieuwe schip der kerk werd gebouwd, dat in 1640 is begonnen en vóór 1644 gereed was.

In de kerk bevinden zich de volgende **meubelen** en **voorwerpen**: Voorwerpen.

Een eenvoudige eiken preekstoel (afb. 193) met eenige versieringen in ebbenhout. Midden XVII. Preekstoel.

Twee geschilderde tekstborden, het eene met de twaalf artikelen des geloofs, het andere, gedateerd 1684 (of '87), met het Onze Vader. Tekstborden.

Twee gladde zilveren avondmaalbekers. Merken: Breda, anker, jaarletter N. XVII. Avondmaal-vaatwerk.

Twee schotels en een kan van tin, onversierd. XVII.

In de consistoriekamer, een eenvoudige eiken kast met ijzeren hang- en sluitwerk. Omstreeks 1600. Kast.

In het choor ligt een hardsteenen grafzerk, in het midden versierd met een cartouche, waarin een kelk en een wapen, in de hoeken met de symbolen der vier Evangelisten. Blijkens het randschrift in gothische minuskels werd zij gemaakt voor Dierik Willemszoen, pastoor van Dongen, † 1503. Zerken.

KRÜGER (III, blz. 324) vermeldt nog een andere zerk en twee wapenkassen (rouwborden), van Godefrey Llooijd († 11 Februari 1670) en Thomas Klaupole († 20 November 1719), die vroeger in de kerk aanwezig waren.

Afb. 195. Eikenhouten Calvarieberg in de R. K. Kerk te Klein-Dongen.

In den toren hangen twee klokken. De eene is van 1855, de andere, met een middellijn van 1,10 M., draagt het opschrift: DESE KLOCK IS GEGOTEN IN DEN JARE 1667 TEN DEINSTE VAN DE HEERLYCKHEYT VAN DONGEN, in Romeinsche kapitalen. Klokken.

2. De **R. K. KERK** gewijd aan den H. Laurentius, is een onbelangrijk gebouw in waterstaatsstijl, met een Rijkssubsidie van *f* 16000.— opgetrokken van 1828 tot 1830 (KRÜGER, III, blz. 325). De toren dagteekent van 1867 (mededeeling van den Z.E.W. Heer pastoor). R. K. Kerk.

De kerk bevat:

Schilderijen. Twee onbelangrijke schilderijen op doek, midden XVII; de eene, Christus aan het Kruis, is vermoedelijk eene copie naar Van Dyck, de andere, in den retable van het hoofdaltaar geplaatst, stelt voor de marteling van den H. Laurentius.

Preekstoel. Een rijkgesneden preekstoel, om den voet waarvan een groep: De H. Paulus predikend. Antwerpsch, XIX A.

Monstrans. Een slecht gedreven zilveren monstrans, om welks voet is gegraveerd: IOHANNES VAN DEN BROECK OBTULIT DEOQUE DICAVIT, chronogram, dat het jaartal 1774 aangeeft. Merken: wapenschildje met drie wassenaars, geplaatst 2 en 1, L D en hartje met ster.

Kandelaars. Eenige kleine gegoten koperen kandelaars (zie afb. 194). XVII en XVIII.

Kronen. Godslamp. Twee kronen en een Godslamp van rood en geel koper in den stijl Lodewijk XVI.

VERDWENEN GEBOUW.

Kasteel Dieren. **KASTEEL DIEREN.** Volgens VAN GOOR (blz. 364) stond niet ver van de rivier de Donge het slot der heeren van Dongen, gewoonlijk het huis te Dieren genaamd, gebouwd door Willem van Duivenvoorde. VAN DER AA (blz 180 v.) bericht, dat dit kasteel, dat ten zuiden van het dorp lag, bij de grens van Rijen, een uitgestrekt gebouw moet zijn geweest, opgetrokken van groote baksteen. Reeds in VAN GOOR's tijd was het verwoest, op een vierkanten toren na, Duiventoren geheeten, die zeer dikke muren had, 5,47 M. breed was en ongeveer dubbel zoo hoog. Thans is ook deze verdwenen.

KLEIN DONGEN.

R. K. Kerk. De in 1867 gestichte **R. K. KERK** van den H. Hubertus bezit:

Tabernakel. Een met beeldhouwwerk versierd, eiken tabernakelkastje. XVIIa.

Calvarieberg. Een eiken Calvarieberg (afb. 195), hoog 0,75. Begin XVI.

ETTEN EN LEUR.

Literatuur. P. NUYTS, Beschrijving van Etten, Leur en Sprundel. Handschrift. [1]) Literatuur.

Wapen. Het wapen dezer gemeente, waartoe vroeger ook Sprundel behoorde, bestaat uit een veld van lazuur, beladen met drie burchten van goud, geplaatst 2 en 1. Het schild is gedekt met een gouden kroon, waarop zilveren parels. Afgebeeld bij D'ABLAING VAN GIESSENBURG (Noord-Brabant, plaat 4, N°. 52). Bij VAN GOOR (blz. 387) ontbreekt de kroon en is het schild van zilver met burchten van keel. Wapen.

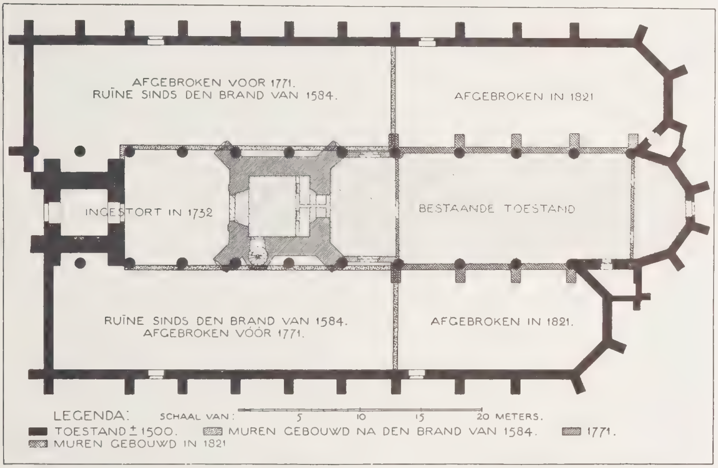

Afb. 196. Plan der kerk te Etten, omstreeks 1500 en later.

ETTEN.

Naam. Zie KRÜGER, III, blz. 341 en vgl. voor het gelijknamige Geldersche dorp: Nomina geographica Neerlandica, III, blz. 102 en 309. Naam.

Geschiedenis. Volgens KLEYN (blz. 91) zou Etten „nog kort voor 1250 niet veel meer dan eene moerweide" geweest zijn. In 1261 wordt er eene kerk vermeld (HABETS, I, blz. 20 v.). In 1267 gaf Hendrik II van Breda aan de inwoners van een deel der tegenwoordige gemeente Etten verschillende voorrechten, blijkbaar met de bedoeling de bevolking te doen toenemen (vgl. Bulletin van den Oudheidkundigen Bond, 1910, blz. 68 v.). In 1277 verkochten Arnold van Leuven, heer van Breda, en zijne vrouw Elisabeth, de tienden van Etten aan de abdij Torn (HABETS, I, blz. 45). Geschiedenis.

[1]) Vgl. over deze beschrijving: HERMANS, Bijdragen, I, blz. 316, vv. Ik gebruikte een afschrift uit het midden der negentiende eeuw, aan de Rijkscommissie geschonken door den Z. E. W. Heer Jos. Schets, pastoor te Etten.

Uitgiften van grond ter vervening in 1297 (VAN DER AA, blz. 233) en in 1331 (Hs. NUYTS, blz. 9) wijzen op het belang, dat de turfnering had voor deze streek, die een der welvarendste en meest bevolkte van de Baronie werd, gelijk, behalve uit GRAMAYE'S verzekering (p. 21), o. a. blijkt uit het bericht van KRÜGER (IV, blz. 350), dat er te Etten (vóór 1620) 8000 communicanten en 9 priesters waren en dat er in 1635 3610 menschen aan de pest stierven.

Afb 197. De kerk te Etten, uit het zuidoosten, naar eene teekening van omstreeks 1780.

In 1450 werd de heerlijkheid Etten, die tot zoolang in het bezit van het geslacht Van den Houte of Utenhoute was geweest, verkocht aan Jan van Nassau (VAN GOOR, blz. 387).

KERKEN.

Ned. Herv. Kerk.

1. De **NED. HERVORMDE KERK,** gewijd aan de HH. Lambertus en Catharina, is in eigendom en onderhoud bij de Ned. Hervormde gemeente; de toren behoort aan de burgerlijke Gemeente.

Literatuur. J. KALF, De kerk van Etten, in Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond, 1910, blz. 61, vv. en blz. 210, vv. Literatuur.

Geschiedenis. Eene kerk te Etten wordt het eerst vermeld in 1261, wanneer de abdis van Torn aan den bisschop van Luik verzoekt de kapel te Etten, die eene dochter was der kerk van Gilze, tot „halve kerk" te willen verheffen. Afbeeldingen uit 1610 en van omstreeks 1730 (gereproduceerd in het aangehaald opstel, blz. 64 en 216) geven den, in het laatste jaar ingestorten, romaanschen toren van deze kapel te zien. Geschiedenis.

In 1316 is de kapel van Gilze gescheiden en tot parochiekerk verheven en toen

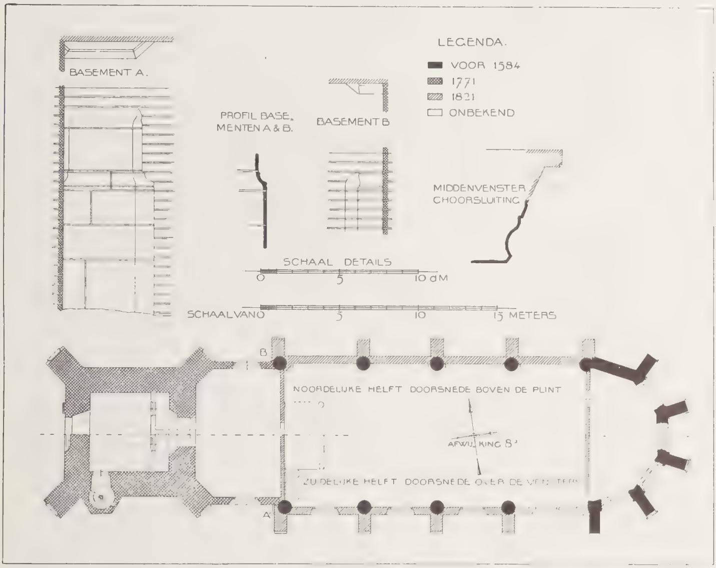

Afb. 198. Plattegrond der kerk te Etten.

vervangen door een kleine, driebeukige kerk, waarvan de grondslagen in 1610 nog aanwezig waren en opgemeten zijn (reproductie dier opmeting, t. a. p., blz. 65). Op grond der voorhanden gegevens heb ik eene reproductie beproefd der plattegronden van de kapel en het kerkje (t. a. p., blz. 68), volgens welke dit laatste, tegen den ouderen romaanschen toren aangebouwd, bestond uit een vier traveeën diep, driebeukig schip ter lengte van 17.55 M., bij eene breedte van 14.20 M. (waarvan 6.50 voor het middenschip en 3 M. voor elk der zijbeuken) en een 7.25 M. diep choor, gevormd van ééne travee, gesloten met een halven zeshoek. In 1440 werd dit kerkje, oorspronkelijk vermoedelijk met riet gedekt, belegd met leien en, waarschijnlijk in het eind der vijftiende eeuw, is het vervangen door een driebeukige hallenkerk. Verschillende aanteekeningen en de in het archief der abdij Torn

(in het Rijksarchief in Limburg) bewaarde opmetingen uit 1610 van den plattegrond, den westgevel en den noordwand dezer kerk, met eene opmeting uit 1646 van haren plattegrond, geven van deze hallenkerk een vrij volledig denkbeeld.

Hier worde aan de reconstructie van haren plattegrond, die doet zien, dat zij eene oppervlakte van 52 × 28 M. besloeg (zie afb. 196) slechts toegevoegd, dat zij met houten tonwelven was overdekt, dat in de middenbeuk het choor van het schip was gescheiden door een choorhek, waarvóór een altaar stond, dat zich in het noordelijk zijchoor een van witte steen gehouwen sacramenthuisje bevond; dat de kerk een groot en schoon orgel bezat en dat hare vensters glazen hadden, meerendeels met figuren beschilderd. In het eind der vijftiende eeuw waren er vijf altaren in de kerk, omstreeks 1600 acht, en later negen.

Afb. 199. Toren en Raadhuis te Etten.

In 1584 is de kerk geteisterd door een brand, waarbij de spits van haren toren, hare daken en gewelven en de muren van hare zijschepen zijn beschadigd. Van 1593 tot 1606 deed de abdij Torn, die, als bezitster der tienden, twee derden in de onderhoudskosten van het gebouw had bij te dragen, herstellingswerken uitvoeren, waarbij van het schip der kerk alleen de middenbeuk, van zijmuren voorzien, onder nieuw dak werd gebracht en de zijbeuken in den toestand van bouwval bleven, terwijl in het choor de drie beuken werden hersteld, de zijchoren met westgevels gesloten. Bij deze werkzaamheden werden de oude tongewelven vervangen door een vlakke zoldering en het gemeentebestuur van Etten, hiermede niet tevreden, begon nu een proces om de abdij te dwingen de kerk terug te brengen in haar oorspronkelijken toestand. In dit zeer langdurig proces is de abdij in het ongelijk gesteld, waarna de herbouw van het choorgedeelte werd aanbesteed. 20 December 1646 werd het daartoe noodige metselwerk voor *f* 3000.— aangenomen door Pieter Oliviers van 's-Heeraartsbergen, den volgenden dag het timmerwerk voor *f* 8000.— door Adriaan Janssens van Antwerpen. Het werk kwam in 1647 gereed. Tot den herbouw van het schip is het niet gekomen, vermoedelijk omdat de kerk na den vrede van Munster moest worden afgestaan aan de Hervormden, wier betrekkelijk geringe gemeente aan de drie choorbeuken voldoende kerkruimte had. De kerk bleef dus bestaan uit een driebeukig choor en een eenbeukig schip, aan weerszijde waarvan ruïnes der zijbeuken aanwezig bleven, gelijk een prentje van SPILMAN naar PRONK van omstreeks 1730, doet zien.

In 1732 stortte de oude romaansche toren in en verwoestte de middenbeuk van het schip, waarna alleen de drie choren overbleven. In 1771 is daarbij een nieuwe toren gebouwd. Twee gekleurde teekeningen van F. VERRIJK, uit 1778, en een teekening van een onbekende, van omstreeks 1780 (afb. 197), alle bewaard in de verzameling van het Noordbrabantsch Genootschap, geven dezen toestand weder.

Afb. 200. Preekstoel in de kerk te Etten.

Blijkbaar echter waren ook de drie choren nog te ruim voor de Hervormde gemeente, want in 1821 zijn de beide zijchoren afgebroken, zoodat sedert alleen het middenchoor, verbonden aan den in 1771 gebouwden toren, als kerk dienst doet.

Ligging.

Ligging. De kerk ligt met hare choorsluiting aan de dorpstraat. Zij is georienteerd met eene afwijking naar het zuiden van 8°.

Beschrijving. Plattegrond.

Beschrijving. Plattegrond. (afb. 198). De kerk bestaat uit eenen westtoren, breed 8,15 en diep 8,25 M. en een, oostelijk met een halven tienhoek gesloten, schip, dat binnenwerks 29,25 M. diep en 9,05 M. breed is. Dit schip is het vier traveeën diepe choor van de middenbeuk der voormalige hallenkerk, door ééne travee verbonden aan de oostelijke beeren van den in 1771 gebouwden toren. Deze verbindende travee en de choorsluiting zijn door muren van het schip gescheiden, zoodat het thans als kerk gebruikte deel van het gebouw een rechthoekige zaal is, binnenwerks 19 M. lang en 9,05 M. breed.

Uitwendig.

Uitwendig. De geheel van baksteen opgetrokken toren, met overhoeksche beeren versterkt en op den zuidwesthoek van een half-zeshoekig uitgebouwden traptoren voorzien, heeft vier, door waterlijsten gescheiden geledingen. De onderste heeft aan den westkant een rondbogige ingang, in welker sluitsteen het jaartal 1771 is gekapt, aan den oostkant een, thans dichtgemetselde, verbinding met de kerk, aan de beide overige zijden spitsbogige spaarnissen. De vierde geleding, die aan elken kant twee spitsbogige galmgaten heeft, draagt een met leien gedekte, van vier- tot achtkant ingesnoerde spits (afb. 199), bekroond met een door een omgang met ijzeren balustrade omgeven, open achtkant, dat gedekt is met een koepeldak, waarop een kruis met haan. De beeren zijn versierd met spitsbogige spaarvelden. In de beide westelijke beeren zijn hardsteenen platen ingemetseld met de opschriften: DIRK HEIJTING ZOON VAN HERMANUS HEIJTING VAN DER HOOGH SCHOUTHET DEESER VRIJHEID ETTEN HEEFT AAN DEZEN TOREN DEN EERSTEN STEEN GELEGD DEN 18 APRIL MDCCLXXI en: Q. F. S. T. Q. PHILIPPUS GULIELMUS SCHONCK SERENIS. ARAUSIOR. PRINCIP. GULIELMI QUINTI ARCHITECTUS INVENTOR HANC TURRIM DELINEAVIT STRUCTURAE PRAEFUIT MDCCLXXI. De muren van het schip der kerk, opgetrokken van baksteen, zijn versterkt met beeren, welker drie versnijdingen met hardsteenen platen zijn afgedekt. In het westelijk vlak van den meest-westelijken beer aan den zuidkant is een steen geplaatst met het opschrift: 1821 DEN 6 SEPT. IS DE EERSTE STEEN VAN DIT VERBETERD KERKGEBOUW GELEGD DOOR DEN WELEERW. HEER H. LASTDRAGER PRED. DEZER GEMEENTE. Aan den voet van dezen beer en den overeenkomstigen aan den noordkant zijn gedeeltelijk zichtbaar de achtkante voetstukken met basementen (zandsteen) van de zuilen, die vroeger het middenchoor van de zijchoren scheidden, en thans voor de helft in de muren verborgen zijn. In de muren der travee, die den toren aan het oude choor verbindt, zijn aan zuid- en noordkant toegangen, in de evenwijdige wanden van dit oude choor rondboogvensters met houten ramen. De vijf zijden der absis — overblijfselen van den vijftiende-eeuwschen bouw — hebben een zandsteenen plint en zijn opgetrokken van

Afb. 201. Détail van afb. 200.

Afb. 202. Détail van afb. 200.

baksteen (formaat: 0,22 × 0,11 × 0,04 M.; 10 lagen 0,62 M.) in onregelmatig staand verband. Zij hebben dichtgemetselde spitsboogvensters met geprofileerde neggen. In den oostelijken wand dezer sluiting is een latere toegang ingebroken en in de beide aansluitende veelhoekszijden zijn rechthoekige vensters gemaakt. De beeren der sluiting hebben zandsteenen hoekblokjes. De kerk is gedekt met een zadeldak, belegd met leien.

Inwendig. De voor de helft in de nieuwe buitenmuren verborgen zuilen van het oude choor, op achtkante voetstukken gesteld, dragen op lijstkapiteelen rondbogen, waarboven een gestukadoorde kroonlijst. De kerk is gedekt door een rondbogig houten tongewelf, gedragen op schinkels, die door een nok en vier gordingen zijn verbonden. Het inwendig is geheel gewit. Tegen den westelijken wand staat een op twee Dorische zuilen gedragen orgelgalerij, welker vloer aan den onderkant is beschilderd. Men ziet hier een grooten engel, die een spreukband draagt met GLORIA IN EXCELSIS DEO en omgeven is door kleinere engelen, die bloemslingers houden. Deze schildering draagt het karakter van omstreeks 1650. Inwendig. Orgelgalerij.

Afb. 203. Zilveren avondmaalbekers der kerk te Etten.

De kerk bezit:

Een eiken preekstoel (afb. 200). Van de tusschen gecanneleerde Korinthische zuiltjes geplaatste paneelen der zeskante kuip zijn er drie versierd met een burcht (afb. 201) en twee met allegorische figuren: het Geloof en de Tijd (afb. 202), terwijl het zesde, dat als deurtje dienst doet, onversierd is. De preekstoel vertoont den stijl van omstreeks 1580, het klankbord dien van omstreeks 1650. Preekstoel.

Aan den preekstoel is een eenvoudige koperen lezenaar bevestigd XVII B. Terzijde ervan draagt een modern houten voetstuk een koperen doopbekkenhouder, XVII B. Om den preekstoel staat een eenvoudig eiken doophek met gedraaide balustertjes, XVII B. Lezenaar. Doopbekkenhouder. Doophek.

Eenige hardsteenen zerken, waarvan twee grootendeels door een houten vloer zijn bedekt. Twee, versierd met wapens, vertoonen de jaartallen 1588 en 1630. Voor den ingang der kerk aan den noordkant, ligt een zerk met de alliantie Zerken.

wapens van Jan Dirven, secretaris en schepen van Etten († 20 October 1664) en zijne vrouw.

Avondmaalzilver. Twee met gegraveerd ornament versierde, zilveren avondmaalbekers (afb. 203). Omstreeks 1650. Merken: wapentje, zon en jaarletter L. Een tinnen wijnkan (afb. 204) gestempeld: D. Pickee Dordrecht, en twee gladde tinnen borden. XVIII.

Klokken. In den toren hangen drie klokken, waarvan twee modern. De derde klok, met een middellijn van 1,29 M., is versierd met een beeldje van de H. Maagd in mandorla en draagt het opschrift: A° DOMINI 1667 FUNDOR LIBERALI DONO ILLUSTRIS AC RDI CAPLI CAESAREI ET SAECULARIS COLLEGIJ THORENSIS || IOANNES LE FEVER ENDE CLAUDIUS HUMBLOET HEBBEN MY GHEGOTEN WONENDE LEFEVER T'ANTWERPEN.

Afb. 204. Tinnen wijnkan in de R. K. Kerk te Etten.

R. K. Kerk. Monstrans. 2. De **ROOMSCH-KATHOLIEKE KERK** van den H. Lambertus bezit: Een gedreven verguld zilveren monstrans (afb. 205). Op den vierpasvormigen voet, versierd met de lijdensattributen, staat een vaasvormige stam, waarop een halve bol rust, die het cylinderglas draagt, waarin de met een modernen krans van korenaren en druiventrossen omgeven lunula. Het glas is geflankeerd door getorste zuilen met Korintische kapiteeltjes en afgedekt met een halven bol, bekroond door een uit drie afdeelingen bestaanden open toren. In de onderste afdeeling staat een gegoten beeldje van de H. Maagd met kind, in de tweede troont God de Vader. Op den toren staat een crucifix. Terzijde van den toren staan gegoten beeldjes van den heiligen Lambertus en Catharina en treurende cherubijntjes. Onder den voet staan de opschriften: VERBETERD A° 1632 ONDER DEN PASTOOR H. LAMB. ROYMANS en DEESE REMONSTRANTIE IN ETTE IS VERNIEUWD IN HET JAAR 1782 ONDER DEN EERW. HEER PASTOOR WOUTERS. Een derde inscriptie vermeldt dat de monstrans in 1904 nieuw is verguld en opgemaakt. De monstrans, die in hoofdzaak den stijl van omstreeks 1580 vertoont, draagt de merken: Antwerpen, gekroonde A en een wapentje. Hoog: 0,70 M.

Ciborie. Een gedreven, verguld zilveren ciborie, versierd met plantenornament en, om de cuppa, met medaillons, waarin o. a. een buste van den H. Lambertus. XVII d. Hoog 0,51 M.

Kandelaars. Twee koperen kandelaars. XVII.

VERDWENEN GEBOUWEN.

NUYTS gewaagt (blz. 33) van een **BEGIJNHOF** te Etten, dat hij in 1582 vermeld vond. Het lag ten westen van de kerk en een oude inwoner van Etten verhaalde hem, dat daar in zijne jeugd „een verwulfde boog van een poort" stond. In 1601 verkocht het Bredasche Begijnhof „de plaatse, daer dye huysken plaegen te staen, metten erve daertoe, zijnde gelegen achter de kercke tot Etten, genaempt het Begijnhoff" (Cartularium van het Begijnhof te Breda, blz. 233).

Over eenige kapellen, die vroeger onder Etten bestonden, zie NUYTS, passim, en KRÜGER, III, blz. 353 en 355.

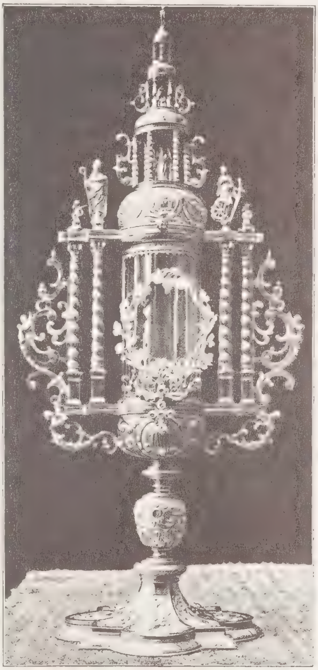

Afb. 205. Monstrans van de R. K. Kerk te Etten.

RAADHUIS.

Geschiedenis. Volgens NUYTS (blz. 41) was er in 1576 te Etten een „regthuys", dat „aanzienlijk en met een pui van blauwen harden steen" was. Het schijnt tijdens den tachtigjarigen oorlog te zijn verwoest. Daarna vergaderde het gemeentebestuur in een herberg, tot men in 1676 een huis aankocht aan de noordzijde van het kerkhof. Men liet hierbij een kamer aanbouwen, „op het kerkhof naast de kerk, zulks dat die aan de pui gehecht is", en richtte het in „tot een regthuys, het bewaren van handvesten en papieren met desselfs gevolge ende het houden der geheymschrijvinge". Geschiedenis.

Beschrijving. Het tegenwoordige raadhuis, eenvoudige baksteenbouw in klassicistischen geest (zie afb. 199), ter breedte van 19 M., met hardsteenen plint en stoep, vertoont in het fries van het hoofdgestel onder het met het wapen der gemeente versierde, fronton, dat den middenrisaliet bekroont, het jaartal MDCCLXXVI. Uitwendig is het in hoofdzaak ongewijzigd gebleven. Alleen de ramen in de vensters zijn blijkbaar omstreeks 1830 vernieuwd. Inwendig is het zonder belang. Beschrijving.

GEBOUWEN VOOR ONDERWIJS EN LIEFDADIGHEID.

1. Het **SINT-JOZEFSGESTICHT,** pensionaat en klooster van de zusters Poenitenten-Recollectinnen, Franciscanessen der derde orde.

Geschiedenis. Eenige uit haar klooster te Leuven verdreven zusters vestigden in 1801 een pensionaat te Dongen en vereenigden zich tot eene congregatie. In 1820 zonden Geschiedenis.

zij enkele zusters naar Etten, die zich daar vestigden in het voormalig huis Adama (vgl. KRÜGER, III, blz. 327 v. en 346), hetwelk zij thans nog bewonen. Dit huis ontleent zijnen naam aan het geslacht Pybes d'Adama (vgl. Taxandria, V, blz. 217 vv.) en zou volgens NUYTS (blz. 12) gesticht zijn door Reynier Pybes d'Adama, die, naar het schijnt, van vóór 1637 (Taxandria, III, blz. 197), tot 1653 (NUYTS, blz. 24) schout te Etten was en nog in 1664 in de Baronie woonde (Taxandria, V. blz. 218). Toen de religieusen het huis betrokken en in 1823 een pensionaat begonnen, zullen zij het wel al dadelijk hebben verbouwd. In 1851 is een kapel erbij aangebouwd en in 1864 en 1870 zijn ruime zijvleugels opgetrokken.

Beschrijving.

Beschrijving. Van het gebouw, dat thans uit een middenbouw en twee rechthoekig daarbij aansluitende zijvleugels bestaat, ongeveer in den vorm van een H, is alleen het middenstuk oud. Dit is echter van binnen en buiten geheel gemoderniseerd. Alleen de geheel gepleisterde en gewitte voorgevel heeft nog eenige over-

Afb. 206. Sint-Paulushofje te Etten.

blijfselen van den vroegeren toestand bewaard: een rondbogige ingang met geprofileerde kanten en op de deur een gesmeed ijzeren klopper en slotplaat (XVII); sporen van een ontlastenden korfboog boven een der vensters en een boven de deur ingemetselden, rechthoekigen steen. Deze steen vertoont, in een geprofileerde omlijsting, twee wapenschilden, hangend aan een boomtak. De heraldische figuren in deze wapens zijn vernieuwd, althans nieuw gekleurd. Het rechter, mannelijk schild vertoont het wapen Pybes d'Adama (gelijk het is afgebeeld in Taxandria, V, blz. 217), het linker, ruitvormige, vrouweschild vertoont een naar links gewenden klimmenden leeuw van sabel op veld van goud en een gekanteelden muur van lazuur in de linkerbenedenhelft.

Schilderijen.

Het pensionaat bezit de volgende oude schilderijen:

Schilderij op doek: de Besnijdenis, hoog: 1,16 M., breed: 1,74 M. Omstreeks 1700.

Schilderij op paneel: de aanbidding der drie Koningen, hoog: 0,61 M., breed: 1,67 M. Omstreeks 1600.

Schilderij op doek: de verrezen Christus, omringd door heiligen, hoog: 1,68 M., breed: 2,37 M. XVIIb.

2. Het **OUDE-VROUWENHUIS,** genaamd „St.-Paulushofken".

Geschiedenis. Bij testament van 19 Mei 1647 bestemde Beatrix van Heusden, weduwe van Jacob van der Mey, hertrouwd met Justus de Nobelaer, landerijen ter waarde van meer dan *f* 25000.— voor de stichting van een oude-vrouwenhuis te Etten, ingeval hare dochter Beatrix van der Mey, gehuwd met Gerard van Vilsteren, kinderloos kwam te overlijden. Dit laatste geschiedde, en in 1681 gaf daarop Justus de Nobelaer, als tredende in de rechten en verplichtingen van zijnen, inmiddels overleden, zoon Jan Louis, erfgenaam van Beatrix van Heusden, uitvoering aan deze beschikking, door een hofje te doen bouwen, waarop 13 oude vrouwen woning konden vinden (NUYTS, blz. 36). Geschiedenis.

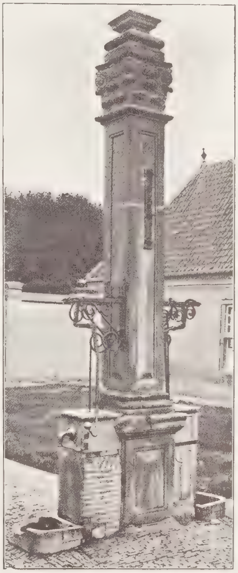

Afb. 207. Pomp op het Sint-Paulushofje te Etten.

Beschrijving. Het hofje is van de straat gescheiden door eenen muur met poortje, ter weerszijde waarvan steenen zijn ingemetseld, links met het wapen de Nobelaer en het jaartal 1681, rechts met het opschrift: Beschrijving.

TER EERE GODTS, EN VAN GODTS UITVERKOREN VAT,
SINT PAULUS, TOT GEBRUYCK VAN DERTIEN ARME VROUWEN,
HR. JOOST DE NOBELAER DIT GODTHUYS HEEFT DOEN BOUWEN,
GELYCK VROUW BEATRIX VAN HEUSSEN EERTYDS HADT
SYN SOON HEER JAN LOUIS BELAST BIJ CODICILLE,
DIE SYNDE DOOR DE DOODT VAN DAT TE DOEN BELET,
VOLDEED SYN VADER DUS AAN BEYDER GOEDE WILLE,
EN GAF DE GROND VAN 'T SYN WAER OP HET IS GEZET.
MDCLXXXI.

Romane.

Achter den muur licht een rechthoekig plein, ombouwd met 13 huisjes, elk voorzien van een deur met bovenlicht en een venster met kruiskozijn (afb. 206). In een der huisjes is een zeer eenvoudige groote schouw bewaard. XVII d. Midden op het plein staat een pomp (afb. 207), zandsteenen pijler met Korinthisch kapiteel op hardsteenen voetstuk. Aan twee zijden zijn tegen den pijler gesmeed ijzeren stoelen aangebracht, waarin de pompzwengels hangen. XVII d, met oudere fragmenten.

VERDWENEN GEBOUWEN.

Gasthuis.

Door Jan van den Houte en zijne vrouw Catharina werd bij hun testament van 7 April 1454 het reeds in 1450 vermelde (VAN GOOR, blz. 387) **GASTHUIS** te Etten begiftigd, om er de zeven werken van barmhartigheid te beoefenen, vijf armen te onderhouden en alle nachten twee reizigers te herbergen (VAN DER AA, blz. 233). In dit gasthuis bestond eene kapellanie en een altaar van O. L. Vrouw (KRÜGER, III, blz. 349, n. a.). In 1675 werd het gebouw ingericht tot weeshuis. Thans bestaat het niet meer.

Afb. 208. Het voormalig huis „de Nobelaer" te Etten, naar eene teekening uit 1790 door F. Verrijk.

PARTICULIERE GEBOUWEN.

1. De **HERBERG** „de oude Zwaan" vormde oorspronkelijk één geheel met de zuidelijk haar belendende slachterij, en komt aldus nog voor op de vroeger vermelde teekeningen van Verrijk en de hier gereproduceerde teekening (afb. 197). Dit huis ligt met zijne grootste afmeting aan de straat en is overdekt met twee even hooge zadeldaken, het eene in de richting der lengte-, het andere in die der breedte, in verband waarmede het zoowel aan voor- en achterkant als aan den zuidelijken zijkant trapgevels heeft. De achter- en de zijgevels zijn verknoeid. De voorgevel, welks onderpui is gemoderniseerd, is opgetrokken van gele baksteen (thans gesausd). Hij heeft tweemaal acht met geprofileerde bergsteenplaten afgedekte treden en een door voluten geflankeerden toppilaster. De vensters hebben geprofi-

leerde kanten van roode baksteen en worden ontlast door korfbogen, welker voorspringende deklijst op met kopjes versierde draagsteentjes rusten. In de boogtrommels zijn vlechtingen (thans geschilderd) van roode baksteen en witte bergsteen, versierd met diamantkoppen. XVII a.

2. Het **HUIS** A 146 heeft een geschonden en gepleisterden tweeling-trapgevel, met groefsteenen dekplaten, een met een masker versierd, Jonisch kraagsteentje, en tien eenvoudige sierankers. XVII.

3. Het **HUIS** A 27 heeft een met eenvoudig snijwerk versierde deur. Lodewijk XIV.

VERDWENEN GEBOUWEN.

NUYTS vermeldt de volgende kasteelen en „aanzienlijke huizen", eertijds onder Etten gelegen:

1. Het **KASTEEL VAN DEN HOUTE.** Dit stond ten zuidoosten van de kerk, was „in 't midden van een zeer wijde borggragt in 't water opgemetseld en bezet met vier aanzienlijke torens, waarvan de vierkante voorste wel de hoogte vau de kerktoren voormaals bereikt heeft". Deze was echter verlaagd doordien de dorpelingen, in oorlogstijd op dezen toren gevlucht, zich tegen den vijand hadden verweerd met van het bovendeel van den toren afgebroken steenen. Oorspronkelijk was er tusschen dezen toren en het eigenlijke kasteel een breede gracht „in voegen men alstoen over twee ophalende bruggen op 't slot moest komen", maar in 1639 is deze gedempt, „zoodat daardoor nu een genoegelijk groot plein in den binnenhoff gemaakt is, bequaem om met koets en zes paarden te kunnen keeren, omtogen met een stevigen muur, rontomme met schietgaten en op ieder hoek met een gemetseld schilderhuis voorzien". Het kasteel lag „ten oosten, zuiden en westen in zijne hoven, boom- en wijngaarden met vermakelijke wandelingen door nette geschoren hagen gesierd, ten noorden ende straatwaarts besloten met het neer- ofte voorhof, omzet met hoogen steenen muur, paardenstallingen, koetshuis en andere gebouwen" (NUYTS blz. 39). Het kasteel is omstreeks 1740 „weder prachtig opgebouwd" (VAN GOOR blz. 387) en in 1819 gesloopt (VAN DER AA, blz. 231). Kasteel van der Houte.

2. Het **OUDE HOF,** een „aanzienlijk, omwaterd slot", stond aan de Geerstraat. In NUYTS' tijd konden de plaats, waar het gestaan had en de burggrachten „nog bescheidenlijk gezien worden" (NUYTS, blz. 41). Oude Hof.

3. Het **HOOGE HUIS,** aan de Neerstraat, wordt vermeld in 1528, als de woning van Anna van Etten, gehuwd met Jan van Berghem. Later schijnt het als pastorie te hebben gediend. Nuyts verhaalt, dat het, hoewel in zijnen tijd door particulieren bewoond, „door deszelfs oude bouwinge, groote bewateringen en grachten" nog blijk gaf oudtijds van eenig aanzien te zijn geweest (NUYTS, blz. 8 en 41). Hooge Huis.

4. Het **HUIS DE NOBELAER,** ten noordwesten van de kerk, achter het Sint-Paulushofje. De oudst-bekende bezitter is Jan van Berghem, bovengenoemd, door wiens huwelijk het in het bezit der Van Etten's kwam, die het in 1630 verkochten aan Cornelis de Nobelaer. In de koopacte wordt het beschreven als „een huys ombewaetert met Huis de Nobelaer.

eene optreckende brugge, met het Neerhoff" enz. (Taxandria III, blz. 47). Justus de Nobelaer verving dit gebouw in de tweede helft der zeventiende eeuw door een nieuw: „dan heeft de tegenwoordige Heer" — zegt NUYTS (blz. 40) — „het oude huis voor 't meerder gedeelte afgebroken ende zoodanig vernieuwd, dat het niets van zijn vorig weesen behouden heeft". NUYTS roemt zeer „het ongemeene beeldwerk van playster aan de zolderinge van kamers en zalen, zelfs tot levensgrootte", en den fraaien tuinaanleg met allerlei uitheemsche gewassen. Eene gekleurde teekening uit 1780 door F. VERRIJK (thans in particulier bezit) geeft eene afbeelding van het huis (afb. 208). Een op een spiegeltje gegraveerde afbeelding, gemerkt Abraham Snels 1770, is gereproduceerd in Taxandria (III, blz. 30). Deze afbeelding, genomen van de zijdelingsche toegangsbrug, geeft een gezicht in de aan drie zijden ombouwde binnenplaats. In het fries der kroonlijst van den middelsten vleugel ziet men het jaartal MDCCXVIII. Bij de boerderij **HET HOF** liggen nog eenige overblijfselen van dit huis, o. a. hardsteenen kozijnen van deuren of vensters. De bij deze boerderij behoorende schuur, groot houten gebouw met lange en smalle kruiskozijnen, dagteekent blijkbaar van omstreeks 1700 en is wellicht de oranjerie van het huis geweest.

LEUR.

Naam.

Naam. Over den naam, gewoonlijk de Leur genoemd, zie VAN DER AA, blz. 237, en KRÜGER, IV, blz. 9. Over de gelijknamige plaats in Gelderland, zie Nomina geographica Neerlandica, III, blz. 167 en 363.

Geschiedenis.

Geschiedenis. In den tijd van Etten's bloei had dit dorp, door de Leursche vaart aan de Mark verbonden, groote beteekenis als havenplaats (zie de uitvoerige berichten bij NUYTS, blz. 5). Het verval der turfnering had achteruitgang van Leur ten gevolge. In 1590 werd in de haven van Leur turf geladen in het schip, dat Breda zou ontzetten, ter herinnering waarvan een monument voor den schipper Adriaan van Bergen, door Bart van Hove, in 1904 alhier is opgericht.

KERKEN.

1. De **NED. HERVORMDE KERK** staat aan den oostkant van de Haven.

Geschiedenis.

Geschiedenis. Betreffende de geschiedenis der kerk, oorspronkelijk eene aan de H. Maagd en het H. Kruis gewijde kapel, afhankelijk van Etten (KRÜGER, IV, blz. 10), is niet anders bekend dan wat NUYTS (blz. 6) overschreef uit „het oudste kerkenboek":

Anno 1284 ben ik van den inwoonderen gezet, na mijn verkonden;
Anno 1584 in den krijg door 't vier verplet om d'afgodische sonden;
Anno 1614 weder herbouwd door de mildadigheid der geünieerde landen.
Waartoe princen en heeren stout hebben geholpen, rijp van verstanden....

In 1614 werd de eerste hervormde predikant te Etten beroepen. Bij de in dat jaar gehouden kerkvisitatie werd betreffende de kapel aangeteekend, „quod heretici eam exustam instauraverint et in ea conciones suas hereticas et reliqua exercitia publice habeant". [1]) In 1697 is de kapel vergroot met een aan hare zuidzijde gelegen gebouw (NUYTS, blz. 6) en in 1714 is zij, volgens VAN GOOR (blz. 391) „zeer sierlijk herbouwd en met een fraai torentje en orgel voorzien".

[1]) Mededeeling van den WelEerw. Heer G. C. A. JUTEN, uit het Aartsbisschoppelijk archief te Mechelen. Hierdoor wordt weêrsproken de mededeeling van NUYTS, dat de Hervormden ook nog tijdens den eersten predikant, Pomeranus, hunnen godsdienst zouden hebben uitgeoefend „in bijzondere huizen en schuren".

Beschrijving. De kerk, die den vorm heeft van een langwerpigen rechthoek, binnenwerks lang 19,50 M., breed 11,50 M., is opgetrokken van roode baksteen. De zijmuren zijn versterkt met tweemaal versneden beeren, waartusschen spitsboogvensters, die aan den noordkant langer zijn dan aan den zuidkant, wegens de daar aanwezige belending. Het gebouw is overdekt met een met blauwe pannen belegd zadeldak, in verband waarmede de beide korte zijden zijn gesloten met driehoekige gevels, waarvan de oostelijke vensterloos is, terwijl de westelijke twee spitsboogvensters heeft. Midden op het dak staat een met leien bekleede dakruiter, Beschrijving.

Afb. 209. Haven en kerk te Leur, naar eene teekening van omstreeks 1780, door F. Verrijk.

die op een vierkanten onderbouw, aan elken kant van twee rondbogige galmgaten voorzien, een open achtkant draagt, gedekt met een achtzijdig koepeldakje, waarop een opengewerkt kruis met haan. Het dak dagteekent uit de negentiende eeuw, want op eene gekleurde teekening in particulier bezit (gezicht op de haven te Leur door F. VERRIJK, omstreeks 1780) heeft het een anderen vorm (zie afb. 209). De kerk is toegankelijk door een deur aan den noordkant.

Het inwendig is geheel stukadoorswerk. Tegen de wanden zijn, op hooge voetstukken, zuilen gesteld, die op lijstkapiteelen rondbogen dragen. In elk der aldus gevormde vijf traveeën is een venster. Boven de bogen is een kroonlijst aangebracht, waarop het gedrukt-korfbogige, gestukadoorde tongewelf der kerk rust.

Orgel.

Langs beide lange wanden en in het ruim zijn eenvoudige banken geplaatst. Tegen den westwand is tusschen de vensters, het orgel aangebracht, waarvan de eikenhouten kast, aan de achterzijde gemerkt C. C. S. E. L. S. I. Z. 1717 ME FECIT, met snijwerk is versierd, in den stijl Lodewijk XIV.

Preekstoel. Doophek. Lezenaar.

Tegen den oostelijken wand (zie afb. 210) staat een zeskante eiken preekstoel, eenvoudig werk uit het midden der zeventiende eeuw, omgeven door een doophek uit den zelfden tijd. Aan den preekstoel is een koperen lezenaar bevestigd, midden XVII.

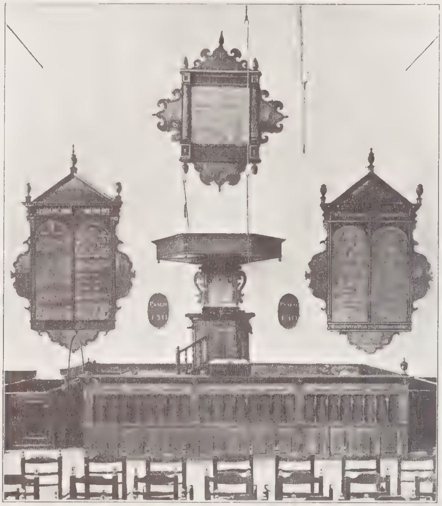

Afb. 210. Inwendig (oostwand) der Ned. Herv. kerk te Leur.

Tekstborden.

Aan weerszijden en boven den preekstoel hangen drie tekstborden, waarvan de vleugelstukken en frontons beschilderd zijn met schepen en landschappen, terwijl op hun benedendeel opdrachten en de namen der schenkers zijn geschilderd. Het rechtsche bord, met de 10 geboden, is gemerkt: 1 JUNI ANNO 1616 J. HEM ME FECIT. Het linksche, met de 12 artikelen des Geloofs, draagt het jaartal 1643 en het opschrift: M. T. VAN ARWIN GETIMMERT. Het bovenste, met het Onze Vader, is van 1648.

Zerken.

Er liggen in de kerk twee hardsteenen zerken, de eene versierd met een wapen, van Willem Servaas Swryters, burgemeester en schepen van Etten († 7 Januari 1663) en zijne vrouw Maria Cornelia Corncooper († 31 Mei 1668), de andere, versierd met vier wapens en doodskop en met een rand en opschrift, ingelegd van wit marmer, van Adriaen Cornkoper, president der beide Ettensche schepenbanken († 4 Februari 1717) en zijne vrouw en schoondochter.

Avondmaal-vaatwerk.

Het avondmaalvaatwerk der kerk bestaat uit twee zilveren bekers met gegraveerde versiering en ranken, vruchtentrossen en vogels, en twee tinnen wijnkannen. Alles XVIII a. De bekers vertoonen de stempels van een roos en de jaarletter C.

In den dakruiter hangen twee klokken. De eene, met een middellijn van 0,50 M., draagt het opschrift: GISBERTI VAN DEN ENDE TOT AMSTERDAM 1750, in Romeinsche kapitalen; de andere, middellijn 0,74 M. heeft in dezelfde karakters het randschrift: ICK LAAT MIJN HOOREN OVER DE DOODEN EN ROEP DE LEVENDIGE TE ZAMEN. FECIT AMSTELODAMI 1713. Op het lijf der klok staat: CORNELIS CORNCOPER SCHOUT TOT ETTEN LEUR EN SPRUNDEL, vervolgens zijn wapen; daaronder: ONS DAGEN SIJN GETELT en het wapen der gemeente. Klokken.

2. De **ROOMSCH-KATHOLIEKE KERK**, gewijd aan den H. Petrus, is een nieuw gebouw. Een vroeger in deze kerk aanwezig altaar, volgens KRÜGER (IV, blz. 11), afkomstig uit eene kapel te Antwerpen, is thans in het Rijksmuseum te Amsterdam. Het geheel in wit marmer uitgevoerde altaar heeft den tombevorm. De voorkant vertoont eene voorstelling in half verheven arbeid van Abraham's offer. De kaarsenbank, versierd met fijne bladranken en in het midden met een medaillon, waarin engeltjes, die het Lam Gods bewierooken, draagt een eenvoudigen retable, waarin, tusschen Jonische zuiltjes, een schilderij, copie naar Van Dyck: de Madonna. XVIII d. Altaar.

VERDWENEN GEBOUW.

Volgens NUYTS (blz. 6) zou „omtrent de Leur" een **KLOOSTER** hebben gestaan. Op het kaartje van KUYPER's gemeenteatlas komt de naam „het klooster" voor als die van een gehucht, gelegen aan den weg naar Hil, even ten zuiden der spoorlijn Breda—Bergen op Zoom. Klooster.

PARTICULIERE GEBOUWEN.

Het **HUIS** B 211 heeft een baksteenen trapgevel (geverfd) van tweemaal zes treden met bergsteenen dekplaten en top, versierd met een op een kopje gedragen pilastertje. Zes eenvoudige krulankers. In den zijgevel twee oude kruiskozijnen. XVII A. De onderpui is gewijzigd. Huizen.

Het **HUIS** B 137 heeft een dergelijken gevel — van gele baksteen met in verband gewerkte roode kantsteenen — door een zandsteenen waterlijst in twee verdiepingen verdeeld, en met zes ankers versierd. XVII A. In de gewijzigde onderpui een eenvoudige deuromlijsting, XIX A.

De **BOERDERIJ** H 58 en 59 heeft een van gele baksteen opgetrokken gevel, waarin de oude vensters zijn bewaard, met eenen strek gedekt en omrand met roode baksteen, afwisselend een kop en een strek. De vensters hebben houten kruiskozijnen en luikjes voor de benedenhelft. Die van het gelijkvloers zijn bovendien van diefijzers voorzien. Aan den geveltop een eenvoudig krulanker. XVII. Boerderij.

GILZE-RIJEN.

Literatuur.

Literatuur. G. SCHRAAUWEN, Beschrijving van het dorp Gilze ten nutte der inwonende jeugd, 's-Hertogenbosch, 1828.

Wapen.

Wapen. Het wapen der gemeente bestaat uit een schild van lazuur, beladen met een beeld van den H. Petrus, staande op een grasveldje, in de rechterhand een sleutel en in de, tegen de heup steunende, linkerhand een boek dragend, alles van goud. Afgebeeld bij D'ABLAING VAN GIESSENBURG (Noordbrabant, plaat 5, N°, 61) en bij VAN GOOR (blz. 364), waar echter het schild van zilver en de figuur van onbestemd émail is. Op een zegelafdruk met het jaartal 1615, in het Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage, is de H. Petrus zittend afgebeeld, en in de rechterhand een sleutel, in de linker een boek dragend (zie VAN DEN BERGH, Beschrijving der vroegere gemeentezegels in het Rijksarchief, blz. 35).

GILZE.

Naam.

Naam. Zie VAN DEN BERGH, Handboek der middel-nederlandsche geographie, blz. 221, VAN DER AA, blz. 172 en KRÜGER, III, blz. 400.

Geschiedenis.

Geschiedenis. In 992 schonk Hilsondis aan de abdij van Torn o. a. „villam Gillesa cum appendiciis" (HABETS, I, blz. 6). Kort daarna stierf zij, volgens het bericht van THIETMAR VAN MERSEBURG „in curte suo quae dicitur Gilisa.... in domo cujusdam majoris" (vgl. HABETS, I, blz. XVI).

In 1762 is een groot deel van het dorp afgebrand (VAN DER AA, blz. 176).

KERK.

De **ROOMSCH-KATHOLIEKE KERK** gewijd aan den H. Petrus, banden, is in eigendom en onderhoud bij de Roomsch-Katholieke parochie; de toren behoort aan de burgerlijke Gemeente.

Geschiedenis.

Geschiedenis. Toen Hilsondis in 992 Gilze aan de abdij van Torn schonk, schijnt er in het dorp reeds eene kerk te hebben bestaan (vgl. het door het kapittel van Torn in 1648 tot de Staten-Generaal gericht vertoog bij HABETS, II, blz. 403 vv.), die de moederkerk is geworden van verschillende in den omtrek gestichte kerken. In 1235 werden de inkomsten der kerk van Gilze en in 1261 haar patronaatrecht door de abdis aan het kapittel van Torn afgestaan (HABETS, I, blz. 14 en 200).

Bij kerkvisitaties in het eind der vijftiende eeuw (Habets, I, blz. 454) en in 1594 (G. C. A. JUTEN, Het Dekenaat Breda [1]), blz. 8), waren er drie altaren in de kerk. In den tachtigjarigen oorlog is de kerk blijkbaar zeer beschadigd. In het Rijksarchief in Limburg berust althans een in 1606 opgemaakt bestek voor reparatie der kerk (HABETS, II, blz. 465) en in 1609 werd door den toenmaligen deken over haren toestand aangeteekend: „navis integra; templi chorus sub stramine; chori laterales (dit moeten de kruisarmen zijn) sine tecto; campanas habet 2, quarum 1 in campanili quod sartum, altera in sacristia" (dit laatste vermoedelijk omdat de dakruiter op de viering verwoest was). 28 Augustus 1616 schonken abdis en kapittel van Torn tot herstelling der kerk een tienjarig subsidie van 400 Rijnguldens 's-jaars (HABETS, II, blz. 472). Betreffende deze herstelling werd in 1644

[1]) Overdruk uit: GOETSCHALCKX' Bijdragen voor de geschiedenis inzonderheid van het Hertogdom Brabant, 1910.

door twee wagenmakers en eenen timmerman, die te Gilze woonden en waarvan twee als „reden van wel wetenschap" opgaven, dat zij „aen de kerke van Gilze in den jaer 1617, wanneer deselve gemaekt is mede hebben gewerckt", verklaard: „dat de kerck van Gilze in den buyck is getimmert omdat sulcken werck styver ende vaster is als getrocken oft gelambriseert werck ende dattet oock zeer dienstig is om in tijde van nood daerop zolders te leggen ende de granen ende andere goederen van de gemeynte (gevlucht wordende) daerop connen laten ende bevryden, waertoe sulcken werck ende zolders ten hoochsten dienstich ende bequaem syn" (SASSEN, Tijdschrift, II, kol. 150).

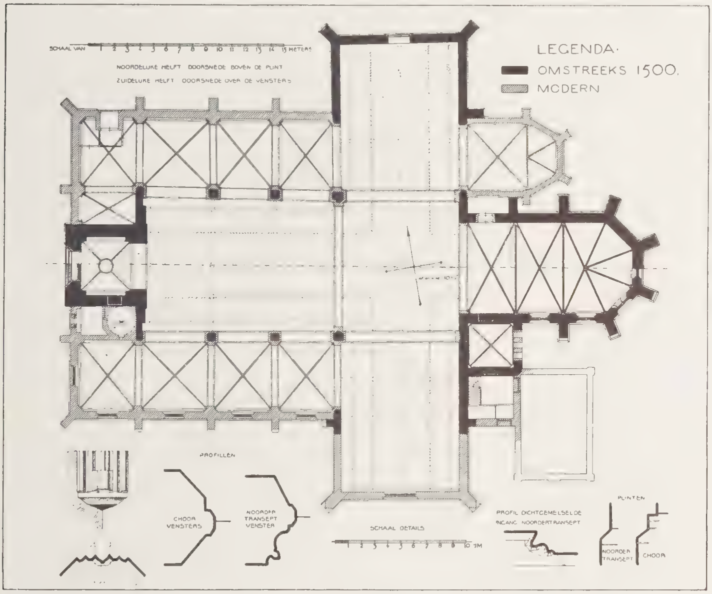

Afb. 211. Plattegrond der R. K. kerk te Gilze.

Bij de kerkvisitatie in 1618 werd aangeteekend: „templum est integre instauratum et satis affabre", en bij die in 1620: „paulatim exornatur". [1])

In 1641 bezat de kerk twee groote klokken en een kleine (HABETS, II, blz. 475). In 1650 is zij door de Hervormden in bezit genomen (KRÜGER, III, blz. 405) en in 1652 werd in de vergadering der classis Breda gerapporteerd, dat er nog eenige Roomsche ornamenten werden bewaard, welke de kerkmeesters verzoeken te mogen verkoopen, en dat de overige

[1]) Aanteekeningen uit het Aartsbisschoppelijk archief te Mechelen, welwillend medegedeeld door den WelEerw. Heer G. C. A. JUTEN, kapelaan te Ginneken.

reeds lang door den pastoor waren weggedragen. Eene pastorie was er toen niet, „de paap woont in zijn eigen huis" (HABETS, II, blz. 490).

Tusschen 1784 en 1786 schijnen weder herstellingen aan de kerk te zijn geschied (Habets, II, blz. 527). Bij Koninklijk besluit van 28 Augustus 1818, N°. 5, is het gebouw teruggegeven aan de Katholieken (Krüger, III, blz. 405), die het 20 Januari 1820 in gebruik namen, nadat het „inwendig geheel vernieuwd" was (Schraauwen, a. w., blz. 12).

Van 1881 tot 1883 is de kerk vergroot door den aanbouw van zijschepen en, evenals de toren, geheel gerestaureerd, onder leiding van den architect J. J. van Langelaar, volgens aanwijzingen van Dr. P. J. H. Cuypers.

Ligging.

Ligging. De kerk ligt vrij, omgeven door een kerkhof; zij is georienteerd met eene afwijking naar het zuiden van 10½°.

Beschrijving. Plattegrond.

Beschrijving. Plattegrond (afb. 211). De kerk heeft haren tegenwoordigen aanleg gekregen bij de vergrooting van 1881. Oorspronkelijk was zij een eenbeukige kruiskerk, bestaande uit eenen vierkanten westtoren, een breeder schip van drie traveeën, een breed ontwikkeld dwarspand, en een choor van twee traveeën, gesloten met vijf zijden van eenen achthoek. Tegen den oostelijken wand van den zuider kruisarm en den zuidelijken van het choor was een vierkante sacristie aangebouwd. Naar het schijnt, was de noorder kruisarm oorspronkelijk verder uitgebouwd dan de zuidelijke. Want terwijl de wanden van den noorder kruisarm van hetzelfde formaat baksteen zijn opgetrokken als het choor, zijn de muren van het gedeelte van den zuider kruisarm, dat thans buiten de zijbeuk reikt, geheel modern. Ook het tongewelf, in den noorder kruisarm geheel oud, is in den zuider kruisarm alleen oud voor zoover deze niet buiten de zijbeuk reikt. [1])

Afb. 212. De R. K. kerk te Gilze, uit het zuidoosten.

De toren meet binnenwerks 3,75 M. in het vierkant. Het oude schip (thans middenbeuk) is binnenwerks, langs den westgevel gemeten, 10,15 M. breed en bij den overgang in het transept 9,90 M. Het heeft eene diepte van 14,30 M. Het dwarspand is 34,30 M. breed en 9,50 M. diep. Het choor heeft, bij eene breedte

[1]) Het is natuurlijk ook mogelijk, dat het bedoelde gedeelte van het zuider transept meer beschadigd was dan dat aan den noordkant en daarom bij de herstelling van 1617 niet herbouwd.

van 6,90 eene diepte van 13,30 M. De in verhouding tot de breedte van het schip geringe afmeting van den toren doet vermoeden, dat hij op de grondslagen van een ouderen is opgetrokken, terwijl de ongewone breedte-ontwikkeling van het dwarspand het waarschijnlijk maakt, dat dit oorspronkelijk kleiner is geweest.

De oude sacristie meet binnenwerks 3,30 × 3,40 M.

Uitwendig (afb. 212). De toren, opgetrokken van grijsroode baksteen (formaat: 0,213 × 0,10 × 0.05 M.; 10 lagen: 0,62 M.) in staand verband, draagt geheel het karakter der restauratie van 1881. Hij is toen van een nieuwen ingang voorzien, en van natuursteenen waterlijsten, waaronder baksteenvlechtingen. De bovenbouw (klokkenkamer en spits) schijnt toen, evenals de traptoren aan den zuidkant, geheel te zijn vernieuwd.

Uitwendig.

Van de kerk zelf is, voor zoover zij uitwendig zichtbaar is, alleen het muurwerk van den noorder kruisarm, van het choor en de sacristie nog oud. Deze deelen zijn opgetrokken van baksteen (formaat: 0,215 × 0,105 × 0,055 M.; 10 lagen: 0,625 M.), rooder van kleur dan die van den toren, en in staand verband. Bergsteen is toegepast voor de afdekking der plint, voor de omlijsting der vensters en voor kantblokken in de beeren.

Afb. 213. Voormalige ingang in het noordtransept der R. K. kerk te Gilze.

In den noorder transeptgevel, die versterkt is met rijkontwikkelde, overhoeksche beeren, afgedekt met eenen ezelsrug waarop hogels en een kruisbloem, is een, thans dichtgemetselde ingang met geprofileerde kanten en korfbogige dekking (zie afb. 213 en de profiileering op afb. 211). Daarboven een groot driedeelig spitsboogvenster met geprofileerde kanten (zie afb. 211). De geveltop boven dit venster is van andere steen dan de gevel, en in kruisverband gemetseld. Hierin is met verglaasde steenen het jaartal 1617 aangebracht en daaronder een vlechting in den vorm van twee rijen (3 en 5) Sint-Andrieskruisen. Blijkbaar is dus dit bovendeel van den gevel in 1617 vernieuwd.

Het choor, met tweemaal versneden beeren versterkt, heeft tweedeelige spitsboogvensters in eenvoudig-geprofileerde omlijstingen (zie afb. 211). De oostwand der sacristie is van drie nieuwe vensters voorzien; de vermoedelijk oorspronkelijke ingang in haren zuidwand is door een aanbouw binnendeur geworden.

De bedaking der kerk is vernieuwd, evenals de dakruiter en het kruis op den makelaar van het choor.

Inwendig. Het **inwendig** der kerk is geheel gewijzigd door den aanbouw der zijbeuken, in verband waarmede de oude zijmuren grootendeels zijn weggebroken. De van deze muren overgebleven pijlers, welke thans de beuken scheiden, zijn nieuw bemetseld; de vroeger-aanwezige bovenvensters gedicht. Oud is alleen de overwelving met houten tongewelven, rondbogig in het schip en spitsbogig in het minder wijde dwarspand. Echter is het gedeelte der schinkels, dat tegen de muren rust,

Afb. 214. Boerderij „de oude pastorie", te Gilze.

vernieuwd en het geheele gewelf geschilderd. In het choor is, onder het nog aanwezige houten tongewelf, een nieuwe overkluizing met gemetselde kruis- en straalgewelven aangebracht. Nieuw is ook het gemetselde gewelf in den toren, oud daarentegen dat in de sacristie, een gemetseld kruiswelf, gedragen op laat-gothisch geprofileerde ribben, rustend op eenvoudige kraagsteentjes in de hoeken, waarop ook de geprofileerde kanten der muraalbogen aanvangen (zie de détails op afb. 211).

Dateering. **Dateering.** De vormen der kerk dragen het karakter van het eind der vijftiende of het begin der zestiende eeuw.

Monstrans. De kerk bezit een gedreven verguld zilveren monstrans, op den voet versierd met voorstellingen van het Geloof, de Hoop, den Mannaregen en het Joodsche

Paaschmaal. De voet draagt een met stralen omgeven en door aanbiddende engelen geflankeerde zon, bekroond door eene baldakijn, waaronder God de Vader. Lodewijk XV.

In den toren hangen drie klokken. De eene, met een middellijn van 1,18 M., draagt het opschrift F. M. G. VAN STEENSEL SCHOUT A. RUBBENS PRESIDENT || M. MOL SECRETARIS P. HOUTEPEN I. B. VAN LOON A. AUSSEMS I. PYMANS I. VAN ALPHEN J. B. VAN DONGEN SCHEEPENEN || I. I. V. VLODROP PREDIKANT I. F. COOMANS PASTOR || HENRICUS PETIT ME FUDIT ANNO 1805. De tweede, met een middellijn van 0,92 M., geeft te lezen: F. M. G. VAN STEENSEL SCHOUT || P. MOL SECRETARIS A. RUBBENS M. MOL ASSESSOREN || PETIT ET FRITSEN ME FUDERUNT ANNO 1821. Klokken.

PARTICULIERE GEBOUWEN.

Eene **BOERDERIJ,** op eenigen afstand ten zuiden van de kerk gelegen, bekend onder den naam „de oude pastorie", heeft ankers, die het jaartal 1614 vormen. Het blijkbaar uit een kleiner huis vergroot gebouw (zie afb. 214) heeft in den noordelijken gevel een met een strek gedekt venster, ontlast door vier segmentboogjes, waarboven drie dooreengewerkte kielbogen. Achter de boerderij staat een gemetselde schuur met het jaartal 1647.

MOLENSCHOT.

KAPEL.

De **KAPEL VAN DE H. ANNA** staat tegenover de Roomsch-Katholieke kerk.

Geschiedenis. VAN DER AA blz. (177) meent, dat deze kapel „volgens oorkonden" zou dagteekenen uit de negende eeuw. KRÜGER (III, blz. 409) deelt mede, dat zij „van oudsher aan de H. Maagd", doch thans aan de H. Anna is gewijd. Hij meent, dat zij in 1261 tot bijkerk is verheven en in 1316 van hare moederkerk Gilze gescheiden. In de oorkonden uit die jaren, waarbij eenige filiaalkerken van Gilze worden afgescheiden (gedrukt o. a. bij HABETS, I, blz. 20 vv. en blz. 140 v.) wordt Molenschot echter niet genoemd. Bij de kerkvisitatie van 1614 werd aangeteekend, dat er te Molenschot eene kapel bestond, waarin geen dienst werd gedaan, alleen nu en dan 's Zondags door den kapelaan van Dorst gepreekt; in 1617 dat niemand wist wie het begevingsrecht bezat, hoewel men meende, dat er een benificie van niet meer dan 10 Rijnguldens was gesticht; in 1628: „tempore obsidionis Bredane conflagratum". Geschiedenis.

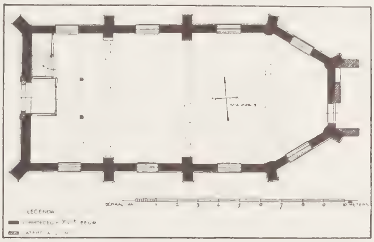

Afb. 215. Plattegrond der St.-Annakapel te Molenschot.

In 1816 is ruim *f* 100.- aan het herstel der kapel besteed en weinig later werd een altaar er in geplaatst, dat in 1833 moest worden weggenomen, toen zij is ingericht tot wachthuis der Rotterdamsche schutterij. In 1840 werd een klok uit het torentje gestolen. In 1842 is voor *f* 1550.— de herstelling van het gebouw aangenomen, dat 12 December 1844 werd ingezegend en als bidplaats in gebruik genomen. Bij Koninklijk besluit van 29 Mei 1855 werd de kapel erkend als een van Gilze afhankelijk rectoraat (KRÜGER III, blz. 410). Molenschot is toen tot parochie verheven, waarna er in 1887 een nieuwe kerk is gebouwd.

Afb. 216. Houten Madonna van de R. K. kerk te Molenschot.

Beschrijving. Plattegrond.

Beschrijving. Plattegrond (afb. 215). De kapel, geörienteerd met eene afwijking naar het zuiden van 5°, bestaat uit drie traveeën, gesloten met drie zijden van eenen zeshoek. Zij is binnenwerks 14,17 M. lang en 6,05 M. breed. Tegen het choor is een moderne sacristie aangebouwd.

Uitwendig.

Uitwendig. De tusschen de contreforten geplaatste muren zijn opgetrokken van baksteen (formaat 0,21 × 0,10—0,12 × 0,05 M.; 10 lagen 0,64 M.) in kruisverband. In den westgevel, met overhoeksche beeren versterkt en bekroond met een modern torentje, bevindt zich de ingang, met moderne omlijsting. In den top sporen van een kielbogig gedekt venstertje. In de tweede travee, aan den noordkant, is een dichtgemetselde toegang. De plint der muren en de verjonging der beeren zijn ten deele met bergsteen en ten deele met baksteen afgedekt. De spitsbogige vensters hebben een enkele afschuining als dagkant, en zijn voorzien van houten ramen. De beide wanden der oostelijke travee vertoonen eene vlechting van donkerder steen, die drie St-Andrieskruisen teekent.

Afb. 217. Koperen kandelaars in de R. K. kerk te Rijen.

Inwendig.

Inwendig. Tegen den westwand zijn een modern portaal, tribune en trap geplaatst. Op de contreforten en op in de hoeken der sluiting aanwezige diensten, die thans op 2,70 M. boven den vloer te niet loopen, rusten de trekbalken, waarvan de meest

westelijke vernieuwd is. De kerk is thans gedekt met een segmentvormig gestukadoord tongewelf, de wanden zijn gewit.

De kapel dagteekent vermoedelijk uit de zestiende eeuw.

In de kapel werd vereerd een houten beeld der Madonna, zittend, met het Kindje staande op haar linker knie (afb. 216) hoog 0,76 M. Het thans in de pastorie bewaarde beeld is in 1909 gerestaureerd. Het dagteekent uit het begin der veertiende eeuw. Onze afbeelding geeft den toestand vóór de restauratie weder. Beeld.

Een uit deze kapel afkomstig koperen kroontje, met twee rijen van onderscheidenlijk drie en zes armen, XVII, hangt thans in de kerk. Kroontje.

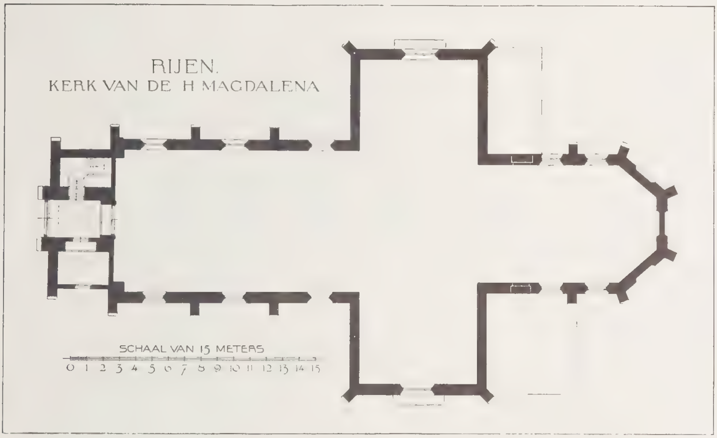

Afb. 218. Plattegrond der voormalige R. K. kerk te Rijen, naar eene opmeting van Ad. Mulder, geteekend door J. D. Meijsing.

RIJEN.

Naam. Zie VAN DER AA, blz. 178, KRÜGER, IV, 152 en Nomina geographica Neerlandica, II, blz. 91. Naam.

Geschiedenis. In een stuk van 1431 wordt het „land van Rijen" vermeld (Nom. geogr. Neerl., t. a. p.). Geschiedenis.

KERK.

De moderne **ROOMSCH-KATHOLIEKE KERK,** gewijd aan de H. Maria Magdalena, bezit de volgende voorwerpen:

Een zeer geschonden schilderij op doek: de kruisiging, rechts en links van het kruis de H. Maagd en Joannes, aan den voet Magdalena, die het kruis omvat. Breed: 1,65 M., hoog: 2,24 M. XVIII. Schilderij.

Kandelaars.

Drie paar gegoten koperen, gothische kandelaars waaraan de leeuwtjes onder den voet ontbreken. Hoog: 0,51, 0,44 en 0,31 M. XV. (afb. 217).

Vier gegoten bronzen kandelaars; op een driehoekigen voet, versierd met engelkopjes, en met van onderen balustervormigen, van boven getordeerden stam. Hoog: 0,54 M. XVII B.

Doop-schotels.

Een gedreven koperen doopschotel met voorstelling van het Beloofde land, middellijn: 0,315 M. en een met gestyleerde roos, middellijn 0,33 M. XVII.

Kazuifel.

Een kazuifel met stola, manipel en palla, van rood fluweelbrokaat. XVII B. Het borduurwerk is modern.

Afb. 219. De voormalige R. K. kerk te Rijen, uit het zuidoosten.

Klokken.

In den toren hangt een klok (middellijn: 0,84 M.), versierd met renaissance-randen, waartusschen het opschrift: MAGDALENA BEN IC GHEGOTEN VAN JACOP WAGHENENS TE MECHELEN BINNEN INT JAER ONS HEREN 1532, in gothische minuskels. Daaronder ronde medaillons met voorstellingen van de H. Maagd met kind; een wapenschild met dubbelen adelaar; een gekroonden heilige met kelk en bijl (H. Lucius?); God den Vader; de H. Catharina; een door twee griffioenen gehouden wapen: gepaald en beladen met een hartschild, waarin een adelaar; de H. Magdalena.

In den dakruiter hangt een tweede klok (middellijn: 0,49 M.), met het opschrift

PIETER VAN DEN GHEIN HEEFT MIJ GHEGOTEN 1616 in Romeinsche kapitalen. Beide klokken zijn afkomstig van de voormalige parochiekerk.

VERDWENEN GEBOUW.

De oude **PAROCHIEKERK,** aan de H. Maria Magdalena gewijd, was oorspronkelijk eene kapel, afhankelijk van Gilze. In de kerkvisitatie van 1594 (G. C. A. JUTEN, Het Dekenaat Breda, blz. 19) wordt zij vermeld als: „noviter separata ab ecclesia de Gilze". Zij had toen één altaar, waarvan in 1609 werd aangeteekend: „celebre fuit hoc altare miraculis ad instar Montis acuti". In hetzelfde jaar heet het van de kerk: „templum integrum, campanile cum 2 campanis habet horologium". Volgens KRÜGER (IV, blz. 153) waren er later vier altaren in de kerk. In 1648 werden de altaren en de overige „paepsche ornamenten" op last van den drossaard van Breda uit de kerk verwijderd, waarna het gebouw aan de katholieken is ontnomen en gesloten (KRÜGER, IV, blz 154). Kerk.

Sedert werd er nu en dan in de kerk van Rijen gepredikt door den predikant van Gilze, die dan, volgens KRÜGER, eenige hoorders meebracht, omdat er te Rijen geen Hervormden woonden.

Afb. 220. Boerderij onder Rijen.

Bij Koninklijk besluit van 17 Juni 1815, N°. 20 kregen de Katholieken de kerk terug, die er „erbarmelijk uitzag", zóó vervallen, „dat zij tot speelplaats diende voor de kinderen, die er van alle zijden in- en uitliepen". In 1816 is zij hersteld, waartoe de materialen gebezigd zijn van de schuurkerk, die door de Katholieken in den tijd der onderdrukking was gebouwd (KRÜGER, t. a. p.).

Het gebouw is in 1905 afgebroken, nadat door de zorg van het Departement van Binnenlandsche Zaken eene opmeting van den plattegrond en foto's van het uitwendig waren gemaakt (zie afb. 218 en 219).

PARTICULIERE GEBOUWEN.

Aan den weg naar Dongen staan eenige **BOERDERIJEN** met oude kruisvensters. Het best bewaard is die gemerkt B 37 (afb. 220), naar het schijnt oorspronkelijk bestemd voor bewoning door twee gezinnen, daar de twee woonvertrekken ieder een afzonderlijke buitendeur hebben en de communicatie tusschen deze kamers vermoedelijk niet oorspronkelijk is. De stal is met de woonvertrekken onder één rieten zadeldak gedekt. De twee kelders zijn met gemetselde tonwelven overkluisd. In den, aan den weg liggenden, smallen gevel vormen ankers het jaartal 1648. Boerderij.

GINNEKEN EN BAVEL.

Deze gemeente bestaat uit de vroeger afzonderlijke heerlijkheden Ginneken of Ulvenhout en Bavel.

Wapen. **Wapen.** Het wapen vertoont een doorsneden schild, waarvan de bovenhelft is gedeeld, *a.* van goud met een rooster van sabel (Ginneken of Ulvenhout), *b.* van zilver met een koe van keel (Bavel); de benedenhelft van keel met drie St.-Andrieskruisen van zilver, geplaatst 2 en 1 (Breda). Afbeeldingen bij VAN GOOR (blz. 369) en D'ABLAING VAN GIESSENBURG (Noordbrabant, plaat 5, N°. 62).

BAVEL.

Naam. **Naam.** Zie VAN DEN BERGH, Handboek der middelnederlandsche geographie, blz. 234 en Nomina geographica Neerlandica, II, blz. 22.

Geschiedenis. **Geschiedenis.** De oudste vermelding der plaats is van 1150. In een oorkonde van dat jaar komt n.l. Engelbert van Bavel voor (KLEYN, blz. 59).

KERK.

De **ROOMSCH-KATHOLIEKE KERK,** aan Maria Hemelvaart gewijd, is gebouwd in 1887. Zij bezit een plattegrond en een (gebrekkige) teekening van het uitwendig der oude kerk, die na den bouw der tegenwoordige is gesloopt.

VERDWENEN GEBOUWEN.

Kerk. 1. De **KERK,** in 1316 van Gilze gescheiden en tot parochiekerk verheven (HABETS, I, blz. 140), had, volgens het verslag eener kerkvisitatie, in het eind der XVe eeuw drie altaren (HABETS, I, blz. 454), later vijf (KRÜGER, III, blz. 56). [1]) Blijkens de bovenvermelde afbeeldingen was het een eenbeukige, baksteenen kruiskerk, bestaande uit een schip van drie traveeën met westtoren, een kruispand en een choor van ééne travee, gesloten met vijf zijden van eenen achthoek. Aan de zuidzijde stond tegen transept en choor een sacristie.

2. **KLOOSTER VREDENBURG.** Voor dit in 1476 onder Bavel gestichte, doch niet voltooide en naar Prinsenhage overgebrachte klooster, zie onder Prinsenhage.

GALDER.

KAPEL VAN DEN H. JACOBUS.

Literatuur. **Literatuur.** Opstel van G. C. A. JUTEN in Taxandria, XIV, blz. 213 vv.

Geschiedenis. **Geschiedenis.** Deze kapel, het eerst vermeld in 1512, schijnt twee altaren te hebben gehad. Uit bewaarde rekeningen blijkt, dat in 1628 betalingen geschiedden „tot reparatie van den thoren" en voor het dichtmetselen van vensters, en dat er in 1629 nieuwe banken voor werden gemaakt. In 1698 werd de levering van een nieuw uurwerk aanbesteed. Na de verdrijving der Katholieke priesters werd in de kapel nu en dan dienst gedaan door

---

[1]) Bij de kerkvisatie van 1594 wordt Bavel „appendix de Gilze" genoemd. Er waren toen drie altaren (JUTEN, Het Dekenaat Breda, blz. 8).

eenen predikant. In de negentiende eeuw diende het schip tot school, het choor tot onderwijzerswoning. Na den bouw eener nieuwe school, in 1882, is de kapel verlaten. Sedert wordt zij alleen gebruikt voor het gemeenschappelijk gebed der buren, indien een hunner gestorven is.

Beschrijving. Plattegrond (afb. 221). De kapel ligt op een grasveld, georienteerd met eene afwijking naar het noorden van 13°. Zij bestaat uit eenen toren, binnenwerks breed 2,20 M. en diep 2,13 M., aan de westzijde versterkt met overhoeksche beeren; een schip, toegankelijk door den toren, diep 8,65 M. en breed 6,50 M.; en een choor van éénе travee, met drie zijden van eenen zeshoek gesloten, diep 6,32 en breed 5,10 M. Beschrijving. Plattegrond.

Uitwendig (afb. 222). De toren is opgetrokken van baksteen (formaat 0,18 × 0,09 × 0,045 M.; 10 lagen: 0,55 M.), in staand verband, met toepassing van bergsteen voor de afdekking der plint, de waterlijst en de sluiting van het spaarveld in de voorzijde der beeren. De geprofileerde dagkanten van venster en spaarvelden en de traceering in de laatste zijn van baksteen. Op de lage, vierzijdige, met leien gedekte spits staat een gesmeed ijzeren leliekruis. Toren en kruis dagteekenen vermoedelijk uit het begin der zestiende eeuw. Voor het oostelijk galmgat van den toren is een wijzerbord geplaatst met het jaartal 1861. Schip en choor, geheel van baksteen, zijn kennelijk grootendeels vernieuwd. Blijkens moeten op de torenwanden waren zij oorspronkelijk belangrijk hooger. Alleen de choorveelhoek is thans met beeren versterkt. Het dak is met pannen gedekt. Op den makelaar van het choor staat een gesmeed ijzeren kruisje, vermoedelijk uit de XIXe eeuw. Uitwendig.

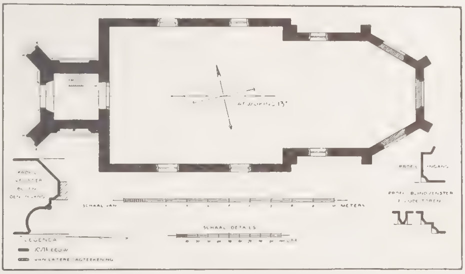

Afb. 221. Plattegrond der St.-Jacobuskapel te Galder.

Inwendig. De toren, die geen gewelf heeft, wordt beklommen langs een houten trap en een ladder. Het schip en het choor hebben een vlakke houten zoldering, evenals de kap van jonge dagteekening. Inwendig.

De kapel bevat: in den toren een k l o k, middellijn: 0,40 M., met het opschrift: JHESUS BEN IC VAN PETER VAN DEN GHEIN GHEGOTEN 1553, in renaissance kapitalen en versierd met medaillons: engel met omkranst kruis, cherubijntjes, die cartouches dragen, en een groepje: de Vlucht naar Egypte. Klok.

In het choor: twee gesmeed ijzeren a r m l u c h t e r s en zes k a n d e l a a r s, XVI of XVII (afb. 223). Kandelaars.

GINNEKEN.

Naam. Zie VAN DEN BERGH, Handboek der middelnederlandsche geographie, blz. 235.

Geschiedenis. Ginneken, het eerst vermeld in 1246 (KLEYN, blz. 79), vormde vroeger te zamen met Ulvenhout éene heerlijkheid, gewoonlijk met dezen laatsten naam genoemd.

Afb. 222. De St.-Jacobuskapel te Galder, uit het zuidwesten.

POMP.

Op de markt staat een hardsteenen pomp (afb. 224), die aan twee zijden het rooster uit het wapen van Ginneken vertoont, aan de beide andere ANNO en 1790.

KERKEN.

1. De **NED. HERVORMDE KERK,** gewijd aan den H. Laurentius, is in eigendom en onderhoud bij de Ned. Hervormde gemeente; de toren behoort aan de burgerlijke Gemeente.

Geschiedenis. In 1261 werd de van Gilze afhankelijke kapel te Ginneken verheven tot eene „media ecclesia" (HABETS, I, blz. 22) en in 1316, van de moederkerk gescheiden, tot eene parochiekerk (t. a. p., blz. 140). Bij eene kerkvisitatie op het eind der vijftiende Geschiedenis.

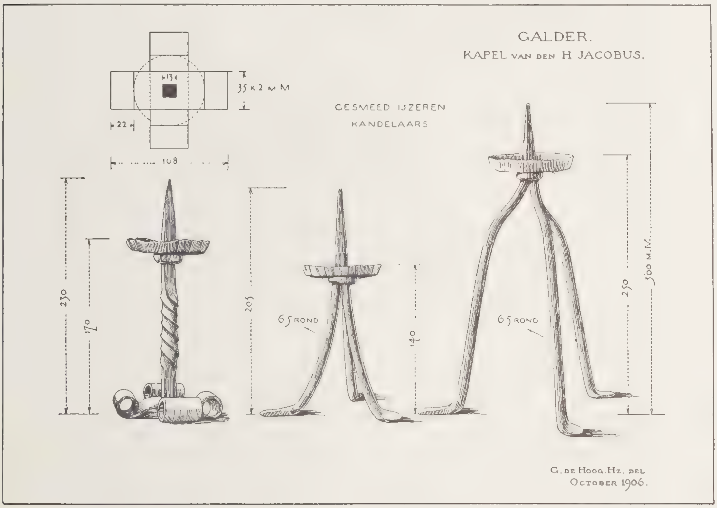

Afb. 223. Gesmeed ijzeren kandelaars in de St.-Jacobuskapel te Galder.

eeuw had de kerk twee altaren (t. a. p., blz. 455), in 1594 vier (JUTEN, Het Dekenaat Breda, blz. 10).

Voor of in 1609 schijnt de kerk beschadigd te zijn geworden: bij de kerkvisitatie van dat jaar wordt althans aangeteekend, dat het dak hersteld was (JUTEN, a. w., blz. 9). Spinola liet het gebouw, toen hij Breda belegerde, inrichten tot graanmagazijn, waarom Prins Maurits het in 1625 door een spion deed in brand steken (VAN DER HOEVEN, De vesting Breda, blz. 138). Na de inneming der stad schonk Isabella van Oostenrijk 1000 gulden voor de herstelling der kerk, waarmede echter eerst in 1630 begonnen is. Bij de kerkvisitatie van 1628 werd nog aangeteekend: „ecclesia combusta, repararunt satis misere ad latus appendicem, in quo conveniunt incole. Ducissa Brabantiae dedit 1000 fl. pro reparatione, quos accepit et retinet schultetus loci, jam fere per 3 annos; sed ut video, nullus habet cordi restaurationem domus dei"; en in 1630: „templum nunc edificatur

quoad navim, proin non potui visitare illud". [1]) Volgens andere berichten had ook de abdis van Torn in de herstellingskosten bijgedragen, en kostte de wederopbouw in 1630 en 1631 *f* 4367.16 st. (KRÜGER, IV, blz. 285). Nog in 1639 echter werd bij gelegenheid der kerkvisitatie genoteerd: „templum est sordidissimum tam ob multiplicem rusticorum suppellectilem, quam ob coemiterii altitudinem; inde enim contingit ut pluvie de tecto defluentes templi muros penetrent et ipsum reddant tam humidum, ut hypogenum quoddam potius quam templum videatur". In 1642 eindelijk wordt verklaard: „chorus optime exstructus est". [2])

Afb. 224. Pomp te Ginneken.

Vermoedelijk in 1648 [3]) is de kerk door de Hervormden in bezit genomen. In 1649 is de toren door brand geteisterd, waarbij de klokken zijn gebroken en gesmolten, en in 1651 werd aan de abdis en het kapittel van Torn verzocht hun aandeel in de herstellingskosten te voldoen (HABETS, II, blz. 499).

Beschrijving. Plattegrond.

Beschrijving. Plattegrond (afb. 225). De kerk, omgeven door een kerkhof, ligt geörienteerd met eene afwijking naar het zuiden van 3°. Zij bestaat uit eenen door het schip ingesloten en aan de westzijde met dubbele beeren versterkten toren van omstreeks 3,20 M. binnenwerks, in het vierkant, een door den toren en een ingang aan den noordkant toegankelijk schip, lang 19 M. en breed 9,50 M., een dwarspand ter diepte van 6,55 M. bij eene breedte van 23,80 M. en een choor van drie traveeën, gesloten met een halven zeshoek, dat, bij eene lengte van 14,25 M., een breedte van 7.55 M. heeft. Alleen de toren en het dwarspand met choor behooren tot de oorspronkelijke kerk. Het schip, in 1630 en 1631 eenbeukig herbouwd, is aanvankelijk driebeukig aangelegd geweest, gelijk blijkt uit de op het dragen van vier bogen berekende vieringpijlers en de in den westelijken wand van het transept nog aanwezige bogen, die de zijbeuken met het dwarspand in gemeenschap stelden. Daar de toren minder breed is dan het middenschip der oude kerk was, doch overigens in zijne tegenwoordige gedaante eer jonger dan ouder schijnt dan transept en choor, is hij

[1]) Aanteekeningen uit het Aartsbisschoppelijk archief te Mechelen, mij welwillend medegedeeld door den W. E. W. heer G. C. A. JUTEN.

[2]) Aanteekeningen uit het Aartsbisschoppelijk archief te Mechelen, mij welwillend medegedeeld door den W. E. W. heer G. C. A. JUTEN.

[3]) Volgens VAN DER AA (blz. 191) in 1638. Daarmede is echter in strijd, dat de aangehaalde kerkvisitaties in 1639 en 1643 van den overgang nog geen melding maken.

waarschijnlijk opgetrokken op de grondslagen van den toren eener kleinere, oudere kerk.

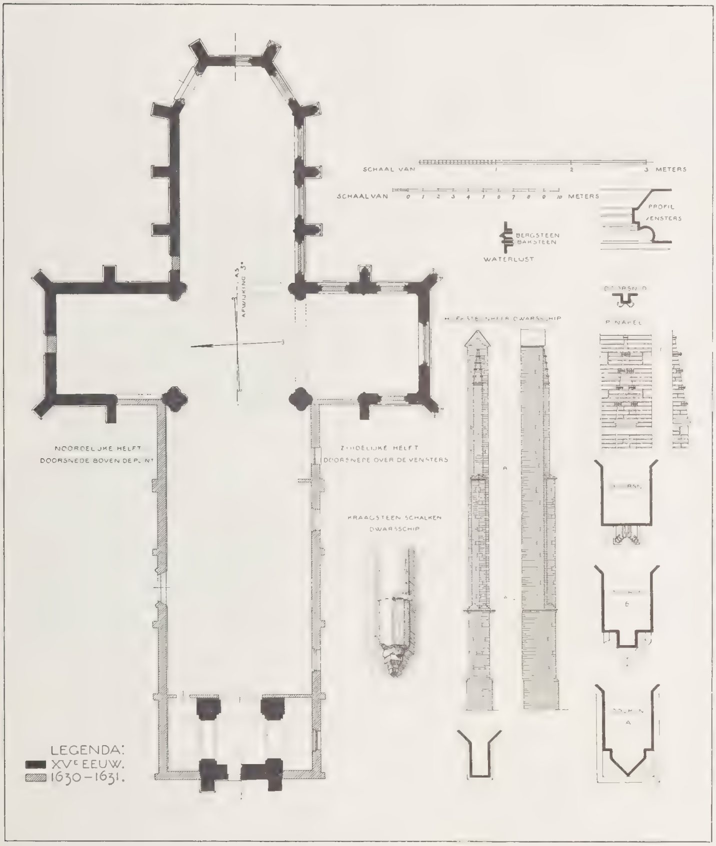

Afb. 225. Plattegrond en détails der Ned. Herv. kerk te Ginneken.

Uitwendig (afb. 226). De kerk was tot 1910 geheel begroeid met klimop, die thans is verwijderd. Choor en dwarspand zijn opgetrokken van baksteen (formaat: 0,195 × 0,095 × 0,045 M.; 10 lagen 0,56 M.) in staand verband, met Uitwendig.

toepassing van zandsteen als afdekking van plint en waterlijst en als kantblokjes en banden in de fraai-ontwikkelde, met leien afgedekte beeren, welker hogels in baksteen zijn gekapt. De vensters zijn voorzien van latere houten ramen en groefsteenen onderdorpels. Blijkens dichtgemetselde rondbogige ingangen aan beide zijden der westelijke choortravee en moeten van een dak, waren vroeger aanbouwtjes aanwezig tegen deze travee en den oostelijken transeptwand. Aan den noordkant is in den schuinen wand der choorsluiting een moderne ingang gemaakt. Op den makelaar van het choor staat een eenvoudig gesmeed-ijzeren kruis, XVII (?) en op

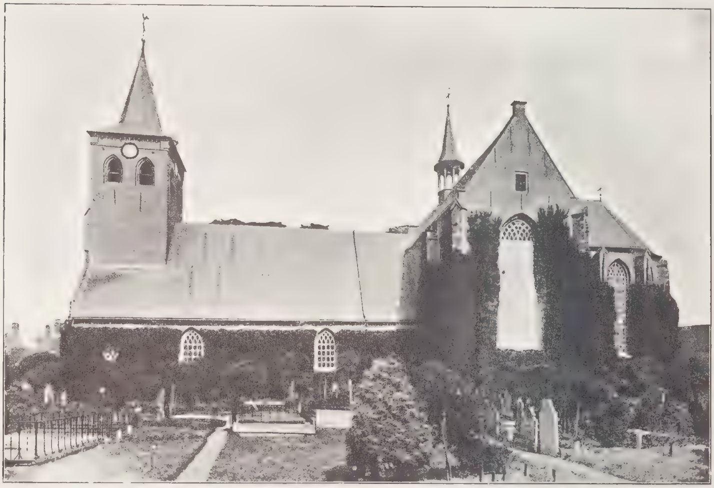

Afb. 226. De Ned. Herv. kerk te Ginneken, uit het zuiden.

de viering een zeskante open dakruiter, blijkbaar in de negentiende eeuw vernieuwd, waarop een modern kruisje. De muren van het schip, opgetrokken van baksteen (formaat: 0,205 × 0,10 × 0,05 M.; 10 lagen 0,58 M.) in staand verband, hebben geen plint en zijn versterkt met weinig-voorspringende, onversneden beeren. De daken van schip, choor en transept zijn belegd met leien.

Toren. De **toren,** opgetrokken van baksteen (formaat: 0,205 × 0,10 × 0,05 M.; 10 lagen: 0,57 M.) in staand verband, heeft een met bergsteen afgedekte plint en is aan den westkant versterkt met weinig-voorspringende, tweemaal versneden beeren. Hij gaat zonder verjonging op en wordt bekroond door een rondboogfries, waarboven de van vier- tot achtkant ingesnoerde, met leien belegde spits, die een bol

met gesmeed ijzeren kruis (XVI) en haan draagt. In den westwand heeft hij een spitsbogig gedekte nis, waarin een korfbogige ingang met een spitsboogvenster er boven, en in elk zijner vier wanden twee spitsbogige galmgaten, waarboven wijzerborden, die, in de plaats van cijfers, de letters I. H. VAN DEVENTER vertoonen en in het midden het opschrift: STICHTER VAN HET UURWERK.

Inwendig. Alleen het choor en dwarspand doen thans dienst als kerk. Inwendig.

In den boog, die de viering scheidt van het schip, is daartoe een schot gesteld, waartegen de preekstoel staat. Achter dit schot, in de oostelijke travee van het schip, is een tribune voor het orgel. Choor en dwarspand zijn thans gedekt met een gedrukt korfbogig tongewelf, dat in het dwarspand de bogen der dichtgemetselde vensters bedekt, in het choor echter met steekkapjes aan de vensters is verbonden. Tegen de gewitte wanden zijn de schalken nog aanwezig, die de schinkels van het oorspronkelijk tongewelf droegen. Zij rusten in het dwarspand op eenvoudig versierde kraagsteenen, in het choor is hun ondereinde schuin bijgekapt. De kapiteelen van de vieringpijlers en van de muraalzuilen der zijbeukbogen zijn door een gestukadoorde profileering bedekt.

Het schip der kerk, waarvan de wanden gewit zijn, heeft een vlakke houten zoldering, gedragen op kinderbalkjes, die rusten op de door karbeelen geschoorde kapbalken. De doorgang tusschen schip en toren is dichtgemetseld. Daarboven is een grisaille geschilderd, een door Lodewijk-XV-ornament omgeven gedicht, met het jaartal 1760 en de onderteekening M. P. d'Avaux.

De toren heeft geen gewelf en wordt beklommen langs houten trappen.

Dateering. Choor en dwarspand dagteekenen, blijkens de laat-gothische vormen, vermoedelijk uit de vijftiende eeuw, het schip is van 1630—1631. De toren zou voor zijn benedendeel, op grond der eenvoudige imposten aan de rechtstanden van den boog, die hem met het schip in gemeenschap stelt, voor veertiende-eeuwsch zijn te houden. Hij schijnt echter uitwendig grootendeels nieuw te zijn bemetseld met soortgelijke steen als die van het schip, en zijne galmgaten, met hunne uit twee terugmetselingen gevormde kanten en gebrekkige spitsbogen, wijzen eveneens op een later tijdperk, zoodat hij zijn tegenwoordig uiterlijk vermoedelijk verkregen heeft na den brand van 1649. Dateering.

De kerk bezit:

Een geschilderd eikenhouten p r e e k s t o e l met klankbord, waarvan de zeskante kuip met boogpaneelen is versierd. XVII B, later gewijzigd. Aan dezen preekstoel een koperen l e z e n a a r, Lodewijk XIV. Preekstoel. Lezenaar.

Op de orgeltribune een eenvoudige b a l u s t r a d e, geschilderd, XVII B, en een kleine geschilderde t a f e l, XVII. Houtwerk.

Hardsteenen z e r k van Caspar Basseliers met een door vier kwartieren omgeven wapen en een cartouche met opschrift, van wit-marmer ingelegd, XVII. Zerken.

Hardsteenen zerk met gebeeldhouwde wapens, van Henrick Eyckbergh († .. Aug. 1660) en zijne vrouw Josyna Buycx († 17 April 1668).

Klokken.

In het schip der kerk staat een klok, middellijn 0,425 M., met het opschrift, ME FUDIT PASCHASIUS MELLIART BREDA ANNO 1695, in Romeinsche kapitalen.

Avondmaalzilver.

Het avondmaalzilver der kerk bestaat uit:

Een wijnkan, blijkens gegraveerd opschrift gemaakt door „Mr. Sebastiaan Koning inde voortyt van 't jaar 1716 tot Breda". Merken: Breda, vogel in ovaal schildje, jaarletter T. Hoog: 0,27 M.

Een ovalen broodschotel met gegraveerd opschrift, vermeldende verschillende gebeurtenissen uit den Spaanschen Successie-oorlog en het jaartal 1706. Merken: Holland en twee onleesbaar. Middellijnen: 0,515 en 0,355 M.

Twee ovale broodschotels met gegraveerden rand, opschriften en het jaartal 1787. Middellijn: 10,26 M.

Twee bekers met gegraveerde vruchten- en bloemslingers, voorstelling van Elia door de raven gespijzigd en opschriften met de namen der leden van het kerkbestuur en het jaartal 1654. Hoog: 0,18 M.

De klok in den toren is van 1852.

Klokken.

2. In den toren der moderne **ROOMSCH-KATHOLIEKE KERK,** gewijd aan den H. Laurentius, hangen twee oude klokken. De eene, middellijn 1,18 M., heeft het opschrift: IC COME TOE DE EDELE VROUWE ABDISSE ENDE PRINCESSE VAN THOERN GEGOTEN DOOR JAN PARIS 1637, in Romeinsche kapitalen; de andere, middellijn 0,88 M., geeft te lezen: MARIA HEYT IC MOEDER DER GHENADEN MYN ONTFERMHERTICHEIT SAL U ALTYD BERADEN, in gothische minuskels. Deze klok draagt het wapen van Breda en is, volgens overlevering, afkomstig uit de Markendaalsche kerk aldaar.

HET RAADHUIS.

Het **RAADHUIS,** bestaande uit een kelder, waarboven twee verdiepingen en zolder, heeft den vorm van een rechthoek. De voorgevel bestaat uit een middenrisaliet, geflankeerd door een halven steen naar achteren liggende zijvleugels. Vóór den middenrisaliet ligt een aan twee zijden door hardsteenen treden toegankelijke stoep, die voert naar de, tusschen twee Korinthische pilasters geplaatste deur, aan weerszijden waarvan zich twee langwerpig-rechthoekige vensters bevinden. Daarboven zijn drie ongeveer vierkante vensters.

In elk der vleugels zijn boven elkander een vierkant keldervenster en vensters als in het middendeel. De gevel is opgetrokken van baksteen met een plint van hardsteen; de deuromlijsting en de vensterkozijnen zijn van hout, geschilderd als

zandsteen. De middenrisaliet wordt bekroond door een klassiek fronton, waarin het wapen van Ginneken (het rooster) en het jaartal 1792; de zijvleugels hebben een kroonlijst. Boven het middenfronton staat op het dak een open achtkant torentje met een windvaan, waarin een rooster. In dit torentje hangt een klok, middellijn 0,38 M., met het opschrift, aan den benedenrand, LAMITIE. Klok.

PARTICULIERE GEBOUWEN.

Het huis Bouvigne. Literatuur. Geschiedenis.

HUIS BOUVIGNE. Literatuur. X. SMITS en G. C. A. JUTEN, Het kasteel Bouvigne, in Taxandria XVI, blz. 27 vv. en 102 vv.

Geschiedenis. De naam Bouvigne is eene verbastering van boeverye, uit mlat. boveria = pâturage. Uit een gelacht van der Boeveriën, dat reeds in de dertiende eeuw schijnt gebloeid te hebben, komt in 1310 een Gielis van der Boeverien voor, leenman der heeren van Breda, en vermoedelijk in 1305 schout der stad. In de zestiende eeuw behoorde het huis Boeveryen aan het geslacht Brecht. In 1554 maakte Jacob van Brecht zijn testament „ten huyse van joncker Godert van Brecht, staende tot Ghinneken, genaempt de Bouverie, in de stoefcamer (badkamer)." Over de latere bezitters zie het aangehaald opstel. Bij een verkoop in 1605 wordt de bezitting omschreven als: „een schoon gemetst huys met de wateren daertoe gelegen ende twee hoeven daertoe behoorende, geheeten tgoet te Boeveryen onder de parochie van Ginneken, met den toebehooren van dezen ende den houtwasch daerop staende .... groot .... tusschen de negentich ende hondert buynders". In een vestbrief van 1611 heet het: „het huys van playsantie genaemt de Boeveryen, uyten water opgemetst ende voorts omwatert...."

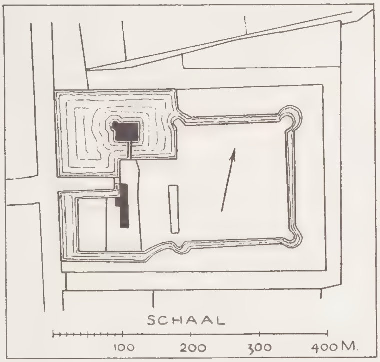

Afb. 227. Situatieplan van het huis Bouvigne te Ginneken, naar Bouwkundig Weekblad, 1901, blz. 307.

Volgens VAN GOOR (blz. 370) zou „het tegenwoordige slot" zijn „getimmert" door Jan Baptist Keermans, eersten raad van Philips Willem, die het goed in 1611 had gekocht en het in 1614 verkocht aan Philips Willem. JUTEN meent, dat Keermans in den korten tijd, waarin hij eigenaar was, het huis niet kan hebben gebouwd, en gelooft, dat hij het voor schuld verkocht. Daar hij echter in 1611 voor *f* 12000.— eigenaar werd van het goed en het in 1614 voor *f* 27000.— overdroeg, schijnt VAN GOOR's bericht mij niet verwerpelijk, al is het niet onmogelijk dat de bouw van het huis Keermans' vermogen te boven ging en hem dwong tot den spoedigen verkoop.

Tijdens het beleg van Breda in 1637 had Frederik Hendrik zijn hoofdkwartier gevestigd op dit kasteel, dat later is verhuurd en in 1775 door het huis van Oranje van de hand gedaan. Bij een overdracht in 1798 bedong de kooper, dat de verkooper een nieuwe brug

voor het kasteel zou doen maken. Sinds 1903 behoort het aan Mr. L. A. M. de Bruyn, die het vroeger uitwendig witgepleisterde huis in 1909 van deze bepleistering liet ontdoen.

Beschrijving. Het geheel door water omgeven huis is door een brug verbonden aan een eveneens omwaterd voorplein, aan de westzijde toegankelijk langs een dijk met moderne poort, waarbij de in 1908 in zeventiende-eeuwschen trant verbouwde tuinmanswoning en stal aansluiten (zie het situatieplan, afb. 227). Een weinig-nauwkeurige teekening uit 1637 door (naar?) B. F. VAN BERKENRODE in de verzameling van het Noordbrabantsch Genootschap geeft een gezicht op huis en voorplein uit het westen.

Afb. 228. Het huis Bouvigne te Ginneken, uit het zuidwesten.

Het huis heeft thans den vorm van een rechthoek, uitwendig breed 15,75 en diep 13,25 M., waarbij op den noordwesthoek een onregelmatig-zeshoekige toren en aan den zuidkant een langs een moderne houten brug toegankelijk, op een tongewelf gedragen, rechthoekig voorportaal met verdieping is aangebouwd. Het huis bestaat uit een kelder, gelijkvloers, verdieping en zolder en is gedekt met twee, aan de smalle zijden van het huis door een dakschild verbonden, zadeldaken, met zakgoot ertusschen. Het dak is met leien belegd.

De toren bestaat uit een kelder, gelijkvloers en drie verdiepingen, en is gedekt met een zeszijdige, met zink in leivorm bekleede, spits, die een peer draagt, waarop een bol met windvaan.

Het huis (afb. 228) is opgetrokken van lichtroode baksteen met banden van witte bergsteen. De vensters zijn alle vernieuwd en van latere houten kozijnen met blinden voorzien. Boven deze vensters zijn echter de oude ontlastingsbogen bewaard en een thans dichtgemetseld venster in den oostwand, doet zien, dat de vensters oorspronkelijk zandsteenen kruiskozijnen bezaten, welker bovendorpel was ontlast door twee segmentboogjes met zandsteenen boogblokken. De wanden zijn versierd met gesmeed ijzeren krulankers. De toegang tot het huis wordt gevormd door een

zandsteenen poort (afb. 229), welks zwikken zijn versierd met leeuwenmaskers, waarvan de muilen zijn geopend om de kettingen der voormalige valbrug door te laten. De aan deze poort aangebrachte gesmeed ijzeren arm is van elders afkomstig.

Inwendig is het huis geheel gemoderniseerd. Op de verdieping zijn twee zeventiende-eeuwsche zolderingen met moer- en kinderbalken bewaard. Een der benedenvertrekken heeft een fraai gestukadoord plafond en een schoorsteen van gips en wit marmer met boezem van stuc. Lodewijk XVI.

Afb. 229. Ingang van het huis Bouvigne te Ginniken.

Het huis dagteekent in zijn tegenwoordige gedaante blijkbaar uit het begin der zeventiende eeuw.

De noordelijke helft van het huis, met het benedendeel van den toren, zijn opgetrokken van grooter formaat baksteen dan de zuidelijke helft en de twee bovenste torenverdiepingen. Ook komen in de zuidelijke helft zandsteenen banden voor, die in de noordelijke ontbreken. Blijkbaar is de noordelijke helft dus ouder dan de zuidelijke. Toen deze echter in het begin der zeventiende eeuw werd opgetrokken of herbouwd, zijn de vensters in het reeds bestaande deel met die in het nieuwe in overeenstemming gebracht. De noordelijke wand kreeg toen, blijkens de nog aanwezige moeten en teekeningen van PRONK, drie rijen vensters, welke later zijn vervangen door vier. De vensters hebben vermoedelijk in het laatst der achttiende eeuw hunnen tegenwoordigen vorm gekregen. De spits van het torentje schijnt ook niet de oorspronkelijke te zijn, daar zij een eenigszins anderen, rijziger vorm vertoont op teekeningen van PRONK van omstreeks 1730 (in 's-Rijks prentenkabinet te Amsterdam en in de verzameling van het Noordbrabantsch Genootschap).

Verschillende **WOONHUIZEN** in het dorp vertoonen het eenvoudig laat-Empire-karakter van omstreeks 1830. Woonhuizen.

VERDWENEN GEBOUWEN.

Ypelaer.

1. **KASTEEL YPELAAR.** In 1280 wordt „Ypenlaer" vermeld (zie hiervóór blz. 21), zonder dat blijkt, of er toen reeds een kasteel stond. Op de plaats van het huis IJpelaar, aan den weg naar Bavel, staan thans de gebouwen van het klein-Seminarie van het Bisdom Breda. Bij eene herstelling van het dak van het oude huis, in 1824, vond een leidekker eene lei met het volgende opschrift: 1566 JAN DE WEEZE CORNELISZOON METSER VAN ANTWERPEN HEEFT HIER GEWOONT WEL VIER MAANDEN MET HANSKEN ZIJN ZOON, WANT OM TWOORT DES HEEREN MOSTEN HIJ UIT ANTWERPEN VLIEN, ALS MEN SCREEF MCCCCCLXVI. Deze lei berust thans in de verzameling van het Noordbrabantsch Genootschap te 's-Hertogenbosch.

Afb. 230. Het voormalig huis Daasdonk onder Ginneken, naar eene teekening van 1729 door C. Pronk.

Daasdonk.

2. **HUIS DAASDONK.** De plaats van het huis Daasdonk, in de wandeling „het ladderkasteeltje" genoemd, is nog herkenbaar aan een, met een gracht omgeven, rechthoekig terrein, achter de boerderij van dezen naam, ter zijde van den weg naar Galder. „De hoeve ter Daesdonck onder Ginneken" wordt in 1488 vermeld (Taxandria, XVI, blz. 231). Zij was een achterleen van het huis van Breda, erfgoed van het geslacht van Daesdonck (VAN GOOR, blz. 371). Het huis is 27 November 1831 verbrand. In den gevel der boerderij, die, na een op 28 Maart 1832 voorgevallen brand, herbouwd werd (VAN DER AA blz. 175), is een zeventiende eeuwsche console als sluitsteen van den deurboog ingemetseld, terwijl hardsteenen bollen, uit denzelfden tijd, op den top zijn geplaatst. In de verzameling van het Noordbrabantsch Genootschap berusten twee teekeningen van het huis Daasdonk. De eene, uit 1671, vermoedelijk weinig betrouwbaar, geeft eene langwerpig-rechthoekige, door

beeren geschoorde boerderij te zien, waarachter twee met windvanen bekroonde torenspitsen oprijzen. De andere, blijkens onderschrift in 1729 door C. PRONK naar het leven geteekend, is hierbij gereproduceerd (afb. 230). Volgens VAN DER AA was de voorgevel „met blauwen steen opgemetseld".

HEUSDENHOUT.

KAPEL DER H. ANNA.

Literatuur.

Literatuur. Opstel van G. C. A. JUTEN in Taxandria, XIV, blz. 30 vv.

Geschiedenis.

Geschiedenis. De kapel wordt het eerst vermeld in 1566. In 1581 had zij veel te lijden van de Spaansche Furie; in 1595 werden verschillende herstellingen uitgevoerd: een nieuwe deur gemaakt, de muren nagezien, planken en leien aan den toren verwerkt. De kapel zelf was toen gedekt met stroo en riet. Ook werd te Antwerpen een klok gekocht. In 1627 werd 24 Rijnsgulden betaald „ter saecken van het optimmeren ende hout daartoe te leveren van de voors. cappellen Thooren". Tot 1648 werd er geregeld dienst gedaan door den pastoor, later een enkele maal door den predikant van Ginneken. In 1693 werd een „horloge met wijzers" op het torentje geplaatst. De kapel doet thans dienst als schuur en kippenhok. Voor de liturgische voorwerpen, beelden en schilderijen, eens in de kapel aanwezig, zie het aangehaald opstel.

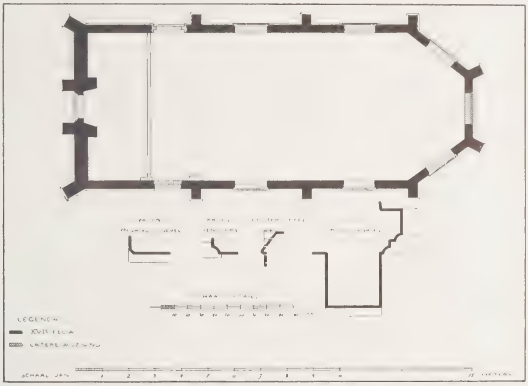

Afb. 231. Plattegrond der St.-Annakapel te Heusdenhout.

Beschrijving.

Beschrijving. De kapel — eigendom der R. K. parochie van Ginneken — ligt op een met een heg omgeven, tot 1909 met boomen beplant, plein, geörienteerd met eene afwijking naar het zuiden van 8°. Zij bestaat (zie afb. 231) uit eenen drie traveeën diepen rechthoek, gesloten met drie zijden van eenen onregelmatigen zeshoek. De kapel is, binnenwerks, lang 14,25 M. en breed 5,55 M. De wanden zijn versterkt met beeren, die tegen den westgevel overhoeks zijn gesteld. Het middendeel van dezen gevel is geplaatst tusschen contreforten, welke tot den geveltop opgaan en den klokkenstoel dragen. In dit middendeel bevindt zich een korfbogige deur, waarboven een spitsboogvenster en een nisje voor de plaatsing van een beeld.

Uitwendig.

Uitwendig (afb. 232). De kapel is opgetrokken van baksteen, (formaat: 0,175 × 0,083 × 0,038 M.; 10 lagen 0,49 M.) in kruisverband; de plint en de voorgevel zijn thans gepleisterd. In enkele der oostelijke beeren komen bergsteenen kant-

Afb. 232. De St.-Annakapel te Heusdenhout, uit het zuidwesten.

blokjes voor. Een deur in de westelijke travee der zuidzijde is dichtgemetseld; aan den noordkant is een latere deur aangebracht. De vensters zijn grootendeels gedicht. Het dak is met roode pannen belegd; op het vierzijdig tentdak boven den

klokkenstoel, met leien belegd, staat een gesmeed ijzeren leliekruis met haan, in zestiende-eeuwschen geest.

Inwendig. De kapel is thans gedekt met een gestukadoord plafond. In den klokkenstoel hangt een klok (middellijn 0,45 M.) met het opschrift: HANS VAN DEN GHEIN HEEFT MY GHEGOTEN INT JAAR MCCCCCCCII. Inwendig. Klok.

Dateering. De kapel dagteekent vermoedelijk uit het eind der zestiende of het begin der zeventiende eeuw. Dateering.

[illegible]

STRIJBEEK.

KAPEL VAN DEN H. HUBERTUS.

Geschiedenis. Bij de kerkvisitatie van 159[illegible] was er in deze kapel een aan de H. Maagd en den H. Hubertus gewijd altaar (JUTEN, Het Dekenaat Breda, blz. 10). In 1639 of 1640 kocht Adri[illegible] Poelen, „kerckmeester der kercke van Strij[illegible]" eenige schilderijen en kerksieraden uit de Markendaalsche kerk te Breda (Taxandria, V, blz. 125). [illegible]

Volgens KRÜGER (IV, blz. 282) zou [illegible] kapel in 1872 zijn afgebroken en [illegible] het tegenwoordige gebouwtje, dat echter eer den indruk maakt achttiende-eeuwsch te zijn.

Beschrijving. [illegible] uit een rechthoekig schip, met een uit drie zijden van een zeshoek gevormde, inwendig halfronde sluiting. De rechthoekszijden en de westgevel zijn met beeren versterkt Het geheel is lang 6,10 M. en breed 3,35 M. In den westgevel, afgedekt met ezelsruggen en bekroond met een gemetseld, voorgekraagd klokkenstoeltje, waarop een houten spits met gesmeed ijzeren kruis, bevindt zich de korfbogige ingang, waarboven een nisje met een 0,79 M. hoog beeldje van den H. Hubertus. XIX. In het klokkenstoeltje hangt een klok, middellijn 0,32 M. [illegible] G. DE MERY ME FECIT BRUGIS ANNO 1756. [illegible]

Dateering. Het zorgvuldig metselwerk en het klein formaat der baksteen (0,16 × 0,08 × 0,04 M.; 10 lagen 0,48 M.) doen vermoeden, dat het kapelletje dagteekent uit de achttiende eeuw. Dateering.

ULVENHOUT.

Naam. Zie VAN DEN BERGH, Handboek der middel[illegible] [illegible]

Geschiedenis. Ulvenhout wordt het eerst vermeld in 127[illegible] [illegible]

VERDWENEN GEBOUWEN.

Kasteel.

1. **KASTEEL.** Volgens VAN GOOR (blz. 370) bezaten de heeren van Ulvenhout hier „hun slot en woonplaats, thans niet meer in wezen, doch 't welcke men, op niet ongegronde redenen, vertrouwt gestaan te hebben aan de rivier de Marke, achter de hoeve van den Heer van Breda, gemeenlyck de hoeve van Ulvenhout genaemt, alwaar voormaals de grontvesten ontdekt, en oock een yzere deure, en nog eenige andere gedenkstucken uytgegraven zyn".

Grimhuysen.

2. **SLOT GRIMHUYSEN.** Ongeveer ter plaatse der tegenwoordige pastorie, stond vroeger „een sterk gebouw, Grimhuysen genaamt", volgens VAN GOOR (t. a. p.), aldaar gesticht door de heeren uit het geslacht van Grimhuysen, wier naam het heeft behouden. Het is herbouwd door Justinus van Nassau, toen deze Gouverneur was van Breda (1601—1625), en na diens dood (1631) aan particulieren verkocht. Volgens KRÜGER (IV, blz. 281) is later „één van de gebouwen van het slotje Grimhuize tot een smal kerkje met gaanderij ingericht", en in 1792 vergroot. Het kasteeltje zelf diende tot pastorie. Het had eertijds drie verdiepingen, doch in 1813 is de bovenste verdieping afgebroken. In 1907 is het huis geheel gesloopt. De eenige overblijfselen zijn een voor den ingang der tegenwoordige pastorie geplaatst zandsteenen poortje (afb. 233) uit het begin der zeventiende eeuw met het opschrift GRIM-HUYSEN, en een paar, als penanten van een hek terzijde van de kerk toegepaste, zandsteenen pilasters, op welker Jonische kapiteelen leeuwenmaskers zijn geplaatst, terwijl tegen de plint, bij wijze van schampstukken, een paar consoles zijn gelegd, alles eveneens in den trant van het begin der zeventiende eeuw.

OOSTERHOUT.

Literatuur. G. C. A. JUTEN, Kerkelijk Oosterhout, Bergen op Zoom, [1910]. Literatuur.

Wapen. Het wapen dezer gemeente bestaat uit een door twee leeuwen gehouden en met een gouden kroon gedekt schild van zilver met drie wassenaars van sabel, geplaatst 2 en 1. Afgebeeld bij D'ABLAING VAN GIESSENBURG (Noord-Brabant, plaat 8, N°. 111) en bij VAN GOOR (blz. 360), waar echter de supports en de kroon ontbreken. Wapen.

DORST.

Naam. Zie: VAN DER AA, blz. 156. Naam.

Geschiedenis. Dorst wordt vermeld in 1323 (VAN DEN BERGH, Handboek der middelnederlandsche geographie, blz. 235). Geschiedenis.

DE ROOMSCH-KATHOLIEKE KERK VAN DEN H. MARCULPHUS.

R. K. kerk.

Geschiedenis. Volgens VAN GOOR (blz. 362) is te Dorst eene kapel gesticht door „N. van Dorst, kanonick van Utrecht, die by zynen uytersten wil aan dezelve veele goederen bewees". Deze kapel, waarin beneficies waren gevestigd ter eere van de H. Drievuldigheid en de H. Maagd, wordt het eerst vermeld in 1560. In 1609 waren er in de kapel drie altaren. Zij had toen een torentje met ééne klok. Bij de kerkvisitatie van 1635 werd zij „allervuilst" genoemd .Na den vrede van Munster is zij in bezit genomen door de Hervormden, die er eens per jaar deden prediken door den predikant van Oosterhout (JUTEN, a. w., blz. 67 v.). Geschiedenis.

Nadat de kapel in 1819 was ingestort, zijn hare overblijfselen bij Koninklijk besluit van 31 Januari 1823, N°. 162 afgestaan aan de Katholieken, die op de plaats der kapel, met eene Rijkssubsidie van *f* 7000.—, in 1834 een nieuwe kerk bouwden (KRÜGER, III, blz. 339). Een gebrekkige, gekleurde teekening van de ruïne der kapel, omstreeks 1830, door G. GOOSSEN JR., berust in de verzameling van het Noordbrabantsch Genootschap.

Beschrijving. De kerk is een onbelangrijke baksteenbouw in waterstaatsssijl. Boven den ingang in haren westtoren staat het chronogram: DEO VIVO EX MUNIFICENTIA REGIS CORUSCO. De kerk bezit een Godslamp, kroon en kandelaars van rood en geel koper, alles van omstreeks 1830. Beschrijving voorwerpen.

In den toren hangen twee klokken: Klokken.

1. Klok van 0,565 M. middellijn, met het opschrift: M. VAN KAKERKEN PASTOOR IN DORST. PETIT ET FRITSEN ME FUDERUNT. 1838.

2. Klok van 0,46 M. middellijn met het opschrift: H. WAGEMAKERS THESAURIER. PETIT ET FRITSEN ME FUNDERUNT. 1838.

DEN HOUT.

VERDWENEN GEBOUWEN.

1. **KAPEL VAN DEN H. ANTONIUS.** Van deze in 1336 vermelde kapel blijkt in 1609, dat zij toen verwoest was. In 1781 is er eene Roomsch-Katholieke kerk te Den Hout gebouwd, die in 1836 met eene Rijkssubsidie van *f* 5500.— is vergroot en in 1877 vervangen door een nieuwe, gewijd aan den H. Cornelius (JUTEN, a. w., blz. 73 v.) Kapel.

2. **GASTHUIS.** Bij testament van 1 October 1336 verklaarden Willem van Duvenvoorde en zijne vrouw Heilwig van Vianen: „Item hebben wy voortyts doen stichten ende maken een gasthuus ten Houte in die eer Gods ende zalicheyt onser zielen ende onser over Gasthuis.

zielen, daer wy toe ghegheven hebben ende bewysen dat gesate, daer dat gasthuise op staet, van voer der capellen tot after der straten met alre tymmeringhe toebehoerende". Het gasthuis bezat verschillende renten voor uitdeelingen aan de armen en om bedden gereed te hebben voor zeven reizigers. In 1609 blijkt, dat dit gasthuis toen was ingevallen (JUTEN, a. w., blz. 73 v.).

OOSTERHOUT.

Naam.

Naam. Zie: JUTEN, a. w., blz. 5.

Geschiedenis.

Geschiedenis. Afgezien van een weinig-aannemelijke vermelding in 1100 (zie boven, blz. 12), schijnt Oosterhout het eerst voor te komen in 1199, in welk jaar Beatrix van Strijen de tienden van Oosterhout schonk aan de Tempeliers (VAN VLIET, Bredasche Almanac en Chronlijck, blz 17).

In 1272 schonk Arnold van Leuven aan de mannen van Oosterhout vrijdom van tollen, weg- en gruitgeld door geheel het land van Brabant en het recht een week- en vrije jaarmarkt te hebben (VAN GOOR, blz. 423).

In 1809 werd Oosterhout door Lodewijk Napoleon tot stad verheven (JUTEN, a. w., blz. 50).

KERKELIJKE GEBOUWEN.

R. K. kerk.

1. **DE ROOMSCH-KATHOLIEKE KERK,** gewijd aan den H. Joannes den Dooper, is met haren toren eigendom der Roomsch-Katholieke parochie van dien naam.

Geschiedenis.

Geschiedenis. Eene parochiekerk te Oosterhout wordt in 1277 het eerst vermeld (JUTEN, a. w., blz. 5). Het begevingsrecht der kerk behoorde aan de ridders van St. Jan, die na de opheffing der orde van de Tempeliers hare rechten en bezittingen hadden verkregen, welke zij echter verloren na de inneming van Breda door Prins Maurits in 1590 (t. a. p., blz. 8). In 1400 waren er in deze kerk twee altaren, en o. a. in 1455 en 1499 werden er nieuwe gesticht, zoodat er omstreeks 1500 een negental altaren schijnt te zijn geweest, waaraan acht priesters waren verbonden, die, zonder een kapittel te vormen, bijzondere inkomsten genoten voor het gezamenlijk zingen der getijden op Zon- en feestdagen. Een in de kerk gevestigde broederschap van het H. Sacrament, komt voor in 1472 (t. a. p., blz. 13 vv.).

In 1588 werd aan „adriaen Janssen, schaliedecker" aanbesteed: „loffbaer te repareeren ende te dekken de geheele kercke mette koor metten cleynen torenken daerop staende". In 1606 werd een belasting uitgeschreven omdat de toren, vooral het dak aan de noordzijde, dringend behoefte had aan herstelling, en in 1614 geschiedde dit nogmaals, nu omdat de kerk zelf „vereyschent [was] verscheyden reparatiën, als: van buyten te werden onderschoet ende de buyten pilaerkens opgemaekt ende gedeckt, doordien het water daerinne sinckende, de mueren geheel bederft, ende van binnen voorts beset ende gewit, mitsgaders ooc te versien het welfsel, dat rontsomme zeer is gescheurt ende ooc daeruut de steenen begonnen te vallen". Daarop zijn blijkbaar onmiddellijk herstellingen uitgevoerd, want bij de kerkvisitatie van 1615 berichtte de deken: „in de kerk is alles in zeer goeden staat; zij is nu de schoonste in geheel mijn dekenaat en overtreft zelfs die van Prinsenhage" (t. a. p., blz. 18—24).

Toen Spinola in 1625 Breda belegerde, zond Frederik Hendrik eenige troepen naar Oosterhout om den toren der kerk te bemachtigen, die den vijand als uitkijkpost diende. De bezetting verdedigde zich door steenen van den toren te werpen en de aanvallers moesten onverrichter zake terugtrekken, doch niet dan nadat zij de deuren der kerk hadden opengerameid en toren en kerk in brand gestoken (HUGO, Obsidio Bredana, p. 95).

Blijkens eene in 1644 door ooggetuigen afgelegde verklaring is de kerk, bij de

herstelling na dit „afbranden", „gemaect met gebonden werck off doorgaende balken ende nu omtrent acht jaren geleden oversoldert geworden" (SASSEN, Tijdschrift, II, kol. 149 v.), zoodat dus de oorspronkelijke gemetselde gewelven toen door een vlakke zoldering zijn vervangen. In 1639 werd de kerk inwendig belangrijk verfraaid door het aanbrengen van opschriften boven de portalen aan noord-, zuid- en westzijde, de plaatsing van een preekstoel en van verschillende altaren, voor welke laatste twee schilderijen schijnen te zijn geleverd door den Antwerpschen schilder Thomas Willebrorts Bosschaert: St. Ambrosius en St. Anna (JUTEN, a. w., blz. 30 en 99 v.).

Afb. 234. Toren der R. K. kerk te Oosterhout, uit het zuiden.

Na den vrede van Munster kwam de kerk aan de Hervormden, die haar van „alle vestigien uytten pausdomme" zuiverden. Een lijst der in 1652 verkochte altaren en meubelen is bewaard gebleven (afgedrukt bij JUTEN, a. w., blz. 100 vv.).

Restauraties.

Bij besluit van 2 Mei 1809 gaf Lodewijk Napoleon de kerk aan de Katholieken terug, die haar 7 Januari 1810 in gebruik namen. In 1869 schijnen onoordeelkundige herstellingen te zijn uitgevoerd

aan den toren (Jaarverslag van het St-Bernulphusgilde, 1890, blz. 53), die in 1891 geheel is gerestaureerd onder leiding van den architect van Langelaar. De kerk zelf werd in 1880—1882 door denzelfden bouwmeester, volgens ontwerpen van Dr. P. J. H. Cuypers, hersteld en vergroot. Aan noord- en zuidzijde van het oorspronkelijk driebeukig schip werden toen zijbeuken aangebouwd, en aan den zuidkant tegen het transept een portaal en traptoren, en tegen het choor een sacristie. In 1892 werd aan den noordkant, ten oosten van het transept, eene kapel opgetrokken. Bij gelegenheid van het eeuwfeest van de reconcialitie der kerk schonk de burgerlijke gemeente aan de kerkelijke den toren.

Ligging.

Ligging. De kerk, vroeger omgeven door een kerkhof, ligt vrij, aan de Markt, geörienteerd met eene afwijking naar het zuiden van 25,5°.

Beschrijving. Plattegrond.

Beschrijving. Plattegrond (plaat XXXI). De kerk, die haren tegenwoordigen aanleg verkreeg bij de uitbreidingen in 1880 en 1892, bestond oorspronkelijk uit eenen vierkanten westtoren, een driebeukig schip met dwarspand, en een choor, geflankeerd door zijkapellen, met eene sacristie aan den zuidkant.

Afb. 235. De R. K. kerk te Oosterhout, uit het zuidoosten, omstreeks 1730, naar eene teekening van C. Pronk.

Toren.

De **toren,** binnenwerks 6,80 M. in het vierkant, is op de vier hoeken versterkt met overhoeksche beeren. Tegen den zuidwestelijken beer is aan den zuidkant een achtzijdige traptoren met gemetselde spiltrap aangebouwd. Een 4,30 M. breede, spitsbogig gedekte opening in zijnen oostwand verbindt den toren aan het middenschip. Het **schip** bestaat uit drie beuken en telt zeven ongeveer 4,90 M. diepe traveeën, gescheiden door zuilen van 0,95 M. middellijn. Het middenschip heeft, uit het hart der zuilen gemeten, eene breedte van 9,75 M.; de zijbeuken zijn ruim 4 M. breed. Het **dwarspand,** aan beide zijden met één gewelfvak buiten de zijbeuken reikend, en aan zijne beide gevels met overhoeksche beeren versterkt, is 7,75 M. diep en 27,30 M. breed. Het is door bogen in verbinding met het **priesterchoor,** dat bestaat uit drie, met drie zijden van eenen achthoek gesloten traveeën, waarvan de twee westelijke geopend zijn op rechthoekig gesloten zijkapellen, in het verlengde der zijbeuken. Het choor is diep: 15,10 M.

Schip.

Transept.

Choor.

PLAAT XXXI.

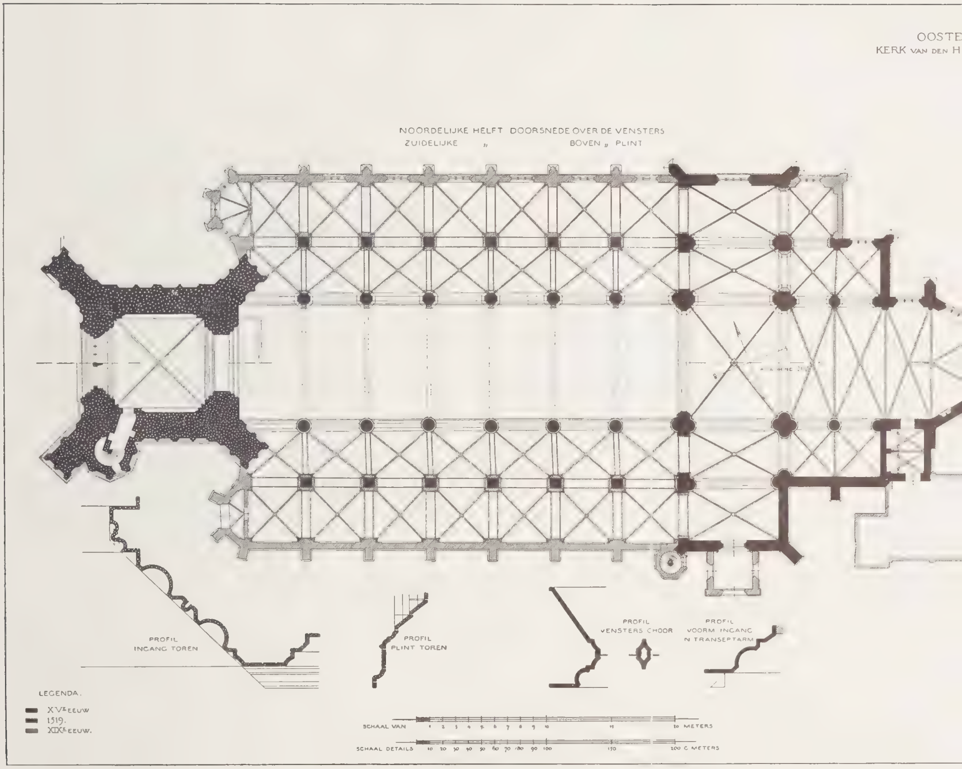

Plattegrond der Roomsch-Katholieke kerk te Oosterhout.

en breed 8,60 M. In het verlengde der zuidelijke kapel ligt eene in twee gewelfvakken verdeelde sacristie, diep 2,60 M., breed 3,40 M. De binnenmuursche lengte der geheele kerk (zonder den toren) bedraagt 57,05 M., hare breedte, in het schip, 17,75 M. Behalve den toegang door den toren, had de kerk ingangen in de beide transeptgevels, waarvan die aan den noordkant thans is dichtgemetseld.

Uitwendig. De **toren** (afb. 234) is opgetrokken van helder-roode baksteen in staand verband (formaat: 0,22—23 × 0,11 × 0,05—0,055 M.; 10 lagen: 0,65 M.), met banden van zandsteen, welk materiaal ook is gebezigd voor de borstwering van de omgang, de waterlijsten, de dagkanten, montants en traceeringen van Uitwendig.

Afb. 236. De R. K. kerk te Oosterhout, uit het noordoosten.

ingang, spaarvelden en vensters en voor de afdekking en pinakels der beeren, terwijl groen verglaasde vormsteen is toegepast voor de driepasvullingen in de bogen der smalle spaarvelden in de onderste geleding van den toren, in den traptoren en in de contreforten.

De toren bestaat uit drie vierkante geledingen, waarvan de bovenste slechts ongeveer voor de helft is opgetrokken en volgens VAN GOOR (blz. 360) ook nimmer voltooid is geweest. Een zeer lage, vierzijdige spits is bij de restauratie in 1891 als afdekking aangebracht. De beide onderste geledingen zijn door rijk-gedetailleerde spaarvelden versierd; de bovenste geleding, door een balustrade omgeven, heeft in elk harer wanden twee galmgaten. In den westwand bevindt zich een rijk geprofileerde spitsbogige nis, waarin de met een segmentboog gedekte ingang is aange-

bracht, met een zesdeelig spitsboogfries en groot venster erboven. Tusschen de deur en het gecemente boogfries staat in moderne cijfers het jaartal 1519, dat daar bij de herstelling was aangetroffen.

Schip.

Van het **schip** der kerk is het oorspronkelijk uiterlijk tengevolge der verbouwing van 1880 grootendeels modern. Eene teekening van PRONK in de verzameling

Afb. 237. Inwendig der R. K. kerk te Oosterhout.

van het Noordbrabantsch Genootschap (afb. 235) geeft den vroegeren toestand te zien. In de bovenmuren van het middenschip zijn spitsbogen zichtbaar, die de geheele traveebreedte overspannen, en blijkbaar hebben gediend om de scheibogen te ontlasten.

Transept en choor.

Het **dwarspand** en het **choor** (afb. 236) zijn opgetrokken van grijs-roode baksteen (formaat: 0,225—0,23 × 0,11 × 0,055 M., 10 lagen: 0,675 M.) in staand verband, met toepassing van zandsteen voor de afdekking van plint, gevels en beeren, en voor de waterlijsten, terwijl ook de dagkanten en onderdorpels der

vensters, evenals de montants en traceeringen vernieuwd bij de restauratie der kerk, van zandsteen zijn.

Afb. 238. Nieuw kapiteel in de R. K. kerk te Oosterhout.

De geprofileerde uitkraging waarop de goot rust, is van baksteen.

In den noordelijken transeptgevel bevindt zich een spitsbogige nis, waarin een, thans dichtgemetselde, met segmentboog gedekte ingang met nisje erboven. De waterlijst is rechthoekig om deze nis heengevoerd. De dagkanten der nis, haar boogtrommel en de zwikken tusschen boog en waterlijst zijn van tufsteen. De daken der kerk zijn met leien belegd. De dakruiter en de kruisen op dezen en op den makelaar van het choor dagteekenen van de restauratie.

Inwendig. Schip.

Inwendig (afb. 237) is het **schip** der kerk belangrijk gewijzigd door den aanbouw der buitenste zijschepen, waarvoor de buitenmuren der oude zijbeuken grootendeels zijn weggebroken, terwijl de van deze muren behouden gedeelten — de pijlers, welke de oude van de nieuwe zijbeuken scheiden — nieuw zijn bemetseld.

Het middenschip is van de oude zijbeuken gescheiden door zuilen, die met ronde basementen op achtkante voetstukken staan en die ronde, van achtkante dekplaten voorziene kapiteelen dragen, om den kelk versierd met bladkransen in hoog relief, in den trant der dertiende-eeuwsche Fransche Gothiek (afb. 238 en 239). Voetstukken, basementen en zuilen zijn thans bepleisterd en geschilderd, het beeldhouwwerk der kapiteelen is eveneens bij de restauratie aangebracht. [1])

Afb. 239. Nieuw kapiteel in de R. K. kerk te Oosterhout.

[1]) Volgens mededeeling van Dr. Cuypers, vond hij de kerk, bij den aanvang der restauratie, in geheel gemoderniseerden staat: verbouwd tot eene pseudo-klassieke kerk. Zij had Dorische zuilen, met kapiteelen en hoofdgestel van lijstwerk, waarop in het middenschip een tongewelf rustte, terwijl de zijbeuken waren overdekt met riblooze kruisgewelven, alles in stukadoorswerk. Ook het priesterchoor was in dezen geest gewijzigd, doch hier waren de oude baksteengewelven bewaard gebleven. Al het middeleeuwsche ornament was, evenals de profileeringen, zeer beschadigd.

Volgens eene mededeeling van Dr. Cuypers, bestonden de zuilen uit baksteenlagen, afwisselend met banden van bergsteen. Zij zijn thans vlak onder de kapiteelen dunner bijgehaald (zie afb. 238 en 239). De zuilen zijn verbonden door scheibogen, met twee afschuiningen geprofileerd.

Het middenschip is overdekt met een houten zoldering, welker hoofdbalken rusten op muurstijlen en karbeels, gedragen op van de kapiteelen opgemetselde diensten [1]). Elk der muurvakken, tusschen deze diensten, is verlevendigd door een spitsen spaarboog.

De zijbeuken zijn overdekt met gemetselde kruiswelven, aangebracht bij de restauratie, evenals de tegen de pijlers gestelde schalken, waarop hunne ribben rusten.

Afb. 240. De H. Anastasia, schilderij in de kerk van het H. Hart te Oosterhout.

Transept en choor.

Het **transept** is eveneens met nieuwe gemetselde kruiswelven overkluisd en ook het beeldhouwwerk aan de kapiteelen der vieringpijlers is nieuw. In het **choor,** de zijkapellen en de sacristie bleven de oude baksteengewelven bewaard. In het choor worden de gordelbogen en ribben dezer gewelven gedragen op muraalzuiltjes, die ter halver hoogte der vensters op geprofileerde kraagsteenen rusten, in de zijkapellen en de sacristie onmiddellijk op kraagsteenen. Het gewelf in den toren is nieuw.

Dateering.

Dateering. Blijkens het jaartal boven de westelijke deur, is met den bouw van den toren in 1519 begonnen. Daar de oudste klok in den toren het jaartal 1527 draagt, mag worden aangenomen, dat hij toen tot de hoogte der galmgaten (zijne tegenwoordige hoogte) was opgetrokken. Dwarspand en choor der kerk dragen in hunne profileering het karakter der vijftiende eeuw en ook de overhoeksche stand der beeren tegen de transeptgevels maakt het onwaarschijnlijk, dat deze deelen ouder zouden zijn. Er zijn geene gegevens, die er op wijzen, dat zij later dan het schip zouden zijn ontstaan, zoodat ook dit vermoedelijk uit de vijftiende eeuw dagteekent.

Voorwerpen.

Voorwerpen. De kerk bezit de volgende oude voorwerpen:

[1]) Boven het uit latten en stuc samengesteld tongewelf waren bij den aanvang der restauratie nog de hoofd- en tusschenbalken der zeventiende-eeuwsche zoldering bewaard gebleven, die bij de restauratie zijn omtimmerd. De kruisbalkjes en de delen zijn nieuw, evenals de gemetselde diensten.

Verguld zilveren gedreven kelk, de voet versierd met de teekens der vier Evangelisten, de stam in den vorm eener vrouwefiguur, die het Geloof voorstelt, de cuppa omgeven door medaillons met voorstellingen in verband met de H. Eucharistie. Antwerpsch werk. XVII d, later gewijzigd. Kelk.

Zeslobbige, gedreven zilveren voet van een monstrans, versierd met cherubkopjes en cartouches, waarin voorstellingen van de drie Koningen, het Avondmaal en de Discipelen te Emaus. XVII. Monstrans.

Rond zilveren blad met gedreven bloemrand. XVIII a. Blad.

Paars zijden, met zilver doorweven kazuifel. XVIII. Kazuifel.

Twee koperen doopschotels, de eene versierd met plantornament, XVII, de andere met Josua en Kaleb. XVIII. Doopschotels.

Verschillende gedreven koperen kandelaars, Lodewijk XIV, waarbij twee zeer groote (hoog: 2,23 M.), met driezijdigen, met schilden versierden voet en stam in balustervorm. Kandelaars.

Twee koperen kroontjes, waarvan de armen met maskers zijn versierd, en de stam met een adelaar bekroond is. Eind XVI. Kroontjes.

In den toren hangen twee oude klokken: Klokken.

1. Klok van 0,83 M. middellijn, met het opschrift: IHESUS MARIA JOHANNES GHERARDUS DE WOU ME FECIT ANNO DOMINI MCCCCCXXVII, in gothische minuskels.

2. Klok van 1,285 M. middellijn, met het opschrift: DEESE KLOCK IS VERGOOTEN ONDER DE DIRECTIE VAN DEN WELEDELE GESTRENGE HEEREN MR. GEORGE WILLEM HALLUNGIUS OFFICIER EN CASTELEYN DER VRYHEIT OOSTERHOUT IN DEN JAARE 1763. Versierd met twee wapens: Oosterhout, en een keper, vergezeld van twee sterren en een anker. Onder dit laatste staat: SPE ET TEMPORE. Onder op de klok: ALEXIUS ET PETRUS PETIT ME FUDERUNT.

De klok, waaruit deze is vergoten, was op hare beurt uit een oudere vergoten, in 1631. Zie haar opschrift, met eenige mededeelingen over het plaatsen der nieuwe klok in 1764, in: Taxandria, V, blz. 247 v.

2. In de pastorie der Roomsch-Katholieke **KERK VAN HET H. HART** van Jezus — bediend door Paters Jezuiëten, die zich in 1858 hier vestigden — zijn aanwezig: Kerk van het H. Hart.

Twee schilderijen op doek, hoog 0,645, breed 0,48 M. XVII a. De eene stelt voor de H. Anastasia (afb. 240), de andere eene vrouwelijke heilige in rijk gewaad, gekroond, met palmtak, zwaard en schrijfgereedschap, om den hals een parelsnoer met hanger in den vorm van het monogram I H S. Schilderijen.

3. De **NED. HERVORMDE KERK**, in 1810 gesticht, is een eenvoudige baksteenbouw in den vorm van een Grieksch kruis, met open dakruitertje op de Herv. kerk.

viering, inwendig in klassicistischen trant behandeld, overdekt met gestukadoorde tongewelven. Tegen een der wanden staat een op twee Korinthische en twee Jonische zuilen gedragen tribune, waarop een orgel met eenvoudig front van omstreeks 1740. De kerk bezit de volgende **meubelen** en **voorwerpen:**

Voorwerpen. Preekstoel.

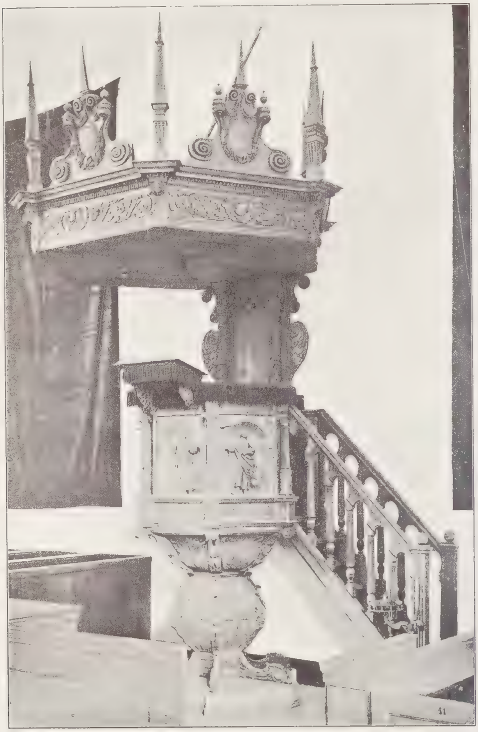

Afb. 241. Preekstoel in de Ned. Herv. kerk te Oosterhout.

Eikenhouten preekstoel (afb. 241), op zeskanten met acanthusloof versierden voet en met zeskanten kuip, in welks, tusschen rijkversierde zuiltjes geplaatste wanden, in rondboognissen de beelden staan van Christus als Salvator mundi en de vier Evangelisten met hunne symbolen. De tegen den wand gestelde zijde van den kuip draagt een rugstuk, waarop het zeskante klankbord rust. De preekstoel, blijkbaar afkomstig uit de Katholieke kerk, vertoont den stijl van omstreeks 1580.

In een in 1639 door pastoor Rijsbosch opgesteld ontwerp voor de herstelling der Katholieke kerk, komt ook de beschrijving van een nieuw te maken preekstoel voor, die genoeg overeenkomst vertoont met dezen preekstoel om haar hier mede te deelen: „De preekstoel worde gestelt op een sterken breeden voet, acht- of sescantich, ronde canten, hooch anderhalven voet of minder, op 3 dragende engelen onder de cuyp, achter de rug ende aen weerszyden 2 engelen dragende dblat, groot ende rondt met vier engelen trompettende; in de cuyp 4 Evangelisten, met een corten steylen trap ende leun [om] op te gaen; dblat sal uyt het gesoldert met yser hangen met 3 vergulde bollen aen" (JUTEN, a. w., blz. 100).

Lezenaars.

Aan den preekstoel is een rijk versierde, gegoten koperen **lezenaar** bevestigd in den stijl Lodewijk XIV, met het opschrift: WILHELMUS VAN ERFRENTE

BEDIENAAR VAN HET GODDELYCK WOORD 1717; aan een der trapbalusters een gegoten koperen arm met doopbekken, XVIII a. De eenvoudige koperen voorlezerslezenaar is, blijkens opschrift, in 1832 geschonken door J. F. L. Weis. Dooparm.

Drie gegoten koperen kronen (afb. 242), versierd met allegorische beeldjes en voorzien van de volgende opschriften: Kronen.

1. GEGEVEN VAN DAMIANUS JOOSTEN MET SIINEN BROEDER CORNELIS JOOSTEN ANNO 1629 6 APRIL.

2. TER EEREN ST. ANNA TOT OOSTHT D. ARIAENTIEN ENDE ELISABET PETER. VINX 1637.

3. ADRIAEN STOFFELEN OUT KERCKMEESTER D D A° 1642.

Afb. 242. Koperen kroon in de Ned. Herv. kerk te Oosterhout.

Twee kleine, met snijwerk versierde, houten psalmborden. 1720. Psalmborden.

Twee gladde zilveren avondmaalbekers, blijkens gegraveerd opschrift in 1689 gemaakt. Merken: Holland, 's-Gravenhage, jaarletter q, meesterteeken: gekroond schildje met visch en B. Avondmaalzilver.

Zilveren wijnkan, in den stijl van het eerste Keizerrijk, blijkens opschrift geschonken in 1834 door G. Beijnen.

In den dakruiter hangt een klok, middellijn 0,51 M., met het opschrift: EEN GESCHENK DER GEMEENTE VAN OOSTERHOUT PETIT ET FRITSEN ME FUDERUNT ANNO 1821. Klok.

4. Het **NORBERTINESSENKLOOSTER ST.-CATHARINADAL** ligt op korten afstand oostelijk van het dorp, ter zijde van den weg naar Dongen. Klooster St. Catharinadal.

Literatuur. V. VAN DER AURA, Geschiedkundige bijdragen betreffende het Norbertinessenklooster van St. Catharinadal, Oosterhout, 1894. Literatuur.

Geschiedenis. Voor de oudere geschiedenis van dit vroeger te Breda gevestigde klooster, zie boven, blz. 131 vv. Nadat het verblijf te Breda, na de inneming der stad door Frederik Hendrik, voor de nonnen onmogelijk was geworden, besloten zij haar klooster over te brengen naar Oosterhout. In 1645 had de Proost daar een geschikte gelegenheid gevonden: bij overeenkomst van 23 Februari 1645 kocht hij voorloopig — en 27 September Geschiedenis.

d. a. v. definitief — van Adriaan Verelst, schout van Alfen, Baarle en Chaam, het huis „de Blaauwe Kamer” te Oosterhout met de bijbehoorende terreinen. 15 October 1646 gaf Frederik Hendrik verlof, dat in het hier te stichten klooster het „slot” zou mogen worden onderhouden. In het voorjaar van 1647 werd begonnen met den bouw van het eigenlijke

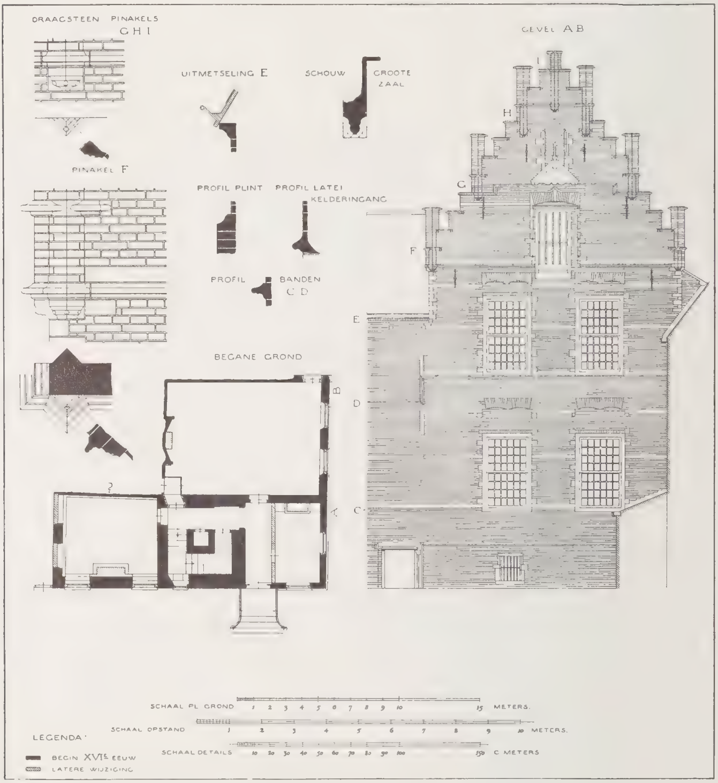

Afb. 243. Proosdij van het klooster St.-Catharinadal bij Oosterhout.

klooster, waarvan Wouter en Arnoud Wouter Liefmans het timmerwerk en Roeland van der Haegen, van Breda, het metselwerk aannamen. Het bestaande kasteeltje „de Blauwe Kamer” werd ingericht tot proosdij. 15 Juni 1647 vestigden zich hier reeds 6 nonnen, terwijl de overige 16 October volgden.

Bij den inval der Franschen in 1672 betrokken de nonnen tijdelijk haar oude klooster te Breda, doch keerden in 1679 weder te Oosterhout terug, waar haar, inmiddels zeer

Afb. 244. Proosdij van het klooster St.-Catharinadal bij Oosterhout, uit het zuidwesten.

gehavende, klooster belangrijke herstellingen moest ondergaan. Eerst in 1816 is bij dit klooster eene kapel gebouwd, die 2 Maart 1818 werd ingezegend. Voor eenige jaren is zij, na den bouw eener nieuwe kapel, buiten gebruik gesteld.

Van het thans nog tot proosdij dienende kasteeltje „de Blauwe Kamer" is bekend, dat Thomas Gramaye in 1555 eene hypotheek erop bezat, en dat het in 1593 door Andries van den Kieboom werd verkocht aan Jasper van Kinschot, bij welke gelegenheid de bezitting werd omschreven als: „vier bunderen landts oft daer omtrent metten grooten huyse, cleyn huys, schuere ende getimmer". Bij de overdracht in 1645 aan de nonnen wordt gesproken van een „omwaterde huysinghe, genoempt de blauwe Camer".

Beschrijving. Proosdij. Aanleg.

Beschrijving. De **proosdij** bestaat (zie den **plattegrond** op afb. 243) uit een rechthoekigen traptoren, omgeven door woonvertrekken, gelijkvloers ingedeeld als volgt: Ten zuiden van den toren een vierkante ruimte, oorspronkelijk het voorhuis, thans door een lateren muur in gang en spreekkamer afgedeeld; ten

Afb. 245. Klooster St.-Catharinadal bij Oosterhout.

noorden van den toren een rechthoekig vertrek en ten oosten van den toren en het voorhuis een rechthoekige zaal. De totale breedte bedraagt 17 M., de diepte 13,40 M. Op de verdieping was de oude indeeling gelijk aan die van den rez-de-chaussée.

Uitwendig.

Uitwendig (afb. 244). Het gebouw is opgetrokken van helder-roode baksteen (formaat: 0,215 × 0,105 — 0,11 × 0,05 M.; 10 lagen: 0,55 M.), in kruisverband, met toepassing van bergsteen voor banden, lijsten, afdekking der plint, kant- en boogblokken der vensters, dekplaten der geveltreden en bekroningen der pinakels. In den voorwand rijst in het midden de traptoren op, gepleisterd tot de waterlijst, en voorzien van rechthoekige, door segmentbogen ontlaste vensters, die ten deele zijn dichtgemetseld of gewijzigd. De toren is gedekt met een ingesnoerde vierzijdige spits, belegd met leien, en bekroond door een met lood bekleeden bol, waarop

een windvaan. Ten noorden van den toren staat een gepleisterde, geheel met moderne vensters doorbroken gevel, ten zuiden een trapgevel, van hetzelfde karakter als de straks te bespreken zijgevel. In den voorgevel bevindt zich de korfbogig gedekte ingang, toegankelijk langs een vijf treden hoogen, hardsteenen stoep. De vensters zijn alle vergroot, behalve het bovenste, waarin ook het oorspronkelijke bergsteenen kruiskozijn bewaard bleef. Tusschen die der verdieping is in een rond medaillon een wapen gebeeldhouwd, waarvan het schild, gedekt met een helm en omgeven door een fraai-gestyleerden vlucht en een guirlande, de heraldische figuren mist. De zuidelijke zijwand bestaat uit een door een gootlijst afgedekten muur, waarin

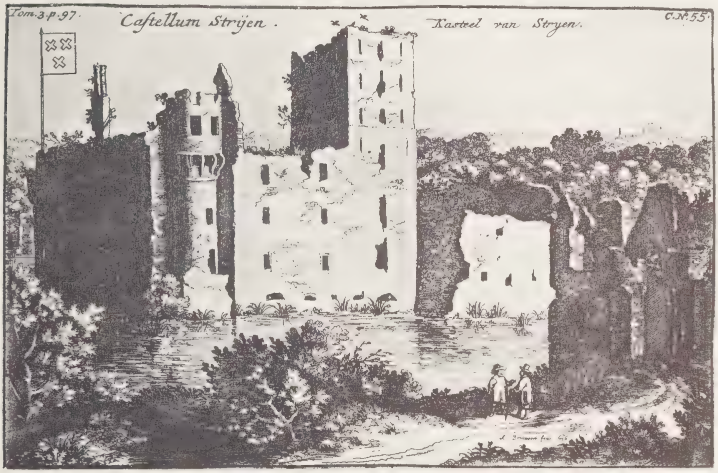

Afb. 246. Ruïne van het Kasteel Strijen in 1636, naar een prent van A. Santvoort.

een oorspronkelijke kelderingang met zandsteenen kozijn en een later venster voor het gelijkvloersche vertrek, en uit een rijk behandelden trapgevel. Deze gevel, die staat voor het gedeelte van het gebouw, waarin zich de groote zaal bevindt, welke hooger is dan de overige vertrekken, is, in verband daarmede, bij gelijk aantal van verdiepingen, hooger en ook door waterlijsten anders ingedeeld dan de andere wanden (zie de opmeting van dezen gevel op afb. 243). Hij is niet gepleisterd, zoodat de oorspronkelijke behandeling, hoewel gewijzigd, nog te herkennen valt. Men vindt hier boven de vensters de gepaarde kielboogjes terug, welke den latei (thans door metselwerk vervangen) ontlastten, de kantblokken langs de vensters en de fraai-gedetailleerde, op eenvoudig-versierde kraagsteentjes rustende pinakels langs

den uit tweemaal elf treden en eenen top gevormden gevelhals. Opmerkelijk is, dat op geen der pinakels een spitsje aanwezig is; wellicht zijn deze verdwenen.

De overige buitenmuren zijn door belendingen aan het oog onttrokken.

Inwendig.

Inwendig. Onder het geheele gebouw bevinden zich gewelfde kelders.

Afb. 247. Westmuur der ruïne van den toren van het kasteel Strijen.

In den toren, binnenwerks ongeveer 4 M. in het vierkant, bevindt zich een gemetselde trap, welker treden met bergsteenen platen zijn afgedekt. De gang en spreekkamer, evenals de vertrekken op de verdieping, zijn gemoderniseerd. De kamer ten noorden van den traptoren is behangen met goed-bewaard goudleder uit de tweede helft der zeventiende eeuw: een ornament van voluten, schelpen en gestyleerde planten, in goud en bruin op helderblauwen grond.

De groote zaal, binnenwerks 9,50 M. lang en 7 M. breed, heeft hare oude balkenzoldering bewaard; balken en zoldering zijn echter bedekt met stuc, dat in de vakken tusschen de balken eene versiering met geometrische figuren, Lodewijk XIV, vertoont. Blijkens een jaartal op een der balken, dagteekent dit stucwerk van 1710. Tegen den noordwand staat een 2,93 M. breede schouw, met laat-gothisch geprofileerde bergsteenen wangen, en houten kap uit het begin der achttiende eeuw. In dezen schoorsteen is een kleinere gemetseld.

Dateering.

Dateering. Het gebouw vertoont de vormen van het einde der Gothiek. Doen de rijke detailleering en de kwistige toepassing van bergsteen reeds denken aan het begin der zestiende eeuw, sommige profielen en de guirlande om het wapenschild in den voorgevel wijzen op den invloed der Renaissance, zoodat het kasteeltje vermoedelijk niet ouder is dan het tweede kwartaal dier eeuw.

Voorwerpen. Portretten der proosten.

Voorwerpen. In de groote zaal der proosdij hangt eene verzameling geschilderde portretten der proosten van Sint-Catharinadal. KRÜGER (IV, blz. 77) verhaalt, dat de proost Josephus van der Malen (1676—1701) in Brabant schilderijen

heeft aangekocht en deze met een proostkleed laten overschilderen, met den naam en het jaar er onder, omdat de oude portretten waren verloren gegaan. Dergelijke overschildering is bij de thans nog bewaarde portretten niet geschied. Wel zijn er verschillende bij, die belangrijk jonger zijn dan de tijd, waarin de voorgestelde personen hebben geleefd, zoodat de onderschriften vermoedelijk te onrechte zijn aangebracht op portretten van andere personen. Bij de meeste portretten zijn de wapens der voorgestelden afgebeeld, bij enkele is ook hun leeftijd en het jaartal der schildering vermeld. Deze als portret meerendeels niet betrouwbare schilderijen zijn twaalf in getal, waarvan zes op doek en zes op paneel. Zij dagteekenen alle uit de zeventiende eeuw.

Beter betrouwbaar zijn zes groote portretten op doek uit het eind der zeventiende en uit de achttiende eeuw. Bij deze zijn geene onderschriften aanwezig, doch wel wapens.

Andere portretten.

Voorts hangen hier drie portretten op paneel, hoog 0,66 en breed 0,52 M., uit het midden der zeventiende eeuw, met de volgende onderschriften:

1. SR. ELISABETH VROUW VAN BREDA EN VAN DER LECK PROFEST 1416 WORDT PRIORIN 1431 STERFT 1457 15 MAY.

2. SR. MACHTILDIS VAN POLANE MOEY VAN JOANNA EN ENGELBERT VAN NASSAU RELIG. 1454 STERFT 1480.

3. SR. ODILIA VAN NASSAU DOCHTER VAN JOHAN DEN I HIER RELIG. 1461 STERFT INT CLOOSTER TOT BOEYMEER.

Dit portret is gereproduceerd in het aangehaald boekje van VAN DER AURA en in Je Maintiendrai, I, blz. 257.

Afb. 248. Inwendig der ruïne van den toren van het kasteel Strijen.

Schilderijen.

Eindelijk zijn er nog twee schilderijen op doek, het eene, de kruisdraging voorstellend, is hoog 1,35 en breed 2,10 M. en dagteekent van omstreeks 1560; het andere: de H. Norbertus, den kloosterregel ontvangend van den H. Augustinus, hoog: 1,30 en breed 0,96 M., dagteekent uit de tweede helft der zeventiende eeuw.

Kruisje.

Voorts bezit de proosdij een gouden draagkruisje, door Amalia van Solms geschonken aan den proost Balthasar Cruyt (1633—1655).

Afb. 249. Boerenwoning onder Oosterhout.

Het als reliquaire ingerichte kruis, vertoont een ornament van rinceaux in den stijl van omstreeks 1600, goud op zwarten grond, in émail champlevé. Het is langs de kanten en op den draagring bezet met diamantjes. Afgebeeld in: Je Maintiendrai, I, blz. 256.

Uurwerk.

In de goudlederzaal staat een eenvoudig staand uurwerk, XVIII b, met het adres: CASPER REUS. BREDA.

Klooster.

Het **klooster** en de kloostertuin zijn niet toegankelijk. Het van den tuinmuur zichtbare deel van het klooster (afb. 245) vertoont, in tamelijk ongeschonden toestand, een eenvoudige architectuur uit den tijd van den bouw: 1647.

PARTICULIERE GEBOUWEN.

Kasteel Strijen.

1. **KASTEEL STRIJEN.** Ten noorden van Oosterhout, ruim 1 kilometer van de kerk, lag het kasteel Strijen; thans is alleen nog de ruïne van een der torens over.

Geschiedenis.

Geschiedenis. Bij gelegenheid der grensregeling tusschen Holland en Brabant in 1326, werden verschillende verklaringen afgelegd, waardoor de stichtingsgeschiedenis van dit kasteel tamelijk nauwkeurig bekend is (zie deze verklaringen bij VAN MIERIS, Charterboek, II, blz. 402 vv). Zoo verklaarde Willem van Wichvliet, dat hij knape was van heer [Willem] van Strijen, vóór deze nog iets had gebouwd te Oosterhout en dat hij daar in diens opdracht een „bouwhuis" (boerderij) stichtte. Een ander verklaarde, dat hij met den heer van Strijen te Oosterhout woonde, „doemen den toirne ende zale ende capelle ende alle die woninghe dair maeckte". Hij had toen van den heer zelf vernomen, dat het „oude

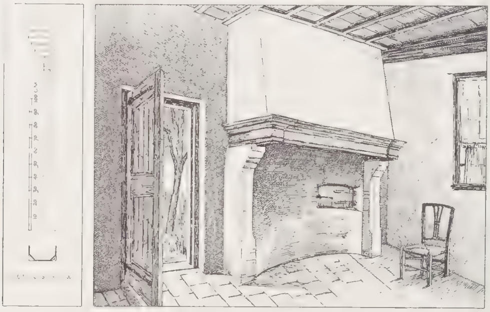

Afb. 250. Inwendig der boerenwoning van afb. 249.

bouhuys" voor de helft op Hollandsch en voor de helft op Brabantsch gebied stond, en met het nieuwe kasteel was dat eveneens het geval, want volgens een anderen getuige stond dit „in twiere Heren lande, die burch in Brabant ende dat voirburch in Holland". Ook de tijd der stichting van het kasteel blijkt uit deze verklaringen, want Jan van Cruninghen getuigde, dat hij met Floris van Borselen uit Zeeland kwam gereden, om naar Graaf Floris in 's-Gravenhage te gaan en dat zij toen te Oosterhout „vonden lude staen maetsen an 't huys tot Oisterhoute, dat ooc niet boven der eerden comen was. Ende dit was ommetrent die tyd, dat die wich te Woeringhen was, luttel ere jof latere" — zoodat omstreeks 1288 het kasteel in aanbouw was.

Het kasteel bleef in het geslacht van Strijen, tot Guy van Vlaanderen, als echtgenoot van Beatrix van Strijen, „onse steenhuys ende onse wooninge te Oosterhout, die men heyt het Huys te Strijen" met al het bijbehoorende goed in 1324 in erfpacht gaf aan Willem van Duvenvoorde (VAN GOOR, blz. 446), die „een zeer fraay park of diergaarde, 't geene de lengte hadt van vijfhonderd roeden en alomme met staketzels omheint was", er bij aanlegde (VAN GOOR, blz. 361). De mededeeling in Willem van Duvenvoorde's grafschrift, dat hij „deede macken te Oosterhout den burch" (BUTKENS, Trophées de Brabant, II, p. 77), zal, in verband met bovenvermelde berichten, op eene herstelling of vergrooting doelen.

Reeds in de zestiende eeuw schijnt het kasteel te zijn verwoest: „nunc destructa et pene solo aequata", zegt GRAMAYE (p. 31). Den toestand in 1636 geeft een prent van A. SANTVOORT wêer (afb. 246), en een prentje van SPILMAN naar PRONK (Verheerlijkt Nederland, N°. 162) doet zien, dat in 1732 alleen de groote toren nog was overgebleven.

Inderdaad waren in 1710 en 1711 gedeelten der ruïne voor afbraak verkocht en zijn daarna de fundamenten uitgegraven en, voor zoover zij te hecht waren, met buskruit vernield, om de steenen te bezigen voor vestingwerken. Op verzoek der regeering van Oosterhout werd echter in 1714 door den Domeinraad besloten, dat de groote toren zou blijven staan (VAN DER AA, blz. 154).

Afb. 251. Hardsteenen poortje te Oosterhout.

De ruïne van dezen toren is in 1884 door het Domeinbestuur overgedragen aan het Departement van Binnenlandsche Zaken. Dit heeft den afgebrokkelden voet der muren doen bijmetselen en verdere voor de instandhouding noodzakelijke herstellingen laten uitvoeren, waarvoor in 1885 *f* 500 en in 1887 *f* 300 werd besteed.

Beschrijving. Van het kasteel staat thans alleen nog ongeveer de helft der noordelijke en westelijke muren van eenen rechthoekigen toren, die binnenwerks omstreeks 8 × 9 M. groot zal zijn geweest. Beschrijving.

Blijkens de vensters en balkgaten bestond dit deel van den toren, dat ruim 26 M. hoog is, uit een gelijkvloers (of kelder) en zes verdiepingen. De muren, waarvan de noordelijke gelijkvloers 1,90 en de westelijke 1,65 M. dik is, zijn opgetrokken van baksteen (formaat: 0,29 × 0,135 × 0,065 M.; 10 lagen: 0,75 M.), in onregelmatig staand verband, met hoekblokken van bergsteen. Uitwendig (afb. 247) vertoonen de muren boven de derde verdieping eene versnijding. Zij zijn voorzien van ten deele met segment-, ten deele met rondbogen gedekte vensters, en van smalle licht- of schietspleten. Inwendig (afb. 248) zijn boven de derde verdieping de gedrukt-spitsbogige muraalbogen en de aanzet bewaard van een gemetseld kruisgewelf, welks baksteenen diagonaalrib rust op een eenvoudig-geprofileerden kraagsteen. De toren dagteekent vermoedelijk uit den stichtingstijd van het kasteel: omstreeks 1288.

Afb. 252. Huis op den Heuvel te Oosterhout.

Slotjes. 2. De **SLOTJES.** Aan den zuidkant van het dorp liggen eenige landhuizen, thans nog de „slotjes" genoemd, naar de vroeger daar aanwezige kleine kasteelen.

Geschiedenis. **Geschiedenis.** GRAMAYE (p. 31) zegt van Oosterhout: „castella habet quaterna a variis nobilibus olim habitata, quorum ibi olim magna confluentia". VAN DER AA (blz. 149 vv.) noemt er een zestal: Beverensslot, Borstellé, Brakenstein, Limburg, Spijtenburg en Ter Aalst, en geeft eenige historische bijzonderheden, blijkbaar aan de overdrachtsbrieven ontleend Het huis „de Braeck" (bij Van der Aa: Brakenstein) bestond reeds in 1477 (JUTEN, a. w.

blz. 8). SANTVOORT's gezicht op Oosterhout en een prentje van BENDORP (o. a. in BACHIENE's Vaderlandsche geographie, IV, t. o. blz. 782), geven een dezer slotjes te zien.

Beschrijving.

Beschrijving. De „slotjes" zijn thans alle geheel verbouwd en gemoderniseerd. Het huis **LIMBURG** heeft in de beide beneden-voorkamers eenvoudige stucplafonds en schoorsteenen in den stijl Lodewijk XVI.

„Limburg".

Woonhuizen.

3. De oudste **WOONHUIZEN** der gemeente liggen buiten het dorp:

a. Aan den weg naar Dongen een **BOERENWONING** met rieten zadeldak en trapgevel van tweemaal zes, met plavuizen afgedekte treden, en top, aan weerszijden langs de onderste trede versierd met een gemetseld overhoeksch pilastertje, gedragen op een geprofileerden kraagsteen. De thans dichtgemetselde vensters waren met segmentbogen overdekt.

Binnen bevindt zich nog een laat-gothisch geprofileerde balksleutel. XVI.

b. Op de heide, oostelijk van den weg naar Dongen, staat een dergelijk **HUISJE** (afb. 249), waarin een oude schouw met baksteenen wangen is bewaard gebleven en een eenvoudige balkenzoldering (afb. 250). XVI of XVII.

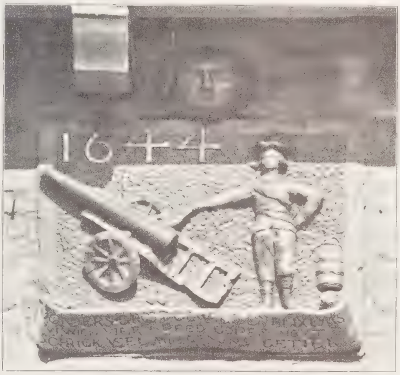

Afb. 253. Gevelsteen te Oosterhout.

Poortje.

4. In een huis op den Heuvel is aangebracht een uit Breda afkomstig hardsteenen **POORTJE,** in den Rubensstijl (afb. 251). XVII a. De deur daarin is modern.

Gevel.

5. Een **HUIS** op de Markt heeft een breeden, gepleisterden trapgevel van tweemaal tien treden en met overhoeksch pilastertje versierden top. De gevel heeft een eenvoudig lelieanker met het jaartal 1669.

Gevel.

6. Een **HUIS** op den Heuvel heeft een geheel gepleisterden, uit drie traveeën bestaanden voorgevel, waarvan de middelste, eenigszins naar voren springend, met Jonische pilasters is versierd (afb. 252). Lodewijk XVI.

Gevelsteenen.

7. **GEVELSTEENEN** komen voor aan de huizen:

a. St.-Jansstraat E 39. Gevelsteen met het jaartal 1644 en voorstelling van een kanonnier (afb. 253). Daarboven een met een masker versierde console. De gevelsteen is gekleurd: grijze achtergrond met zwart kanon, blauwen man, grijze kruitton, verguld jaartal. Op een spreukband onder de voorstelling staat: DONDERS

GROOT GEWELT EN BLIXEMS || VINNICH VIER, DEED GODES NOYT || SCHRICK VEEL MIN CANONS GETIER.

b. Markt C 131: Gevelsteen met gouden ster op zwarten grond en het opschrift: IN DE VERGULDE STER.

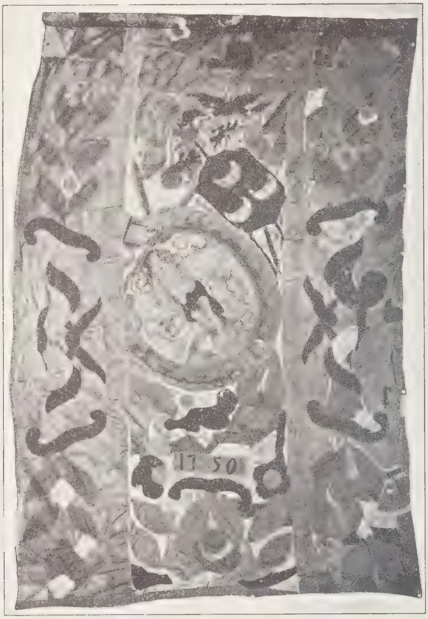

Afb. 254. Vlag van het St.-Sebastiaansgilde te Oosterhout.

GILDEVLAG.

Gildevlag. Het schuttersgilde van St. Sebastiaan, naar het schijnt opgericht in 1750 (zie uittreksels uit het octrooi in „Geïllustreerde Gids voor de Baronie van Breda," blz. 233 v.), bezit een zijden vlag, met geäppliqueerde ornamenten, het wapen van Oosterhout en een cartouche, waarin de marteling van den H. Sebastiaan (afb. 254). De vlag draagt het jaartal 1750; de cartouche heeft echter eer een zeventiende-eeuwsch karakter.

PRINSENHAGE.

Wapen. Het wapen dezer gemeente bestaat uit een schild van zilver, waarin drie levende boomen, naast elkander op een grasveld geplaatst, van sinopel. Afgebeeld bij VAN GOOR (blz. 393) en bij D'ABLAING VAN GIESSENBURG (Noord-Brabant, plaat 8, N°. 116). Wapen.

BEEK.

KERKEN.

De in 1859 gebouwde **ROOMSCH-KATHOLIEKE KERK** bezit twee koperen doopschotels met grof gedreven voorstelling van Adam en Eva, XVII, en een verguld zilveren kelk, Lodewijk XVI. R. K. Kerk. Doopschotels. Kelk.

In den dakruiter hangt een klok, middellijn 0,48 M., met het opschrift: S. MARIA ORA PRO NOBIS. F. DE LA PAIX FEC. VOOR GEMEYNT VAN SCHAEFT 1667. Klok

In de pastorie wordt het op doek geschilderd portret bewaard van Adrianus Oomen, pastoor der parochie van 1796—1823. XIXa. Portret.

VERDWENEN GEBOUW.

Vroeger stond hier een aan de H. Gertrudis gewijde **KAPEL**, die volgens VAN GOOR (blz. 395) „door den tijd vervallen zijnde, op 't bevel van Engelbrecht Graaf van Nassau... weder herbouwd is". Deze kapel is later tot school ingericht en in 1836 afgebroken (KRÜGER, III, blz. 69). Blijkens een goed achttiende-eeuwsch teekeningetje in de verzameling van het Noordbrabantsch Genootschap, bestond het kapelletje uit een ondiep schip met choor van twee traveeën en driezijdige sluiting. Op het dak stond een open klokstoeltje met hooge spits. Kapel.

PARTICULIERE GEBOUWEN.

Ten noordwesten van Beek ligt het **LANDHUIS BOSCHDAL**, eenvoudig gebouw in den trant van omstreeks 1800. Het huis bestaat uit een rechthoekigen middenbouw, voorspringend tusschen twee naar achteren uitgebouwde vleugels, waarvan de rechtsche is afgebroken. Op den middenbouw, evenals de zijvleugel met een zadeldak gedekt, staat een open klokkespitsje (zonder klok), waarop een eenvoudig gesmeed ijzeren kruis. De gang, die de twee kamers in den middenbouw scheidt, heeft een eenvoudig plafond en is boven de deuren versierd met bustes van stuc. Een van deze kamers heeft deuren met gesneden opzetstukken, en een fraaien schoorsteen, waarvan de boezem, boven de omlijsting van het verdwenen schoorsteenstuk, een buste van stuc draagt. Alles in den stijl Lodewijk XVI. Landhuis.

Eenige eenvoudige **BOERDERIJEN** te Beek zijn afgebeeld bij VAN DER KLOOT MEYBURG, 80 Schetsen van boerenhuizen in Nederland, blz. 11, 56 en 59. Boerderijen.

BOEIMEER.

VERDWENEN GEBOUWEN.

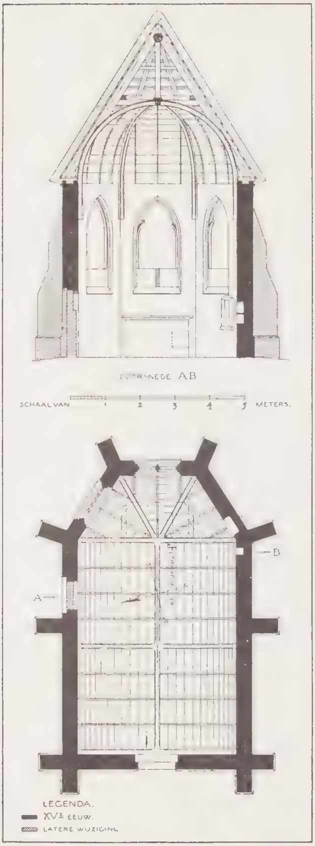

Afb. 255. Plattegrond en dwarsdoorsnede der Kapel te Gageldonk.

Klooster Vredenburg.

KLOOSTER VREDENBURG. Literatuur: G. C. A. JUTEN, Cartularium van het klooster Vredenburg, in Taxandria, XVI, blz. 108 vv., en Vredenburg, in Taxandria, XVII, blz. 26 vv.

Geschiedenis.

Geschiedenis. 25 Juni 1476 schonk Maria van Loon, weduwe van Jan II van Nassau, heer van Breda, met haar zoon Engelbrecht, de hoeve Woestenberg onder Bavel voor de stichting van een Augustinessen-klooster van 25 nonnen. 14 Juli 1476 gaf de Bisschop van Luik vergunning tot de oprichting van dit klooster en tot den bouw van een kapel met altaar, en beloofde een aflaat van 40 dagen aan allen, die tot den bouw zouden hebben bijgedragen. Volgens eene aanteekening, door Dr. CORSTENS in het archief van Breda gevonden (Bredaniana, blz. 7), werd de bouw van het klooster op de plaats van Woestenberg begonnen, doch spoedig gestaakt. Uit een brief van den Bisschop van Luik, van 1 October 1479, blijkt inderdaad, dat het terrein te Bavel voor het klooster ongunstig gelegen was bevonden, waarom vergunning werd verzocht en verkregen om het op te trekken te Boeimeer onder Prinsenhage. Eerst na 1483 schijnt men daar met den bouw te zijn begonnen, en omstreeks 1486 werd de eerste priorin van het klooster benoemd.

In 1494 ontving een glasschilder te Brussel, namens Keizer Maximiliaan en zijnen zoon Philips, 40 ponden 10 stuivers Vlaamsch „pour certaine verriere où sont pourtraictes les figures, armoiées des armes de Messeigneurs, laquelle ilz ont donnée et faict mettre à une des fenestres du cueur du neuf cloistre de Breda" (PINCHART, Archives, III, p. 263).

Kruisweg.

In 1497 schonk de Aartsbisschop van Keulen, op verzoek van Maria van Loon, een aflaat aan hen, die de bij dit klooster door haar opgerichte, in steen gebeeldhouwde kruiswegstaties zouden bezoeken: „figuras Passionis Domini... ad instar montis Calvariae prope Jerusalem ex lapidibus artificiose sculptis". [1])

[1]) Uit de aanteekeningen van Pater A. VAN LOMMEL S. J. mij welwillend medegedeeld door Pater L. VAN MIERT S. J., die mij ook berichtte, dat volgens KNELLER, den schrijver van »Geschichte der Kreuzwegandacht" (Freiburg, 1908), deze aflaat den oudsten, stellig-gedateerden kruisweg vermeldt, die hem bekend werd.

In 1505 en 1520 is er nog gebouwd aan het klooster, omtrent welks aanleg en inrichting overigens zeer weinig blijkt.

In 1567 werd het opgeheven klooster Syon te Eeckeren met dat te Boeimeer vereenigd. Bij het beleg van Breda in 1577 vluchtten de nonnen naar de stad, waar zij zich vestigden in het huis Occrum in de St.-Jansstraat. De kloostergebouwen zijn toen „geplunderd en verbrand" (VAN GOOR, blz. 391) en in 1578 werd de kerk voor afbraak verkocht en genaast door de stad. In 1609 vestigden de nonnen zich te Lier. Van Vredenburg is thans niets meer over. De naam „kloosterakker", gegeven aan een stuk land bij Boeimeer, wijst vermoedelijk de plaats aan, waar het klooster gestaan heeft. Verval.

BURGST.

HUIS BURGST. Geschiedenis. „Eene woeninge geheeten ter Borchst" wordt vermeld in 1476, en in het veilingsbillet voor den verkoop der heerlijkheid Burgst in 1641 wordt gesproken van de „plaetse van een oudt huys van playsantien, ten deel noch omwatert", terwijl de griffier van Breda, Havermans, op dit billet aanteekende vernomen te hebben, dat „aldaar noch overblijfselen van gevanckenisse ghetoont connen worden" (zie W. J. F. JUTEN, De heerlijkheid Burgst, in Taxandria, IX, blz. 185 vv. en 208 vv). Het tegenwoordige landhuis, is, volgens mededeeling van den heer Smits van Burgst, in 1790 gebouwd. Het wapen der heerlijkheid, een burcht van keel in een veld van lazuur, is afgebeeld bij D'ABLAING VAN GIESSENBURG (Noord-Brabant, plaat 12, Nr. 173). Huis Burgst. Geschiedenis.

Afb. 256. Kapel te Gageldonk, uit het zuidwesten.

Beschrijving. Het huis, dat niet op de plaats van het oude kasteel is gelegen, bestaat uit een rechthoekig middendeel, geflankeerd door naar voren uitgebouwde vleugels, die ieder met een muurtje verbonden zijn aan lage bijgebouwtjes. Vóór het middendeel ligt een ruime stoep met een op vier Jonische zuilen gedragen overdekking. De stoep geeft toegang tot een rechthoekige vestibule, waarvan de wanden met Korinthische pilasters zijn versierd. De achtergevel vertoont een weinig-voorspringenden middenrisaliet met klassiek fronton. Beschrijving.

EMER.

Een eenvoudige **BOERDERIJ** onder Emer is afgebeeld bij VAN DER KLOOT MEYBURG, a. w., blz. 58. Boerderij.

VERDWENEN GEBOUW.

Huis Emer.

Het **HUIS EMER** was volgens VAN GOOR (blz. 395) een „omwatert slot", gelegen in de heerlijkheid Gageldonk, omstreeks 1450 daarvan gescheiden en tot afzonderlijke heerlijkheid verheven. Ter plaatse staat thans een huis zonder architectonisch belang. Eene afbeelding van het huis Emer in welstand is gereproduceerd in het Adelsarchief, IV, t. o. blz. 16.

GAGELDONK.

Kapel.

KAPEL VAN DE H. MAAGD.

Geschiedenis.

Geschiedenis. De kapel was volgens GRAMAYE (p. 20) gewijd aan de H. Maagd en gesticht door de heeren van Heel; Krüger (III, blz. 72) vermeldt ook de H. Dympna als patrones. De kapel wordt vermeld in 1430 (VAN GOOR, blz. 395). Zij behoort thans aan een Belgisch grondbezitter.

Beschrijving. Plattegrond.

Beschrijving. Plattegrond (afb. 255). De kapel, die op een heuveltje ligt, is geörienteerd met eene afwijking naar het zuiden van 14°. Zij bestaat uit twee traveeën van ongelijke diepte, gesloten met een halven zeshoek. Binnenwerks is zij 8 M. lang en 4,55 M. breed.

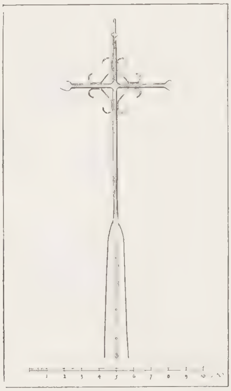

Afb. 257. Kruis der Kapel te Gageldonk.

Uitwendig.

Uitwendig (afb. 256). De muren, opgetrokken van baksteen (formaat: 0,21 × 0,10 × 0,05 M.; 10 lagen: 0,63 M.), in onregelmatig verband, zijn versterkt met eens versneden beeren.

In den westgevel, welks top met vlechtingen is versierd, is een korfbogig gedekte ingang, waarboven een met een segmentboog gedekt nisje met een klein rond venster erin. De zijwanden zijn vensterloos. Aan den noordkant bevindt zich in de tweede travee een dichtgemetselde, met een segmentboog gedekte ingang. In de wanden der choorsluiting zijn dichtgemetselde vensters, waarin sporen van een gemetselden stijl en traceering bewaard zijn. De kapel is gedekt met een rieten zadeldak.

Inwendig.

Inwendig (zie de doorsnede op afb. 255). De kapel is overdekt met een halfrond houten tongewelf, waarvan de bebording thans grootendeels is verdwenen. De zuidelijke wand vertoont een muurkastje, ter halver hoogte van een steenen plankje voorzien; in den zuidelijken veelhoekswand is een piscina, met waterafvoer door de muurdikte naar buiten.

Altaar.

In de sluiting staat een gemetseld altaar met zandsteenen mensa, waarin vijf laat-gothische wijdingskruisjes zijn gekapt.

Kruis.

In de kapel, die thans als schuur dient, hangt een gesmeed ijzeren kruis (afb. 259), dat vroeger waarschijnlijk op den makelaar van het choor heeft gestaan.

Dateering.

Dateering. De kapel dagteekent vermoedelijk uit het begin der zestiende eeuw.

PARTICULIERE GEBOUWEN.

KASTEEL GAGELDONK. Geschiedenis. De heerlijkheid en het kasteel Gageldonk behoorden aan het geslacht van dien naam, dat volgens VAN GOOR (blz. 395) „reeds in de twaalfde eeuw zeer beroemd is geweest". Kasteel Gageldonk. Geschiedenis.

Omstreeks 1430 werd Willem van de Leck beleend met „het goed Gageldonk met de hoeve, het kasteel, de huizinge, nederhoven en den Hazenberg, waar de kapel op staat". In 1450 werd de heerlijkheid vereenigd met die van Hembroek. Nog in VAN GOOR's tijd waren „de oude grondvesten en de overgebleven muurwerken" van het kasteel te zien. Voor de latere bezitters zie VAN GOOR, t. a. p.

Eene teekening van het huis Gageldonk in 1694, in de verzameling van het Noordbrabantsch Genootschap, geeft een onbelangrijk zeventiende-eeuwsch gebouw te zien, zonder den thans nog bestaanden poorttoren.

Afb. 258. Poorttoren van het kasteel Gageldonk.

Beschrijving. Thans is van het kasteel alleen over een poorttoren (afb. 258), binnenwerks 4,48 M. breed en 4,67 M. diep, opgetrokken van baksteen (formaat 0,22 × 0,11 × 0,05 M.; 10 lagen 0,62 M.), in staand verband, de zijgevels ter dikte van twee, de voor- en achterwand van anderhalven steen. Door geprofileerde baksteenen waterlijsten met zandsteenen hoekstukken is de met een rieten zadeldak gedekte toren verdeeld in drie geledingen. De op het oosten liggende voorwand vertoont in de onderste geleding twee met geprofileerde deklijsten versierde korfbogen van ongelijke spanning. In de breedste — oorspronkelijk poort — zijn thans een moderne deur en venster aangebracht; de smallere schijnt Beschrijving.

een venster te hebben overdekt. Boven den breeden boog is een groefsteenen nisje in geprofileerde baksteen-omlijsting. De tweede geleding van den voorwand heeft een niet-oorspronkelijk, zeventiende-eeuwsch venster met houten kruiskozijn, de derde is onder het dak met een tandlijst versierd. Aan beide zijden en tegen den achterwand zijn thans moderne aanbouwen tegen den toren aanwezig. Oorspronkelijk sloten bij zijne zijmuren, blijkens het ontbreken van de onderste waterlijst en moeten van zadeldaken, gebouwen aan, die hooger waren dan de tegenwoordige. De schoorsteenen op de beide zijgevels zijn niet oorspronkelijk.

Inwendig is het benedenvertrek gemoderniseerd; dat op de verdieping heeft nog de oude zoldering bewaard, gedragen op balken, die op karbeels liggen, en overblijfselen van den boezem van een schoorsteen. Hier is ook de poortboog in den achtergevel nog zichtbaar.

De toren dagteekent vermoedelijk uit het midden der zestiende eeuw.

Afb. 259. Pomp op de Markt te Prinsenhage.

PRINSENHAGE.

Naam. **Naam.** Het dorp werd vroeger afwisselend Mertersem en Hage genoemd. Zie VAN GOOR, blz. 393, en KLEYN, blz. 91, n. 2.

Geschiedenis. **Geschiedenis.** Hage wordt het eerst vermeld in eene oorkonde van omstreeks 1191 (afgedrukt o. a. bij VAN GOOR, blz. 408; vgl. voor de dateering van dit stuk: KLEYN, blz. 64).

POMP.

Pomp. Op de Markt staat een hardsteenen **POMP** (afb. 259) met koperen kranen en ijzeren zwengels. Op de plint staat: AALVA. Lodewijk XIV—XV.

KERKEN.

R. K. Kerk. 1. De **ROOMSCH-KATHOLIEKE KERK,** gewijd aan den H. Martinus, behoort aan de Roomsch-Katholieke parochie van dien naam, de toren aan de burgerlijke gemeente.

Geschiedenis. **Geschiedenis.** In 1261 werd de kapel van Mertersem, dochter der kerk van Etten,

PLAAT XXXII.

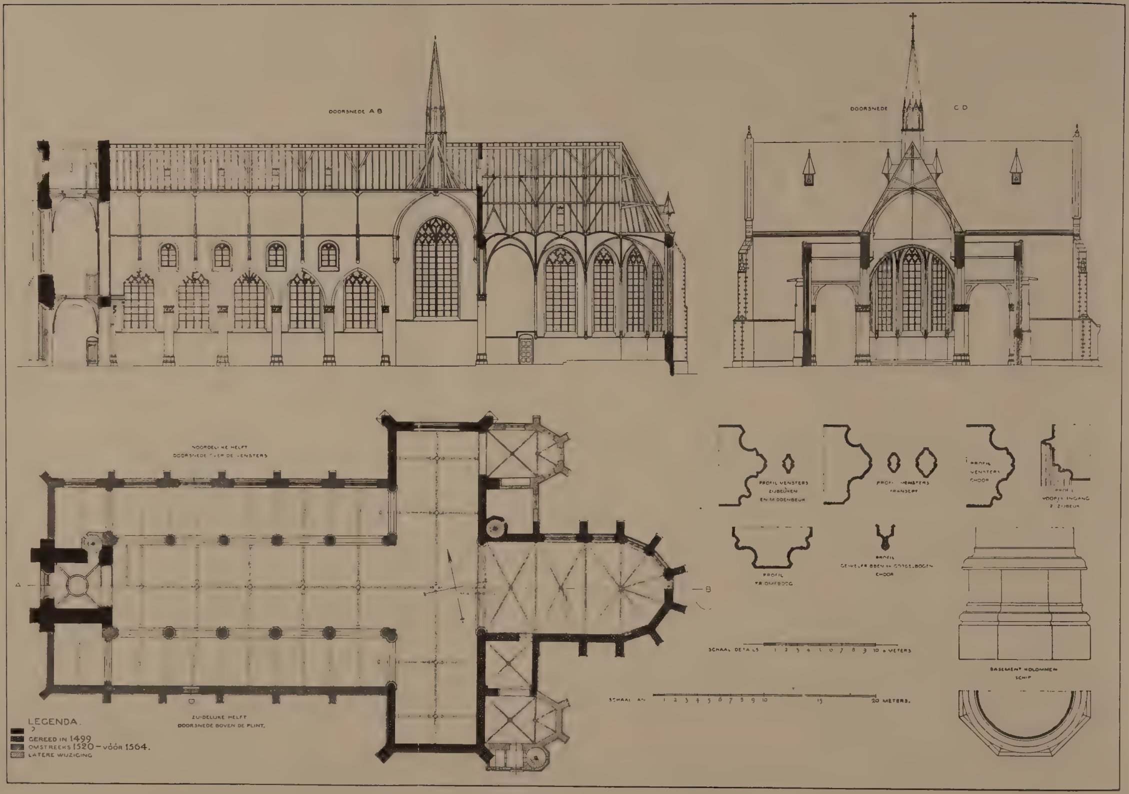

Opmeting der Roomsch-Katholieke Kerk te Prinsenhage.

die op hare beurt een filiaalstichting van Gilze was, tot „halve kerk" verheven (HABETS I, blz. 22) en in 1316 tot parochiekerk (t. a. p., blz. 140). In 1408 werden eenige altaren in de kerk gewijd (GRAMAYE, p. 20); bij eene visitatie in het eind der vijftiende eeuw waren er zes altaren (HABETS I, blz. 455), in 1594 tien (JUTEN, Het dekenaat Breda, blz. 13).

In 1499 schonk Engelbrecht II van Nassau aan de kerkmeesters van Prinsenhage 35 Rijnsguldens voor glazen in het toen pas-voltooide choor hunner kerk: „tot gelase in hunnen koer, die zij nu getimmert hadden" (PINCHART, Archives, III, p. 264). In 1564 verzochten de kerkmeesters ondersteuning aan de abdij Torn — als bezitster der tienden — omdat zij zeer in schulden waren geraakt, daar zij onlangs „het nyeuwe werck van met-

Afb. 260. De R. K. kerk te Prinsenhage, uit het noordwesten.

selerye ende andere tymmeraige", dat voor 40 of meer jaren door hunne voorzaten was gefondeerd en begonnen, en dat door ouderdom gevaar liep te bederven, hadden „gecontinueert, opgetrocken ende volbracht". Zij hadden ruim 1782 Carolusguldens ten koste gelegd aan dit werk, dat noodzakelijk was omdat de oude kerk begon te vervallen en ook te klein was, vooral op Zon- en heiligendagen (Taxandria, XVII, blz. 337).

Uit deze berichten blijkt, dat men aan eene bestaande kerk een nieuw choor had gebouwd, hetwelk in 1499 voltooid was, en dat men omstreeks 1520 begonnen was met den bouw van een nieuw schip, doch dit werk onvoltooid had gelaten, tot het kort vóór 1564 werd hervat en ten einde gebracht. Het oude schip was eenbeukig geweest, het nieuwe werd echter driebeukig gebouwd, want in een schrijven van Lieven de Smidt, die sinds omstreeks 1585 deken van Breda was (KRÜGER, III, blz. 443), wordt betoogd, dat

de kerkfabriek zich zonder toestemming der kerkelijke overheid in schulden had gestoken voor den aanbouw van overbodige zijbeuken.[1]) Deze zijbeuken waren met hout overdekt, want blijkens eene verklaring van 1644 (SASSEN, Tijdschrift, II, kol. 151) lagen er balken „in de afhangen tegen de pilaeren"; volgens KRÜGER (IV, blz. 122, n. a.) hadden zij eene „charpente apparente".

16 Augustus 1573 zijn de beelden in de kerk stukgeslagen, waarna zij tot December 1574 ongebruikt bleef. In 1581 schijnt zij andermaal te zijn geteisterd. In 1648 kwam zij aan de Hervormden (KRÜGER, IV, blz. 126 v.).

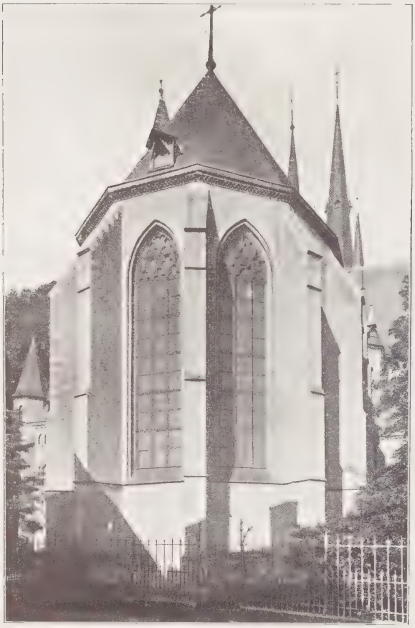

Afb. 261. Choor der R. K. kerk te Prinsenhage, uit het noordoosten.

De toren kreeg in 1666 een spits van 38 M., waarna zijne totale hoogte 64 M. bedroeg. Bij een storm op 9 November 1800 werd de spits beschadigd, zoodat zij met 23 M. moest worden ingekort. Nadat de kerk in 1800 aan de Katholieken was teruggegeven, bij besluit der Eerste Kamer van het vertegenwoordigend lichaam van 27 November 1800 (A. N. VAN PELLECOM, Aanspraak en leerrede bij de stichting van een nieuw kerkgebouw, 's-Gravenhage, blz. 21), schijnt zij inwendig in klassicistischen trant te zijn opgeknapt: een gebogen plafond op kroonlijst werd over het middenschip gelegd, in verband waarmede de bovenvensters werden gedicht; de vieringpijlers werden bekleed met Jonische pilasters (KRÜGER, IV, blz. 122 v.)

In den nacht van 1 op 2 Augustus 1873 zijn kerk en toren door brand geteisterd; het choor werd weinig beschadigd, van het schip bleven alleen de muren en zuilen over. Tegen den oostwand van den toren werden toen moeten teruggevonden van de oorspronkelijke kerk, die eenbeukig bleek geweest te zijn en belangrijk lager dan de latere (t. a. p., blz. 124).

Na den brand zijn kerk en toren onder leiding van den architect J. van Langelaar, volgens ontwerpen van Dr. P. J. H. Cuypers, hersteld en 11 November 1874 is het hernieuwde gebouw gewijd door Mgr. van Beek.

[1]) Mededeeling van den W.E.W. heer G. C. A. JUTEN, die dezen brief vond in het Aartsbisschoppelijk archief te Mechelen.

Een gezicht op de kerk in 1791, door H. TAVERNIER (?), wordt bewaard in de verzameling van het Noordbrabantsch Genootschap.

Afb. 262. Inwendig der R. K. kerk te Prinsenhage.

Ligging. De kerk ligt vrij, grootendeels omgeven door plantsoen; zij is georiënteerd met eene afwijking naar het zuiden van $11^{1}/_{2}°$. Ligging.

Beschrijving. Plattegrond.

Beschrijving. Plattegrond (plaat XXXII). De kerk bestaat uit eenen westtoren, een driebeukig schip, welks zijbeuken langs den toren zijn voortgezet, en een dwarspand met priesterchoor. De **toren**, inwendig 4,10 M. in het vierkant, is op zijne beide westelijke hoeken met dubbele, op de oostelijke met enkele beeren versterkt. Tegen zijnen noordwand is, ten oosten, een nieuwe traptoren aangebouwd. Met een 3,50 M. breede, spitsbogig gedekte opening, welks daggen nieuw bemetseld zijn, staat de toren in verbinding met het **middenschip** der kerk, dat vijf traveeën diep is en, binnen de muren, 7,50 M. breed. De zijbeuken zijn 4,30 M. breed. De contreforten der zijbeuken zijn niet in de assen der zuilen geplaatst, waardoor de zijbeuktraveeën een onregelmatigen grondvorm kregen.

Toren.

Schip.

Door drie spitsbogen staan schip en zijbeuken in verbinding met het 7,50 M. diepe en 28,30 M. breede **transept**, dat verbonden is aan een priesterchoor, bestaande uit drie traveeën en een halftienhoekige sluiting. Het **choor** is breed 8,30 en diep 16,95 M. Aan den noordkant is tegen choor en transept een achtkante traptoren aangebouwd, aan den zuidkant een rechthoekige sacristie van 4,15 × 4,25 M. De overige aanbouwen tegen beide kruisarmen dagteekenen van de restauratie in 1873. De totale diepte der kerk, zonder den toren, bedraagt 50,20 M.

Transept.

Choor.

Afb. 263. Kapiteel in de R. K. kerk te Prinsenhage.

Uitwendig. Toren.

Uitwendig. Van den **toren** zijn alleen de twee onderste geledingen oud, de bovenbouw en de spits zijn nieuw. Het oude muurwerk is opgetrokken van baksteen (formaat: 0,22 × 0,105 × 0,05 M.; 10 lagen: 0,625 M.), in staand verband. In den westwand heeft de toren een spitsbogige nis, waarin een deur met bovenlicht, en daarboven een tweedeelig spitsboogvenster. Zoowel van de nis als van het venster zijn de kanten nieuw. Bij de eens-versneden beeren van den toren is groefsteen alleen toegepast voor afdekking, evenals bij de plint.

Schip.

Daar de zijbeuken elk met een eigen zadeldak bij de middenschipsmuren zijn aangesloten, bestaan de zijmuren van het **schip** der kerk uit een rij van zes geveltjes (zie afb. 260). Zij zijn opgetrokken van baksteen (formaat: 0,17 × 0,08 × 0,04 M.; 10 lagen: 0,50 M.) in regelmatig kruisverband, met toepassing van natuursteen voor de plint, de waterlijst, banden en kantblokken in de beeren, kanten en traceering der vensters en de afdekking der geveltoppen. De muren zijn versterkt met

tweemaal-versneden beeren, waarvan die tegen den westgevel overhoeksch zijn geplaatst. In elk der gevels is een vierdeelig spitsboogvenster met geprofileerde kanten en afwisselende vischblaastraceering. Onder deze vensters loopt een waterlijst, die om de beeren is doorgetrokken. Aan den zuidkant bevindt zich in de derde travee (van het westen) een korfbogig gedekte ingang met rijkgeprofileerde natuursteenen kanten; aan den noordkant is bij de restauratie een dergelijke ingang gemaakt in de eerste travee. In den bovenmuur van het middenschip zijn tusschen de daken der zijbeuken tweedeelige vensters, met Tudorbogen gedekt, en voorzien van geprofileerde kanten en eene traceering, die bij alle gelijk is.

Afb. 264. Preekstoel der Ned. Herv. kerk te Prinsenhage.

Transept.

Het **dwarspand** en het choor (afb. 261) zijn opgetrokken van baksteen (formaat: 0,18 × 0,09 × 0,045 M.; 10 lagen: 0,55 M.) in staand verband, met toepassing van zandsteen op dezelfde wijze als bij het schip, behalve in de beeren, die de groefsteenen banden missen en alleen met kantblokken zijn versierd. De plint is hier 0,30 M. en de waterlijst bij de kruisarmen 1,07 M. lager dan die der zijbeuken. De kruisarmen hebben blinde zijmuren. Hunne gevels zijn versterkt met overhoeksche beeren wier aanvankelijk

rechthoekige doorsnede boven de versnijding is afgeschuind. De schuine zijden loopen tegen de afdekking te niet in een met groefsteenen hogels versierd spitsje. Hunne toppen dragen een bij de restauratie aangebracht steenen kruis, hunne zesdeelige spitsboogvensters hebben vischblaastraceeringen.

Choor. Van het met tweemaal-versneden beeren versterkte **choor** is de westelijke travee, wegens de daar bestaande aanbouwen, vensterloos; de tweede travee heeft vierdeelige vensters, de derde, evenals de sluitingszijden, is van driedeelige vensters voorzien, alle met laat-gothisch geprofileerde kanten en traceeringen.

Afb. 265. Raadhuis te Prinsenhage.

Bij de restauratie der kerk in 1873 zijn de traceeringen der vensters grootendeels vernieuwd; ook de bergsteenen waterspuwers der zijbeuken zijn bij die gelegenheid aangebracht. De bedaking der geheele kerk en haar dakruiter zijn toen vernieuwd.

Inwendig. Toren. **Inwendig** (afb. 262). De **toren** heeft nieuwe kruisgewelven in zijne eerste en tweede geleding, welke laatste als zangchoor is ingericht. Daar het inwendig geheel is gepolychromeerd en de overdekking met spitsbogige houten tongewelven bij de restauratie is aangebracht, maakt het **schip** den indruk nieuw te zijn. De drie beuken worden gescheiden door zuilen van omstreeks 0,90 M. middellijn. Zij staan met ronde basementen op geprofileerde achtkante voetstukken en dragen kelkkapiteelen, die met twee rijen van gestyleerde bladeren zijn versierd (afb. 263). De zuilen zijn van baksteen (volgens de polychromie met banden van natuursteen); de voeten, basementen en kapiteelen van natuursteen. In het **choor** is de oude overkluizing bewaard: gemetselde kruis- en straalgewelven, gedragen op eenvoudig geprofileerde ribben en gordelbogen, die zonder kapiteel voortkomen uit diensten, welke rusten op in de waterlijst geplaatste, met laat-gothisch bladwerk versierde draagsteenen. De sluitsteenen der gewelven zijn met rosetten versierd; de sluitsteen der absis prijkt met het Lam Gods.

Schip. Choor.

Sacristie. De oude **sacristie** (aan den zuidkant) is met een kruisgewelf overdekt, waar-

van de geprofileerde ribben op eenvoudige draagsteentjes rusten. In den ouden traptoren (aan den noordkant) is een gemetselde spiltrap met bergsteenen dekplaten op de treden.

Dateering. Volgens de hierboven medegedeelde gegevens, is het choor der kerk in het eind der vijftiende eeuw gebouwd: het was voltooid in 1499. Blijkens de overeenstemming in materiaal en behandeling is het dwarspand tegelijk met het choor ontstaan. Met den bouw van het schip is men omstreeks 1520 begonnen; kort vóór 1564 kwam het gereed. De toren, die blijkens zijne afmeting bij eene oudere, kleinere kerk werd opgetrokken, is in verloop van tijd te zeer gewijzigd, om nog betrouwbare gegevens voor zijne dateering aan te bieden. Dateering.

Voorwerpen. In de pastorie der kerk worden twee geschilderde portretten bewaard, beide op doek. Het eene, hoog: 0,65 M., breed: 0,55 M., stelt voor Thomas Verschuuren O.P., die van 1650 tot 1684 pastoor der parochie was. XVII B. Het andere, hoog: 0.94 M., breed: 0,73 M., is de beeltenis van Arnoldus van Arendonck, pastoor te Prinsenhage van 1799 tot 1826. XIX a. Voorwerpen. Portretten.

Afb. 266. Huis aan de Markt te Prinsenhage.

Vóór de deur der sacristie, buiten, ligt een hardsteenen plaat met opschrift in fraaie Renaissance kapitalen, blijkbaar afkomstig uit den gevel der oude pastorie. Het opschrift luidt: D. HERM. HOLTHUSIO PASTORE || D. IOANNE BACKX PRAETORE CÕITAS HAGENSIS HASCE AEDES || AD USUM SUORUM PASTORUM || AERE SUO P. C. ANNO MDCXXXV.

2. De **KERK DER NED. HERVORMDE GEMEENTE,** opgetrokken naar het ontwerp van N. Plomp, conducteur bij den Waterstaat (VAN PELLECOM, a. w., blz. XI), is een onbelangrijk gebouw. Herv. Kerk.

In den met Jonische pilasters versierden, klassicistischen **voorgevel** zijn twee steenen ingemetseld met de opschriften: EX DECRETO GULIELMI I TOTIUS BELGII REGIS AUGUSTISSIMI HAECCE AEDES AERARII PUBLICI SUMTIBUS AEDIFICATA EST, en: D^S^ JACOBUS VAN PELLECOM DOCTRINAE CHRISTIANAE INTERPRES APUD SCIDAMENSES HUIUS AEDIS FUNDAMENTUM POSUIT XI ANTE KALENDAS APRILIS CIↃ IↃCCCXIX. Voorgevel.

Preekstoel.

De kerk bevat een fraaien eiken preekstoel, Lodewijk XVI, volgens mededeeling van den predikant afkomstig uit Katwijk aan Zee (afb. 264).

Lezenaars.

Aan dezen preekstoel is een koperen lezenaar bevestigd, XVIII c. De koperen voorlezerslezenaar is XIX a.

RAADHUIS.

Raadhuis. Voorgevel.

Het **RAADHUIS** heeft een 14,50 M. breeden, klassicistischen **voorgevel** (afb. 265), opgetrokken van baksteen, met toepassing van bergsteen voor plinten, basementen en kapiteelen der pilasters en den stoep. De deur- en vensterkozijnen, de kroonlijst en het fronton zijn van hout. Een steen in den achtergevel draagt het opschrift: OP DEN 3 VAN LENTEMAAND DES JAARS 1792 IS AAN DIT RAADHUIS DEN EERSTEN STEEN GELEGD DOOR CHRISTIAAN PELS RYCKEN ZOONTIE VAN DEN WELEDELEN GESTRENGEN HEER JOHANNES ADRIANUS RYCKEN SCHOUTETH DEEZER HEERLIJKHEID 'S PRINSEN HAGE.

Voorwerpen.

In de burgemeesterskamer is een zeer eenvoudige marmeren schoorsteen; in de secretarie een sobere betimmering met archiefkasten, Lodewijk XVI. In het raadhuis worden bewaard: een ruiterpistool, XVIII; een koperen mondstuk van een brandspuitslang in den vorm van een dolfijn, Lodewijk XIV, en twee zegelstempels, Lodewijk XIV, beide met het randschrift S. DOMINII. HAGENSIS. PROPE. BREDAM.

Klok.

In het torentje hangt een klok, middellijn: 0,42 M., met het opschrift: JOHANNES SPECHT ROTTERDAM A° 1763.

Een uit dit raadhuis afkomstige zeventiende-eeuwsche tafel is thans in het museum te Breda (zie hiervóór, blz. 195).

PARTICULIERE GEBOUWEN.

Gevel.

Het **HUIS** A 111, aan de Markt, heeft een geheel gepleisterden, klassicistischen voorgevel van omstreeks 1830 (afb. 266). De deur- en vensterkozijnen en de kroonlijst zijn van hout.

Boerderijen.

Twee eenvoudige **BOERDERIJEN** onder Prinsenhage zijn afgebeeld bij VAN DER KLOOT MEYBURG, a. w., blz. 55 en 60.

STEENWEG.

VERDWENEN GEBOUW.

Abdij Zuilen.

Volgens VAN DER AA (blz. 112) en KRÜGER (IV, blz. 121 v.) zou in dit gehucht een **ABDIJ ZUILEN** hebben bestaan, ter plaatse waar thans de boerderij Klein-Zuilen ligt: „het erf dezer hoeve, dat ongeveer een bunder groot is, wordt door een gracht omgeven en is vermoedelijk de standplaats van het gebouw der abdij geweest, zooals uit de van tijd tot tijd opgegraven fondamenten schijnt te blijken." Van het bestaan eener abdij Zuilen is mij echter niets gebleken. De vroeg-zeventiende-eeuwsche kaart van PETRUS VERBIST (zie Inleiding, blz. XVI), teekent „Zuylen" als „aedes nobilum".

RIJSBERGEN.

Wapen. Het wapen dezer gemeente bestaat uit een schild van lazuur met een keper van goud, vergezeld van drie leliën van goud, geplaatst 2 en 1. Afgebeeld bij D'ABLAING VAN GIESSENBURG (Noord-Brabant, plaat 9, N°. 126) en, met andere émails, bij VAN GOOR (blz. 376). Wapen.

Afb. 267. De kerk te Rijsbergen uit het noordoosten in het midden der zeventiende eeuw, naar een prent van R. Roghman.

ROMEINSCHE EN GERMAANSCHE OUDHEDEN.

Bij den aanleg van den straatweg van Breda naar Antwerpen in 1812, werd in een zandakker onder Tichelt een Romeinsch altaar van witte kalksteen gevonden. Dit altaar, hoog 1,42, breed 1,81 en dik 0,405 M., draagt het opschrift: DEAE || SANDRAUDIGAE || CULTORES || TEMPLI. Het bevindt zich thans in het Rijksmuseum van oudheden te Leiden en is beschreven in den Catalogus onder T Nr. 36 (blz. 227). Altaar.

In 1842 werd door de heeren JHR. MR. H. DE GREZ en PROSPER CUYPERS een nieuwe opgraving op deze plaats verricht, waarvan zij verslag gaven in NIJHOFF'S Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde (IV, blz. 157 vv.).

Tempel. Voorwerpen.

Zij vonden toen allerlei fragmenten van een Romeinsch bouwwerk, die tot den tempel der godin Sandraudiga zouden hebben behoord, voorts scherven van aardewerk, ijzeren haken, krammen, ringen, enz., en eenige munten, waaronder een van Vespasianus en een van Marcus Aurelius. Verschillende dezer voorwerpen berusten thans in de verzameling van het Noordbrabantsch Genootschap.

Bij deze opgraving werden ook zeven fragmenten van Germaansche lijkurnen gevonden, een pijpaarden medaillon met Christelijk symbool (kruis boven een hart), en scherven van vermoedelijk Frankisch aardewerk, een en ander thans in de verzameling van het Noordbrabantsch Genootschap. In het Rijksmuseum van oudheden te Leiden berusten voorts een bronzen vlakbijl en een bronzen celt (Catalogus, B I, Nrs. 549 en 575, blz. 30), eveneens van deze vindplaats afkomstig. Zie voor eene opgave der bestaande afbeeldingen en literatuur: KLEYN, blz. 8 v v. en HERMANS, Oudheden, blz. 70 v v.

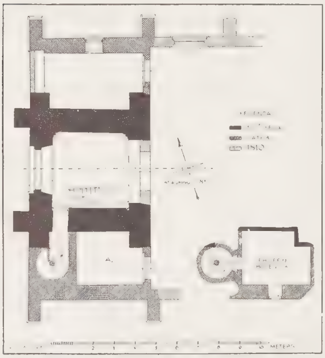

Afb. 268. Plattegrond van den toren der kerk te Rijsbergen.

KAARSCHOT.

WATERMOLEN.

Watermolen. Geschiedenis.

Geschiedenis. In 1297 schonken Adriaan van Leuven en zijne vrouw aan Hendrik, bijgenaamd den Lange, hunne hoeve te Karleschot, „ende die molen" (VAN GOOR, blz. 381), vermoedelijk denzelfden molen, waarvan in 965 reeds wordt gewag gemaakt (zie hieronder bij Rijsbergen). Eene gekleurde afbeelding uit omstreeks 1830 van den molen en een daarbij gelegen woning, beide in zeventiende-eeuwschen trant, berust in de verzameling van het Noordbrabantsch Genootschap. Ook de afbeelding van een toen tot hoofdwacht ingerichte schuur in de nabijheid. Deze oude molen is in 1897 vervangen door een nieuw gebouw. In dit gebouw is ingemetseld een gevelsteen met het jaartal 1656 en een wapen.

Gevelsteen.

RIJSBERGEN.

Naam. Geschiedenis.

Naam. Zie: VAN DEN BERGH, Handboek der middelnederlandsche geographie, blz. 236.

Geschiedenis. Naar het schijnt is Rijsbergen door den H. Bavo geschonken aan zijne abdij te Gent (Revue Bénédictine, 1890, p. 550). Het dorp wordt het eerst vermeld in een oorkonde van 965, waarbij Keizer Otto I de abdij van St. Bavo te Gent bevestigt in verschillende bezittingen, waaronder „in Taxandro villam Risbecha super fluvium Atua, cum molendino et ecclesia quam Theofridus [1]) donaverat" (GRAMAYE, p. 5).

[1]) Dezen Theofridus kan ik niet nader aanwijzen. KLEYN (blz. 28) vereenzelvigt hem met den abt van Echternach, schrijver van het leven van Willibrord, doch te onrechte, daar deze stierf in 1110. G. C. A. JUTEN betwijfelt zoowel deze schenking door Theofridus, als die door den H. Bavo (Taxandria, XII, blz. 92 v.).

Het dorp heeft in den tachtigjarigen oorlog veel geleden: In 1572 is het door de Spanjaarden „t' eenemaal in de assche gelegt" (VAN GOOR, blz. 381), en terwijl er vóór den oorlog 2000 comminicanten waren (KRÜGER, IV, blz. 163), bedroeg hun aantal in 1609 nog slechts 450 (JUTEN, Het dekenaat Breda, blz. 20, n. 1).

KERK.

De **ROOMSCH-KATHOLIEKE KERK**, gewijd aan den H. Bavo, behoort met den toren aan de Roomsch-Katholieke parochie van dien naam. R. K. Kerk.

Geschiedenis. De reeds in 965 vermelde kerk (zie boven) werd bediend door Benedictijnen uit de abdij van St. Bavo te Gent, die te Rijsbergen een prioraat bezaten. Bij de visitatie van 1594 waren er in de kerk drie altaren en een nieuw gebouwde kapel, „capella noviter fundata seu erecta", voor het H. Sacrament des altaars (JUTEN, Het Dekenaat Breda, blz. 20). In 1609 werd de kerk nog ongeschonden genoemd (JUTEN, t. a. p.). Blijkens het hierbij gereproduceerde zeventiende-eeuwsche etsje van R. ROGHMAN (afb. 267), RADEMAKER's prentje in Kabinet van Nederlandsche en Kleefsche oudheden (IV, t. o. blz. 153), en eene achttiende-eeuwsche teekening, in de verzameling van het Noordbrabantsch Genootschap, schijnt zij eene kruiskerk te zijn geweest met rechthoekig gesloten choor. Nadat het gebouw in 1648 door de Hervormden was in bezit genomen, werden de kerkmeubelen verkocht. Het gebouw was omstreeks 1740 „meerendeels" vervallen (VAN GOOR, blz. 381), en is ten slotte „merkelijk verkleind". In 1797 werd het teruggegeven aan de Katholieken, die in 1810 tegen den ouden toren een nieuwe kerk bouwden (KRÜGER, IV, blz. 162 v.). Geschiedenis.

Afb. 269. Kerk te Rijsbergen, uit het zuidwesten.

In de oude kerk werd eene reliquie van het H. Kruis vereerd, waarnaar bedevaarten plaats hadden. Eene oorkonde van 1418 vermeldt de instelling eener Vrijdagsche mis ter eere van het H. Kruis, met vereering van deze reliquie (KRÜGER, t. a. p.) Volgens KRÜGER zou reeds in 1447 in de kerk een kruisweg zijn opgericht. Dit bericht zal wel berusten op verkeerde lezing van het opschrift eener oorkonde in het kerkarchief: in plaats van „copia

fundationis *viarum* S. Crucis", als KRÜGER las, is vermoedelijk te lezen: „copia fundationis *vicariarum* S. Crucis".

Ligging.

Ligging. De kerk ligt op eene hoogte, vrij, omgeven door een kerkhof. Zij is georiënteerd met eene afwijking naar het zuiden van 18°.

Beschrijving.

Afb. 270. Hoofdaltaar in de kerk te Rijsbergen.

Beschrijving. Het choor en het schip, in 1810 gebouwd, zijn zonder belang. Oud zijn alleen de toren en de aan diens beide zijden aanwezige traveeën van de zijbeuken der vroegere kerk (zie den plattegrond, afb. 268). De niet zuiver rechthoekige toren, is binnenwerks langs den westwand gemeten, 3,80 M. en langs den oostwand 3,53 M. breed, bij eene diepte van 3,66 M. Aan den zuidkant sluit tegen den toren een binnenwerks 2,55 M. breede ruimte aan, in welker 2,30 M. dikken westwand een ronde trapkoker is uitgespaard, en aan den noordkant een 2,65 M. breede ruimte.

Uitwendig. Toren.

Uitwendig (afb. 269). De **toren** is opgetrokken van geelroode baksteen (formaat: 0,215 × 0,105 × 0,05 M.; 10 lagen: 0,61 M.), in onregelmatig kruisverband. Hij heeft een plint, afgedekt met een rollaag, waarin bergsteenen hoekstukken, en is versterkt aan den westkant met dubbele, eens-versneden beeren en aan den oostkant alleen met zijdelingsche beeren. De toren gaat zonder verjonging omhoog. In den westwand heeft hij een spitsboognis, waarin de korfbogig gedekte deur met een rond venster erboven. In het gedeelte, dat boven het kerkdak uitrijst, heeft de toren in elken wand twee spitsbogige galmgaten. Hij is gedekt met een van vier- tot achtkant ingesnoerde spits, belegd met leien.

De **aanbouwen** ter weerszijde van den toren, afgedekt door met leien belegde lessenaardaken, zijn opgetrokken van helder-roode baksteen (formaat: 0,225 × 0,105 × 0,052 M.; 10 lagen: 0,625 M.), in staand verband. De plint langs deze aanbouwen is met groefsteen afgedekt en op 2,95 M. boven den grond hebben zij een groefsteenen waterlijst. In den zuidwand van den zuidelijken aanbouw, zijn twee kleine vensters, het eene rondbogig, het andere rechthoekig, met bergsteenen kozijn. De noordelijke aanbouw heeft in zijnen noordwand een oorspronkelijk rondboogvenster bewaard; in zijnen westwand is een niet-oorspronkelijke, dichtgemetselde ingang. Aanbouwen.

Op den toren en op den makelaar van het choor staan gesmeed ijzeren leliekruisen. Het torenkruis draagt eenen haan.

Inwendig. In den toren zijn de muraalbogen en de op geprofileerde kraagsteenen rustende aanzetstukken der geprofileerde bergsteenen ribben van een kruisgewelf bewaard gebleven. In den oostwand van den toren is boven het deurtje, dat naar de zangerstribune voert, aan de zijde der kerk, een zandsteenen cartouche ingemetseld met het jaartal 1607. Door een in zijnen zuidwand gebroken doorgang staat de toren in verbinding met de gemetselde spiltrap in den ronden trapkoker, die voert naar een bovenvertrek in den zuidelijken aanbouw, dat met een gemetseld elliptisch tongewelf is overdekt en, blijkens de ijzeren tralies in het met een luik gesloten venstertje, als gevangenis (of schatkamertje?) schijnt te hebben gediend. De benedenruimte in dezen aanbouw, alleen toegankelijk van uit de zijbeuk der kerk, heeft eveneens een gemetseld korfbogig tongewelf en doet dienst als doopkapel. Inwendig.

Afb. 271. Koperen doopschotel der kerk te Rijsbergen.

De noordelijke aanbouw was overdekt met een half-spitsbogig houten gewelf, waarvan de schinkels nog aanwezig zijn.

Dateering. De toren dagteekent vermoedelijk, op grond van de profileering der kraagsteenen en ribben van zijn gewelf, uit de vijftiende eeuw. De beide aanbouwen zijn, blijkens de andere steen en de aansluiting van hunne westmuren bij de torenbeeren, van lateren tijd, vermoedelijk XVI. Dateering.

De kerk bezit de volgende oude **meubelen** en **voorwerpen**: Voorwerpen.

Een gemarmerd, houten hoofdaltaar (afb. 270), XVII b, in welks achterwand eene schildering op doek: de kruisiging, onbelangrijke copie, vermoedelijk naar Van Dyck.

Dit altaar was in 1648, met andere kerkmeubelen, verkocht. Het werd echter in 1717 teruggekocht van het Begijnhof te Hoogstraten en toen in de schuurkerk geplaatst, waarin de Katholieken dienst deden, nadat de kerk hun was ontnomen (KRÜGER, IV, blz. 163).

Afb. 272. Het H. Avondmaal, schilderij der kerk te Rijsbergen.

Doop-schotels.

Een koperen doopschotel, middellijn: 0,313 M., beschreven en afgebeeld in Onze Kunst, 1905, blz. 79. XVII A.

Een koperen doopschotel, middellijn: 0,368 M., met het jaartal 1627 (afb. 271).

Schilderijen.

Een schilderij op hout: het laatste Avondmaal. Hoog 0,79, breed 0,875 M. XVI B (afb. 272).

Een schilderij op doek: de verlossing van den H. Petrus uit den kerker. Hoog 1,53, breed 1,945 M. XVII b (afb. 273).

Een schilderij op doek: ovaal portret van Kardinaal van Frankenberg, middellijnen: 0,60 en 0,45 M. Omstreeks 1800.

Hardsteenen grafzerk met het van wit marmer ingelegde opschrif: D. O. M. Zerken.
HIC DEPOSITUS EST EMINENTISS. AC REVERENDISS. DOMINUS IOANNES HENRICUS A FRANCKENBERG ET SCHELLENDORFF S. R. E. PRESBYTER CARDINALIS ET ARCHIEPISC. MECHLINIENSIS PRIMAS BELGII CATH. FIDEI AC DISCIPLINAE ECCLESIAST. GENEROSUS

Afb. 273. De verlossing van de H. Petrus, schilderij der kerk te Rijsbergen.

VINDEX OBIIT EXUL BREDAE IN AED. VIC. APOST. III IDUS IUNII A° MDCCCIV AET. LXXVIII MAGNO SUI RELICTO DESIDERIO. R.I.P.

Hardsteenen zerk, versierd met een vrachtwagen, voor Floris Corn. Flores, † 1696.

Hardsteenen zerk, met moeten van uitgebroken koperen versieringen en een opschrift in gothische letters, voor den „EERSAME MEESTER ADRIAEN DUL", † 1530, en zijne vrouw.

Een beschadigde, gothische, gegoten koperen kandelaar, hoog: 0,233 M. XV. Kandelaars.

Een gegoten koperen kandelaar, hoog: 0,17 M., XV of XVI a (afb. 274).

Twee groote en drie kleine gegoten koperen kandelaars met balusterstam. XVI.

Twee paren gegoten koperen kandelaars met balusterstam, rustend op driehoekigen voet, gedragen op met maskers versierde klauwtjes. Hoog: 0,38 en 0,43 M. XVII.

Twee gedreven koperen kandelaars, balusterstam, versierd met plantornament, hoog: 0,93 M. XVII.

Twee kleine gegoten koperen kandelaars. XVII.

Godslamp. Kroon. — Een gedreven koperen Godslamp en een eenvoudige kroon van tweemaal zes armen, beide Lodewijk XVI.

Monstrans. — Een verguld zilveren monstrans. Lodewijk XIV. Merken: Antwerpen, I H en 63.

Kelk. — Een verguld zilveren, gedreven kelk, versierd met cherubs en festoenen. XVII. Blijkens opschrift onder den voet in 1725 aan de kerk geschonken.

Afb. 274. Koperen kandelaar der kerk te Rijsbergen.

Vaandel. — Een vaandel van roode, met goud doorweven zijde. XVII c.

Choorkappen. — Een choorkap van witte, veelkleurig gebloemde zijde. XVIII c.

Een choorkap van rood zijden damast. XVIII a.

Kazuifel. — Een kazuifel van gebloemde groene zijde. XVIII d.

Klokken. — In den toren hangen drie klokken:

1. Klok van 0,965 M. middellijn, met het opschrift: K GAF EERST EEN HELDEREN TOON MYN TONGH DIE DEET MY BREEKEN ALEXIUS PETIT HEEFT MY VERNIEUWT EN DOET MYN SCHOONDER SPREKEN A° 1752.

2. Klok van 0,80 M. middellijn met het opschrift: PETIT EN FRITSEN. 1828.

3. Klok van 0,508 M. middellijn met het opschrift: ANDRIES VAN DEN ME FUDIT.

RAADHUIS.

Raadhuis. — In het **RAADHUIS** zijn aanwezig:

Stoelen. — Twaalf met eenvoudig snijwerk versierde, wit en groen geschilderde leunstoelen met gevlochten matten zittingen. Lodewijk XIV.

Twee ovale zegelstempels van de gemeente Rijsbergen, de eene, XVIII, met het wapen der gemeente en het randschrift: SIG. RYSBERGE, de andere, XIX a, met den Franschen adelaar en het opschrift: MAIRIE DE RYSBERGEN.

Een ovaal zegelstempel met het beeld der vrijheid, waaronder: RÉPUBLIQUE FRANÇAISE en het randschrift: CONSUL D'ADMINISTRATION DE LA 22ME DEMI-BRIGADE D'INF.IE.

VERDWENEN GEBOUWEN.

KASTEEL RIJSBERGEN. Een geslacht van Rijsbergen bloeide reeds in de twaalfde eeuw (KLEYN, blz. 59). Kasteel.

In de verzameling van het Noordbrabantsch Genootschap berust eene teekening van N. WICART (1748—1815), van de ruïne van een kasteel met vierkanten toren, die, volgens

Afb. 275. Vlag van het St.-Sebastiaansgilde te Rijsbergen.

het onderschrift, het kasteel te Rijsbergen voorstelt. Eene andere teekening van WICART, in dezelfde verzameling, volgens het opschrift het kasteel te Zundert verbeeldende, is blijkbaar naar hetzelfde gebouw genomen, doch van een anderen kant. Het op beide teekeningen in het verschiet voorkomende kerkje, heeft echter een veelhoekige choorsluiting, terwijl de kerk te Rijsbergen een rechthoekig choor bezat. Eene afbeelding van het kasteel te Rijs-

bergen, van omstreeks 1830, insgelijks in de genoemde verzameling, geeft een landhuis te zien in den stijl Lodewijk XVI. Volgens VAN DER AA (Aardrijkskundig Woordenboek, IX, blz. 525) is het kasteel Rijsbergen in 1837 afgebroken.

GILDEVOORWERPEN.

Gildevoorwerpen.

De drie in deze gemeente bestaande, oude schuttersgilden bezitten nog eenige oude **VOORWERPEN.**

Vlag.

1. Het Sint-Sebastiaansgilde, volgens KRÜGER (IV, blz. 166) opgericht in 1534, bezit een in appliquéwerk versierde, zijden vlag, waarop een geborduurde voorstelling van den H. Sebastiaan in een medaillon, geplaatst op een Bourgondisch kruis. Daarboven het wapen van Rijsbergen; er onder twee gekruiste handbogen. (Afb. 275). XVII.

Ketting.

Voorts een zilveren halsketting, waaraan een onbelangrijke, gedreven vogel (XVII of XVIII) en verschillende koningsschilden hangen, de oudste van 1722, 1783 en 1789.

Vlag. Ketting.

2. Het Sint-Jorisgilde heeft een vlag van gebloemd, rood zijden damast met het jaartal 1707 en een zilveren ketting met slechten, gegoten vogel en schilden van 1759, 1774, 1800 en later.

Vlag. Ketting.

3. Het Sint-Bavo- of Kolveniersgilde, welks oudste brief dagteekent van 1669, bezit een rood zijden, damasten wimpel (XVIII?), een veelkleurige zijden vlag van 1867 en een zilveren halsketting met eenvoudigen, gedreven vogel (XVII of XVIII) en schilden uit 1791, XIX a en later.

ROZENDAAL EN NISPEN.

Wapen. Het wapen dezer gemeente bestaat uit een veld van zilver, beladen met drie rozen van keel, geplaatst 2 en 1, en met een hartschild van zilver met een leeuw van sabel, getongd, gestaart en gekroond van keel. Afgebeeld bij D'ABLAING VAN GIESSENBURG (Noord-Brabant, plaat 9, Nr. 123) en bij VAN GOOR (blz. 382), waar echter het hartschild ontbreekt. Op een zegelafdruk uit 1789 komt het hartschild voor. Het schild is hier gedekt met een kroon (VAN DEN BERGH, Nederlandsche Gemeentezegels, blz. 86). Wapen.

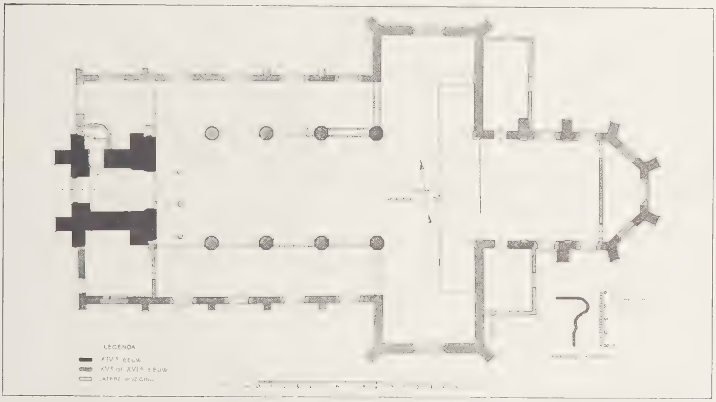

Afb. 276. Plattegrond der kerk te Nispen, naar eene opmeting van G. de Hoog Hzn., geteekend door J. D. Meijsing.

KALFSDONK.

In dit gehucht staan eenige vroeg-zeventiende-eeuwsche **BOERDERIJEN,** alle zeer verbouwd. De best bewaarde, het huis I 77, heeft een eenvoudige deur van omstreeks 1700. Lodewijk XIV. Boerderijen.

VERDWENEN GEBOUW.

DE RAM (Synopsis actorum ecclesiae antverpiensis, liber prodromus, p. 298) noemt Kalfsdonk: „vicus cum sacello nudum destructo". Op de vroeg-zeventiende-eeuwsche kaart van PETRUS VERBIST (zie: inleiding, blz. XVI) staat ook bij Kalfsdonk eene kapel geteekend. KRÜGER (IV, blz. 173, n. a.) zegt, dat een half uur noordoostelijk van Rozendaal, de „Kapelberg" ligt, vermoedelijk zoo genoemd naar eene kapel, die daar gestaan heeft. Deze plaats wordt ook Doorlicht geheeten en eene kapel te Doorlicht wordt in 1566 vermeld. Of zij dezelfde is als die van Kalfsdonk, moet ik onbeslist laten. Kapel.

NISPEN.

Naam.

Naam. Zie VAN DEN BERGH, Handboek der middelnederlandsche geographie, blz. 236 en Nomina geographica Neerlandica, II, blz. 94.

Geschiedenis.

Geschiedenis. Nispen wordt het eerst vermeld in 1157 (KLEYN, blz. 59). In 1542 is het dorp door de troepen van Maarten van Rossem geplunderd (HEYLEN, Historische verhandelingen over de Kempen, 5, blz. 37).

KERK.

R. K. Kerk.

De **ROOMSCH-KATHOLIEKE KERK,** gewijd aan Onze-Lieve-Vrouw-Hemelvaart, behoort aan de Roomsch-Katholieke parochie van dien naam, de toren aan de burgerlijke gemeente.

Afb. 277. De kerk te Nispen, uit het zuidoosten.

Geschiedenis.

Geschiedenis. In een oorkonde van 1157 (afgedrukt o. a. bij VAN GOOR, blz. 516) verklaart Hendrik II, bisschop van Luik, dat Arnulphus, bijgenaamd de Brabander, aan de kerk der abdij Tongerloo een hoeve onder Nispen had geschonken en zijn zoon Arnulphus twee gedeelten der tienden van Nispen en het bestuur der kerk aldaar („conductum ipsius ecclesiae"). In 1186 bevestigde paus Urbanus III de abdij o. a. in dit bezit (Oudheden en gestichten van 's-Hertogenbosch, blz. 419), tengevolge waarvan de kerk tot 1822 is bediend door Praemonstratensers uit deze abdij (KRÜGER, IV, blz. 32). Zij was de moederkerk van Rozendaal, Esschen en Calmpthout (HEYLEN, a.w., 7, blz. 33).

Er schijnen drie altaren in de kerk te zijn geweest (KRÜGER, IV, blz. 29 v.). In 1644 wordt verklaard, dat de kerk „ten deele belegd is met balcken ende oversoldert ten dienste van de gemeynte, in tijde van noot om te vluchten" (SASSEN, Tijdschrift, II, kol. 152).

Na den vrede van Munster is het gebouw door de Hervormden in bezit genomen. In 1797 kregen de Katholieken het schip der kerk terug.

Het werd toen door een met turfmolm gevuld dubbel beschot gescheiden van het choor, dat de Protestanten behielden, tot zij dit in 1828 voor ƒ 500.— aan de Katholieken verkochten (KRÜGER, IV, blz. 27 v.)

Ligging. De kerk ligt vrij, omgeven door een kerkhof. Zij is geörienteerd met eene afwijking naar het zuiden van $8^1/_2$°.

Ligging.

Beschrijving. Plattegrond (afb. 276). De kerk bestaat uit eenen westtoren, een driebeukig schip, welks zijbeuken langs den toren zijn voortgezet, een dwars-

Beschrijving. Plattegrond.

Afb. 278. Kerk te Nispen, uit het zuidwesten, in het eind der achttiende eeuw, naar eene teekening van H. Tavernier.

pand en een priesterchoor. De **toren,** binnenwerks ongeveer 3,30 M. in het vierkant, is op zijne beide westelijke hoeken met dubbele en op de oostelijke met enkele beeren versterkt. Bij zijnen noordwand is tegen den westelijken beer een achtkante traptoren aangebouwd. Door een 2,78 M. breede, spitsbogig gedekte opening in zijnen oostwand heeft de toren gemeenschap met het **middenschip** der kerk, dat vier traveeën telt en binnen de muren 7,60 M. breed is. De zijbeuken, waarvan de verlengingen aan weerszijden van den toren met moderne muurtjes zijn afgescheiden, hebben eene breedte van 3,75 M. aan den zuid-, en van 3,50 M. aan den noordkant.

Schip.

Het **dwarspand,** 7 M. diep en 23,30 M. breed, is verbonden aan een 7,15 M.

Transept en choor.

breed en 12,50 M. diep **priesterchoor,** bestaande uit drie traveeën, met een modern muurtje gescheiden van de uit drie zijden van eenen achthoek gevormde sluiting. Aan noord- en zuidkant zijn tegen transept en choor in de negentiende eeuw vertrekken aangebouwd. De totale diepte der kerk zonder den toren bedraagt 36,70 M.

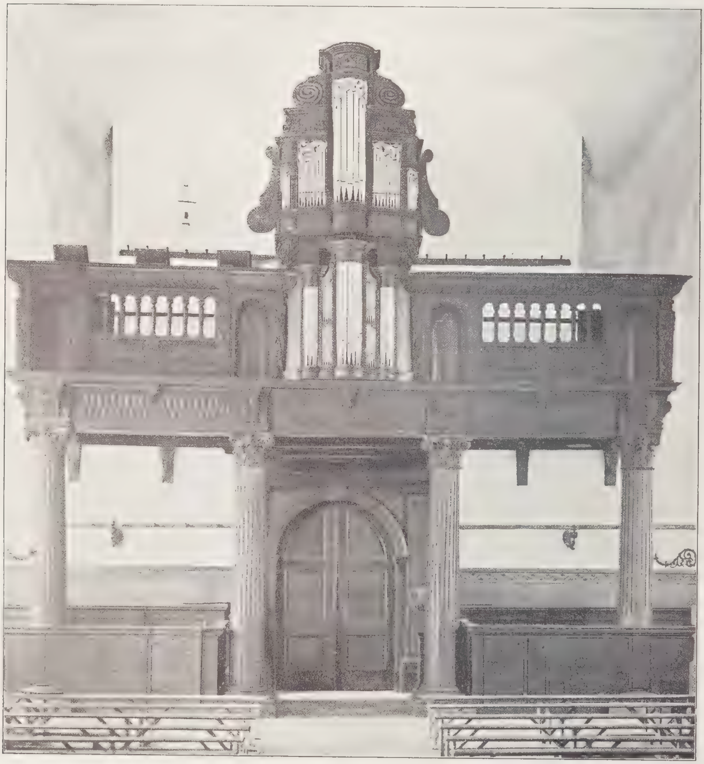

Afb. 279. Tribune en orgel in de kerk te Nispen.

Uitwendig. Toren.

Uitwendig (afb. 277). De **toren** is in zijne twee onderste geledingen opgetrokken van baksteen (formaat: 0,215 × 0,10 × 0,05 M.; 10 lagen: 0,66 M.), in slordig kruisverband. De bovenste geleding is van kleiner steen en op de hoeken van natuursteenen kantblokken voorzien. De westwand van den toren is ten deele

nieuw bemetseld, de daar aanwezige ingang gecement. De beeren gingen, blijkens eene teekening van H. TAVERNIER (1734—1807) in de verzameling van het Noord-brabantsch Genootschap (afb. 278), oorspronkelijk slechts op tot den onderdorpel der spaarnissen in de tweede geleding. Deze spaarnissen waren, vóór de verhooging van den toren, galmgaten. De bij dezen lageren toren behoorende kerk was ook zelf lager dan de tegenwoordige, blijkens de overblijfselen van galmgaten, ter weerszijde van het kerkdak zichtbaar in den oostelijken torenwand. De tegenwoordige spits van den toren is uit de negentiende eeuw.

De muren der zijbeuken van het **schip** en de traptoren zijn opgetrokken van baksteen (formaat: 0,225 × 0,11 × 0,055 M.; 10 lagen: 0,61 M.), in kruisverband, met toepassing van bergsteen voor de afdekking der plint, de (grootendeels verdwenen) waterlijst en kantblokken in de beeren. De vensters der zijbeuken, rondbogig gedekt, zijn niet de oorspronkelijke. De plint is aan den zuidkant ten deele weggekapt, omdat daar zerken tegen den muur zijn geplaatst. Aan den noordkant zijn de drie oostelijke beeren vernieuwd. Schip.

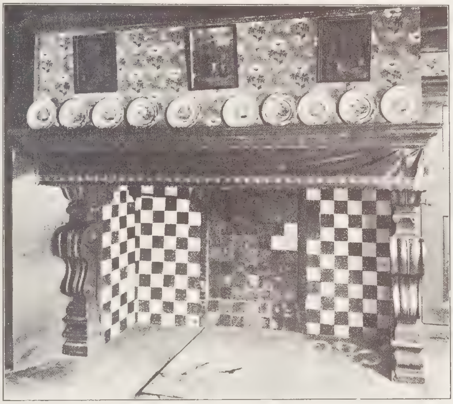

Afb. 280. Schouw in een boerenhuis te Nispen.

Het **transept** en het **choor** zijn opgetrokken van hetzelfde materiaal als het schip. De zijmuren der kruisarmen zijn vensterloos. Hunne met overhoeksche beeren versterkte gevels, waarvan de toppen van een moderne groefsteenen afdekding en kruis zijn voorzien, hebben de oude spitsboogvensters bewaard (gedeeltelijk dichtgemetseld) met door twee afschuiningen geprofileerde kanten. In den noordelijken transeptgevel is een korfbogige ingang dichtgemetseld, blijkbaar het tijdens den bouw opengelaten werkgat. De vensters van het choor zijn door kleinere vervangen; in de sluiting zijn in de beide schuine zijden de vensters geheel gedicht, terwijl in den middelsten sluitingswand een kleiner venster is aangebracht. Transept en choor.

De geheele kerk is gedekt door met leien belegde zadeldaken; dat over het middenschip sluit thans onmiddellijk aan bij de lessenaardaken der zijbeuken. Oorspronkelijk was nog ongeveer 1 M. van den bovenmuur van het middenschip zichtbaar.

Inwendig. De onderste geleding van den **toren** is overdekt met een kruis- Inwendig. Toren.

gewelf, gedragen op ribben van baksteen, in doorsnede rechthoekig met afgeschuinde kanten, die in drie der vier hoeken op eenvoudige kraagsteenen rusten, terwijl de kraagsteen in den noordoostelijken hoek versierd is met een gebeeldhouwd vrouwenmasker, met hoofddoek in veertiende-eeuwschen trant. Een deel van het gewelf is ingestort. In den traptoren is een wenteltrap, samengesteld van zandsteenen treden zonder stootborden.

Afb. 281. Pomp op de Markt te Rozendaal.

Schip. Het **schip** is, blijkbaar in het begin der negentiende eeuw, geheel verknoeid. In plaats van de oorspronkelijke overdekking — vermoedelijk een houten tongewelf in het middenschip en halve tonwelven in de zijbeuken — is een gestukadoord plafond aangebracht. De zuilen, met een middellijn van bijna 1 M., zijn met (thans grootendeels vernielde) geprofileerde basementen op achtkante voetstukken geplaatst. Van de oude kapiteelen is er slechts één gedeeltelijk bewaard, op den westelijken zuil aan den zuidkant (zie het profiel op afb. 276). De andere zijn overpleisterd. De zuilen zijn verbonden door scheibogen, geprofileerd met twee afschuiningen.

Choor. In het **dwarspand** en het **choor** zijn pilasters van stuc tegen de wanden aangebracht, die een kroonlijst dragen, waarop het flauw gebogen plafond rust.

Balustrade. Orgel. Tegen den toren staat een op vier houten, gecanneleerde Korinthische zuilen gedragen orgeltribune (afb. 279), voorzien van een fraaie eikenhouten balustrade, met vier nisjes, waarin vroeger heiligenbeelden zullen hebben gestaan. De vier middelste stijlen zijn versierd met kleine cartouches waarin: ANNO 1634. Het orgel heeft een met snijwerk versierde kast met het jaartal 1662.

Dateering. **Dateering.** De toren dagteekent, in haren onderbouw, uit de veertiende eeuw. De bovenste geleding is blijkbaar tegelijk met de tegenwoordige kerk opgetrokken, vermoedelijk in de vijftiende of het begin der zestiende eeuw.

Voorwerpen. Kazuifel. Standaard. **Voorwerpen.** De kerk bezit een kazuifel van gebloemde witte zijde, omstreeks 1750, en een gesmeed ijzeren kaarsenstandaard, in den vorm van een leliestengel, XVIII (?).

In de pastorie wordt een schilderij op doek bewaard, Christus aan den geeselpaal, hoog: 0,775, breed: 0,435 M. XVII b. Schilderij.

Voorts een toilet- of bijouteriekist (thans op een modern onderstel geplaatst en als kastje ingericht), met twee deurtjes en een opklepbaar, van eenen spiegel voorzien deksel. De kist is geheel belijmd met ebbenhout en ingelegd met schildpad en ivoor. Hoog: 0,78, breed: 0,88, diep: 0,44 M. Omstreeks 1700. Kist.

PARTICULIER GEBOUW.

In de boerenwoning P 71, is een groote schouw met wangstukken van gepolijste hardsteen en houten gemarmerde kroonlijst, in den Rubensstijl, XVII b (afb. 280). Schouw.

Afb. 282. Gezicht op Rozendaal, uit het zuidwesten, omstreeks 1640,
naar eene prent van A. Santvoort.

ROZENDAAL.

Naam. Zie VAN GOOR, blz. 382, VAN DEN BERGH, Handboek der middelnederlandsche geographie, blz. 236, en Nomina geographica Neerlandica, II, blz. 94. Naam.

Geschiedenis. Rozendaal wordt het eerst vermeld in 1257 (VAN DEN BERGH, t. a. p.). Het kwam tot grooten bloei als handelsplaats, nadat men in 1451 den Vliet gegraven had, die het met het Volkerak verbond. Het had toen tot 46 koopvaardijschepen in zee en de parochie telde 3000 communicanten (GRAMAYE, p. 25). In 1502 schonk Engelbrecht van Nassau aan Rozendaal het voorrecht, behalve de bestaande jaarmarkt, een Maandagsche weekmarkt te houden (VAN GOOR, blz. 383). Geschiedenis.

In den tachtigjarigen oorlog is het herhaaldelijk door brand geteisterd; in 1573 verbrandden o. a. de kerk en alle huizen aan de Markt tot de Haven (GRAMAYE, p. 20). In 1687 werden 35 huizen door brand verwoest (VAN DER AA, blz. 252). In 1809 is Rozendaal tot stad verheven, doch in 1814 weder tot het platteland teruggebracht (VAN DER AA, blz. 249).

POMP.

Op de Markt staat een hardsteenen **POMP** (afb. 281), met koperen kranen en ijzeren zwengels. Boven de kranen is een versierde, gesmeed ijzeren beugel aangebracht, voor het aanhangen van emmers. De pomp vertoont de overgangsvormen van den stijl Lodewijk XIV naar Lodewijk XV. Midden XVIII. Pomp.

KERKEN.

R. K. Kerk.

1. De **ROOMSCH-KATHOLIEKE KERK,** gewijd aan den H. Joannes den Dooper, behoort aan de Roomsch-Katholieke parochie van dien naam; de toren aan de burgerlijke gemeente.

Geschiedenis.

Afb. 283. Toren der R. K. kerk te Rozendaal, uit het zuidwesten.

Geschiedenis. In 1266 gaf de bisschop van Luik verlof de kapel van de H. Maagd, dochter der kerk van Nispen, tot zelfstandige parochiekerk te verheffen (KRÜGER IV, blz. 176, n. b.). In 1268 bevestigde Arnold van Gaasbeek de gift van eenige landerijen, door de mannen van Kalfsdonk, Hulsdonk en Langdonk geschonken om haar van voldoende inkomsten tot zelfstandig bestaan te voorzien (VAN GOOR, blz. 422). Volgens eene legende waren de bouwplaats der kerk en haar omtrek op miraculeuze wijze aangewezen (KRÜGER, IV, blz. 177). Het begevingsrecht der kerk behoorde aan de abdij Tongerloo. Praemontratensers uit die abdij nemen nog thans de bediening waar.

Nadat Rozendaal, door den handel tengevolge van het in 1451 gegraven kanaal, tot grooten bloei was gekomen, werd er een nieuwe kerk gesticht: „Tunc enim", zegt GRAMAYE (p. 26), „animis majoribus superbissimum templum struxerunt", en hij geeft hoog op van de grootte en den prachtigen bouw dier kerk: „ejus molem, et insignem structuram" (p. 30). Er waren in het eind der zestiende eeuw minstens 14 altaren (zie de lijst bij KRÜGER, IV, blz. 179 vv.), waaraan tot 25 priesters waren verbonden. In 1541 werd de kerk met inkomsten begiftigd voor het zingen der getijden.

Zij bezat o. a. een van verschillende steensoorten gebeeldhouwd en verguld Sacramentshuisje, en de altaren prijkten met geschilderde en in albast gehouwen retables (t. a. p., blz 178).

Na in 1572 door brand te zijn geteisterd, doch spoedig hersteld, leed zij in 1590 door een nieuwen brand. Alleen één „zijchoor" bleef toen ongeschonden, dat zeer ruim schijnt te zijn geweest. In 1600 echter werd de kerk opnieuw in brand gestoken, waarna zij slechts ten deele herbouwd is. In 1648 werd zij door de Hervormden in bezit genomen, die haar lieten vervallen en in 1807 voor afbraak verkochten. Het terrein der kerk werd in 1809 door Lodewijk Napoleon aan de Katholieken gegeven, die daarop, tegen den ouden toren aan, de tegenwoordige kerk bouwden, welke 23 Mei 1839 door Mgr. van Wijckersloot is gewijd (t. a. p., blz. 183 vv.).

De hierbij gereproduceerde prent (afb. 282) van A. SANTVOORT (omstreeks 1650), eene teekening van CONSTANTIJN HUYGENS den Jonge uit 1676 in 's-Rijks prentenkabinet te Amsterdam (Gezicht op Rozendaal), en een kopergravure (afb. 292) van K. F. BENDORP (in de Vaderlandsche Gezichten van GARDINER VISSCHER en BULTHUIS) geven van de oude kerk eenig denkbeeld.

Beschrijving. Van de oude kerk is alleen de **toren** nog over (afb. 283). Beschrijving. Toren.

Afb. 284. Inwendig der R. K. kerk te Rozendaal.

In zijnen westgevel, waarvoor een klassieke portiek is geplaatst, is in 1839 een nieuwe rondbogige ingang gemaakt, in de beide zijwanden zijn doorgangen gebroken naar de aangebouwde portalen. De westelijke beeren van den toren zijn afgebroken en zijn vroegere vierzijdige spits is door een open achtkant met koepeldakje en peer vervangen. De toren is blijkbaar in twee perioden gebouwd, daar het gedeelte boven de waterlijst natuursteenen hoekblokken heeft, die in den

onderbouw ontbreken, en ook van andere steen is opgetrokken; beneden: roode baksteen (formaat: 0,215 × 0,11 × 0,05; 10 lagen: 0,64 M.), in onregelmatig verband, boven: gele baksteen (formaat: 0,20 × 0,10 × 0,05 M.; 10 lagen: 0,60 M.), in kruisverband. De gekoppelde galmgaten in den bovenbouw hebben geprofileerde bergsteenen kanten. De nissen daaronder zijn moderne toevoegsels in cement.

Kerk.

De in 1839 voltooide **kerk** is uitwendig zonder architectonische waarde. Een steen, aan de zuidzijde van het choor ingemetseld, draagt het opschrift: D. O. M. SACRA HAEC AEDES ERECTA EST SUB B. J LE BON CAN. TONGERL. HUJ. COMMUNIT. PASTORE CURANTIBUS DD. F. A. BEELS M. D., J. VAN OMMEREN, J. B. JANSSENS J. U. D., J. P. VAN GILSE THESAUR. ATQUE AEDITUIS: A. VAN DER OUDERAA, C. VAN OMMEREN, A. DE BRUIJN, P. LUIJX, C. DE BRUIJN, A. JONGENEELEN, A° DNI MDCCCXXXV. Het is een ruime kruiskerk, bestaande uit een driebeukig schip van vijf traveeën, een dwarspand met halfrond gesloten kruisarmen, en een priesterchoor van ééne, halfcirkelvormig gesloten travee, geflankeerd door zijkapellen met halfronde altaarnissen. Het inwendig, geheel gewit, vertoont een klassicistische architectuur (zie afb. 284). Het middenschip, dwarspand en choor zijn overdekt met gestukadoorde halfronde tongewelven, de zijbeuken met vlakke plafonds.

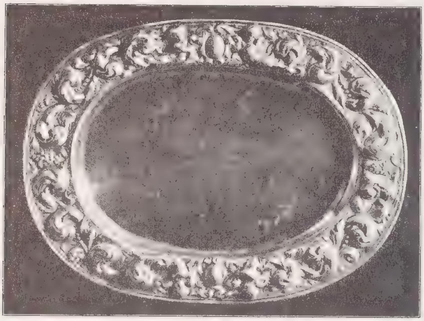
Afb. 285. Zilveren schotel der R. K. kerk te Rozendaal.

Voorwerpen. Altaren.

Meubelen en voorwerpen. Het hoofdaltaar vertoont de barokke vormen van omstreeks 1830; de beide zijaltaren zijn uit het begin der achttiende eeuw, Lodewijk XIV.

Preekstoel.

De rijk met beeldhouwwerk versierde eiken preekstoel, onder welks kuip de H. Joannes is voorgesteld, zittend op steenen, temidden van struikgewas, is Antwerpsch werk uit den bouwtijd der kerk.

De kerk bezit voorts:

Monstrans.

Een fraai gedreven zilveren monstrans, op den voet versierd met voorstellingen van de Hemelvaart der H. Maagd, Joannes den Dooper, den H. Norbertus, den H. Eleutherius (?) en het wapen van Rozendaal. Aan weerszijden der als stralende zon bewerkte luna zijn engelen geknield, die wolken dragen, waarop putti een kroon houden boven den H. Geestduif. Boven de kroon een pelikaan,

aan den voet van het kruis. Merken: Antwerpen, gekroonde W en onleesbaar. Hoog 0,635 M. XVIII a.

Ovale zilveren schotel met gedreven rand (afb. 285), waarin engeltjes, die ovale wapenschildjes houden, het eene met een keper vergezeld van drie sterren, het andere gevierendeeld: 2 en 3 als beschreven, 1 en 4 met een basilisk, waarboven een ster. De middellijnen van den schotel zijn 0,385 en 0,29 M. XVII b. Schotel.

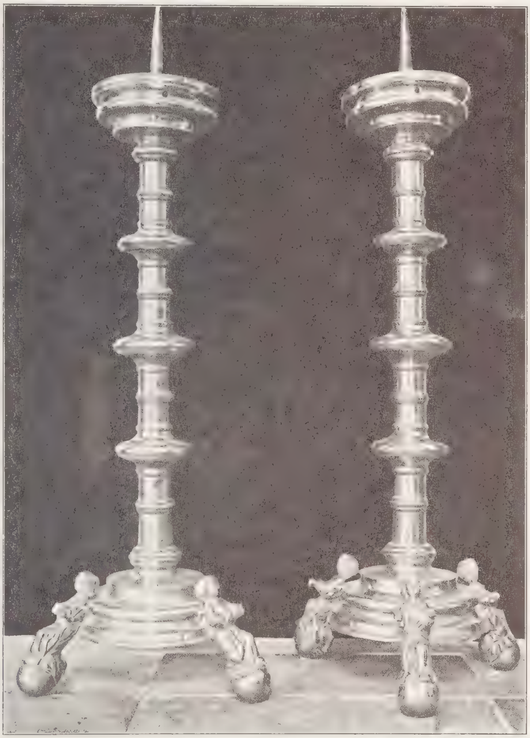

Afb. 286. Koperen kandelaars der R. K. kerk te Rozendaal.

Zilveren collecteschaal op ronden voet met balusterstam. Onder den schaal is het wapen van Rozendaal gegraveerd en er in een christogram: I H S, de H. met kruis er in en 3 nagels er onder. Merken: Breda, jaarletter P en vogel in wapenschildje. XVII.

Twee koperen kandelaars (afb. 286), welker ronde voet gedragen wordt door drie engelfiguurtjes, die meest alle de handen missen. Hoog, tot bovenkant van den vetvanger: 1,10 M. XV. Kandelaars.

Een gedreven koperen doopschotel (afb. 287), versierd met eene voorstelling der Verkondiging aan de H. Maagd. Middellijn: 0,35 M. XVI a. Doopschotel.

In den toren hangen drie klokken: Klokken.

1. Klok van 0,85 M. middellijn, met het opschrift: NOMEN MEUM EST IOANNES BAPTISTA PATRONUS MUNICIPII DE ROZENDALE ANNO T || 1635 ANTOINE COUBILLOT ME FECIT. Op het lijf versierd met een beeldje van den H. Joannes en de wapens van Rozendaal en Le Jeusne [1]): een keper vergezeld van twee naar elkander toegewende vogels en een roos. Onder dit wapen staat: TOUIOUR IEUSNE.

Afb. 287. Koperen doopschaal der R. K. kerk te Rozendaal.

2. Klok van 1,03 M. middellijn, met het opschrift: NOMEN MEUM EST SALVATOR AEGIDIUS IEUSNE EST MEUS PASTOR MARTIN MARCHAL ME FECIT ANNO 1640. Op het lijf versierd met reliefjes van den Zaligmaker (staande met den wereldbol op de hand) en van O. L. Vrouw, en met de wapens van Rozendaal en Le Jeusne. Onder dit laatste staat: TOUSIOUR IEUSNE.

a: 1663. b: 1678.

Afb. 288. Zilveren avondmaalbekers der Herv. kerk te Rozendaal.

3. Klok van 0,90 M. middellijn, met het opschrift: GUILIELMUS WITLOCKX ME FUDIT ANTWERPIAE ANNO 1718.

Herv. Kerk. 2. De **NED. HERVORMDE KERK** heeft een eenvoudigen baksteengevel, door vier hardsteenen, Dorische pilasters verdeeld in drie traveeën, waarvan de middelste het breedst en met een klassiek

[1]) Aegidius le Jeusne was pastoor te Rozendaal van 1627 tot 1645 (KRÜGER, IV, blz. 202). Zijn portret hangt in de proosdij van het klooster St.-Catharinadal te Oosterhout.

fronton bekroond is. In de kroonlijst staat het jaartal MDCCCX. Vóór de kerk een plaatsje, van de straat gescheiden door een eenvoudig ijzeren hek, tusschen hardsteenen stijlen geplaatst.

De Hervormde gemeente bezit:

Twee zilveren avondmaalbekers met gegraveerde versiering (afb. 288 a) en onder den bodem het opschrift: ADRIAEN SWAENS DEN 14 MERT 1663. Merken: roos, B en i d met pijltje ertusschen. Avondmaalzilver.

Twee dergelijke (afb. 288 b) met het opschrift: VOOR DE DIACONYE VAN ROSENDAEL 1678. Merken: Breda, anker en jaarletter L.

Twee gladde zilveren bekers. XVIII.

Zilveren deksel van een wijnkan (de kan is verdwenen), versierd, in gravure, met het wapen van Rozendaal en het opschrift: VOOR DE DIACONYE VAN ROZENDAEL. XVII d.

Twee ronde zilveren schotels, beide versierd, in gravure, met een wapen en randschrift. Bij den eenen luidt dit: TER GEDACHTENIS VAN BARTHOLOMEUS DOIRSCHOT, OBIIT DEN 28 FEB. 1681, bij den tweeden, die de merken Breda, anker en jaarletter I (?) draagt: TER GEDACHTENISSE VAN D° HARMANNUS VAN ESSEN IN SYN LEVEN PREDICANT ALHIER OBIIT DEN 7 VAN MAY 1693.

Afb. 289. Zilveren schotel der Herv. kerk te Rozendaal.

Ronde zilveren schotel met hoog gedreven rand (afb. 289), versierd, in gravure, met een wapen, waaronder het opschrift: TER GEDACHT DNISSE CHRISTIAEN DOLS OBIID 3 JUNY 1693. Merken: Breda, anker en onleesbaar.

Ovale zilveren schotel, versierd in gravure, met een wapen en het randschrift: GELEGATEERT AAN DE KERCK VAN WOUW DOOR JONGH HEER MAERTEN KIP OVERLEDEN DEN 19 APRIL 1723. Merken: leeuwtje, roos en jaarletter L.

RAADHUIS.

Het **RAADHUIS** ligt vrij, met zijnen voorgevel aan de oostzijde der Markt. Raadhuis.

Geschiedenis.

Geschiedenis. Daar bij den brand van 1572 de kerk en vele noordelijk daarvan gelegen huizen, van de Markt tot de Haven, werden verwoest, is toen vermoedelijk ook het oude raadhuis, aan den oostkant van de Markt staande, verbrand. Het tegenwoordige raadhuis, dat blijkens zijne architectuur, uit het eind der zestiende eeuw dagteekent, is in 1730 „zeer verbetert" (VAN GOOR, blz. 384), blijkbaar omstreeks 1830 uitwendig gewijzigd en geheel gepleisterd, en in 1893 uit- en inwendig verbouwd door den gemeente-architect H. C. Vergouwen.

Beschrijving. Plattegrond.

Beschrijving. Plattegrond (afb. 290). Blijkbaar bestond het gebouw oorspronkelijk uit een rechthoek, buitenwerks 14,40 M. breed en 9 M. diep, en was vóór den op het westen gelegen voorgevel een stoep uitgebouwd, die toegang gaf tot de eerste verdieping, terwijl het gelijkvloers door ingangen ter weerszijde van dien stoep toegankelijk was. Vermoedelijk in 1730 is deze stoep door een grooteren, met twee zijdelingsche opgangen vervangen, waardoor de ingangen tot het gelijkvloers moesten vervallen en een ingang worden gemaakt aan den noordkant. Waarschijnlijk tegelijkertijd is het gebouw toen aan den oostkant vergroot door een lagen aanbouw, met een gang, waarin thans de toegangen tot het gelijkvloers zijn, en een vertrek voor de waag. Later is bij dezen aanbouw tegen de zuidoostelijke helft een vischmarkt aangebouwd, een open hal met op vier Toskaansche zuilen gedragen platte afdekking, en in 1893 is dit oos-

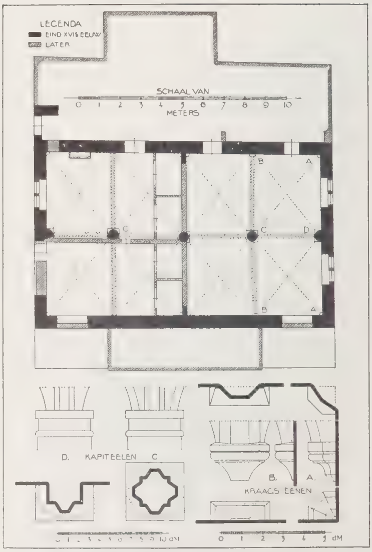

Afb. 290. Plattegrond van den beganen grond en détails van het raadhuis te Rozendaal, naar eene opmeting van G. de Hoog Hzn., geteekend door J. D. Meijsing.

Afb. 291. Inwendig van het raadhuis te Rozendaal (begane grond).

telijk deel in den tegenwoordigen vorm gebracht. De oorspronkelijke inwendige aanleg is thans alleen nog gelijkvloers te herkennen. Deze, thans door moderne muren in drie vertrekken afgedeelde ruimte, was aanvankelijk een tweebeukige koophal, overdekt met ribloozc kruisgewelven, waarvan de gordelbogen rusten op vier zuilen en tegen de wanden gestelde pilasters en kraagsteenen (afb. 290 en 291).

Uitwendig. Het oorspronkelijk aspect van het gebouw is te zien op eene afbeelding uit het laatst der achttiende eeuw (afb. 292). Thans is het gebouw geheel gepleisterd; de vensters zijn alle omstreeks 1830 gewijzigd, voor den topgevel, Uitwendig.

Afb. 292. Het raadhuis te Rozendaal, omstreeks 1790, naar eene prent van K. F. Bendorp.

omstreeks 1830 door een klassiek fronton vervangen, is in 1893 een nieuw, gepleisterd topje met groot venster in de plaats gekomen. Ook de toppen der zijgevels zijn afgebroken en hebben plaats gemaakt voor dakschilden. Op den nok is een gegoten ijzeren hek, bij wijze van crête, geplaatst, en op het midden een open klokkentorentje.

Inwendig is het gebouw, op de reeds besproken benedenhal na, geheel gemoderniseerd. Inwendig.

VERDWENEN GEBOUWEN VAN LIEFDADIGHEID.

GASTHUIS. In 1363 schonken eenige inwoners aan een bestaand gasthuis („ab antiquo fundatum") de middelen om het in te richten tot verblijf voor arme vreemdelingen Gasthuis.

322

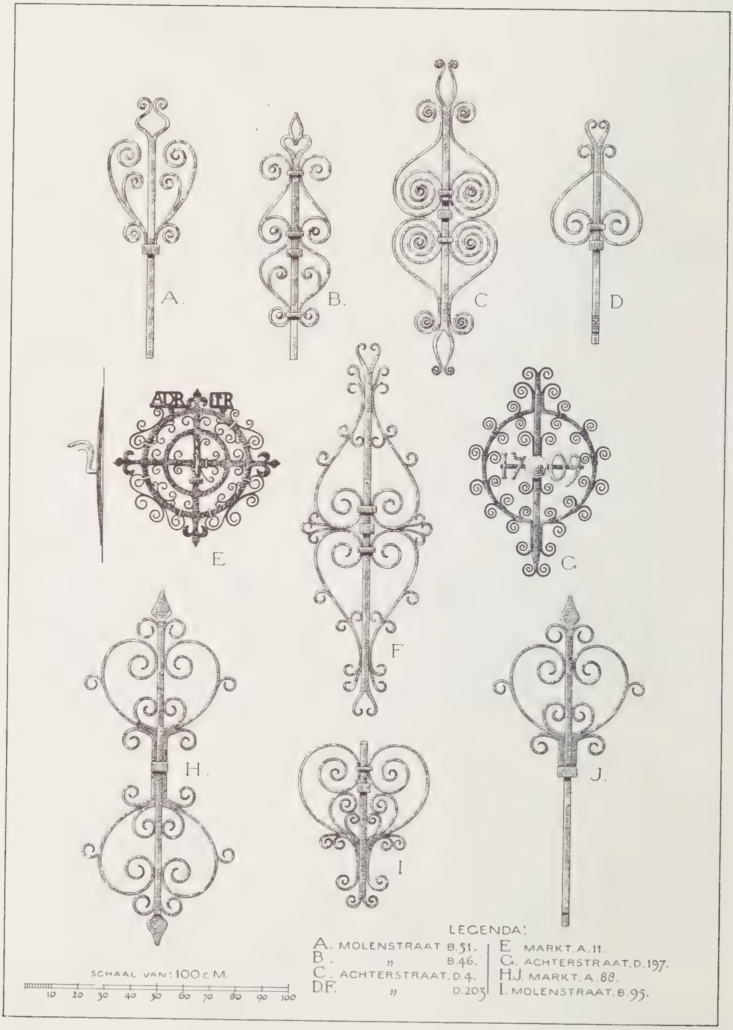

Afb. 293. Gevelankers te Rozendaal. (De nummering der huizen is thans gewijzigd).

(GRAMAYE, p. 30). Het gasthuis, dat in de Achterstraat schijnt te hebben gestaan, is verbrand en in 1594 naar een ander gebouw overgebracht. Thans bestaat het niet meer (KRÜGER, IV, blz. 188).

Leprozenhuis.

LEPROZENHUIS. Van dit in het eind der zestiende eeuw afgebrande gebouw, schijnt omstreeks 1870 nog een poortje zichtbaar te zijn geweest in de Molenstraat (KRÜGER, IV, blz. 189).

Oude vrouwenhuis.

OUDE VROUWENHUIS. Dit in 1617 in het Kerkstraatje gestichte gasthuis is omstreeks 1870 geheel verbouwd (KRÜGER, IV, blz. 188 v.).

PARTICULIERE GEBOUWEN.

Gevels.

1. Achterstraat 7 (vroeger D 4). Trapgevel van tweemaal negen met bergsteen afgedekte treden en top, versierd met op een gebeeldhouwden kraagsteen (masker) gedragen pilaster, bekroond met een latere vaas. De deur en alle vensters zijn vernieuwd. De vensters in de verdieping en daarboven hebben hunne ontlastingsbogen bewaard: korfbogen met blokken van bergsteen. De gevel is opgetrokken van gele baksteen (thans geverfd), met waterlijsten van natuursteen. Zeven krulankers (afb. 293 C). XVII b.

2. Markt 18 (vroeger A 88). Dergelijke gevel; ééne verdieping hooger. Geheel gepleisterd. Boven de deur, welker eenvoudige omlijsting van omstreeks 1830 dagteekent, een liggende eenhoorn uit dien tijd. Zeven krulankers (afb. 293 H en J). XVII b.

Afb. 294. Afgebroken gevel Achterstraat 9 te Rozendaal.

3. Molenstraat 117 (vroeger B 95). Gevel van tweemaal zes treden als 1. Geheel gepleisterd. Deur en vensters gewijzigd. Zes krulankers (afb. 293 I). XVII b.

4. Molenstraat 162. Gevel, als de vorige doch niet gepleisterd. XVII b.

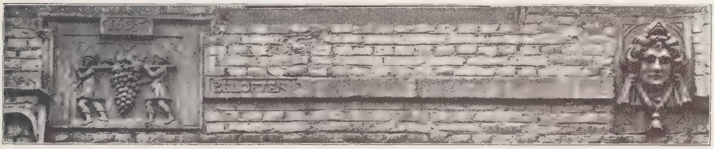

Afb. 295. Détail van afb. 294.

5. Achterstraat 9 (afb. 294). Op de plaats van dit moderne huis stond nog, bij de inventarisatie van deze gemeente, een trapgevel. De treden daarvan waren echter afgebroken en door een rollaag vervangen. Baksteen met voorspringende banden en waterlijst van bergsteen. Boven de waterlijst een gevelsteen, geflankeerd door twee maskers, man en vrouw (afb. 295). In den gevelsteen het jaartal 1635 en ter weerszijde ervan: INT LANT VAN || BELOFTEN. Zeven eenvoudige ankers.

Afb. 296. R. K. pastorie te Rozendaal.

Molenstraat 2.

Afb. 297. Gevel Markt 49 te Rozendaal.

6. De pastorie der Roomsch-Katholieke parochie van den H. Joannes, gebouwd in 1762, heeft een eenvoudigen baksteengevel, met toepassing van hardsteen voor de deuromlijsting met bovenlicht, en de vensterkozijnen (afb. 296).

7. Het huis Markt 10 heeft een deurkozijn met eenvoudig gesneden deur, Lodewijk XVI. De versiering van het bovenlicht is vernieuwd.

8. Markt 49. Klassicistische gevel van omstreeks 1830. Geheel gepleisterd. De deur- en vensterkozijnen en het fronton zijn van hout (afb. 297).

9. Achterstraat 28. Dergelijke gevel. De tympan van het fronton is doorbroken met een rond venster, door twee driehoekige geflankeerd.

10. Molenstraat (vroeger B 46). Dergelijke gevel, doch ééne verdieping hooger. In den zijgevel van dit huis is een zeventiende-eeuwsch krulanker bewaard (afb. 293 B).

325

11. **Gevelsteenen** zijn bewaard aan de huizen: Gevelsteenen.

Markt 12: gekleurde steen met het opschrift: INDE VIJF RINGEN (afb. 98). XVII.

Molenstraat naast 51, boven een modern poortje: vergulde bijenkorf, met het opschrift IN DEN BIECORF 1777.

Boven de deur van het huis Kalfdonkschestraat 2 is een oud huisteeken bewaard: een gebeeldhouwd liggend lam, witgeschilderd, thans gedragen op een modern hoekijzer.

Afb. 298. Gevelsteen Markt 12 te Rozendaal.

12. **Ankers.** Behalve de reeds vermelde, komen oude krulankers voor aan de huizen: Ankers.

Molenstraat (vroeger B 51), eenvoudig anker (afb. 293 A).

Achterstraat 46 (vroeger D 203), in den zijgevel (afb. 293 D en F).

Achterstraat 66 (vroeger D 197), anker met het jaartal 1709 (afb. 293 G).

Boven een poortje aan de Markt prijkte vroeger een sieranker, waarboven de letters A D R en R, met een bijltje ertusschen (afb. 293 E).

VERDWENEN GEBOUWEN.

KASTEEL ROZENDAAL. Ten zuiden van het dorp, aan den weg naar Nispen, bezaten de heeren van Rozendaal een „omwaterd slot", dat reeds in VAN GOOR's tijd „meerendeels gesloopt" was (VAN GOOR, blz. 383). Het heette oorspronkelijk „het huis te Rozendaal", en werd later „het leengoed" genoemd. Thans staat ter plaatse het landhuis Vrouwenhof, eenvoudig gepleisterd gebouw van omstreeks 1830 Kasteel.

RUKFEN EN SPRUNDEL.

Oude indeeling.

Oude indeeling. Rukfen behoorde vroeger onder het markiezaat van Bergen op Zoom; Sprundel maakte deel uit van de gemeenten Etten en Prinsenhage; Vorenseinde en Zegge hadden ieder een eigen bestuur; Langendijk behoorde tot de gemeente Wouw. Tijdens de Fransche overheersching werden al deze deelen bijeengebracht tot de gemeente Rukfen en Sprundel (VAN DER AA, Aardrijkskundig Woordenboek, IX, blz. 748 v.).

Wapen.

Wapen. Het wapen dezer gemeente is gevierendeeld, de kwartieren met goud geboord, 1. van keel met drie palen van goud, 2 en 3 van sabel met eenen leeuw van goud,

Afb. 299. De kerk te Sprundel omstreeks 1790, naar eene teekening van T. Verrijk.

4 van sinopel met drie maliën van goud, geplaatst 2 en 1. De kwartieren 1 en 4 vormen het wapen van het geslacht Bautersem. Afgebeeld bij D'ABLAING VAN GIESSENBURG (Noordbrabant, plaat 9, Nr. 125). VAN DER AA (t. a. p.) geeft de kwartieren in andere volgorde en ten deele met andere émails.

RUKFEN.

Naam.

Naam. Zie: KRÜGER, IV, blz. 408. Voor het gelijknamige gehucht bij Heeswijk, zie: Nomina geographica Neerlandica, II, blz. 141.

Geschiedenis.

Geschiedenis. Rukfen wordt het eerst vermeld in 1358, toen Hendrik van Bautersem, heer van Bergen op Zoom, en zijne vrouw Maria van Mercxem, de „gronden, moerassen en wildernissen" aan de inwoners verkochten (VAN DER AA, t. a. p.).

Tegen het midden der vijftiende eeuw was Rukfen een dorp van eenige beteekenis geworden, als blijkt uit de bul van 25 Juni 1442, waarbij Paus Eugenius IV, op verzoek van Jan van Glimes, heer van Bergen op Zoom, toestond er een parochiekerk op te richten: „sane pro parte tua nobis nuper exhibita petitio continebat, quod in certo loco tui dominii Ruckven cum appendicio de Suuartscine [1]) nuncupato, Leodiensis diocesis, a brevi citra tempore, cooperante Altissimo, multiplicata est humani generis conditio, sic quod ad presens nova villa ibidem cum diversis habitationibus et domibus existit ac apparet".... (Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique, VII, p. 248).

ROOMSCH-KATHOLIEKE KERK VAN DEN H. MARTINUS.

R. K. Kerk.

Geschiedenis. In 1432 wordt eene kapel te Rukfen vermeld (HABETS I, blz. 324). In 1442 gaf Paus Eugenius IV, bij de bovenaangehaalde bul, vergunning te Rukfen eene parochiekerk te bouwen, en uit een bul van zijnen opvolger, Pius II, van 4 September 1459, waarbij stappen worden gedaan om aan Jan van Glimes en zijne erfgenamen het begevingsrecht der statie te verzekeren, blijkt, dat de kerk toen gebouwd en van inkomsten voorzien was..... „cum autem... dicta parochialis ecclesia jam constructa et fundata conspiciatur" (Analectes, VII, p. 252).

Geschiedenis.

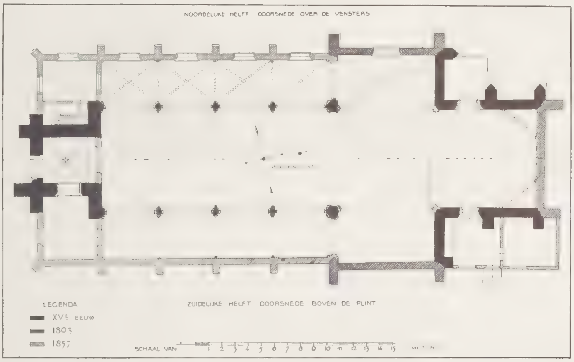

Afb. 300. Plattegrond der kerk te Sprundel, naar eene opmeting van G. de Hoog Hzn., geteekend door J. D. Meijsing.

Bij de kerkvisitatie in 1606 werd aangeteekend, dat de kerk, die goed onderhouden was („templum erat in bona reparatione"), geestelijke bediening miste en dat de ornamenten en missalen door vertrouwde personen werden bewaard. [2])

Nadat de kerk in 1648 door de Hervormden was in bezit genomen, is zij 25 Juni 1684 verbrand. De Protestanten hebben toen op dezelfde plaats een klein kerkje gebouwd, dat de Katholieken, bij besluit van Lodewijk Napoleon, in 1808 tegen geringe vergoeding terugkregen met een subsidie van *f* 18000.— waarna zij, op de plaats der oude, een nieuwe

[1]) Deze plaats, verder ook „Swaertschine" en „Swartscine" gespeld, is mij onbekend. Wellicht moet „Swartsciue" gelezen worden en verband gezocht met het tegenwoordig Schijf genoemde gehucht, dat een half uur ten zuiden van Rukfen ligt.

[2]) Mededeeling van den W. E. W. heer G. C. A. JUTEN, uit het Aartsbisschoppelijk archief te Mechelen.

kerk hebben gebouwd. De kerkschuur, waarin zij vroeger dienst hadden gedaan, bestaat nog. Zij heeft een marmeren steen met het opschrift: ALEXANDER DE MAN, PASTOR 1768 EREXIT (KRÜGER, IV, blz. 209 v.).

Beschrijving.

Beschrijving. De nieuwe kerk is zonder belang. Zij bezit:

Doopvont.

Hardsteenen doopvont, welks achtkante kuip versierd is met koppen. XV.

Scapulier.

Zilveren scapulier: twee door scharnieren verbonden zilveren plaatjes, waarop onderscheidenlijk I H S en M R, gekroond, en met het opschrift: DEDIT ADOLESC SEBASTIANUS PANHUISE ALVEATOR: OSWALDO CARMELITAE PASTORI ROKVENSI.

Afb. 301. H. Christophorus, houten beeld der kerk te Sprundel.

Een broederschap van O L. Vrouw van Carmel was in 1673 in de kerk opgericht. De Carmeliet Oswald van Elsen was van 1706—1713 pastoor te Rukfen (KRÜGER, IV, blz. 213).

RAADHUIS.

Raadhuis. Zegelstempels.

In het moderne **RAADHUIS** worden vijf achttiende-eeuwsche zegelstempels bewaard:

1. Rond, met wapen als dat der tegenwoordige gemeente, en het randschrift: S. PAGII RUCPHANIENSIS.

2. Als voren, doch in het randschrift: PAGI.

3. Rond. Een geknielde vrouw, het gelaat gekeerd naar een uit den rand te voorschijn komende zon, houdt een wapenschild met drie maliën. Randschrift: LANT. V. BERGEN. B. D. N. BER.

4. Ovaal. Geknielde vrouw, achter welke een vrijheidshoed op staak, een weegschaal en een zon. Zij houdt in de handen een geopend boek, boven een wapenschild met drie maliën. Randschrift: ZEGEL VAN DEN LANDE VAN ZEGGE.

5. Rond. Doorsneden wapen, a gedeeld: 1 met een leeuw, 2 met drie palen; b: drie maliën. Randschrift: VOEREN ONDER BERGEN.

SPRUNDEL.

Naam.

Naam. Zie VAN DEN BERGH, Handboek der middelnederlandsche geographie, blz. 221.

Geschiedenis.

Geschiedenis. In 992 schonk Hilsondis aan de abdij Torn o. a.: „castellum Sprundelheim cum omni integritate, sicut situm est super fluvium Moirwater" (HABETS, I, blz. 6). Ten tijde van NUYTS (omstreeks 1700) was de Moervaart nog „bescheidenlijk te zien",

terwijl men nog een „omwaterde plaats" aanwees onder het gehucht Vorne [1]), waar het kasteel zou hebben gestaan (Beschrijvinge van Etten, blz. 13) Sprundel was, volgens Nuyts, oudtijds volkrijk en bloeiende door de turfnering, doch ging achteruit, toen deze zich naar Etten en Leur verplaatste en de Leursche vaart gegraven was (vgl. hiervóór, blz. 218 en 230).

KERK.

De **ROOMSCH-KATHOLIEKE KERK,** gewijd aan den H. Joannes den Dooper, behoort aan de Roomsch-Ratholieke parochie van dien naam, de toren aan de burgerlijke gemeente. R. K. Kerk.

Geschiedenis. In 1432 wordt te Sprundel eene parochiekerk vermeld (HABETS, I, blz. 324), waarin bij eene kerkvisitatie op het eind der vijftiende eeuw een altaar was van het H. Kruis en altaren van de H. Barbara, de H. Drieeenheid en de H. Catharina (t. a. p., blz. 456). Bij de visitatie van 1594 wordt alleen een altaar van de H. Maagd vermeld „cum appendice sancte Crucis" (JUTEN, Het dekenaat Breda, blz. 22). Vermoedelijk was het H.-Kruisaltaar in de zestiende eeuw overgebracht naar de kapel „op het kerkhof, achter het noorder deel der kerk", waarvan NUYTS gewaagt, en welker stichting zou samenhangen met de vereering van het „H. Kruis van Sprundel", vóór de Hervorming jaarlijks op den Zondag van St. Jan Baptist door een plechtigen omgang gevierd, waarbij „een zeer groote menigte van menschen uit alle omliggende gewesten" toestroomde (NUYTS, blz. 14; vgl. KRÜGER, IV, blz. 217 v.). Deze kapel is thans verdwenen. Geschiedenis.

Afb. 302. Eiken cartouche in de kerk te Sprundel.

In 1648 is de kerk door de Hervormden in bezit genomen. De kerk wordt door Nuyts beschreven als een „fraaye en bequaame kruyskerk groot ende kleyne toren met twee klokken, slaande heele en half ure, wijzers, uurwerk, enz". In de vergadering der classis Breda van 31 Mei 1652 werd o. a. verklaard, dat er nog „eenige overblijfsels des pausdoms in de glazen ende elders" waren, met name ook, dat in het choor met groote letters stond: „crux ave spes unica, hoc passionis tempore auge piis justitiam reisque dona veniam". De „ornementen" waren toen „hier en daar verborgen", de meeste bij den pastoor (HABETS, II, blz. 497).

In verband met ieders aandeel in de tienden, stond het onderhoud van het schip der kerk, tusschen den toren en het kruiswerk, met dat van de groote klok, ten laste der abdij Torn, het onderhoud van choor, dwarspand, toren en dakruiter met kleine klok, ten laste van Prinsenhage, Etten en Vorenseind, elk voor een derde deel.

Tengevolge van een hierover ontstaan geschil, is het onderhoud langen tijd nagelaten, waardoor de oost-, zuid- en noorder deelen der kerk tot een „ellendig en schandelijk

[1]) In het door mij gebruikte afschrift van NUYTS' werk staat „onder Kom". VAN GOOR (blz. 392) zegt, dat het bedoelde overblijfsel van het kasteel aan het Voorendt lag. Vermoedelijk schreef NUYTS „onder Vorn", waaraan het thans „Vorenseinde" genoemde gehucht zijn naam ontleent — eigenlijk, „Vornes-einde" (zie: HABETS, I, passim) — en waar de abdij Torn tienden bezat.

verval" zijn geraakt, zoodat de dakruiter in 167. „zelfs moest worden afgebroken" (NUYTS, blz. 14). In een schrijven van 10 November 1679, wordt het dorpsbestuur van Vooreind uitgenoodigd te Sprundel te verschijnen om met eenen vertegenwoordiger van Etten „te doen visiteren de vervallene kerke.... ten einde eenmaal te procederen tot behorelijcke reparatie der selver" (Taxandria, VI, blz. 296). Of de kerk daarna inderdaad is hersteld, blijkt niet. In het midden der achttiende eeuw was zij „voor een groot gedeelte vervallen" (VAN GOOR, blz. 392). Eene gekleurde teekening van T. VERRIJK (afb. 299), in de pastorie bewaard, geeft haren toestand omstreeks 1790 te zien.

Bij besluit van het Vertegenwoordigend Lichaam van 26 April 1799 is de bouwval der kerk met de pastorie aan de Katholieken teruggeven, tegen eene uitkeering van 59 gl. 4 st. en 6 p. aan de 10 protestanten, die toen te Sprundel woonden (de gebouwen waren geschat op *f* 4510 —). In 1803 „is het kruiskoor bijna geheel vernieuwd doch aanmerkelijk kleiner dan het oorspronkelijk geweest was." In 1857 is de kerk onder leiding van den bouwkundige E. Soffers herbouwd: het schip werd nieuw opgetrokken, het plafond in het choor vernieuwd, een sacristie ten zuiden van het choor uitgebouwd (KRÜGER, IV, blz. 219 v.).

Afb. 303. Houten bord in de kerk te Sprundel.

Ligging.

Ligging. De kerk ligt vrij, omgeven door een kerkhof. Zij is georienteerd met eene afwijking naar het zuiden van $13\frac{1}{2}°$.

Beschrijving. Plattegrond.

Beschrijving. Plattegrond (afb. 300). De kerk bestond oorspronkelijk uit een vierkanten westtoren, een volgens overlevering éénbeukig schip [1]), een ver buiten de zijbeuken reikend dwarspand en een driezijdig gesloten, drie traveeën diep choor. Hiervan zijn alleen nog over: de toren, gedeelten der oostelijke transeptwanden en de muren van twee der choortraveeën. De rechte sluitingsmuur van het choor en de twee transeptsgevels dagteekenen van 1803, het overige deel der kerk is van 1857, terwijl de pijlers, die het middenschip van de zijbeuken scheiden, vermoedelijk nieuwbekleede overblijfselen van de oude buitenmuren zijn.

Toren. Schip. Transept. Choor.

De **toren,** binnenwerks 3,40 M. in het vierkant, staat in verbinding met het binnen de muren 7,40 M. breede **middenschip,** dat vijf traveeën diep is. De zijbeuken, aan weerszijden van den toren voortgezet, zijn 4,20 M. breed. Het **dwarspand,** 7,35 M. diep, is thans 15,70 M. breed, het **choor** 7,40 M. breed en 7,70 diep. De totale diepte der kerk, zonder den toren, bedraagt thans 33,10 M.

Uitwendig. Toren.

Uitwendig. De **toren** is opgetrokken van baksteen (formaat $0.23 \times 0,10 \times 0,055$;

[1]) Deze overlevering wordt bevestigd door een teekeningetje van omstreeks 1780, door MAAS VAN ALTENA, in de verzameling van het Noordbrabantsch Genootschap.

10 lagen 0,68 M.), in onregelmatig kruisverband, met toepassing van bergsteen voor de kantblokken en de omlijsting der galmgaten in de bovenste geleding, en de waterlijsten. De onderste geleding, door een waterlijst van den bovenbouw gescheiden, heeft in zijn geheel gepleisterden westwand een nieuwen korfbogigen ingang, geplaatst in een spitsbogig gesloten nis. Het middendeel van den toren, ruim tweemaal zoo hoog als de onderbouw, is aan alle zijden blind en door een waterlijst gescheiden van de bovenste geleding, die in elken wand twee spitsbogige galmgaten heeft, en daarboven een rijzig spitsboogfries, dat een geprofileerde lijst draagt, waarop de van vier- tot achtkant ingesnoerde spits staat, die met leien is belegd.

De oude deelen van **choor** en **dwarspand** zijn opgetrokken van baksteen (formaat: 0,21 × 0,105 × 0,05 M.; 10 lagen: 0,61 M.), in staand verband, met banden van bergsteen, behalve in den oostwand van den zuider kruisarm en den zuidwand der westelijke choortravee, tegen welke vermoedelijk ook vroeger reeds een sacristie was aangebouwd. De muren hebben een bergsteenen plint en zijn versterkt met eensversneden beeren, welker smalle zijden boven de versnijding in een driehoekvorm overgaan, die in een gehogeld spitsje te niet loopt. In de westelijke choortravee zijn nieuwe vensters gemaakt, de oostelijke is blind. Transept en choor.

Afb. 304. Koperen doopschotel der kerk te Zegge.

Inwendig. In den **toren**, die beklommen wordt langs een moderne houten trap tegen zijnen westwand, is over de onderste geleding een oud gemetseld kruisgewelf bewaard, welks door afschuiningen geprofileerde baksteenen ribben rusten op kraagsteentjes, die met onbeholpen gehouwen koppen zijn versierd. Het inwendig der **kerk** is geheel stukadoorswerk in quasi-gothischen trant. Inwendig. Toren. Kerk.

Dateering. Choor en dwarspand der kerk, dagteekenen vermoedelijk uit het begin der zestiende eeuw. De toren, welks met bergsteenblokken versierde bovengeleding uit denzelfden tijd zou kunnen zijn, is overigens waarschijnlijk ouder, doch biedt geene gegevens voor stelliger dateering. Dateering.

De kerk bezit:

In den retable van het hoofdaltaar een schilderij op doek: de H. Maagd Schilderij.

met het Kind op den schoot, spelend met den H. Joannes, achter wien de H. Elisabeth staat. Hoog: 2,23 M., breed: 2 M. XVII b of c.

Beeldje. Een gewit, houten beeldje van den H. Christophorus (afb. 301). Hoog: 0,74 M. XVI.

Cartouche. Een eikenhouten cartouche (afb. 302). Hoog: 0,53 M. XVII b.

Bord. Een gesneden bord met de passiewerktuigen (afb. 303). Hoog: 0,45 M. 1758.

Kandelaars. Een tiental gegoten koperen kandelaars, van verschillende grootte. XVII d.

Godslamp. Een gedreven Godslamp van rood en geel koper, met het jaartal 1789 en de namen der schenkers. Lodewijk XVI.

Kroon. Een gedreven, geelkoperen, zevenarmige kroon. Omstreeks 1800.

Klok. In den toren hangt een klok, middellijn 0,67 M., met het opschrift: PIETER VAN DEN GHEIN HEEFT MI GHEGOTEN INT IAER ONS HEEREN MCCCCCC XV || NOMEN MEUM SANCTA ANNA A° TN NC FRANCISCUS DE VERME PSASTOR ADRIANUS || HAQGENS JANSENS VANDEN STEEN DAT IS MYN ADVIS DAT IC MEYNE IAN STOFFEL KERCKMEESTER, in Romeinsche kapitalen. De klok is versierd met vier afdrukken van plaquetten: een cartouche met den zweetdoek, en drie medaillons: een mans- en een vrouwebuste en een ruiter.

Afb. 305. Koperen doopschotel der kerk te Zegge.

De oude klok was in 1614 gebarsten (NUYTS, blz. 14).

RECHTHUIS.

Rechthuis. Gevelsteen. In den voorgevel van een onaanzienlijk, geheel gemoderniseerd huisje, het voormalige rechthuis, is een hardsteenen **gevelsteen** ingemetseld, versierd met het wapen van Etten, het jaartal 1743 en het opschrift HOORT WEDER SEYTS.

ST. WILLIBRORD.

Naam. **Naam.** Sinds de stichting der aan den H. Willibrordus gewijde parochiekerk (1841), is dit gehucht, dat vroeger „Het Heike" heette, St. Willibrord genoemd (VAN DER AA, Aardrijkskundig Woordenboek, V, blz. 358).

ROOMSCH-KATHOLIEKE KERK VAN DEN H. WILLIBRORDUS.

De in 1841 gebouwde, en voor eenige jaren vergroote **KERK**, een uit architectonisch oogpunt onbelangrijk gebouw, bezit de volgende oude **voorwerpen**, blijkbaar geschenken van andere kerken: R. K. Kerk.

Afb. 306. Fragment van een altaarretable, vroeger in de kerk te Zegge.

Kandelaars. Twee gedreven koperen kandelaars, op welker ronden, met cartouches en bloemen versierden voet een balustervormige stam staat, die een kelkvormigen vetvanger draagt. Hoog: 1,03 M. Lodewijk XIV.

Twee kleine, gegoten koperen kandelaars. XVII.

Een eenvoudige, gesmeed ijzeren kaarsstandaard. Hoog: 1,23 M. XVIII (?).

Doopvont. Een vaasvormigen doopvont, gedreven van rood en geel koper. Lodewijk XVI.

Kast. Een mahoniehouten ladenkast. XVIII c.

ZEGGE.

KAPEL EN KERK VAN ONZE-LIEVE-VROUWE-BOODSCHAP.

Kapel. Geschiedenis. **Geschiedenis.** Eene hier bestaande **KAPEL**, in 1648 aan de Katholieken ontnomen, doch bij afwezigheid van Protestanten nimmer voor den Hervormden eeredienst gebezigd, is in het begin der negentiende eeuw aan de Katholieken teruggegeven. In 1820 is zij „merkelijk vergroot". Nadat Zegge in 1833 tot parochie was verheven, is in 1847 tegenover de kapel eene **KERK** gebouwd, die in 1911 is afgebroken en door een nieuwe vervangen. Kerk.

Een in de kapel bewaard beeld van de H. Maagd, dat als mirakuleus beschouwd wordt, trok „van onheugelijke tijden" scharen pelgrims, vooral op den feestdag van Onze-Lieve-Vrouwe-boodschap (KRÜGER, IV, blz. 317 v.).

Beschrijving. Beeld.

Beschrijving. De geheel gepleisterde kapel heeft alle sporen van oudheid verloren. Zij bevat een houten beeld der Madonna, zittend, met het Kindje op den schoot. XVIII. Het beeld is nieuw gepolychromeerd.

Doop-schotels.

De kerk bezit twee gedreven koperen doopschotels. Omstreeks 1600.

De eene (afb. 304) middellijn 0,49 M., is in het midden versierd met een bloemvaas, waaromheen het opschrift: ALS HET GODT BEHAEGT BETER BENYT DAN BECLAGT. De andere (afb. 305), middellijn 0,36 M., is in het midden versierd met een wapen zonder heraldische figuren, omgeven door een rand: gegolfde wijnrank met druiventrossen.

Klokken.

In den toren hangt een klok, middellijn 0,41 M., met het opschrift: ME FUDIT PASCHASIUS MELLIART ANNO 1695. Op het lijf der klok een wapen: gedeeld, rechts: ingehoekt van vijf stukken over de volle breedte, links: gevierendeeld, 1 en 4 met een arenbundel, 2 en 3 met een leeuw.

Als elevatieschel dient een klokje, middellijn 0,235 M., met het opschrift PIERRE FRANCOIS VAN SCHOREL SEIGNEUR || DE WILRYCK G. DU MERY ME FECIT 1768.

Retable.

Verdwenen voorwerpen. De kerk bezat vroeger een fragment van een kleinen altaarretable (afb. 306), vermoedelijk het middenstuk van een tryptiek, voorstellende de kruisiging. Het in eikenhout gesneden haut-relief, in een met twee vroeg-renaissance zuiltjes versierde omlijsting, is hoog: 0,90, breed: 0,74 M. Antwerpsch werk, XVI b. Het bevindt zich thans in particulier bezit te Utrecht.

TERHEIDEN.

Wapen. Het wapen dezer gemeente bestaat uit een schild van lazuur met het beeld van den H. Antonius abt (staande, vergezeld van een varken) van goud. Afgebeeld bij D'ABLAING VAN GIESSENBURG (Noordbrabant, plaat 10, N°. 139) en, met andere émails, bij VAN GOOR blz. 327). Wapen.

ROMEINSCHE MUNTEN.

Over vroeger hier gevonden Romeinsche munten berichten BOXHORN en ALKEMADE en VAN DER SCHELLING. In 1780 vond een landbouwer een potje, waarin 12 goudstukken van Nero en 12 van Vespasianus (HERMANS, Oudheden, blz. 69). Munten.

SLIKGAT.

Het moderne **KLOOSTER** der Paters Capucijnen alhier bezit de volgende **voorwerpen:** Klooster.

Een eikenhouten preekstoel, de voet in balustervorm, omgeven door vier voluten, de ronde kuip versierd met de busten van Jezus en Maria. Lodewijk XVI. Preekstoel.

Drie eikenhouten kasten, waarvan een belijmd met palisander- en ebbenhout, een andere met drie deurtjes boven elkander en keeftfries. XVII. Kasten.

Een schilderij op paneel: Mater doloris. De H. Maagd, met het lijk van Jezus op haren schoot, haar boezem doorboord met zeven zwaarden, uitgaande van medaillons, elk met een der „zeven smarten". Overschilderd. Hoog: 0,90 breed: 1,47 M. Gejaarmerkt: 1577. Schilderijen.

Twee schilderijen op doek, vermoedelijk copieën naar Rubens. Hoog: 1,55, breed: 1,23 M. Het eene stelt voor: de inzameling van het Manna, het andere: Mozes slaat water uit de rots. XVII a.

Vier schilderijen op doek: de levensgroote, staande figuren der vier Evangelisten. XVII (?).

Een zeer groot schilderij op doek, vermoedelijk copie naar A. van Dyck: de kruisafneming. XVII (?).

Twee zeer beschadigde en overgeschilderde schilderijen, het eene: allegorische voorstelling van Jezus voor zijne rechters, het andere: de val onder het kruis. Onderscheidenlijk XVI d en XVII.

Twee bijna levensgroote houten beelden: de H. Joannes van Nepomuc en de H. Antonius abt. Afkomstig uit de Roomsch-Katholieke kerk te Terheiden. Beelden.

TERHEIDEN.

Naam. Zie: VAN DEN BERGH, Handboek der middelnederlandsche geographie, blz. 257 en VAN DER AA, blz. 92. Naam.

Geschiedenis. Eerst na de stichting eener kapel in 1400, schijnt Terheiden van eenige beteekenis te zijn geworden, want bij de goedkeuring in 1401 van de oprichting dier Geschiedenis.

kapel, gewaagt Jan van Beieren, bisschop van Luik, van het dorp („villa ruralis") Hertel met zijne „aenhangselen" Seymaer, Heyde en Wagenberg [1]), die toen gemeenlijk gerekend werden ruim 500 inwoners te hebben (VAN GOOR, blz. 527).

Door VAN GOOR (blz. 357), KRÜGER (IV, blz. 256) en RAMAER (a. w., blz. 195) wordt Terheiden te onrechte vereenzelvigd met Zonzeel. Uit een stuk van 1327 toch blijkt, dat in dit dorp, dat in 1326 was gekocht door Willem van Duvenvoorde (RAMAER, a. w., blz. 196), en waarvan de naam nog voortleeft in dien van den ten westen van Terheiden gelegen Zonzeelschen polder [2]), eene kapel stond, die reeds door Theobald, bisschop van Luik (1302—1312) van hare Bredasche moederkerk gescheiden was [3]), en in 1401 wordt „de parochie Zonzeel" vermeld (VAN GOOR, blz. 530). Nog in 1561 wordt „het capelleken van Zonseel" genoemd [3]), maar bij de kerkvisitatie van 1594 blijkt, dat dit toen door brand verwoest was (JUTEN, Het dekenaat Breda, blz. 22), en bij die van 1606 heet het zoo goed als verdwenen („penitus extinctum").

Bij de verschillende belegeringen van Breda heeft Terheiden veel te lijden gehad, daar het dan een der hoofdkwartieren van de belegeraars was. Nog thans liggen ten zuidoosten en ten noorden van het dorp de „Spinolaschans" en de „kleine schans", onderscheidenlijk in 1624 en in 1590 opgeworpen, later vergraven en ten deele geslecht, en in 1830 opnieuw versterkt (VAN DER AA, blz. 93 vv.; VAN DER HOEVEN, Geschiedenis der vesting Breda, blz. 77 en 123 vv.).

KERKEN.

R. K. Kerk.

1. De **ROOMSCH-KATHOLIEKE KERK**, gewijd aan den H. Antonius abt, behoort aan de Roomsch-Katholieke parochie van dien naam, de toren aan de burgerlijke gemeente.

Geschiedenis.

Geschiedenis. 11 November 1400 sloot de stad Breda met de schepenen en ingezetenen der vierschaar van Hertel eene overeenkomst, waarbij zij toestond, dat dezen ten behoeve der inwoners van Hertel, Schynmaer, Terheiden en Wagenberch eene kapel zouden „funderen en doen wijen", daar zij dikwijls van de sacramenten verstoken moesten blijven, omdat zij te ver woonden van hunne parochiekerk te Breda (VAN GOOR, blz. 466). 22 April 1401 keurde de bisschop van Luik goed, dat de door de genoemden „tusschen Heyde en Seymaer" inmiddels reeds gebouwde kapel („capellam, quam.... edificari fecerunt et construi") van een doopvont voorzien en met het erbij gelegen kerkhof door den pastoor van Breda of diens gemachtigde gewijd werd, onder bepaling dat de doopvont ieder jaar opnieuw gewijd moest worden, ten teeken van de afhankelijkheid der kapel van hare moederkerk te Breda (VAN GOOR, blz. 527 v.).

Volgens GRAMAYE (blz. 20) was een altaar der kapel in 1401 aan het H. Kruis gewijd. VAN GOOR (blz. 357) vermeldt bovendien stichtingen van nieuwe, of ten behoeve van

---

[1]) Aan Hertel herinneren nog de Hartelsche vliet en de polder Hartel, beide ten zuiden van Terheiden. VAN DER AA (Aardrijkskundig woordenboek, XII, blz. 52) noemt Schijnmaer als een gehucht onder Wagenberg. De in 1411 Seymaer gespelde naam, komt in 1400 voor als Schynmaer.

[2]) VAN DER AA (t. a. p.) kent ook Zonzeel als een tot Wagenberg behoorend gehucht. Een overblijfsel der kapel van Zonzeel is vermoedelijk nog zichtbaar op een teekeningetje in de verzameling van het Noordbrabantsch Genootschap. Zie hieronder, blz. 347.

[3]) Aanteekeningen uit het Gemeentearchief te Breda, medegedeeld door den W.E.W. heer G. C. A. JUTEN.

PLAAT XXXIII.

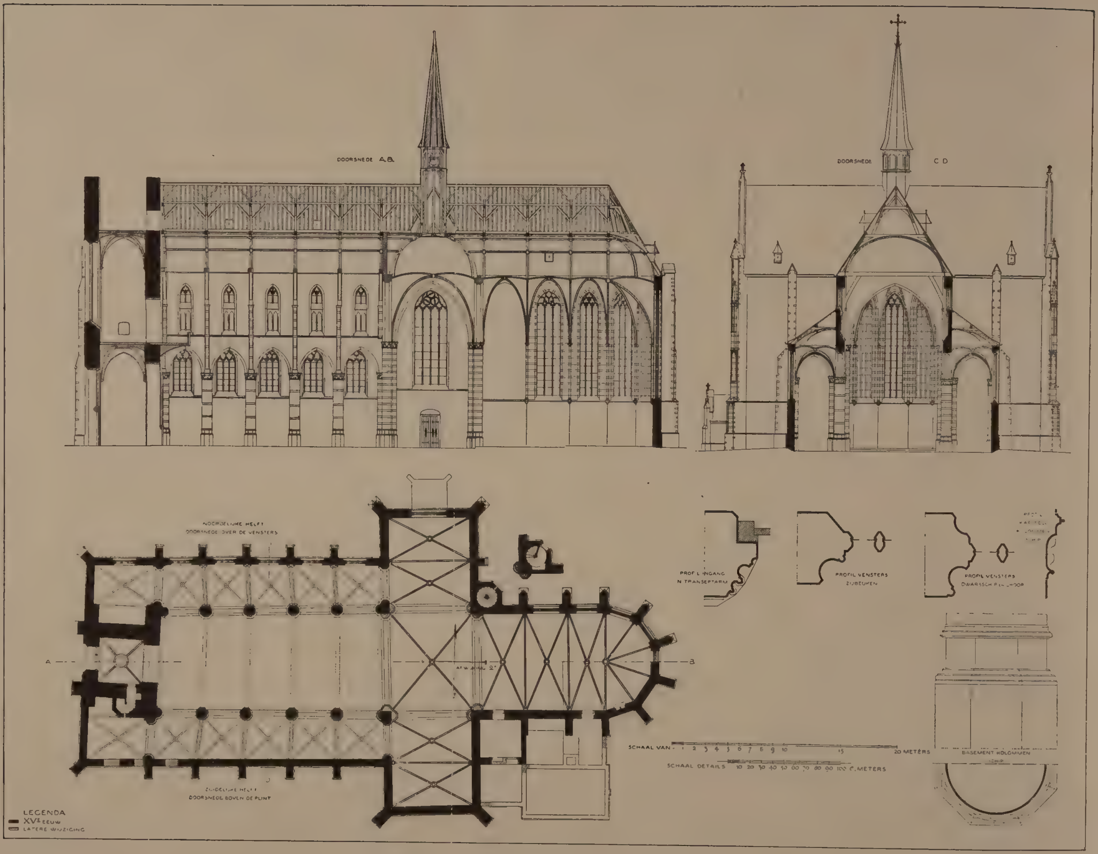

Opmeting der Roomsch-Katholieke Kerk te Terheiden.

bestaande, altaren in 1400, 1410, 1488 en 1519. Blijkens de kerkvisitatie van 1594 waren er toen vier altaren (JUTEN, Het dekenaat Breda, blz. 22). Daar bij deze visitatie van beschadiging der kerk geen gewag wordt gemaakt, schijnt de brand, die volgens KRÜGER (IV, blz. 261) de kerk in 1590 teisterde, van weinig belang te zijn geweest. In 1603 werd de kerk door storm zóó gehavend, dat het gewelf instortte (KRÜGER, t. a. p.). De visitatie van 1606 teekende dan ook aan: „templum ex tempestate inveni pene eversum", waarom gepreekt werd in een bij de kerk gelegen schuur. Ook in de visitaties van 1613, 1615 en 1616 wordt de verwoesting der kerk vermeld: „templum non habet nisi nudos parietes",

Afb. 307. De R. K. kerk te Terheiden in 1729, uit het zuidoosten, naar eene teekening van C. Pronk.

heet het in 1616. Toch had Filips Willem reeds vóór of in 1613 aan „die van Terheyden... tot het opbouwen van den buycke van haerlieder kercke" *f* 5000.— toegekend (JUTEN, Cartularium van het Begijnhof te Breda, blz. 224). Blijkbaar heeft men met de herstelling gewacht, tot er meer geld bijeen was, want eerst de visitatie van 1617 maakt van deze gift melding en die van 1619 bericht, dat de Katholieken, met de gegronde hoop, dat zij de kerk zouden krijgen, voortgingen met de herstelling. [1]) De Hervormden waren nl. intusschen

[1]) Aanteekeningen uit het Aartsbisschoppelijk archief te Mechelen, medegedeeld door den W.E.W. heer G. C. A. JUTEN.

zeer toegenomen in aantal en eischten de kerk op voor zich. Reeds de synode van Delft in 1618 besloot te ijveren om in de Baronie de openbare uitoefening van den Katholieken godsdienst te weren en vooral te letten op Terheiden, waar, hoewel er vóór het Bestand geen pastoor was of Mis gelezen werd, „daernaer een pastoor is inghecroopen ende de

Afb. 308. De R. K. kerk te Terheiden, uit het noordoosten.

vervallen kercke opgebout wort, die sy meynen tot affgoderyen te misbruycken" (REITSMA en VAN VEEN, Acta der provinciale en particuliere synoden, III, blz. 324). Op de synoden van 1619, 1620 en volgende jaren kwam men op deze zaak terug, maar het bleek dat de bemoeiingen vergeefsch waren geweest (t. a. p. blz. 332 en 415, en KNUTTEL, Acta der particuliere synoden van Zuid-Holland, passim).

In 1624 schonk Breda een glas aan de kerk [1]), welker schip, blijkens de visitatie van 1628 [2]), in den ouden staat was hersteld, maar waarvan het choor nog zonder dak stond („navis

Afb. 309. Inwendig der R. K. kerk te Terheiden, uit het westen.

est noviter bene extructa prout antea fuit cum cruce, chorus est sine tecto"). In 1671 werd

[1]) Aanteekening uit het Gemeentearchief te Breda, medegedeeld door den W. E. W. heer G. C. A. JUTEN.

[2]) Aanteekening uit het Aartsbisschoppelijk archief te Mechelen, medegedeeld alsvoren.

de spits van den toren met een deel van zijne muren door den bliksem verwoest en in 1676 was deze schade nog niet hersteld (KRÜGER, IV, blz. 262).

Inmiddels was de kerk, kort nadat Frederik Hendrik Breda heroverd had, in 1637 voor de Katholieken gesloten, en nog vóór de afkondiging van den vrede van Munster, hadden de Hervormden haar in bezit genomen en voor hunnen eeredienst ingericht. Ingevolge de bepalingen der Staatsregeling van 1798, moesten zij haar echter aan de Katholieken afstaan, die het gebouw in 1801 betrokken (KRÜGER, IV, blz. 262 v.).

Restauratie.

In 1876 zijn kerk en toren gerestaureerd onder leiding van Dr. P. J. H. Cuypers; bij welke gelegenheid o. a. de toren verhoogd en van een nieuwe spits voorzien is, en de zijbeuken, het dwarspand en het choor zijn overdekt met gemetselde gewelven.

Eene teekening van C. PRONK in 's-Rijks Prentenkabinet te Amsterdam (afb. 307), waarnaar een prentje is gegraveerd door H. SPILMAN (Het verheerlijkt Nederland, I, N°. 164), geeft den toestand der kerk in 1729 te zien.

Ligging.

Ligging. De kerk ligt vrij, op een eenigszins verhoogd terrein, geörienteerd met eene afwijking naar het noorden van 2°. Dit, eertijds met hooge boomen beplante terrein, het vroegere kerkhof, was omgeven door een laag, met een gemetselden ezelsrug afgedekt muurtje, waarin, ten noorden der kerk, een ingang met gemetselde penanten uit de achttiende eeuw (zie afb. 308). Thans zijn de boomen geveld en is het muurtje door een ijzeren hek vervangen.

Afb. 310. Kapiteel in de R. K. kerk te Terheiden.

Beschrijving. Plattegrond.

Beschrijving. Plattegrond (plaat XXXIII). De kerk, die in aanleg groote overeenkomst vertoont met die van Prinsenhage (zie plaat XXXII), bestaat uit eenen westtoren, een driebeukig schip met langs den toren voortgezette zijbeuken, en een dwarspand met priesterchoor. De **toren,** die niet zuiver in de as der kerk ligt, meet inwendig 4 M. in het vierkant. Op de westelijke hoeken is hij met dubbele, op de oostelijke met enkele beeren versterkt. Aan den zuidkant staat tegen den oostelijken beer een achtkante traptoren.

Toren.

Met een thans 3,34 M. wijde, spitsbogig gedekte opening in zijnen oostwand staat de toren in gemeenschap met het midden**schip** der kerk, dat vijf traveeën telt en, binnen de muren, in de westelijke travee 8,35 M., in de oostelijke 8,70 M. breed is. De zijbeuken, welker gewelfvakken een onregelmatigen grondvorm hebben, daar de contreforten tegen hunne buitenmuren niet in de assen der zuilen staan, zijn, aan den noordkant, in het westen 3,80 en in het oosten 3,50 M. breed, aan den

Schip.

zuidkant 3,70 en 3,56 M. Door drie spitsbogen staan het middenschip en de zijbeuken in gemeenschap met het 7,45 M. diepe en 25,80 M. breede **dwarspand,** dat verbonden is aan een **priesterchoor** van drie traveeën, gesloten met een halven tienhoek, welk choor 8,15 breed en 16 M. diep is. Aan den noordkant is tegen transept en choor een achtkante traptoren, aan den zuidkant een rechthoekige sacristie van 3,70 × 3,35 M. opgetrokken. Bij deze sacristie zijn bij de restauratie eenige vertrekken aangebouwd. De totale diepte der kerk, zonder den toren, bedraagt 44,50 M., hare breedte in het schip 17,30 M. Transept en choor.

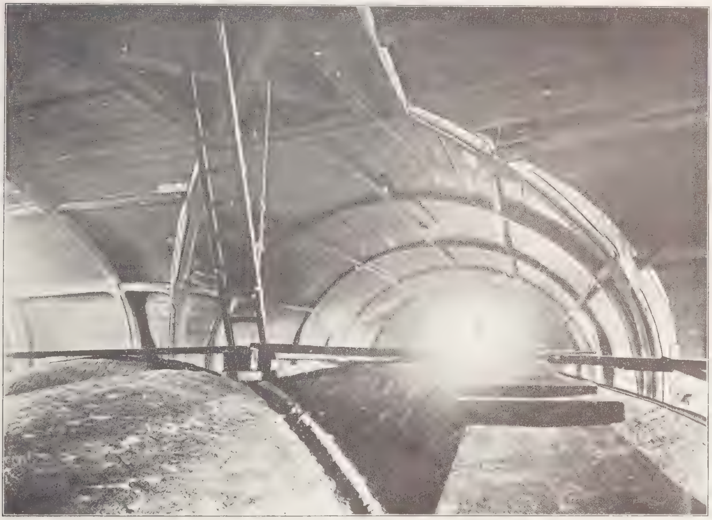

Afb. 311. Houten tongewelven in transept en choor der R. K. kerk te Terheiden, uit het zuidwesten.

Uitwendig (afb. 308). De bovenste geleding en de spits van den **toren** zijn nieuw. Overigens is hij opgetrokken van baksteen (formaat: 0,195 × 0,095 × 0,05 M.; 10 lagen: 0,61 M.), in kruisverband, met toepassing van bergsteen voor de afdekking der plint en de kantblokken. De tweemaal-versneden beeren gaan slechts op tot twee derden der hoogte van den nok van het tegenwoordige kerkdak. Op deze hoogte is een bergsteenen waterlijst aangebracht en daarboven verrijst de klokkenkamer, die in elken wand twee spitsbogige galmgaten, met geprofileerde baksteenen kanten heeft. De toren wordt bekroond door een rondboogfries, met geprofileerde baksteenen Uitwendig. Toren.

lijst, waarop vroeger de spits stond en thans een nieuwe geleding is opgetrokken. In zijnen westwand heeft de toren een spitsbogige nis, waarin de met een segmentboog overdekte ingang met driedeelig venster erboven, welke ingang en venster bij de restauratie in hun tegenwoordigen vorm zijn gebracht. Het thans boven deze nis aanwezige, hooge, driedeelige spitsboogvenster dagteekent eveneens van de restauratie.

Schip.

De westelijke sluitwanden der **zijbeuken,** versterkt met eens-versneden overhoeksche beeren, hebben geene vensters, alleen lichtspleten voor de kap. Zij zijn, evenals de zijmuren der kerk, opgetrokken van baksteen (formaat: 0,185 × 0,09 × 0,05 M.; 10 lagen: 0,59 M.), in kruisverband, met toepassing van bergsteen voor de afdekking der plint, de geprofileerde waterlijst en de afdekking en kantblokken der beeren. De zijmuren, versterkt met eens-versneden beeren, hebben in elke travee een driedeelig spitsboogvenster, met fraai-geprofileerde baksteenen daggen (zie plaat XXXIII), terwijl de onderdorpels, de stijlen en de in elk venster verschillende vischblaastraceering (beide vernieuwd) van bergsteen zijn.

De boven de bedaking der zijbeuken oprijzende middenschipsmuren zijn in elke travee doorboord met een klein, tweedeelig spitsboogvenster met nieuwe dagkanten en traceering. Aan noord-en zuidkant bevinden zich in de muren der zijbeuken moeten van vroegere openingen, die niet tot den oorspronkelijken toestand behooren. Aan den zuidkant zouden zij gediend kunnen hebben voor de gemeenschap tusschen de kerk en de „tegen den toren aangebouwde woning", waarin, volgens KRÜGER (IV, blz. 259) „in latere tijden" de pastoors verblijf hielden.

Transept en choor.

Het **dwarspand** en het **choor** zijn opgetrokken van dezelfde, of iets kleiner, baksteen als het schip, doch met ruimer toepassing van bergsteen, daar hier ook kantblokken zijn aangebracht in de vensterneggen, terwijl de rijkontwikkelde beeren (zie plaat XXXIII) met banden van bergsteen zijn opgetrokken, en dit materiaal ook gebruikt is voor de driepassen boven de spaarvelden, en de gehogelde, met een kruisbloem bekroonde spitsjes, waarmede zij versierd zijn.

De oostelijke en westelijke wanden der beide kruisarmen zijn vensterloos. In hunne gevels, welker bergsteenen afdekking en bekroning van de restauratie dagteekenen, hebben zij vierdeelige spitsboogvensters, waarvan de geprofileerde dagkanten (zie plaat XXXIII) oud, doch de stijlen en het maaswerk nieuw zijn, hetgeen eveneens het geval is bij de driedeelige vensters van het choor. In den noordelijken transeptgevel is een oude, spitsbogige ingang met rijk-geprofileerde kanten aanwezig, met een nieuw portaal ervóór.

Schip, dwarspand en choor der kerk zijn bedekt met zadeldaken, belegd met leien; de zijbeuken met lessenaardaken, alles vernieuwd bij de restauratie. De kruisen op het choor, den (nieuwen) dakruiter en de torenspits zijn nieuw.

Inwendig. Toren.

Inwendig (afb. 309). De **toren** heeft nieuwe kruisgewelven boven zijn eerste en tweede geleding, waarvan de onderste als portaal, de bovenste als zangerstribune dienst doet. In den traptoren bevindt zich een gemetselde spiltrap.

Bij de kerk is alleen in het **schip** de oorspronkelijke bouw ten deele nog zichtbaar. De drie beuken worden gescheiden door 0,90 M. zware zuilen, van baksteen met banden van bergsteen, die op ongelijke hoogten in de verschillende zuilen zijn aangebracht. De zuilen staan met ronde, bergsteenen basementen op achtkante, met bergsteenlijsten afgedekte, gemetselde voetstukken. Hunne bergsteenen, van rond naar achtkant overgaande kapiteelen, zijn om den kelk versierd met twee rijen van gekrulde koolbladeren, tusschen welke bij de restauratie eikebladeren en lelies zijn geschilderd (afb. 310). Schip.

De zijbeukwanden en de middenschipsmuren boven de spitse scheibogen, oorspronkelijk van baksteen, zijn thans beschilderd alsof ook hier banden van bergsteen met de baksteenlagen afwisselen. De bovenvensters met de daaronder aanwezige spaarvelden, evenals de van de kapiteelen oprijzende schalken, dagteekenen van de restauratie. De overdekking van het middenschip, een korfbogig houten tongewelf, welks schinkels door een nok en tweemaal twee gordingen zijn verbonden, is oud, de op karbeels gedragen trekbalken zijn nieuw, [1]) evenals de beschildering. Daar de oude schinkels, niet alle loodrecht boven de zuilen stonden, moesten enkele der karbeelen buiten het midden der schalken worden geplaatst.

Afb. 312. Koperen kroon in de R. K. kerk te Terheiden.

De zijbeuken zijn overdekt met nieuwe, gemelselde kruisgewelven, waarboven hunne oude afdekking, een halfkorfbogig houten tongewelf, ten deele is bewaard gebleven (zie dwarsdoorsnede C A op plaat XXXIII).

Het **dwarspand** en het **choor** zijn eveneens met nieuwe gemetselde kruisgewelven overkluisd. In verband hiermede zijn tegen de, oorspronkelijk slechts aan Transept en choor.

[1]) Ook vroeger waren er trekbalken, want in 1644 verklaarden schout en regeerders van Terheiden, „dat de balken in hunne kerk niet ondienstig syn, maer tot meerdere styvinge gebruyckt worden" (SASSEN, Tijdschrift, II, kol. 152).

twee kanten met halfzuilen bekleede, vieringpijlers, ook aan de overige zijden halfzuilen aangebracht en werden om de viering vier bogen geslagen, ten behoeve waarvan ook in het dwarspand en het choor, halfzuilen tegen de wanden zijn gesteld. Ook de van de waterlijst opgaande diensten voor de ribben der gewelven in transept en choor zijn nieuw. Boven de overkluizing is de oude afdekking bewaard: het tongewelf uit het schip, op gelijke hoogte doorgezet in het choor en in het dwarspand, zoodat de viering een houten kruisgewelf had (zie afb. 311). Op dit oude, groengekleurde gewelf staat in de choorsluiting geschilderd: DESE KERCK IS BESCHOTE INT JAAR 1769 DOE KERK^{M}. WAS L. LEENDERS.

Sacristie.

In den traptoren tegen het transept, is een als schroefgang gemetselde spiltrap. De oude sacristie, door een segmentbogige ingang uit het choor bereikbaar, heeft een nieuwe, vlakke zoldering. Met het oog op de nieuwe sacristie is in den zuidkant van het choor een tweede doorgang gemaakt.

Afb. 313. Koperen kandelaar in de R. K. kerk te Terheiden.

Dateering.

Dateering. De bouwtijd der kerk wordt begrensd door den datum harer stichting, 1400, en den ontstaanstijd der kerk te Prinsenhage, welker choor in 1499 voltooid was en die ongetwijfeld in navolging der kerk van Terheiden is gebouwd, daar zij in hoofdzaak denzelfden aanleg heeft, doch minder fraai is gedetailleerd en in hare profileering en het beeldhouwwerk harer kapiteelen een jonger karakter draagt. De kerk van Terheiden schijnt in ééne periode te zijn gebouwd, op haren toren na, die, wegens zijn geringen omvang, blijkbaar ouder is en bij een vroegere, kleinere kerk zal hebben behoord. De oorspronkelijke houten overwelving der kerk dagteekent van na den storm van 1603, maar is toch geheel naar gothische voorbeelden gevolgd.

De kerk bezit de volgende oude **meubelen** en **voorwerpen:**

Beelden.

Een houten beeld van den H. Antonius abt. Hoog: 0,97 M. XVI, met latere polychromie.

Een lindenhouten beeld van den H. Antonius abt. Hoog: 0,833 M. XVII.

Een ivoren corpus van een crucifix. Hoog: 0,27 M. XVII.

Zilver.

Een ingekort zilveren missaalbeslag met de namen der schenkers: Jan Damen en Pieter van den Dyck. XVII.

Rond zilveren collecteschaaltje, met gedreven en gegraveerde versiering. Lodewijk XV.

Een gedreven zilveren kelk, op den voet versierd met drie reliefjes: de voet-

wassching, de kruisiging en de graflegging, om de vergulde cuppa met opengewerkt plantornament en drie medaillons: Geloof, Hoop en Liefde. Hoog: 0,285 M. Stijl van eerste keizerrijk. Blijkens opschrift aan de kerk geschonken in 1826.

Twee grafzerken, de eene van Gerardt Smidt, sergeant-majoor commandeur op 't fort ter Heyde, † 26 Juli 1668, de andere van.... Matthyssen, † 1727. Zerken.

Een gegoten koperen kroon, bekroond met het beeldje eener vrouwelijke heilige (afb. 312). Hoog: 1,10 M. XV, doch vermoedelijk later gewijzigd. Kronen.

Een gegoten koperen kroon, met tweemaal zes armen. XVII.

Een gegoten koperen drielichtskandelaar (afb. 313). Hoog: 0,26 M. XV. Kandelaars.

Vier gegoten koperen kandelaars op ronde voeten met balustervormigen stam, bij twee de voet gedragen op drie met maskers versierde klauwtjes. Hoog: 0,34 M. XVI.

Twee paar gegoten koperen kandelaars met balusterstam, hoog: 0,43 M., en twee paar kleinere.

In den toren hangen drie klokken, met middellijnen van onderscheidenlijk 0,825, 0,93 en 1,03 M., alle drie met het opschrift: ALEXIUS ET PETRUS PETIT ME FECERUNT ANNO 1759. Klokken.

Pastorie. Als pastorie dient een eenvoudig achttiendeeeuwsch landhuis, met een tuin ervóór, die van den weg is gescheiden door een hek met twee gemetselde penanten, waarop de naam BOOMSIGT. Op de penanten bolvazen, versierd met een boom en guirlandes, Lodewijk XIV. In den vóór-tuin staan twee tuinvazen, Lodewijk XV. In den achter-tuin staan drie zandsteenen tuinbeelden, faunbustes, waarvan twee op hardsteenen voetstukken, Lodewijk XIV. Een uit de kerk afkomstige, gesmeed ijzeren communiebank, die thans dient als hek langs de warande der pastorie, vertoont het opschrift ANNO 1805. Pastorie. Vazen. Beelden. Communiebank.

Afb. 314. Boerderij te Terheiden.

2. De **NED. HERVORMDE KERK** is een onbelangrijk gebouw, dagteekenend uit 1809, blijkens het opschrift van den gevelsteen: DE EERSTE STEENE AAN DEZE KERK ZIJN GELEGD DOOR LEONARDUS JOHANNIS TELDERS EN CATHARINA HENDERIKA WESSELS DEN 1 VAN HOOIMAAND 1809. De kerk bezit: Ned. Herv. Kerk.

Een met eenvoudig snijwerk versierden preekstoel (Lodewijk XVI), waaraan een koperen arm met doopbekken, beide van omstreeks 1700. Preekstoel. Doopbekken.

PARTICULIERE GEBOUWEN.

Boerderij.

1. Een **boerderij** in het dorp heeft een ten deele bewaarden trapgevel, met bergsteenen dekstukken op de treden (afb. 314). In voor- en zijgevel zijn de oude ontlastingsbogen van deur en vensters en eenige ankers nog aanwezig. In de woonkamer bleven de oude balkenzoldering en een groote schouw bewaard (afb. 315). XVII.

Ankers.

2. De **herberg** „'t gouden kruis" aan den weg naar Slikgat, draagt in de ankers het jaartal 1750.

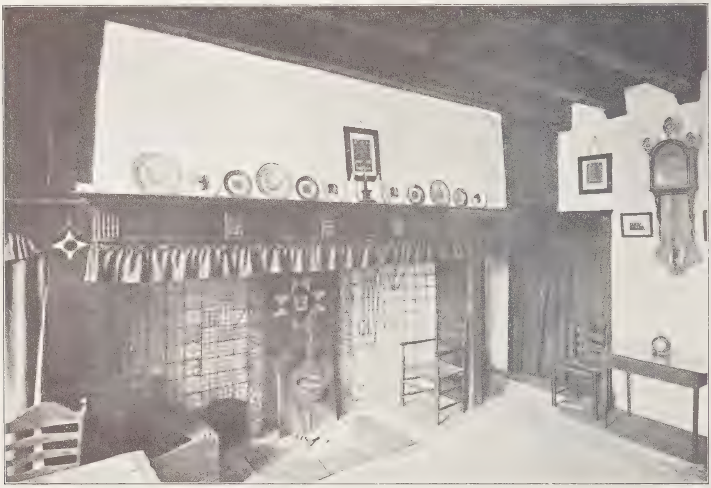

Afb. 315. Schouw in de boerderij van afb. 314.

VERDWENEN GEBOUWEN.

Driewech.

1. **HUIS DRIEWECH.** Ten oosten der kerk, in den Molenpolder, westelijk van de „kleine schans", lag het huis „Driewech", later ook „het Blokhuis", „het omwaterd Blokhuis", en „het Slotje" genaamd. VAN DER AA (blz. 95) vermeldt, dat op dit huis een vuurbaken zou hebben gestaan. Eene afbeelding uit de achttiende eeuw, in de verzameling van het Noordbrabantsch Genootschap, geeft een tamelijk groot huis met achtkanten toren te zien.

Bergvliet.

2. **HUIS BERGVLIET.** Dit lag in de nabijheid van het gehucht Munnikenhof ten oosten van Terheiden. Het is volgens VAN DER AA (blz. 96) in 1838 gesloopt, waarna de afbraak is gebruikt bij den bouw van het raadhuis van Terheiden. Het tegenwoordige huis is zonder belang.

Het gehucht **MUNNIKENHOF** en de niet ver vandaar gelegen boerderij **ABTSHOEF** ontleenen volgens VAN DER AA (t. a. p.) hunnen naam aan de omstandigheid, dat zij vroeger aan de abdij Tongerloo behoorden. Munnikenhof en Abtshoef.

Munnikenhof bestond blijkbaar reeds ten tijde van GRAMAYE, die bij Terheiden opmerkt (p. 20): „curiam etiam monachorum aliquando fuisse nomen appendicis ita vulgo notae testatur". Abtshoef staat als „aedes nobilum" aangegeven op de vroeg-zeventiende-eeuwsche kaart van het Antwerpsch bisdom door PETRUS VERBIST (zie: Inleiding, blz. XVI).

GILDEKETTING.

Het in 1650 opgerichte Kolveniersgilde van den H. Antonius, bezit een zilveren halsketting, waaraan een zilveren vogel, en schilden van 1802 en later hangen. De vogel (afb. 316), die een der vleugels mist, is gedreven en gegraveerd. Hij is gezeten op een tak, waaraan twee gekruiste geweren, met een kroon er tusschen, hangen, draagt in den snavel een oranjetakje, waaraan het wapen van Oranje-Nassau is bevestigd, en vertoont op den vleugel een gevierendeeld wapen: 1 en 4 met een leeuw, 2 en 3 met drie sterren, geplaatst 2 en 1. XVII. Ketting met vogel.

Afb. 316. Zilveren vogel van het Kolveniersgilde te Terheiden.

WAGENBERG.

Geschiedenis. Wagenberg was eene hooge heerlijkheid, waarvan Jan III van Brabant in 1349 het hooge en lage recht afstond aan Willem van Duvenvoorde, die in hetzelfde jaar van Keizerin Margaretha vrijdom van tol verkreeg voor de eigen goederen, door inwoners van Wagenberg langs hare tollen vervoerd (VAN DER AA, blz. 96 v.). Geschiedenis.

KERK.

R. K. Kerk.

Geschiedenis. In 1796 is Wagenberg kerkelijk van Terheiden gescheiden. De nieuwe parochie bouwde in hetzelfde jaar eene kerk, die in 1816 van eenen toren is voorzien en in 1856 „merkelijk vergroot en verfraaid" (KRÜGER, IV, blz. 291). Een in de verzameling van het Noordbrabantsch Genootschap bewaard gebleven teekeningetje van omstreeks 1830, geeft ten zuiden dezer kerk overblijfselen van een muur te zien, die wegens zijne zwaarte en de grootte zijner vensteropeningen, blijkbaar de ruïne van een kerk of kapel is — wellicht van de kapel van Zonzeel (vgl. boven, blz. 336). In 1904 is een nieuwe kerk gebouwd. Geschiedenis.

Beschrijving. De kerk bezit de volgende oude **voorwerpen:** Beschrijving. Voorwerpen.

Preekstoel. Een eikenhouten preekstoel, op gecanneleerd zuiltje. Lodewijk XVI.

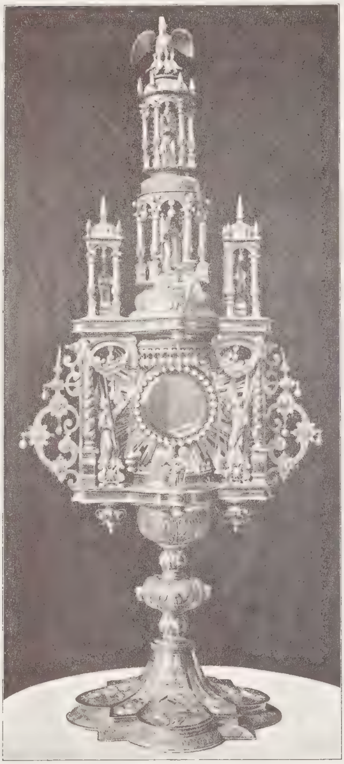

Afb. 317. Verguld zilveren monstrans der R. K. kerk te Wagenberg.

Een gedreven, nieuw-vergulde, zilveren monstrans (afb. 317), op den voet versierd met de vier Latijnsche kerkvaders, zittend, en cherubkopjes; aan weerszijden en vóór en boven de luna met engelen, die de passiewerktuigen dragen; in de zijtorentjes met gegoten beeldjes van den H. Joannes den Dooper en de H. Barbara of Clara (met een kelk); in den middentoren met beeldjes, beneden van den H. Hugo van Rouen, boven van de H. Maagd, en bekroond door een pelikaan. Hoog: 0,64 M. XVI d. Merken: onleesbaar wapen, sleutel, vijfpuntige ster en jaarletter i. Volgens KRÜGER (IV, blz. 291) is deze monstrans afkomstig van het St.-Catharinaklooster te Oosterhout.

Kelken. Een verguld zilveren kelk, op den achtlobbigen voet versierd met fraai gedreven reliefjes, op den bolvormigen nodus met cherubkopjes en om de cuppa met opengewerkt acanthusloof. Hoog: 0,218 M. Omstreeks 1600.

Een onversierden, gedreven zilveren kelk. XVII.

Ciborie. Een gedreven zilveren ciborie, met ronden voet en balustervormigen stam; de cuppa versierd met reliefs: een vrouwefiguur, die Geloof, Hoop en Liefde voorstelt en het Lam Gods. Hoog: 0,47 M. Lodewijk XVI. Merken: A B gekroond, kroon, en jaarletter C.

Doopschotel. Een koperen doopschotel met Josua en Kaleb. XVII.

Wierookvat. Een gedreven, zilveren wierookvat. XVII d. Merken: Antwerpen, vogel op takje, en jaarletter W.

TETERINGEN.

Wapen. Het wapen dezer gemeente bestaat uit een veld van lazuur met een staanden bisschop (met mijter en kromstaf) van goud. Afgebeeld bij D'ABLAING VAN GIESSENBURG (Noordbrabant, plaat 10, Nr. 140). Wapen.

Geschiedenis. De in 1280 door Arnold van Leuven aan Breda geschonken gronden (zie boven, blz. 21) vormden, naar men meent, ongeveer het gebied der tegenwoordige gemeente Teteringen, dat daarom onder het rechtsgebied der stad behoorde (VAN GOOR, blz. 358 v.) en eerst in 1798 eene afzonderlijke gemeente is geworden (VAN DER AA, blz. 129). Ten zuidoosten, dicht bij de wallen der stad, lagen eenige heuvels, de z.g. Zandbergen, die om strategische redenen zijn geslecht en langzamerhand plaats maakten voor „een fraey getal huysen", welke een kleine voorstad vormden. De geheele streek tusschen de Gasthuis- en de Ginnekenpoort was toen met „speelhoven en lustplaetsen" bezet, die echter alle bij het begin van den tachtigjarigen oorlog, en vooral tijdens de belegering van 1624, verwoest zijn (VAN GOOR, blz. 359). Geschiedenis.

Ook de heeren van Breda hadden onder Teteringen hun lusthof, ten noorden van het kasteel: het voormalige z. g. Belcromsche bosch en de latere uitbreidingen daarvan, waarin Maurits het z. g. speelhuis stichtte, dat in 1824 is afgebroken (zie boven, blz. 53 en VAN DER AA, blz. 130), maar waarvan de plaats nog herkenbaar is aan den terreinaanleg. Een breede laan voert nl. van den Terheidenschen weg — vroeger van de kasteelgracht — naar een stervormig aangelegd boschje, in het midden waarvan zich een heuvel bevindt, de z.g. Konijnenberg, waarop het speelhuis gestaan heeft.

HUNENSCHANS.

In het begin der negentiende eeuw, werd in deze gemeente in een bosch ten noordwesten van Breda, op den weg naar Oosterhout, eene hunenschans aangetroffen (HERMANS, Oudheden, blz. 69). Hunenschans.

MOLENGRACHT.

In dit gehucht staan eenige kleine, oude **BOERENWONINGEN,** waarvan sommige, blijkens de nog aanwezige ontlastingsbogen boven, of kruiskozijnen in de vensters, uit de zeventiende eeuw dagteekenen. Boerderijen.

In den voorgevel der negentiende-eeuwsche boerderij **„DE BLAUWE KEI"** is een steen, in den vorm van een doorgesneden kei, ingemetseld met het opschrift: Blauwe Kei.

1648
DEN BLAWEN KEY BEN IK GENAEMT
EN VOOR VIERHONDERT IAER BEFAEMT
DOG DIE MY NU WEER OP DOET STAEN
DAT IS ERASMUS V. VALKENHAEN.

Volgens VAN DER AA (blz. 135) was de hoeve „de blauwe kei" reeds in de dertiende eeuw bekend. Erasmus van Valkenhaen was majoor-commandant van Breda.

TETERINGEN.

KERKEN.

R. K. Kerk.

1. De **ROOMSCH-KATHOLIEKE KERK,** gewijd aan den H. Willibrordus, is met haren toren eigendom der Roomsch-Katholieke parochie van dien naam.

Geschiedenis.

Geschiedenis. Teteringen behoorde tot de parochie Breda. Ten gerieve der inwoners is echter te Teteringen eene kapel gesticht, waarin volgens VAN GOOR (blz. 359) altaren waren gefundeerd in 1450, 14.. en 1505. Uit den stichtingsbrief van dit laatste altaar, o. a. gewijd aan de H. Wilgefortis („anders Oncommera"), blijkt, dat de oude kapel van Teteringen in 1505 door een nieuwe werd vervangen: „de nieuwe kapel ..... gedeeltelijk gebouwd en verder te bouwen" (KRÜGER, IV, blz. 270 v.).

Afb. 318. Schilderij der R. K. kerk te Teteringen.

Tijdens het beleg van Breda door Spinola (1624—25) is deze kapel verbrand, en daarna, naar het schijnt, slechts ten deele weder hersteld (VAN DER AA, blz. 135). In 1635 is zij tot parochiekerk verheven, doch reeds twee jaar later, na de herovering van Breda door Frederik Hendrik, in bezit genomen door de Hervormden, die haar echter spoedig, wegens hun gering aantal, ongebruikt lieten. Zij was dan ook geheel in verval geraakt, toen zij, bij besluit van 4 Mei 1809, door Lodewijk Napoleon werd teruggegeven aan de Katholieken, die haar daarom afbraken en door een nieuw gebouw vervingen, dat in 1820 in gebruik is genomen (KRÜGER, IV, blz. 271 v.).

In de verzameling van het Noordbrabantsch Genootschap berust een teekeningetje van de kapel omstreeks 1730 door C. PRONK, waarnaar een prentje is gegraveerd door H. SPILMAN (Het verheerlijkt Nederland, I, Nr. 164).

Beschrijving.

Beschrijving. De kerk is uit architectonisch oogpunt zonder belang.

Voorwerpen.

Zij bezit de volgende oude **meubelen** en **voorwerpen:**

Altaar.

Een gemarmerd houten hoofdaltaar. Het altaar, in den vorm van een tombe, aan den voorkant versierd met het Lam Gods, staat voor een gebogen achterwand, waarin nissen met de beelden van de heiligen Petrus en Paulus. Lodewijk XVI.

Monstrans.

Een gedreven, nieuw-vergulde, zilveren monstrans, waarvan de voet is versierd met cherubkopjes, de buste van eenen heilige en een wapentje. Aan weerszijden der door stralen omgeven luna, zijn twee groote voluten aangebracht,

die de buste van God den Vader dragen, onder een kroon. XVII d. Een versiering met korenaren en druiventrossen is later toegevoegd. Hoog: 0,70 M.

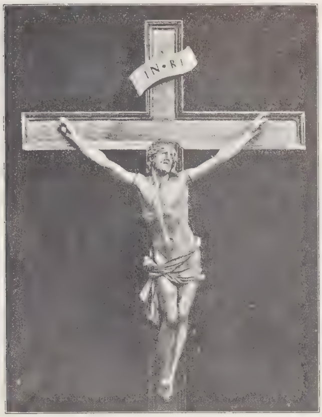

Afb. 319. Crucifix der R. K. kerk te Teteringen.

Onder den voet het opschrift: DATUM ECCLESIAE ABBATIALI NIZELLENSI (lees: ni*v*ellensi) IULII 1699 A FRE IOANNE PENNEMANS SUPERIORE ET D. HENRI IACOBS IULET OPPIDI BRUX. GREFFARIO EA CONDITIONE NE UNQUAM ALIENETUR ET HEREDIEUS (lees: heredi*b*us) DICTI D. REQUIRANTIBUS OSTENDETUR NEC NON A DLA ISABELLA CONST. HECHTS DTI D. CONIUGE.

Doopvont.

Een hardsteenen doopvont — vierkante voet, waarin de kuip rond is uitgehold — met het jaartal 1787 en een van rood en geel koper gedreven deksel.

Schilderijen.

Een schilderij op paneel: Madonna met Kindje en den H. Jozef (afb. 318). Hoog: 1,21, breed: 0,94 M. XVII a.

Een schilderij op doek: Madonna met Kindje. Hoog: 1,31, breed: 1,12 M. XVIII A.

Crucifix.

Een geschilderd houten crucifix met ivoren corpus (afb. 319). Het corpus hoog: 0,245 M. XVII.

Schotels.

Twee gedreven koperen schotels (afb. 320). Middellijn: 0,28 en 0,275 M. XVII.

Kandelaars.

Zes gegoten koperen kandelaars (afb. 322). De grootste, tot bovenkant vetvanger, hoog: 0,285 M. Omstreeks 1600.

Afb. 320. Koperen schotels der R. K. kerk te Teteringen.

Wierookvat.

Een gedreven koperen wierookvat (afb. 321). Lodewijk XVI.

Godslamp.

Een van rood en geel koper gedreven Godslamp. Lodewijk XVI.

Kronen.

Twee zestienarmige kronen en verschillende kandelaars, gedreven van rood en geel koper. XIX a of b.

Klokken.

In den toren hangen twee klokken:

1. Klok van 0,62 M. middellijn, met de opschriften IOHANNES SITHOF ME FECIT BRUXELLIS ANNO DOM. 1632 en, ingesneden aan den benedenrand: DESE KLOCK IS GHE[geven door Ant]ONIS IANSEN VAN DIERSEN TOT BEHOEFT VAN DE KERCKE TOT TETER[ingen]. [1])

2. Klok van 0,83 M. middellijn, met het opschrift: G. I. VAN LOON PASTOOR || A. ROBS I. SMITS C. VAN DYK D. HUYGEN ANSELMS EN || A. VAN DER STIGT KERKMEESTERS PETIT ET FRITSEN ME FUDERUNT ANNO 1820.

Afb. 321. Wierookvat van rood en geel koper der R. K. kerk te Teteringen.

R. K. Kerk.

2. De **ROOMSCH-KATHOLIEKE KERK** aan de Baronielaan bij Breda, hoewel gelegen op Teteringsch grondgebied, is behandeld bij de Bredasche kerken; zie boven blz. 151.

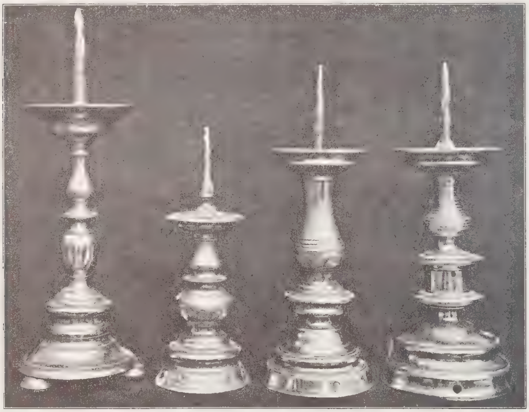

Afb. 322. Koperen kandelaars der R. K. kerk te Teteringen.

VERDWENEN GEBOUWEN.

Kapel.

Volgens VAN DER AA (blz. 132) heeft vroeger aan den weg van Heusdenhout naar Teteringen, ongeveer ter plaatse waar zich thans de herberg „de Posthoren" bevindt, eene **KAPEL** gestaan. Deze plaats heette vroeger de Vuilenbras.

Lazerij.

2. In het gehucht Teteringsche Dijk, vlak bij de wallen van Breda, ten noorden van den weg naar Teteringen, stond de **LAZARIJ** der stad, die in 1574 geheel is afgebroken (VAN GOOR, blz. 109).

[1]) Op Van Diersen's graf in de oude kerk lag een zerk met het opschrift: WEET MIJ VERBORGEN IN DIT GRAFF || HIER DANK || DEN KLANCK || VAN DESE KLOCK DIE IK EENS GAFF (VAN DER AA, blz. 131).

GILDEVOORWERPEN.

Het schuttersgilde van den H. Ambrosius, voortgekomen uit het bijenhoudersgilde van dien naam, bezit een trom, beschilderd met het beeld van den H. Ambrosius (XVIII) en een zilveren halsketting, waaraan een met een kroon gedekt schild, waarin het beeld van den patroonheilige is gegraveerd op den voorkant, en op den achterkant: KONINGSTEEKEN VAN HET ST. AMBROSIUS-GILD TE TETERINGEN OPGERIGT DEN 24 NOVEMBER 1730 VERNIEUWD DEN 21E JANUARI 1849, $18\frac{30}{9}$ 50. XIX. Trom. Ketting.

ZUNDERT.

Naam. **Naam.** Zie: VAN DEN BERGH. Handboek der middelnederlandsche geographie, blz. 222 en KLEYN, blz. 8 v.

Wapen. **Wapen.** Het wapen dezer gemeente bestaat uit een veld van lazuur met een keper van goud, vergezeld van twee lelies en een Jeruzalemkruis, geplaatst 2 en 1, eveneens van goud. Afgebeeld bij D'ABLAING VAN GIESSENBURG (Noord-Brabant, plaat 12, Nr. 171) en, met andere émails en verschillend kruis, bij VAN GOOR (blz. 376).

ACHTMAAL.

KERK.

R. K. Kerk. Schilderij. De in 1862 gebouwde **ROOMSCH-KATHOLIEKE KERK** bezit een klein schilderij op paneel: de Cijnspenning. XVII b.

GROOT ZUNDERT.

Geschiedenis. **Geschiedenis.** De oudste vermelding[1]) is van 1116, toen er te Zundert eene kerk werd gesticht (zie onder). Voor de opeenvolgende bezitters der heerlijkheid zie VAN GOOR (blz. 376 vv.) en VAN DER AA (blz. 221 vv.).

Volgens VAN GOOR (blz. 379) had Zundert vroeger een grooten handel „door de menigte van wollelakenwevers en leerbereyders", die de weekmarkten van Rozendaal, Breda, Hoogstraten en Antwerpen bezochten. Doch nadat een brand in 1584 ongeveer 200 huizen had verwoest, zijn deze neringen geheel verloopen (zie de verklaringen van ooggetuigen der verwoesting, in: Taxandria, VIII, blz. 186 vv.). Omstreeks 1670 werd het dorp ontvolkt door de pest, en in 1790 vernielde een brand er 15 of 16 huizen (KRÜGER, IV, blz. 320 en 328).

KERKEN.

R. K. Kerk. 1. De **ROOMSCH-KATHOLIEKE KERK,** gewijd aan den H. Trudo, is eigendom der Roomsch-Katholieke parochie van dien naam, de toren behoort aan de burgerlijke gemeente.

Geschiedenis. **Geschiedenis.** In een memoriale der Luiksche kerk stond aangeteekend, dat de kerk van Zundert in 1116 was gesticht („extructa") door Hendrik van Breda en tien jaar later, op het feest der H. Maagd, gewijd (GRAMAYE, p. 12). In 1157 bevestigde Hendrik II, bisschop van Luik, dat Arnulphus, zoon van Arnulphus bijgenaamd den Brabander, aan de abdijkerk van Tongerloo o. a. geschonken had twee gedeelten der tienden van Zundert en het bestuur („conductum") der kerk aldaar (VAN GOOR, blz. 516).

KRÜGER (IV, blz. 329 v.) noemt tien altaren in de kerk; bij de visitatie van 1594 waren er negen (JUTEN, Het dekenaat Breda, blz. 15).

Bij de visitatie van 1620 werd aangeteekend: „chorus habet ambitum, sed nondum restauratum", bij die van 1645: „templum egregie est restauratum". [2])

---

[1]) Wel is de giftbrief van Hilzondis van 922 ook onderteekend door eenen „G. de Sundert", doch de onderteekeningen zijn volgens HABETS (I, blz. XXX v.) latere toevoegsels.

[2]) Aanteekeningen uit het Aartsbisschoppelijk archief te Mechelen, medegedeeld door den W.E.W. heer G. C. A. JUTEN.

Volgens KRÜGER (IV, blz. 328) zou de kerk reeds in 1639 door de Hervormden in bezit zijn genomen. Daar echter de visitatie van 1645 hiervan geen melding maakt, is het vermoedelijk eerst na den vrede van Munster geschied.

In 1696 is de toren door den bliksem getroffen en op kosten der Gemeente herbouwd. In 1788 is hij andermaal, aan den oostkant, beschadigd en van Gemeentewege hersteld (KRÜGER, IV, blz. 327 v.).

Op grond der additioneele artikelen van de Staatsregeling van 1798 is de kerk, niet zonder moeite (zie Taxandria, IX, blz. 253 v.), teruggegeven aan de Katholieken, die 2016 in aantal waren, tegen eene uitkeering aan de Protestantsche gemeente, die 61 leden telde.

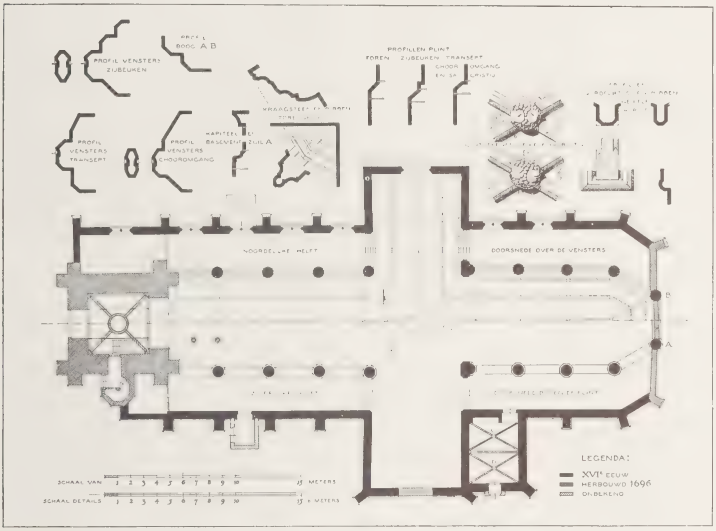

Afb. 323. Plattegrond en détails der R. K. kerk te Groot-Zundert.

Zij was getaxeerd op *f* 9500.—. Nadat men 11 Juni 1798 was begonnen haar „in betamelijken staat te brengen", is zij reeds 1 Juli d. a. v. in gebruik genomen (KRÜGER, IV, blz. 328 v.).

In 1881 is de kerk „gerestaureerd" onder leiding van den architect P. van Genk. Eene gekleurde teekening van de kerk omstreeks 1790, gezicht uit het noordoosten (zeer onnauwkeurig) door T. VERRIJK, wordt bewaard in de verzameling van het Noordbrabantsch Genootschap. Restauratie.

Ligging. De kerk, geörienteerd met eene afwijking naar het zuiden van 5½°, ligt vrij, omgeven door beplanting, op een door een haag afgesloten terrein. Ligging.

Beschrijving. Plattegrond (afb. 323). De kerk bestaat uit eenen westtoren, Beschrijving. Plattegrond.

een driebeukig schip, welks zijbeuken aan den noordkant langs de volle en aan den zuidkant langs de halve diepte van den toren zijn voortgezet, een dwarspand, en een priesterchoor met ten deele afgebroken omgang. De **toren,** inwendig 4,40 M. in het vierkant, is op zijn vier hoeken met dubbele beeren versterkt. Tegen het midden van zijnen zuidwand is een achtkante traptoren opgetrokken. Met een 3,80 M. wijde, spitsbogig gedekte opening in zijnen oostwand heeft de toren gemeenschap met het midden**schip** der kerk, dat drie traveëen diep is en, binnen de muren, 6,90 M. breed. De zijbeuken zijn 2,60 M. breed.

Toren.

Schip.

Afb. 324. De R. K. kerk te Groot-Zundert, uit het zuidoosten.

Transept.

Door drie spitsbogen staan het schip en de zijbeuken in gemeenschap met het **dwarspand,** dat, vermoedelijk in verband met de aanwezigheid van eenen weg, aan den noordkant minder buiten de zijbeuken reikt, dan aan den zuidkant en aan den noordkant ook de overhoeksche beeren mist, waarmede zijn gevel aan den zuidkant is versterkt. Het is ook overigens onregelmatig van aanleg: langs de viering gemeten minder diep (6,70 M.) dan langs de gevels (6,80 M. en 6,90 M.); de breedte bedraagt 24 M.

Choor.

Het dwarspand is met drie bogen geopend op het **priesterchoor** en zijne zijbeuken, die, binnen de muren, onderscheidenlijk 7 M. en 2,70 M. breed zijn, en bestaan uit drie traveëen. Het presbyterium is gesloten met drie zijden van een

zeshoek, waarmede zijne totale diepte 14,60 M. bedraagt. Oorspronkelijk waren de zijbeuken als omgang om het choor voortgezet; thans echter zijn hunne sluitingsmuren gedeeltelijk afgebroken en vervangen door een rechten muur, die de oostelijke zuilen der choorsluiting onderling en met de overblijfselen der omgangswanden verbindt. Tegen den oostwand van den zuider kruisarm en den zuidwand van het choor is een twee traveeën diepe, rechthoekige sacristie opgetrokken, binnenwerks groot 4,60 × 3,75 M.

De totale diepte der kerk, zonder den toren, bedraagt 36,80 M.

Uitwendig (afb. 324). De **toren** is opgetrokken van baksteen (formaat: 0,25 × 0,125 × 0,06 M.; 10 lagen: 0,71 M.), in kruisverband. Hij gaat zonder verjonging omhoog en zijne eens-versneden beeren loopen op ongeveer een vierde van de hoogte der klokkenkamer teniet tegen lisenen, die, onder de kroonlijst, verbonden zijn door een rondboogfries. De toren heeft een met bergsteen afgedekte plint; in zijnen westwand een segmentbogig gedekte ingang met bergsteenen kanten, en daarboven een nieuw spitsboogvenster. De klokkenkamer heeft in elken wand twee rondbogige galmgaten. De toren wordt bekroond door een houten lijst, waarboven een van vier- tot achtkant ingesnoerde, met leien belegde spits, met modern gesmeed-ijzeren kruis. Uitwendig. Toren.

Afb. 325. Choor der R. K. kerk te Groot-Zundert.

De westelijke sluitwanden der **zijbeuken,** waarvan alleen die aan den noordkant met een enkelen beer is versterkt, zijn vensterloos. Zij hebben een met zandsteen afgedekte plint en zijn, evenals de zijmuren, opgetrokken van baksteen (formaat: 0,22 × 0,10 × 0,05 M.; 10 lagen: 0,62 M.), in kruisverband. De door eensversneden, met leien afgedekte beeren versterkte zijmuren hebben in elke travee een tweedeelig, met een gedrukten korfboog gedekt venster, waarvan de eenvoudig geprofileerde kanten (zie afb. 323) en de middenstijl gemetseld zijn. Tegen de derde travee (van het westen gerekend) bevinden zich aan noord- en zuidzijde later aangebouwde portaaltjes. De muren van het middenschip hebben tweedeelige, met Tudorbogen gedekte vensters, en vertoonen onder de goot een met een muizentand versierde uitkraging. Schip.

Het **dwarspand** en het **choor** zijn opgetrokken van iets kleiner materiaal dan het schip (0,215 × 0,10 × 0,05; 10 lagen: 0,585 M.). De kruisarmen hebben

in hunnen westwand elk één venster, hun oostwand is blind. In hunne gevels, afgedekt met vlechtingen, hebben zij groote spitsboogvensters, thans zonder stijlen. Alleen de zuidelijke transeptgevel is versterkt met beeren, die overhoeks geplaatst, tweemaal-versneden, met bergsteenen banden versierd en met rollagen afgedekt zijn. In dezen gevel bevindt zich onder het venster een breede, met korfboog overdekte, thans dichtgemetselde, ingang. In den zuidwand der sacristie, die met een lessenaardak bij het transept aansluit, bevinden zich twee vensters, waarvan het grootste van ijzeren tralies is voorzien. Vóór den ingang daaronder is later een portaaltje aangebouwd.

De wanden van het choor zijn behandeld als die van het schip; de oostelijke traveeën der zijbeuken hebben echter geene vensters, en de vensters in den bovenmuur der choorsluiting zijn hooger dan die in schip en choor, in verband waarmede op elk der sluitingswanden een geveltje is opgetrokken, met een zadeldakje aan het choordak verbonden (afb. 325). Deze vensters missen hare stijlen. In den tegenwoordigen oostwand der kerk zijn de oude scheiboog en de zuilen, die het choor van den omgang scheidden, nog voor de helft zichtbaar. De zuilen zijn van baksteen, staan met eenvoudig geprofileerd basement van bergsteen op gemetselde achtkante voetstukken en dragen gedrukte lijstkapiteelen van groefsteen (zie de détails op afb. 323).

Afb. 326. Eiken balustrade in de R. K. kerk te Groot-Zundert.

Middenschip, dwarspand en choor zijn overdekt met zadeldaken, de zijbeuken met lessenaardaken, alle belegd met leien. Op de viering staat een open achtkante dakruiter uit later tijd, met achtzijdige spits. Deze spits en de makelaar van het choor dragen eenvoudige, gesmeed ijzeren leliekruizen — dat op het choor van een haan voorzien — uit de zestiende eeuw.

Inwendig. Toren.

Inwendig. De onderste geleding van den **toren** is overkluisd met een gemetseld kruiswelf, waarvan de geprofileerde bergsteenen ribben, die samenkomen in eenen sluitring, worden gedragen op geprofileerde kraagsteenen (zie de profielen op afb. 323). In den traptoren bevindt zich een gemetselde spiltrap.

Het inwendig der **kerk** heeft zijn oorspronkelijk karakter grootendeels verloren, doordien de zuilen geheel zijn gecement, de profielen der basementen gewijzigd en de oude lijstkapiteelen vervangen door hooge kelkkapiteelen met plomp bladornament, terwijl de muren en scheibogen eveneens gecement zijn, de laatste met ingesneden voegen, alsof zij van bergsteenblokken waren samengesteld. In schip en choor worden de drie beuken gescheiden door zuilen van 0,85 M. middellijn, verbonden door spitsbogige scheibogen, die met eene afschuining zijn geprofileerd. De vieringsbogen worden aan den westkant eveneens op zuilen gedragen, aan den oostkant op pijlers, die aan de zijde van het choor met halfzuilen zijn bekleed. Het middenschip der kerk is overdekt met een, in het choor doorloopend, rondbogig houten tongewelf, waarvan de schinkels verbonden zijn door een nok en tweemaal twee gordingen. Het dwarspand heeft een dergelijk gewelf, de viering een door de doordringing dezer twee tongewelven ontstaan kruisgewelf met sluitring. De bebording dezer gewelven is nieuw, evenals de kroonlijst der middenbeukswanden, waarop thans de schinkels rusten. Kerk.

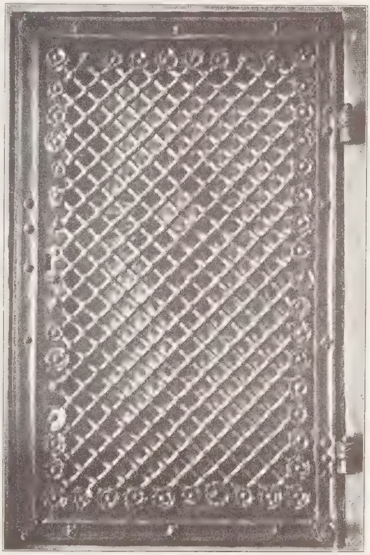

Afb. 327. Gesmeed ijzeren deurtje in de R. K. kerk te Groot-Zundert.

In het middenschip der kerk staat tegen den oostelijken torenwand een op vier gemarmerd houten, Dorische zuilen gedragen tribune voor het orgel en de zangers. Deze tribune heeft aan den voorkant eene borstwering uit den tijd van haren bouw (XIX a) en aan de beide zijden eene met snijwerk versierde eiken balustrade (afb. 326). XVII a. Tribune. Balustrades.

Een deel van het middenschip en de zijbeuken zijn bezet met gelijkvormige eiken banken, in den stijl Lodewijk XVI, welker wangstukken met eenvoudig snijwerk zijn versierd. Banken.

De voortzettingen der zijbeuken langs den toren, waarvan de noordelijke als doopkapel, de zuidelijke als berghok dienst doet, zijn van de zijbeuken gescheiden door eenvoudige eiken balusterhekken, XVII. Hekken.

De zijbeuken zijn overdekt met gestukadoorde halve tongewelven, in segment-

Sacristie.

vorm. De sacristie heeft twee op eenvoudig-geprofileerde, bergsteenen ribben gedragen, gemetselde kruisgewelven, welker sluitsteenen met een geopenden zaadbol zijn versierd (zie de détails op afb. 323). In den westwand der sacristie bevindt zich een muurkastje, gesloten met een oud deurtje van fraai gesmeed ijzeren traliewerk (afb. 327). XVI.

Dateering.

Dateering. Kerk en toren zijn vermoedelijk gelijktijdig gebouwd. De Tudorbogen der vensters in de hooge lichtbeuk van schip en choor — die overigens in de Baronie alleen voorkomen in het van ± 1520 — ± 1564 opgetrokken schip der kerk te Prinsenhage — wijzen erop, dat zij niet ouder zullen zijn dan de zestiende eeuw en ook de armelijke profileering der vensterkanten met twee afschuiningen duidt wel op denzelfden tijd. De toren, die inwendig een gewelf heeft bewaard, dat eveneens uit dezen tijd kan dagteekenen, schijnt uitwendig te zijn gewijzigd: de beeren, galmgaten en het boogfries hebben niet de naieve behandeling van de kerk. Waarschijnlijk heeft de toren na den brand van 1696 zijn tegenwoordige gedaante gekregen.

Afb. 328. Marmeren tabernakel in de R. K. kerk te Groot-Zundert.

De kerk bezit de volgende oude **meubelen** en **voorwerpen:**

Altaren.

Drie zeventiende-eeuwsche, marmeren altaren, afkomstig uit de St. Michaëls-abdij te Antwerpen, en volgens overlevering naar hier overgebracht na de verwoesting dier abdij tijdens de Fransche revolutie.

1. Van het hoofdaltaar [1]) is het oorspronkelijk altaar vervangen door een later, met kaarsenbank en tabernakel van gemarmerd hout, in den stijl Lodewijk XVI. Achter dit altaar staat een oudere retable met zwart marmeren onderbouw, waarop twee Korinthische pilasters en daarvóór gestelde

[1]) In de verklaringen, gevoegd bij een achttiende-eeuwsch plan van de kerk der St.-Michaëls-abdij, uitgegeven bij J. DE BOSSCHERE'S publicatie der beschrijving van de Antwerpsche kerken door JACOBUS DE WIT (uitgaven der Antwerpsche bibliophilen, N°. 25), staat over dit altaar aangeteekend: „den hoogen altaar in marmer van Corrint: orde met alle figueren zijn van den vermaerden Quellin na de teekening van Rubens, het Altaarstuk verbeeldende de offerande der 3 Koningen is van O. P. Rubens." Rubens' origineel hangt thans in het museum te Antwerpen, N°. 298.

zuilen van geaderd rood marmer, die een kroonlijst dragen, waarop een fronton, in het gevelveld versierd met festoenen en bekroond door drie witmarmeren beelden, in het midden de H. Maagd met Kindje, rechts St. Michaël en links de H. Norbertus, den ketter Tanchelinus vertredend. In den retable een schilderij op doek: de drie Koningen (copie naar Rubens), in een lijst, die bekroond is met een gebogen fronton met cherubijnen en het opschrift: INCARNATO REGI DEO S. Achter den retable bevindt zich een tabernakelkastje van zwart, rood en wit marmer met houten deuren (afb. 328). Hoog: 2,40, breed: 1,55 M. XVII A.

2. Het noordelijk zijaltaar (afb. 329) is van zwart, geaderd grijs, en wit marmer. In den retable een schilderij op doek: de verheerlijking der H. Maagd.[1]) Breed: 1,44 M. Op de kaarsenbank staat een koperen crucifix met gedreven voet. Tegen de voetstukken der binnenste zuilen prijken de wapens van de St. Michaëlsabdij en van

Afb. 329. Marmeren zijaltaar in de R. K. kerk te Groot-Zundert.

[1]) Bij den bovenvermelden plattegrond der St.-Michaëlsabdij staat aangeteekend: „het altaarstuk verbeeld Maria met het kindeken, vergezeldschapt met het hemels Lof door Fruytiers, andere zeggen F. Boeyermans — H. van Baelen." DE WIT noteerde: „de schilderye daer van is door Boyermans geschildert verbeldende O. L. V." (a. w., blz. 150).

den abt Van Couwerven (1652—1663) [1]): doorsneden en voorzien van een hartschild; a. met een lelie; b. met drie bezanten, geplaatst 2 en 1; het hartschild eveneens doorsneden, a. met een geluipaarden leeuw, b. met drie klaverblaadjes, geplaatst 2 en 1.

3. Het zuidelijk zijaltaar is van zwart, geaderd rood, en wit marmer, in denzelfden trant als de vorige doch eenvoudiger. In den retable een schilderij op doek: de verschijning der H. Maagd aan den H. Herman Jozef [2]); aan weerszijden der zuilen nisjes, waarboven medaillons van een H. Paus en een priester; boven het fronton het beeld van den H. Herman Jozef met het Christuskindje in de armen; in het fronton twee wapens, geällieerd: de St. Michaëlsabdij en dat van een abt: gevierendeeld, 1 en 4 met een leeuw, 2 en 3 met een haan.

Afb. 330. Koperen doopschotel in de R. K. kerk te Groot-Zundert.

Biecht-stoelen.

Twee met beeldhouwwerk versierde, eikenhouten biechtstoelen. XVII.

Zerken.

Vier grafzerken, versierd met wapens, o. a. van Johan Rijers, † 1677 en Adriaen Cornelis Philips Verhart, † 1631.

Doop-schotels.

Drie gedreven koperen doopschotels. De eene (afb. 330), versierd met St. Joris en het randschrift: DER IN FRID GEH WERT in gothische majuskels, eenige malen herhaald, heeft een middellijn van 0,405 M. en dagteekent uit de zestiende eeuw; de beide andere zijn uit de zeventiende eeuw en versierd met Adam en Eva en Josua en Kaleb. Middellijnen onderscheidenlijk: 0,33 en 0,435 M.

Kandelaars.

Acht gedreven koperen kandelaars, met driezijdigen voet en balustervormigen stam met plantornament. Hoog: 0,66 M. XVII.

[1]) Deze jaartallen volgens DE RAM, Synopsis actorum ecclesiae antverpiensis, liber prodromus, p. 212 s. — J. BOSMANS, Armorial ancien et moderne de la Belgique, beschrijft het wapen Couwerve: „coupé: au 1 d'azur à 1 fleur de lis d'argent, au 2 de gueules à 3 besants d'or".

[2]) DE WIT noteerde: „het Autaer stuck verbeeldt de Trouwe van dese hylige [Herman Jozef] met O. L. V. door J. E. Quellin" (a. w., blz. 150). Bij den plattegrond der St.-Michaëlskerk staat aangeteekend: „het Autaer stuk verbeeld Maria met het kindeken en eenen prelaet aen de voeten die door 2 Engelen ondersteunt word [beschrijving, die met ons schilderij niet geheel strookt] van Quellin / desen altaer verrykt met marmere figuren was uytgevoert door Artus Quellin den jongen".

Twee groote en twee kleine balustervormige, gegoten koperen kandelaars. XVII.

In den toren hangen drie klokken:

1. Klok van 0.94 M. middellijn met het opschrift: ALEXIUS PETIT ME FECIT A° 1767. Klokken.

2. Klok van 0,89 M. middellijn met het opschrift: ALEXIUS PETIT ME FECIT A° 1768.

3. Klok van 1,12 M. middellijn met het opschrift: PETIT ET FRITSEN 1829.

Eene der kamers in de **pastorie** heeft een geschilderd behangsel: rivier- en dorpsgezichten, gemerkt: W. Vereyk, 1793. Pastorie.

2. De **NED. HERVORMDE KERK,** een modern gebouw, bezit de volgende **voorwerpen:** Ned. Herv. Kerk.

Twee koperen lezenaars en een doopbekkenarm. XVII b. Lezenaars.

Twee zilveren avondmaalbekers met gedreven en geciseleerd ornament. Lodewijk XV. Voorzien van het jaartal 1766 en de merken: Holland (of Brabant), bloempje, hartvormig schildje, waarin r v (?) p en jaarletter m. Avondmaalzilver.

Een ronde zilveren broodschaal, vierkant verdiept, met het jaartal 1770 en de merken: Breda, w en onleesbaar.

Afb. 331. Zilveren vogel van het Kloveniersgilde te Groot-Zundert.

HET RAADHUIS.

Het **RAADHUIS** is een onbelangrijk gebouw in den klassicistischen trant van omstreeks 1830. De 15,50 M. breede voorgevel heeft vijf traveeën, waarvan de drie middelste een geringen voorsprong hebben en versierd zijn met vier Korinthische zuilen, die een hoofdgestel dragen, waarboven een fronton, in welks gevelveld het wapen der gemeente is aangebracht. Op het dak staat een open torentje: acht, door rondbogen verbonden zuiltjes, die een koepeldakje met windvaan dragen. Raadhuis.

VERDWENEN GEBOUW VAN LIEFDADIGHEID.

GASTHUIS. Bij testament van 10 October 1483, bepaalde Margriet van de Laar, huisvrouw van Jan van Vianen, dat te Zundert op haar goed het Laar, zou gesticht worden een huis met zeven kamers ten behoeve van arme lieden boven de vijftig jaar, die een jaarlijksche uitkeering zouden genieten. In 1511 werd eene ordonnantie gemaakt voor dit gasthuis, dat reeds in VAN GOOR's tijd niet meer bestond (KRÜGER, IV, blz. 323 vv., VAN GOOR, blz. 379). Gasthuis.

VERDWENEN PARTICULIERE GEBOUWEN.

Huis te Laar.

1. **HUIS TE LAAR.** Hoewel het verhaal, dat de heeren van Breda sinds 841 te Zundert zouden hebben gewoond, tijdens een Deensche overheersching hunner stad, geheel legendarisch (zie boven, blz. 27), en ook de vermelding van eenen „kastelein van Zundert" in 992 ongeloofwaardig is (zie boven, blz. 354, n. 1), schijnt het toch niet onmogelijk, dat de heeren van Breda althans in het begin der twaalfde eeuw eene woning bezaten te Zundert, daar de kerk er in 1116 door Hendrik van Breda is gesticht. Onopgehelderd blijft echter, ook bij deze veronderstelling, hoe dit huis den naam kon geven — gelijk VAN GOOR (blz. 380) wil — aan het „vermaerd geslacht Van de Laer": men zou, omgekeerd, moeten meenen, dat het huis naar dit geslacht genoemd werd, toen het in het bezit daarvan gekomen was. Van de geschiedenis van dit huis, dat ook wel „het Hof" werd genoemd, is bekend, dat Margriet van de Laer, bij testament van 10 October 1483, aan den heer van Nassau vermaakte haar „huis op het Laar, met de weide en den boomgaard daaraan gelegen, met de manschap van Maarbergen", mits hij 200 kronen uitkeerde aan het bij dezelfde wilsbeschikking door haar gesticht gasthuis (KRÜGER, IV, blz. 324). Hendrik van Nassau heeft het huis in 1532 overgedragen aan Roelof van Dongen, na wiens dood het aan verschillende bezitters heeft behoord, opgenoemd bij VAN DER AA (blz. 224). VAN GOOR (blz. 380) bericht, dat Arnold Otto, die het huis sinds 1712 bezat, het „merkelyck verbetert en met veele aangename tuynen en beplantingen verciert heeft", de Tegenwoordige Staat (II, blz. 279) noemt het, omstreeks 1750, een „heerenhuis . . . rondom in 't water gelegen". en nog omstreeks 1792 spreekt BACHIENE (Vaderlandsche geographie, IV, blz. 779) van „het deftig gebouw, versierd met fraaye tuinen en andere plantagiën".

Afb. 332. Zijden wimpel van het St.-Jorisgilde te Groot-Zundert.

Volgens den Geillustreerden Gids voor de Baronie van Breda (blz. 313) zou het huis in 1810 door de Engelschen zijn verwoest, doch dit zal in 1814 zijn geschied, toen het Engelsche bevrijdingsleger onder Generaal Graham eenigen tijd zijn hoofdkwartier te Zundert heeft gehad (J. E. VAN GORKUM, De bestorming der vesting Bergen op Zoom op 8 Maart 1814, blz. 5). Volgens denzelfden Gids is de ruïne van het huis in 1830 door de Gemeente gekocht en heeft de afbraak dienst gedaan bij den bouw van het raadhuis; volgens KRÜGER (IV, blz. 336), die van de verwoesting evenmin melding maakt als VAN DER AA, zijn „de oude gebouwen" in 1849 afgebroken.

In de verzameling van het Noordbrabantsch Genootschap wordt eene teekening bewaard van N. WICART (1744—1815), die de ruïne van het kasteel te Zundert voorstelt, blijkens een oud opschrift op de achterzijde. Zij geeft de bouwvallen van een belangrijk, met torens versterkt, middeleeuwsch kasteel te zien, in een heuvelachtig landschap en, in het verschiet, links, een kerkje, uit het zuidwesten. Bij een andere teekening van denzelfden is op het opzetpapier vermeld, dat zij de ruïne van het kasteel te Rijsbergen verbeeldt. Hier ziet men, rechts, een kerkje, uit het zuidoosten. Beide schijnen hetzelfde gebouw af

te beelden, en de heuvelachtige omgeving is ten zuidoosten van Zundert, doch niet in de nabijheid der plaats waar het huis te Laar gestaan heeft, terug te vinden. Het is niet waarschijnlijk dat VAN GOOR van een zoo belangrijken burcht geen nader gewag zou hebben gemaakt en de aanduidingen in den Tegenwoordigen Staat en bij BACHIENE als een „heerenhuis" en een „deftig gebouw" stroken weinig met het uiterlijk van dit kasteel.

2. **KASTEEL ZOMBEECKE.** Volgens VAN GOOR (blz. 379) bezaten de abt en het convent van St. Bavo te Gent bij Zundert een kleine heerlijkheid, Zombeecke (die zij in 1523 verkochten aan Hendrik van Nassau), en was „in het bosch op de geweze hoeve van den heer", voorheen nog de plaats te zien, waar „de burgt van Zombeecke" eertijds gestaan had. Deze bewoordingen schijnen te kennen te geven, dat in VAN GOOR's tijd van dezen „burcht" niets meer over was, zoodat Wicart's bovenvermelde teekeningen zich ook met dit gebouw niet laten identificeeren. Kasteel Zombeecke.

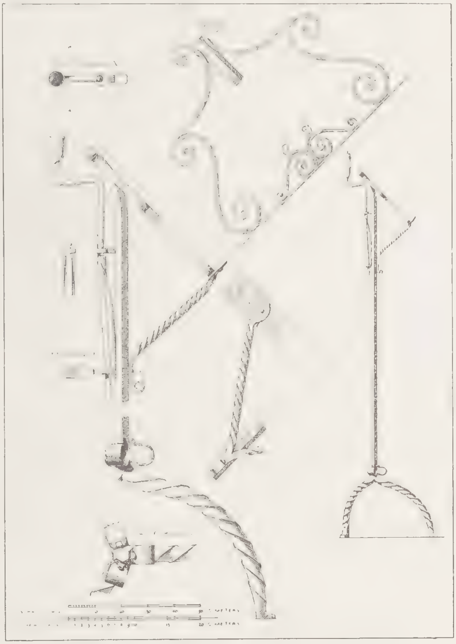

Afb. 333. Gesmeed ijzeren lezenaar der R. K. kerk te Klein-Zundert.

GILDEVOORWERPEN.

Van de vier te Zundert gevestigde oude schuttersgilden bezitten er drie nog oude voorwerpen. Die van het vierde — het in 1662 opgerichte of bevestigde St.-Jansgilde [1]) — zijn in 1880 verbrand.

1. Het in 1643 opgerichte, of bevestigde [1]), Kloveniersgilde van den H. Willibrordus bezit een zilveren halsketting, waaraan een gedreven en gegraveerde, gekroonde vogel (afb. 331) en eenige koningsschilden, het oudste van 1798. Ketting.

Voorts twee vuursteengeweren en een vaan van 1863. Geweren.

2. Het in 1685 opgerichte, of bevestigde [1]), St.-Jorisgilde bezit een zilveren halsketting met gekroond vogeltje (XVIII) en schilden (XIX). Voorts een Ketting.

[1]) Volgens opgaven, mij ten Raadhuize verstrekt.

Vanen. wimpel (afb. 332) van gebloemde zijde (Lodewijk XIV), waarop een medaillon, waarin geschilderd St. Joris den draak verslaande (XVII), en een uit geeren van verschillende kleur samengestelde zijden vlag, waarop, binnen een rechthoekige omlijsting, een groot ovaal medaillon: St. Joris den draak verslaande. XVIII.

Ketting. Vanen. 3. Het St.-Ambrosiusgilde, opgericht in 1822 [1]), bezit een zilveren halsketting met kleinen vogel (XIX?), een zijden wimpel van 1850, versierd met het geschilderde beeld van den patroon, en een veelkleurige zijden vlag, in den ouden trant, van 1869.

KLEIN-ZUNDERT.

Geschiedenis. **Geschiedenis.** De oudste vermelding van dit dorp is van 1265, toen de abt en het convent van St. Bavo te Gent verklaarden, dat het begevingsrecht der kapel van Klein-Zundert („capella de Parvo Sonderde") toekwam aan de abdij Tongerloo (VAN GOOR, blz. 515).

Afb. 334. Schoorsteen in de pastorie der R. K. kerk te Klein-Zundert.

KERK.

R. K. Kerk. De **ROOMSCH-KATHOLIEKE KERK** is gewijd aan den H. Willibrordus.

Geschiedenis. **Geschiedenis.** In 1265 bestond er te Klein-Zundert eene kapel, [2]) bediend door Praemonstratensers uit de abdij Tongerloo (zie boven).

Bij de kerkvisitatie van 1594 waren er in deze kapel twee altaren; bij die van 1609 werd aangeteekend, dat het choor ongeschonden, het kruis zonder (?) dak was („crux tecto dependente") en dat er een gemakkelijke pastorie bestond (JUTEN, Het dekenaat Breda, blz. 18). Het schip was dus toen blijkbaar verwoest. Volgens KRÜGER (IV, blz. 340) was dit gebouw, dat bij het gehucht Raamberg stond, een „hooge en schoone kruiskerk,

[1]) Volgens opgaven, mij ten Raadhuize verstrekt.

[2]) KRÜGER (IV, blz. 337 v.) stelt de oprichting der parochie (!) „in het begin van 900" en geeft verschillende data uit hare geschiedenis vóór 1265, onder verwijzing naar oorkonden, die zijne beweringen niet staven. GRAMAYE (p. 21) meent, dat de kerk door Arnold van Leuven aan de abdij van Tongerloo is geschonken, hetgeen, daar deze abdij de kerk reeds in 1265 bezat en Arnold eerst in 1268 heer van Breda kan zijn geworden (Taxandria, XII, blz. 231), niet waarschijnlijk is. Ook zijne veronderstelling, aanvankelijk (p. 7) met allen twijfel, later (p. 21) met zekerheid voorgedragen, dat de kerk van Klein-Zundert oorspronkelijk aan de abdij van Echternach zou hebben toebehoord, mist goeden grond.

weinig minder dan die van Groot Zundert", met een toren „bijna gelijk aan dien van Rijsbergen". In dezen toren was eene klok, die thans in den toren der St.-Annakerk te Breda hangt (zie boven, blz. 151). Hoewel reeds in 1557 door Hervormden de pastorie geplunderd en pastoor Arnoldus van Vessem gedood werd (COPPENS, III², blz. 180), schijnt het tot 1639 te hebben geduurd alvorens de kerk aan de Katholieken werd ontnomen (KRÜGER IV, blz. 339). Zij bleef daarna „buyten eenig geestelyck gebruyck" (VAN GOOR, blz. 380), was in 1821, toen zij weder in het bezit der Katholieken kwam, geheel in verval en is in 1823 „geheel geslecht" (KRÜGER, IV, blz. 339 en 341).

De Katholieken hadden zich intusschen met eene schuurkerk beholpen, in 1773 vervangen door een nieuw gebouw, dat in 1823 met de afbraak der oude kruiskerk was vergroot en thans is afgebroken, daar in 1911 een nieuwe kerk gereed kwam.

Afb. 335. Crucifix der R. K. kerk te Klein-Zundert.

De kerk bezit de volgende oude **meubelen** en **voorwerpen.**

Monstrans.

Een gedreven verguld zilveren m o n s t r a n s. Op den met cartouches versierden voet, rust een balustervormige stam, die een stralenschijf draagt, waarin de ronde luna, ter weerszijde waarvan engelfiguren en waarboven God de Vader, onder een gekroonden baldakijn. Lodewijk XIV. Merken: Antwerpen, D P en jaarletter V.

Wierookvat.

Een gedreven, koperen w i e r o o k v a t, versierd met bladornament en cherubkopjes. Lodewijk XIV.

Doopvont.

Een koperen d o o p v o n t. Eind XVII.

Godslamp.

Een gedreven koperen G o d s l a m p. Lodewijk XIV.

Kandelaars.

Twee groote en vijf kleine, gegoten koperen k a n d e l a a r s. XVII.

Beelden.

Twee houten b e e l d e n, grof werk en met latere polychromie. Beide XVI d. Het eene stelt voor de Mater dolorosa, het andere de H. Anna.

Schilderijen.

Vier s c h i l d e r i j e n, in 1859, toen zij, „bijna verteerd" waren, „gerestaureerd" door den dorpsverver van Zundert (KRÜGER, IV, blz. 343).

Kazuifel.

Een kazuifel van gebloemde groene zijde. XVIII d.

Lezenaar.

Een gesmeed ijzeren l e z e n a a r (afb. 333) met kaarsarm, die zoowel verticaal als zijdelings bewogen kan worden. Hoog: 1,40 M. XVI of XVII.

Klok.

In den toren hangt eene k l o k, middellijn: 0,65 M., met het opschrift: DHEER ROBERTUS LEMKENS OFFICIER VAN WEERNHOUT GROOT EN KLEIN ZUNDERT EN RIJSBERGEN ALEXIUS IULIEN EN GULIELMUS VAN EVERBROECK GOTEN MY 1727.

Pastorie. Schoorsteenen.

De **pastorie,** uitwendig zonder belang, heeft twee oude schoorsteenen. De eene (afb. 334) is van zwarte Namensche steen met wit marmer, in den Rubensstijl; de andere, kleiner en van hout, in den stijl Lodewijk XIV, heeft in den boezem een schoorsteenstuk, schilderij op doek: de leerlingen te Emaus. XVIII a.

Crucifix.

In de pastorie wordt voorts een met schilpad belijmd crucifix (afb. 335) bewaard, waarop een ivoren corpus. XVII.

GILDEVOORWERPEN.

Ketting. Vaan.

Het schuttersgilde van den H. Willibrordus, opgericht of bevestigd in 1681, bezit een zilveren gildeketting met vogel (XVIII) en schilden (XIX) en een vlag, waarop geappliqueerd een op witte zijde geborduurde figuur van den patroonheilige (XVIII), hersteld in 1887.

WERNHOUT.

Geschiedenis

Geschiedenis. Wernhout was vroeger eene afzonderlijke heerlijkheid, die in 1453 aan den graaf van Oostervant behoorde, en in het laatst der zeventiende eeuw door Willem III is aangekocht (VAN GOOR, blz. 380).

VERDWENEN GEBOUWEN.

Huis. Kapel. Rechthuis.

Volgens VAN DER AA (blz. 226) heeft hier een **„ADELLIJK HUIS"** gestaan, volgens KRÜGER (IV, blz. 326) ook eene **KAPEL.** Het oude **RECHTHUIS,** een gebouwtje in zestiende- of zeventiende-eeuwschen trant, en het torenspitsje der kapel zijn te zien op een prentje van BENDORP (o. a. in BACHIENE's Vaderlandsche geographie, IV, t. o. blz. 780).

AANVULLINGEN EN VERBETERINGEN [1]).

Blz. 4, regel 7 v. o., bij te voegen:

In 1594 waren er vijf altaren in de kerk, waarvan een o. a. gewijd aan de H. Wilgefortis. Bij de kerkvisitatie van 1609 werd aangeteekend: „templum satis integrum; horologium noviter emptum; campanas habet 5, duas majores, tres parvas" (JUTEN, Het dekenaat Breda, blz. 2).

Blz. 5, regel 7 v. o., staat: „noorderkruisarm", lees: zuider kruisarm.

Blz. 11, vóór RIEL, bij te voegen:

DRUISDIJK.

DE RAM (Synopsis actorum ecclesiae antverpiensis, liber prodromus, p. 292) noemt „Druysdyck" een „vicus cum oratorio sub parochia Hagensi". Een Druisdijk onder Prinsenhage heb ik echter niet gevonden. VAN DER AA (Aardrijkskundig Woordenboek, III, blz. 533) vermeldt een gehucht van dezen naam, „gewoonlijk Dijk genoemd", als gelegen onder Alfen, drie kwartier noordelijk ten oosten van dit dorp.

Blz. 15, regel 8 v. o., moet de zin „de oudste vermelding" enz. worden vervangen door:

De oudste vermelding der kapel te Nijhoven is van 1558 (KRÜGER, III, blz. 50). Bij de kerkvisitatie van 1606 werd aangeteekend: „capella.... jam exusta et ex parte reedificata... Chorus omnino nitidus ac a novo reparatus" (Aanteekening van den W.E.W. heer G. C. A. JUTEN uit het Aartsbisschoppelijk archief te Mechelen).

Blz. 33, laatste regel v. o., bij te voegen:

Eene opmeting van plattegrond en voorgevel van den molen, uit het begin der negentiende eeuw, berust in het Gemeente-archief te Breda.

Blz. 53, regel 5 v. b., bij te voegen:

Het speelhuis is afgebroken in 1824 (vgl. blz. 349).

Blz. 58, regel 20 v. o., staat: „Raso II van Gaveren", lees: Raso van Gaveren.

Blz. 60, regel 21 v. o., staat: „1540", lees: 1541.

Blz. 73, regel 3 v. b., achter „S. Jacopspilaer", in te voegen: S. Thomas.

Blz. 93, regel 10 v. o., staat: „vóór 1425—1538", lees: vóór 1525—1538.

Blz. 130, regel 10 v. b., staat: „Norbertinenklooster", lees: Norbertinessenklooster.

Blz. 151, laatste regel v. o., bij te voegen: afkomstig uit Klein-Zundert (vgl. blz. 367).

Blz. 167, regel 1 v. b., staat: „1825", lees: 1830.

---

[1]) De niet-zinstorende zetfouten zijn in deze opgave niet vermeld.

Blz. 180, aan het onderschrift van afb. 157, toe te voegen: naar schetsen van G. DE HOOG HZN., geteekend door J. D. MEIJSING.

Blz. 207, regel 8 v. o., moet de zin „In 1644 werd de kerk door de Hervormden in bezit genomen" worden vervangen door:

In de kerkvisitatie van 1645 staat aangeteekend: „Templum pulchre reedificatum, adeo ut certet cum omnibus templis totius districtus" (aanteekening van den W.E.W. heer G. C. A. JUTEN uit het Aartsbisschoppelijk archief te Mechelen). Daar van inbezitneming door de Hervormden nog geen melding wordt gemaakt, is KRÜGER's bericht (III, blz. 325), dat dit in 1644 zou geschied zijn, blijkbaar onjuist en zal de kerk eerst na den vrede van Munster aan de Hervormden zijn overgegaan.

Blz. 220, regel 12 v. b., bij te voegen:

Blijkens de kerkvisitatie van 1606 bezat de kerk toen o. a. een koperen doopvont (Aanteekening van den W.E.W. heer G. C. A. JUTEN uit het Aartsbisschoppelijk archief te Mechelen).

Blz. 227, regel 7 v. o., staat: „licht", lees: ligt.

Blz. 255, regel 6 v. b., staat: „gips", lees: grijs.

Blz. 299, regel 24 v. b., bij te voegen:

Bij de kerkvisitatie van 1628 werd aangeteekend: „ecclesia hic valde magnifica et egregium tabernaculum" (Aanteekening van den W.E.W. heer G. C. A. JUTEN uit het Aartsbisschoppelijk archief te Mechelen).

Blz. 335, regel 6 v. o., bij te voegen: omstreeks 1700.

INRICHTING DER REGISTERS.

Het ALGEMEEN PERSONENREGISTER bevat in alfabetische volgorde de namen van alle in het boek voorkomende personen, die in een of ander opzicht van beteekenis zijn geweest voor de behandelde gemeenten en onderdeelen daarvan, of op eenige wijze in verband stonden met de behandelde monumenten. Ook vindt men er de namen, voorkomende op de in het boek vermelde grafzerken, klokken, opschriftborden enz., terwijl er tevens in opgenomen zijn de namen van hen, wier beeltenis, geschilderd of gebeeldhouwd, in het boek vermeld wordt. De voornamen zijn, zoo mogelijk, voluit vermeld; het beroep van de vermelde personen is, in het bijzonder wanneer het kunstenaars, kunstnijveren en ambachtslieden gold, mede opgenomen; en wanneer zulks doenlijk was — en niet overbodig scheen — is een enkel jaartal er achter geplaatst om eenigszins den tijd aan te geven, waarin de bedoelde personen leefden. Meestal is hiervoor het oudste in het boek voorkomende jaartal, of het sterfjaar, voorzien van een †, genomen.

De Heiligen in het boek voorkomend, zijn alleen dan in het Algemeen Personenregister vermeld, wanneer zij gedurende hun leven tot een gemeente of monument in betrekking hebben gestaan; in alle andere gevallen, hun vereering of iconografie betreffend, vindt men hen onder het woord „Heiligen" in het zaakregister. Dáár ook vindt men de voorstellingen uit het leven der H. Maagd vermeld; terwijl alles wat Jezus betreft in dat register op het woord „Christus" te vinden is. Andere personen uit de Bijbelsche geschiedenis vindt men — voor zoover het niet Heiligen zijn — in het zaakregister op de betreffende namen. Eveneens in het register van zaken zijn opgenomen de namen behoorende tot de Oude geschiedenis en mythologie; men vindt die bijeengevoegd onder: „Voorstellingen en personen uit de Oude geschiedenis en mythologie".

Bij de alfabetische rangschikking der eigennamen golden *ae* en *oe* voor *aa* en *oo*, wanneer men het er voor kon houden, dat de uitspraak inderdaad *a* en *o* was; *ij* en *y* werden samengevoegd en gerekend voor $i + j$; *c* werd gelijkgesteld met *k*, wanneer de uitspraak *k* was; *ck* gold dus ook voor *kk*.

In het REGISTER VAN KUNSTENAARS, KUNSTNIJVEREN EN AMBACHTSLIEDEN vindt men hunne reeds in het Algemeen Personenregister vermelde namen systematisch gerangschikt naar de beroepen.

Het TOPOGRAFISCH REGISTER bevat de in het boek voorkomende gemeenten, dorpen, kasteelen enz., terwijl bij uitgebreide gemeenten de daarin voorkomende gebouwen vermeld zijn. Bij de stad Breda werden in alfabetische volgorde, behalve de gebouwen, ook allerlei andere onderwerpen, van belang voor de geschiedenis der stad, opgenomen. Voor de alfabetische rangschikking geldt hetzelfde als voor de eigennamen.

Het ZAAKREGISTER bevat in de eerste plaats de systematische rangschikking van de in het boek besproken monumenten en onderdeelen daarvan. Onder „kerken en kapellen" vindt men in chronologische volgorde de in het boek behandelde kerkelijke gebouwen, met uitzondering der kloosters. Bij „kapellen" zijn uitsluitend die gebouwen vermeld, die als zelfstandig kerkgebouw voorkomen; hierbij, evenals bij „gasthuizen", „kasteelen" en „kloosters" zijn alleen de nog-bestaande opgenomen en dus die weggelaten, die in het boek als verdwenen worden vermeld. Onder „kruiskerken" vindt men die kerkge-

bouwen verdeeld al naar gelang ze één- of driebeukig enz. zijn. Bij „choorsluiting" wordt door $^3/_6$, $^3/_8$ enz. aangeduid, dat het choor gesloten is met drie zijden van een zeshoek, achthoek enz.

De in het boek behandelde voorwerpen zijn in het register chronologisch gerangschikt; onder „beeldhouwwerk", „ijzerwerk", „koperwerk", „tinwerk" en „zilverwerk" vindt men verwijzingen naar de soortnamen. Voorts bevat dit register nog enkele andere gewichtige onderwerpen, die bij de behandeling der monumenten ter sprake kwamen.

Ondergeteekende is zich bewust in de consequente toepassing van het aangenomen systeem het volmaakte niet te hebben bereikt; toch hoopt hij, dat deze registers voor de belangstellenden in de Nederlandsche kunstgeschiedenis eenig nut mogen hebben.

Alkmaar, 3 *December* 1911. A. A. VAN RIJNBACH.

I. ALGEMEEN PERSONENREGISTER.

Bladz.

Aa (Adrianus van der), 1836, Architect. 139
Abrahams (Jacobus), 1598. 194
Adama (Reynier Pybes d'), 1637—1653. 226
Adelise van Liedekerke, 1348. XI
Alantsz (Roelandt Bartelmeeus), † 1485. 120
Aldegonde (Marnix van St.-). 142
Alphen (I. van), 1805 239
Amandus (St.). XII
Anna van Buren 22, 38
Anselms (D. Huygen), 1820. 352
Ansfried I, 967, graaf van Strijen. . . . X
Ansfried II, 992, graaf van Strijen, later bisschop van Utrecht. X
Antiquus (Johannes), 1702—'50, Schilder. 52
Arendonck (Arnoldus van), 1799—1826, Pastoor. 295
Arnold van Leuven. Zie: Leuven.
Arwin (M. T. van), 1648, Timmerman. 232
Assels, Proost. 138
Assendelft (Derk van), † 1553. 116
Assendelft (Klaas van), 1540 179
Augustijn den Schilder, ± 1541. 96
Aussems (A.), 1805 239
Avaux (M. P. d'). 251
Baelen (H. van), Schilder. 361
Baen (J. de), 1676, Schilder. 161
Baarstroo, 1717, Schilder 99
Baden (Cimburga van), 1500. 106
Backer (Joes de), 1540, Geelgieter. . . . 96
Basseliers (Caspar), XVII. 251
Bavo (St.). 298, 299
Beatrix van Strijen. Zie: Strijen.
Beek (Mgr. van), 1874. 257
Beels (F. A.), 1835 316
Beers (Peter van), 1540, Smid. 96
Bentinck (Willem), 1693 122
Beretta (François), 1768, Stukadoor. . . 158
Bergen (Adriaan van) 230
Bergen (Gebroeders van), Turfschippers. 161
Bergen (Peter van), † 1668. 121
Berghem (Jan van), 1528. 229
Bernage (Gosuyn van), 1694. . . . 122, 196

Bladz.

Bernaige (Pieter van), † 1728, Schout van Alfen, Baarle & Chaam. 18
Bernaige, 1695, Schepen van Breda . . 67
Bernard van Saksen Weimar 51
Boeyermans (F.), Schilder. 361
Boels (Gerard), XVI, Glasschilder. . . . 137
Boendale (Jan van). 156
Boeverien (Gielis van der), 1310. 253
Boghen (Jacob), 1598 194
Bologna (Giovanni da), 1524—1608, Beeldhouwer. 108
Bologna (Thomas Vincidor van), 1536, Bouwmeester, Schilder, Beeldhouwer. 33, 35, 94, 109
Borgnival (Jan van Dendermonde, heer van), † 1526 114
Bosch (Jeroen), Schilder. 73
Bosschaert (Thomas Willebrorts), 1639, Schilder 263
Boubert gezegd Pergamont (Jean de), 1436. . . . . 52, 120
Bourgondië (Filips van), 1462 30
Boxhorn (Sibylla). 104
Brecht (Godevaert van), 1525. . . 176, 253
Breda (Heeren en Vrouwen van —). Zie ook: Inleiding, XIII.
Breda (Elisabeth van), vóór 1179. . . . XI
Breda (Elisabeth van), 1269. . . . . . XI, 58
Breda (Elisabeth van), † 1457. 277
Breda (Gerard van), 1116. 12
Breda (Godfried van), 1155 XI
Breda (Godfried van), 1243. . . . . 168, 200
Breda (Hendrik van), 1116. XI, 12, 27, 354
Breda (Hendrik van), 1173 XI
Breda (Hendrik van), 1252. . 27, 138, 217
Breda (Servatius van), ± 1250. 130
Broeck (Johannes van den), 1774. . . . 216
Brom (J. H.), Goudsmid. 148
Bruggers (Berent), 1658. 130
Bruijn (A. de), 1835 316
Bruijn (C. de), 1835 316
Bruijn (L. A. M. de) 1903. 254
Buycx (Josyna), 1668. 252

Bladz.
Buren (Anna van) ... 22, 38
Burgerhuys (Jan), 1609, Klokkengieter. 196
Burstede (Jacob van), 1704 ... 123
Buerstede (Anthonius van), 1667 ... 186
Châlon (Claudia van), 1515. 32, 34, 106
Châlon (René v.), † 1544. XII, 38, 43, 51, 106, 160, 162
Cimburga van Baden, 1500 ... 106
d'Adama (Reynier Pybes), 1637—1653. 226
Damen (Jan), XVII ... 344
d'Avaux (M. P.) ... 251
Demaistre, 1536, Metselaar ... 35
Demoulin (Nicolaas), 1767, Beeldhouwer ... 158
Den (Andries van), Klokkengieter ... 304
Dendermonde (Jan van), heer van Borgnival, † 1526 ... 114
Deventer (J. H. van) ... 251
Dierik Willemszoen, † 1503, Pastoor. 215
Diersen (Antonis Jansen van), 1632 .. 352
Diest (Machteld van), 1240 ... 138
Diest (Merten van), ± 1540, Geelgieter 96
Dyk (C. van), 1820 ... 352
Dyck (Pieter van den), XVII ... 344
Dyck (A. van), Schilder. 216, 233, 302, 335
Dyrven (Jan Matthysen), 1598 ... 194
Dirven (Jan), † 1664 ... 224
Dols (Christiaen), † 1693 ... 319
Dongen (J. B. van), 1805 ... 239
Doirschot (Bartholomeus), † 1681 ... 319
Dorst (N. van) ... 261
Draeck (Françoise), † 1531 ... 118
Druijt (Gielis de), 1498, Timmerman. 131
Dubel (J.), Predikant ... 5
Dul (Adriaen), † 1530 ... 303
Dulmen (Johannes van), 1702 ... 199
Dunselman (J.), 1902, Schilder ... 80
Duvenvoorde (Filips van), 1295 ... XI
Duvenvoorde (Willem van), 1324. XI, 3, 216
Eyckbergh (Henrick), † 1660 ... 252
Eligius (St.) ... XII
Elisabeth van Breda. Zie: Breda.
Elsen (Oswald van), 1706—'13, Pastoor. 328
Ende (Gisberti van den), 1750, Klokkengieter ... 233
Engelbert, zoon van Gaotbert, 712 .. IX, 3

Bladz.
Engelbrecht van Nassau. Zie: Nassau.
Engelen (Ambrosius van), abt van Parc. 137
Erffrente (Cornelis Lenaerts van), 1617, Metselaar ... 163
Erfrente (Wilhelmus van), 1717, Predikant ... 270
Essen (Harmannus van), † 1693, Predikant ... 319
Etten (Anna van), 1528 ... 229
Everbroeck (Gulielmus van), 1727, Klokkengieter ... 367
Fabri (?), † 1536 ... 119
Filips van Bourgondië, 1462 ... 30
Filips van Duvenvoorde, 1295 ... XI
Filips van Liedekerke, † 1318 ... XI
Filips II, Koning van Spanje ... 22
Filips de Schoone, Koning van Frankrijk, 1307 ... 12
Filips Willem van Oranje. XII, 38, 51, 52, 162, 186, 253, 337
Flores (Floris Corn.), † 1696 ... 303
Françoise van Savoye, 1503 ... 32
Frankenberg (Joannes Henricus van), † 1804, Kardinaal ... 150, 303
Frederik Hendrik ... XII, 22, 23, 62, 134, 139, 253
Frederik van Renesse, † 1538 ... 110, 179
Fredriks (J. H.), 1787, Schilder. 162, 173, 174, 189, 192
Friso (Jan Willem) ... 161
Fritsen, 1820, Klokkengieter ... 261, 271, 304, 352, 363
Froenhusen (Joris van), † 1512 ... 112
Frowein (J. F. L.), 1903, Architect ... 43
Fruytiers, Schilder ... 361
Galen (Willem van), † 1539 ... 119
Gaveren (Raso van), 1290 ... XI, 21, 58, 130, 369
Geest (W. de), 1643, Schilder ... 160
Genk (P. van), 1881, Bouwmeester ... 355
Gerard van Breda. Zie: Breda.
Gerard van Rasinghem, 1326 ... XI
Gerard van Wesenmale, 1281 ... XI
Gertrudis (St.) ... IX
Ghein (Hans van den), 1602, Klokkengieter ... 259

Bladz.
Ghein (Jan van den), 1540, Klokkengieter 8
Ghein (Peter van den), 1553, Klokkenkengieter 245
Ghein (Pieter van den), 1615, Klokkengieter 243, 332
Gheyn (Peter van den), 1734, Klokgieter 8
Ghiben (Adriaan), 1503, Metselaar ... 61
Ghiben (Thonis), 1503, Metselaar 61
Gijsenhart (Hendrick), 1770, Steenhouwer 161
Gilles van Schoten XI
Gillis (Jochem), 1598 194
Gils (Floris van), 1734, Schout van Alfen, Baarle en Chaam 9, 206
Gilse (J. P. van), 1835 316
Giovanni da Bologna. Zie: Bologna.
Glimes (Jan van), 1442 327
Godfried van Breda. Zie: Breda.
Godfried van Schoten, 1190 27
Gohier (Daniël), Uurwerkmaker 175
Goltzius (Hubert), 1556, Graveur. 35, 43
Goor (Johan Gerhard van), 1695 122
Gouda (Wouter van), 1452 ...... 78, 92
Graafschap (Pieter), 1702, Aannemer. 62
Graham (Generaal) 364
Gramaye (Thomas), 1555 274
Grez (H. de), 1842 297
Gucht (Maximiliaan van der), 1639, Tapijtwever 51
Guy van Vlaanderen, 1324 279
Haegen (Roeland van der), 1647, Metselaar 272
Hagen (Hendrik van den), 1598 194
Hallungius (George Willem), 1763 .. 269
Hamel (Anna van) 111
Hans de glasschilder, 1540 96
Haqgens (Adrianus), 1615 332
Haultepenne 23
Hechts (Const.), 1699 351
Heeren (Johan), 1695 122
Heylen (A.) 3, 4
Heys (Adrianus Roelandus Barthelomeus Alantsz), † 1550 120
Heilwig van Vianen, 1336 ..... 261, 279

Bladz.
Helwegen (P.), 1906, Schilder ... 73, 80
Hem (J.), 1616, Schilder 232
Hendrik van Breda. Zie: Breda.
Hendrik van Lotharingen, 1190 27
Hendrik van Nassau. Zie: Nassau.
Hendricx (Zymo nClaes), 1552, Schilder 157
Henni (Christiaan Jacob), 1752 172
Henrici (Gerbrandus), 1658, Pastor in Recken 130
Herbach (Melchior), 1614, Steenhouwer. 163
Herdegom (G. van), Pastoor te Baarle. 15
Hereswindis. (Zie ook: Hilsondis). X, XII
Hesterman (I. H.), Schilder 94
Heusden (Beatrix van), 1647 227
Hyde, graaf v. Clarendon (Edward) .. 135
Hynryck alias Roesken, 1542, Metselaar 60
Hilsondis, 972, X, XII, 13, 205, 234, 328
Hohenlohe 23
Honthorst (Gerard van), Schilder. 51, 160
Hoogh (Dirk Heyting van der), 1771. 222
Hoorne (Oeda van) 100
Horst (Henrick ter), 1658, Klokkengieter. 130
Houte (Jan van den), 1454 228
Houtepen (P.), 1805 239
Hove (Bart van), Beeldhouwer 230
Huygens, de Jongere (Const.) 186
Huysers Az. (P.), 1836, Architect ... 149
Hulten (Jan van), † 1554 114
Humbloet (Claudius), 1667, Klokkengieter 123, 224
Yaiant de Schilder, 1537 72
Isabella van Oostenrijk 247
Jacob, pastoor van Gilze, 1303 23
Jan van Nassau, 1625 XII
Jan van Polanen. Zie: Polanen.
Janssen (Adriaen), 1588, Schaliedekker. 262
Janssen (Hendrik), 1536, Metselaar .. 59
Janssens (Adriaan), 1646, Timmerman. 220
Janssens (J. B.), 1835 316
Jasper, 1502, Klokkengieter 171
Jeusne (Aegidius le), 1627—1645, Pastoor te Rozendaal 318
Jongeneelen (A.), 1835 316
Joes (Cornelis), 1498, Architect .. 61, 131
Joes de Backer, 1540, Geelgieter 96

Bladz.
Joosten (Cornelis), 1629 271
Joosten (Damianus), 1629 271
Jordaen (Hans), Schilder 51
Julet (Henri Jacobs), 1699 351
Julien (Alexius), 1727, Klokkengieter. 367
Justinus van Nassau. Zie: Nassau.
Kakerken (M. van), 1838, Pastoor . 261
Camerling (Hendrik), 1704. 123
Campen (Christiaan van), 1766, Aannemer 157
Campen (Christoffel van), 1598...... 194
Karel V, Keizer van Duitschland.... 23, 34, 35, 37
Carrier (Ambrosius), 1770, Beeldhouwer 160
Carrier (Guillaume), 1767, Beeldhouwer. 158
Keermans (Jan Baptist), 1611 253
Keessel (A. van), 1711 151
Keulen (Pieter van), 1568, Goudsmid 53
Kieboom (Andries van den), 1593... 274
Kieboom (Willem van den), † 1440 . 9
Kinschot (Jasper van), 1593......... 274
Kip (Maerten), † 1723.......... 319
Claes (Hendrik), 1498, Steenhouwer . 131
Clarendon (Edward Hyde, graaf van). 135
Claudia van Châlon 32
Klaupole (Thomas), † 1719 215
Cloesen (B. van der), 1697, Uurwerkmaker 67
Coehoorn (Menno van), 1701, Ingenieur 27
Collema (Johan van), 1652—1737. 172, 173
Collemans (C.), 1778 205
Koning (Sebastiaan), 1716, Goud- en Zilversmid 252
Coomans (J. F.), 1805, Pastor 239
Cornelis Joes, 1498, Bouwmeester. 61, 131
Cornelisz. (Maarten), 1531, Landmeter. 26
Cornkoper (Adriaen), † 1717........ 232
Corncoper (Cornelis), 1713.......... 233
Corncooper (Maria Cornelia), † 1668.. 232
Corput (Henricus), † 1534, Kanunnik. 118
Coubillot (Antoine), 1635, Klokkengieter 318
Couwerven (Van), 1652—1663, Abt.. 362
Cranach (Lucas), Schilder.......... 43

Bladz.
Crans Iansz. (Ciprianus), 1749, Klokkengieter 196
Croyze (Philip Wilhem), 1752........ 172
Cruyt (Balthasar), 1633 278
Kuyper (Adriaan de), 1559, Predikant. 23
Cuypers (A. J. F.), 1843, Bouwmeester. 62
Cuypers (Jos.), Bouwmeester......... 8
Cuypers (P. J. H.), Bouwmeester 103, 236, 264, 267, 268, 290, 340
Cuypers (Prosper), 1842....... 3, 13, 297
Laar (Margriet van de), 1483 .. 363, 364
Lairesse (G. de), Schilder.......... 162
Lambert I van Leuven, 1015, graaf van Strijen X
Lambert II van Leuven, 1015, graaf van Strijen X
Lambertus (St.).......... XII
Langelaar (J. J. van), Bouwmeester... 8, 236, 264, 290
Lastdrager (H.), 1821, Predikant..... 222
Le Bon (B. J.), 1835.......... 316
Leenders (L.), 1769 344
Lefever (Johan), 1667, Klokkengieter. 123, 224
Lemkens (Robertus), 1727.......... 367
Lenaert den Schilder, 1541.......... 96
Leuven (Arnold van), 1269. XI, 21, 58, 217, 262, 349
Leuven (Lambert I en II van)....... X
Liedekerke (Adelise van), 1318.. ... XI
Liedekerke (Filips van), † 1318 XI
Liefmans (Arnoud Wouter), 1647, Timmerman 272
Liefmans (Wouter), 1647, Timmerman 272
Lieshout, 1702, Bouwmeester........ 62
Lipsen (C.), 1778 205
Llooijd (Godefreij), 1670.......... 215
Locht (Hendrik van der), 1672, Orgelbouwer 138
Loo (François van), 1627, Beeldsnijder. 38
Loon (G. I. van), 1820.......... 352
Loon (I. B. van), 1805 239
Loon (Maria van), 1476 ... 102, 155, 284
Lotharingen (Hendrik van), 1190 27
Luijx (P.), 1835.......... 316
Maarten Cornelisz., 1531, Landmeter 26

Bladz.
Maarten Thomasz. van Ooltgensplaat, 1512, Landmeter ... 26
Macharius ... 147
Machteld van Diest, 1240 ... 138
Machteld van Rotselaar ... 100
Malen (Josephus van der), 1676 – 1701, Proost ... 276
Man (Alexander de), 1768, Pastoor ... 328
Marchal (Martin), 1640, Klokkengieter ... 318
Maria van Nassau. Zie: Nassau.
Maria Stuart, vrouw van Willem II ... 160
Maria Stuart, vrouw van Willem III ... 161
Marnix van Sint-Aldegonde ... 142
Martfeldt (J. F.), 1726 ... 142
Martini (Willem), 1598 ... 194
Matijs (Daem Jan) ... 86
Matthyssen (......), † 1727 ... 345
Maurits, Prins ... XII, 27, 38, 51, 197, 247, 345
Mey (Beatrix van der), 1647 ... 227
Melens (Dimpena), 1673 ... 9
Melliaert (Paschier), 1695, Klokkengieter ... 122, 123, 195, 252, 334
Memlinck, Schilder ... 80
Mendoza (Mencia de), 1524 ... 32, 33, 35
Mercia (Egidius de), 1504, Bisschop van Beirut ... 132
Mery (G. de of du), 1756, Klokkengieter ... 259, 334
Mérode (Anna de) ... 55
Merten van Diest, ± 1540, Geelgieter ... 96
Mestral (M. Samuël) ... 176
Michelangelo, Beeldhouwer ... 108, 109
Miereveld (M. J. van), Schilder ... 159
Migelsen (Maeiken) ... 140
Mytens (D.), Schilder ... 161
Mol (M.), 1805 ... 239
Mol (P.), 1821 ... 239
Nassau (Adolf van), Roomsch Keizer. 160
Nassau (Adriana van), † 1558 ... 116
Nassau (Engelbrecht I van), 1403 ... XII, 21, 58, 102, 103
Nassau (Engelbrecht II van), 1475 ... XII, 32, 86, 106, 137, 284, 289

Bladz.
Nassau (Hendrik III van), 1483—1538. 23, 26, 32, 33, 34, 35, 37, 38, 43, 51, 52, 53, 59, 85, 106, 108, 124, 139, 207
Nassau (Jan IV van, Jan I als heer v. Breda), 1410—1475. XII, 29, 30, 31, 34, 102, 137, 146
Nassau (Jan van), 1625 ... XII
Nassau (Justinus van), 1624 ... 27, 53, 55, 260
Nassau (Maria van), geb. 1553 ... 22
Nassau (Odilia van), 1461 ... 277
Nemans (Henric), 1498, Timmerman. 131
Nieukerken (J. J. van), Architect ... 62
Nieuweneynde (S. van den), Abt van Tongerloo ... 9
Nispen (Van) ... 78
Nispen (Andries van), 1468, Drossaard van Breda ... 59
Nispen (Jan van), 1509, Priester ... 59
Nobelaer (Cornelis de), 1630 ... 229
Nobelaer (Jan Louis de), † vóór 1681. 227
Nobelaer (Justus de), 1681 ... 227, 230
Noortbergh (Lambert Bernhard), 1695. 122
Notelaer (J.), 1706, Beeldhouwer ... 158
Oeda van Hoorne ... 100
Oliviers (Pieter), 1646, Metselaar ... 220
Ommeren (C. van), 1835 ... 316
Ommeren (J. van), 1835 ... 316
Ooltgensplaat (Maarten Thomasz. van), 1512, Landmeter ... 26
Oomen (Adrianus), 1796—1823, Pastoor. 283
Oesterzeel (Jeronimus van), † 1529, Kanunnik ... 118
Opstal (Elisebeth van), 1711 ... 151
Oranje (Philibert van), 1515 ... 32
Orley (Bernard van), 1533, Schilder. 51, 94
Otto (Arnold), 1712 ... 364
Ouderaa (A. van der), 1835 ... 316
Overgheer (Jan), 1440 ... 83
Paix (F. de la), 1667, Klokkengieter. 283
Panhuise (Sebastianus) ... 328
Paris (Jan), 1637, Klokkengieter ... 252
Pellecom (Jacobus van), 1819, Predikant ... 295
Pennemans (Ioannes), 1699 ... 351
Pergamont. Zie: Boubert.

Bladz.
Perrin (Daniël), Uurwerkmaker....... 175
Pesscer (Antony), 1704, Stadhouder van Breda........................ 123
Peter van Beers, 1540, Smid........ 96
Petit (Alexius), 1752, Klokkengieter.. 9, 206, 269, 304, 345, 363
Petit (Henricus), 1805, Klokkengieter. 239
Petit (Petrus), 1759, Klokkengieter 9, 206, 269, 345
Petit en Fritsen, 1820, Klokkengieters 261, 271, 304, 352, 363
Philibert van Oranje............... 32
Pieneman (N.), Schilder............ 50
Piggen (Dionys), 1598.............. 194
Pybes d'Adama (Reynier), 1637—1653. 226
Pymans (I), 1805.................. 239
Pickee (D.), Tingieter.............. 224
Plomp (N.), 1819, Bouwmeester...... 295
Poelen (Adriaan), 1640............. 259
Polanen (Jan van)................. XI
Polanen van Breda (Jan I van), 1342. XI, 3, 21, 27, 28, 29, 100
Polanen van Breda (Jan II van), 1384. XI, 27, 85, 86, 101
Polanen (Johanna van), 1394.... XI, 102
Polanen (Machtildis van), † 1480.... 277
Portman (C. J. S.), 1832, Schilder... 51
Pottre (Dominicus de), † 1619....... 121
Pretorius (Andreas August graaf van), † 1762........................ 117
Quellin, de Vader (Artus), Beeldhouwer........................ 360
Quellin (Artus), Schilder........... 362
Quellin (J. E.), 1674, Schilder.. 174, 362
Raet (Johan Francis de), 1695. 122, 123, 199
Rafaël, Schilder.................. 94
Rasinghem (Gerard van), 1326...... XI
Raso van Gaveren. Zie: Gaveren.
Ravesteyn (J. A. van), Schilder...... 162
Reginar I, 914, graaf in Taxandria... X
René van Châlon. Zie: Châlon.
Renesse (Frederik van), † 1538..110, 179
Renesse (Magdalena van), † 1543.... 120
Renier (Johannes), 1768, Schilder.... 159
Reus (Casper), XVIIIb, Uurwerkmaker. 278
Rijers (Johan), † 1677.............. 362

Bladz.
Rykevorsel (Huybert van), 1752..... 172
Rycken (Christiaan Pels), 1792...... 296
Rycken (Johannes Adrianus), 1792... 296
Rijsbosch, 1639, Pastoor........... 270
Robs (A.), 1820.................. 352
Roemerswaal (Marinus van), Schilder. 147
Roy (Hans de), 1586, Schilder...... 85
Roy Johanz. (Ch. de), 1673......... 9
Roy (Pieter van), 1695, Uurwerkmaker. 123
Royer (L.), 1834, Beeldhouwer... 50, 104
Roymans (H. Lamb.), 1632, Pastoor.. 224
Roomans (Jacob), 1696, Bouwmeester. 38, 62
Rossum (Maarten van)........... 3, 308
Rotselaar (Machteld van)........... 100
Rubbens (A.), 1805................ 239
Rubens (P. P.), Schilder....... 335, 360
Saksen Weimar (Bernard van)...... 51
Savoye (Eugenius van)............. 161
Savoye (Françoise van), 1503....... 32
Schonck (Philip Willem), 1766, Bouwmeester................ 157, 158, 222
Scorel (Jan van), 1533, Schilder..... 51
Schorel (Pierre François van), 1768... 334
Schoten (Gilles van)............... XI
Schoten (Godfried van), 1190, heer van Breda........................ 27
Schoten (Sophia van).............. XI
Servatius (St.).................... XII
Servatius van Breda. Zie: Breda.
Sijpesteyn (Johan van), 1752........ 172
Silvius (Gregorius), Bisschop van Ragusa. 38
Sithoef of Sithof (Johannes), 1628, Klokkengieter................ ... 151, 352
Sluter (Claus), Beeldhouwer......... 101
Smidt (Gerardt), † 1668............ 345
Smidt (Lieven de), 1585............ 289
Smit (Anselmus), 1449, Deken van Antwerpen........................ 174
Smits (I.)........................ 352
Snellen, 1637, Burgemeester v. Breda. 62
Snellen (Paulus), 1694.............. 122
Snellen, 1792, Schepen van Breda... 159
Snels (Abraham), 1770, Graveur..... 230
Snikkerieme (Willem). Zie: Duvenvoorde (Willem van).
Soffers (E.), 1857, Bouwmeester...... 330

Bladz.
Solms (Amalia van) 278
Sophia van Schoten XI
Specht (Johannes), 1763, Klokkengieter. 296
Spierincx (François), ± 1609, Tapijtwever 51
Spinola 23, 62, 247
Staess (Peter), 1505, Glasschilder 137
Steen (Jansens van den), 1615 332
Steensel (F. M. G. van), 1805 239
Stigt (A. van der), 1820 352
Stoffel (Jan), 1615 332
Stoffelen (Adriaen), 1642 271
Stockelmans, 1715, Orgelbouwer 99
Strijen (Beatrix van), 1324 .. 12, 262, 279
Strijen (Willem van), 1288. 278
Stuyt (Jan), Architect 8
Sultinck (Olifier), 1667, Beeldhouwer. 123
Swaens (Adriaen), 1663 319
Swijs (Johan), 1697, Geschutgieter 159
Swryters (Willem Servaas), † 1663 232
Tanckinck (Lubbert Lutteke), 1658 .. 130
Telders (Leonardus Johannis), 1809 .. 345
Teniers (D.), Schilder 172
Theofridus .... X, 298
Thomas Vincidor van Bologna. Zie: Bologna.
Torrigiani (Pietro), Beeldhouwer 109
Trimbos (P. W.), 1904, Uurwerkmaker. 67
Tuytelaers (Adriaen Coernils), 1628 ... 19
Tuytelaers (Cornelis Jan), 1628 19
Uden, Lodolf van, 1438 168
Valkenhaen (Erasmus van), 1648 ... 349
Vechelen (Jacob Jacobs van), 1669, Timmerman 67
Veken (Adriana van der), 1501, Priorin. 132
Vereyk (W.), 1793, Schilder 363
Vereyck (B.), 1726 142
Vereyck (Cornelis), 1694 122
Vereycken (P. V.), 1726 142
Verelst (Adriaan), 1645 272
Vergouwen (H. C.), 1893, Bouwmeester. 320
Verhart (Adriaen Cornelis Philips), † 1631 362
Verheijden (Frans), 1698, Beeldhouwer 67, 161
Verme (Franciscus de), 1615, Pastoor. 332
Verschuuren (Thomas), 1650—1684, Pastoor 295
Vessem (Arnoldus van), 1557 367
Vianen (Heilwig van), 1336 ..... 261, 279
Vierling (Nicolaas), † 1546 113
Vilsteren (Gerard van), 1647 227
Vincidor van Bologna (Thomas). Zie: Bologna.
Vingerhoets (Cornelis), 1694 .... 122, 123
Vinman (W. A.), 1778, Predikant 205
Vinx (Adriaentien ende Elisabet Peter), 1637 271
Vlaanderen (Guy van), 1324 279
Vlodrop (I. I. V.), 1805, Predikant .. 239
Voet (J. H.), 1750—1832, Generaal .. 50
Voocht Lancelootsz. (Lanceloot de), 1539, Beeldsnijder en Steenhouwer. 38
Wagemakers (H.), 1838 261
Waghenens (Jacop), 1532, Klokkengieter. 242
Weeze (Jan de), 1566, Metselaar 256
Weis (J. F. L.), 1832 271
Wesenmale (Gerard van), 1281 XI
Wessels (Catharina Henderika), 1809 . 345
Wijckerslooth (C. L. van), Bisschop. 149, 314
Wynants (Job), 1598 194
Wijngaarde (Jan van de), † 1552 173
Wijs (Johannes de), 1696, Aannemer. 38
Wilhelmus, 1502, Klokkengieter 171
Willem van Duvenvoorde, 1324. XI, 3, 216
Willem van Strijen, 1288 278
Willem I, Prins van Oranje ...... XII, 34, 38, 43, 51, 154, 207
Willem II, Prins van Oranje 139, 160
Willem III (Prins), 27, 28, 37, 38, 52, 123, 160, 161
Willem IV 39
Willem V 39, 41
Willem I (Koning) 55, 295
Willem Frederik (Stadh. van Friesland). 160
Willibrord, Bisschop van Utrecht .. XII, 3
Wissink (W.), Schilder 161
Witlockx (Willem), 1718, Klokkengieter 123, 318
Wou (Gherard van), 1527, Klokkengieter 269
Wouters, 1782, Pastoor 224
Woutersen (Jan), 1637, Metselaar ... 62

II. REGISTER VAN KUNSTENAARS, KUNSTNIJVEREN EN AMBACHTSLIEDEN.

Bladz.

Aannemers.

Graafschap (Pieter), 1702 62
Campen (Christiaan van), 1766 157
Wijs (Johannes de), 1696 38

Beeldhouwers, Beeldsnijders en Steenhouwers.

Bologna (Giovanni da), 1524—1608 . 108
Bologna (Thomas Vincidor van), 1536. 33, 35, 94, 109
Demoulin (Nicolaas), 1767 158
Gijsenhart (Hendrick), 1770 161
Herbach (Melchior), 1614 163
Hove (Bart van) 230
Carrier (Ambrosius), 1770 160
Carrier (Guillaume), 1767 158
Claes (Hendrik), 1498 131
Loo (Françoys van), 1627 38
Michelangelo 108, 109
Notelaer (J.), 1706 158
Quellin, de Vader (Artus) 360
Royer (L.), 1834 . . . . 50, 104
Sluter (Claus) 101
Sultinck (Olifier), 1667 123
Torrigiani (Pietro) 109
Verheijden (Frans), 1698 . . . . 67, 161
Voocht Lancelootsz. (Lanceloot de), 1539 38

Bouwmeesters.

Aa (Adrianus van der), 1836 139
Bologna (Thomas Vincidor van), 1536. 33, 35, 94, 109
Frowein (J. F. L.), 1903 43
Genk (P. van), 1881 355
Ghiben (Adriaen), 1503 61
Huysers Az. (P.), 1836 149
Joes (Cornelis), 1498 . . . . 61, 131
Cuypers (A. J. F.), 1843 62
Cuypers (Jos.) 8
Cuypers (P. J. H.) . . 103, 236, 264, 267, 268, 290, 340
Langelaar (J. J. van) . . . 8, 236, 264, 290
Lieshout, 1702 62
Nieukerken (J. J. van) 62

Bladz.

Plomp (N.), 1819 295
Roomans (Jacob), 1696 . . . . 38, 62
Schonck (Philip Willem), 1766. 157, 158, 222
Soffers (E.), 1857 330
Stuyt (Jan) 8
Vergouwen (H. C.), 1893 320

Geelgieters.

Backer (Joes de), 1540 96
Diest (Merten van), ± 1540 96

Geschutgieter.

Swijs (Johan), 1697 159

Glasschilders.

Boels (Gerard), XVI 137
Hans de Glasschilder, 1540 96
Staess (Peter), 1505 137

Goud- en zilversmeden.

Brom (J. H.) 148
Keulen (Pieter van), 1568 53
Koning (Sebastiaan), 1716 252

Graveurs.

Goltzius (H.), 1556 . . . . 35, 43
Snels (Abraham), 1770 230

Ingenieur.

Menno v. Coehoorn, 1701 27

Klokkengieters.

Burgerhuys (Jan), 1609 196
Den (Andries van) 304
Ende (Gisberti van den), 1750 233
Everbroeck (Gulielmus van), 1727 367
Fritsen, 1820 . . . . 261, 271, 304, 352, 363
Ghein (Hans van den), 1602 259
Ghein (Jan van den), 1540 8
Ghein (Peter van den), 1553 245
Gheyn (Peter van den), 1734 8
Ghein (Pieter van den), 1615 . . . 243. 332
Horst (Henrick ter), 1658 130
Humbloet (Claudius), 1667 . . . . . 123, 224
Jasper, 1502 171
Iulien (Alexius), 1727 367
Coubillot (Antoine), 1635 318
Crans Iansz. (Ciprianus), 1749 196
Lefever (Johan), 1667 . . . . 123, 224
Marchal (Martin), 1640 318

Bladz.
Melliaert (Paschier). 122, 123, 195, 252, 334
Mery (G. de of du), 1756. .... 259, 334
Paix (F. de la), 1667. 283
Paris (Jan), 1637. 252
Petit (Alexius), 1752. 9, 206, 269, 304, 345, 363
Petit (Henricus), 1805 239
Petit (Petrus), 1759 .... 9, 206, 269, 345
Petit en Fritsen, 1820. 261, 271, 304, 352, 363
Sithoef of Sithof (Johannes), 1628. 151, 352
Specht (Johannes), 1763 296
Waghenens (Jacop), 1532 242
Wilhelmus, 1502 171
Witlockx (Willem), 1718 .... 123, 318
Wou (Gherard van), 1527 269

Landmeters.

Maarten Cornelisz., 1531 26
Maarten Thomasz. van Ooltgensplaat 1512 26

Metselaars.

Demaistre, 1536 35
Erffrente (Cornelis Lenaerts van), 1617. 163
Ghiben (Adriaan), 1503 61
Ghiben (Thonis), 1503 61
Haegen (Roeland van der), 1647 272
Hynryck alias Roesken, 1542 60
Janssen (Hendrik), 1536 59
Oliviers (Pieter), 1646 220
Weeze (Jan de), 1566 256
Woutersen (Jan), 1637 62

Orgelbouwers.

Locht (Hendrik van der), 1672 138
Stockelmans, 1715 99

Schaliedekker.

Janssen (Adriaen), 1588 262

Schilders.

Antiquus (Johannes), 1702—'50 52
Augustyn, na 1541 96
Baelen (H. van) 361
Baen (J. de), 1676 161
Baarstroo, 1717 99
Boeyermans (F.) 361
Bologna (Thomas Vincidor van), 1536. 33, 35, 94, 109
Bosch (Jeroen) 73
Bosschaert (Thomas Willebrorts), 1639. 263
Dyck (A. van) 216, 233, 302, 335

Bladz.
Dunselman (J.), 1902 80
Fredriks (J. H.), 1787. 162, 173, 174, 189, 192
Fruytiers 361
Geest (W. de), 1643 160
Helwegen (P.), 1906 .... 73, 80
Hem (J.), 1616 232
Hendricx (Zymon Claes), 1552 157
Hesterman (I. H.) 94
Honthorst (Gerard van), 1638 .... 51, 160
Yaiant de Schilder, 1537 72
Jordaen (Hans) 51
Cranach (Lucas) 43
Lairesse (G. de) 162
Lenaert den Schilder, 1541 96
Memlinck 80
Miereveld (M. J. van) 159
Mytens (D.) 161
Orley (Bernard van), 1533 .... 51, 94
Pieneman (N.) 50
Portman (C. J. S.), 1832 51
Quellin (Artus) 362
Quellin (J. E.), 1674 .... 174, 362
Rafaël 94
Ravesteyn (J. A. van) 162
Renier (Johannes), 1768 159
Roemerswaal (Marinus van) 147
Roy (Hans de), 1586—'87 85
Rubens (P. P) 335, 360
Scorel (Jan van), 1533 51
Teniers (D.) 172
Vereyk (W.), 1793 363
Wissink (W.) 161

Smid.

Beers (Peter van), 1540 96

Stukadoor.

Beretta (François), 1768 158

Tapijtwevers.

Gucht (Maximiliaan van der), 1639 .. 51
Spierincx (François), 1609 51

Timmerlieden.

Arwin (M. T. van), 1648 232
Druijt (Gielis de), 1498 131
Janssens (Adriaan), 1646 220
Liefmans (Arnoud Wouter), 1647 272
Liefmans (Wouter), 1647 272
Nemans (Henric), 1498 131

Bladz.
Vechelen (Jacob Jacobs van), 1669 .. 67

Tingieter.

Pickee (D.) 224

Uurwerkmakers.

Gohier (Daniël) 175
Cloesen (B. van der), 1697 67

Bladz.
Perrin (Daniël) 175
Reus (Casper), XVIIIb 278
Roy (Pieter van), 1695 123
Trimbos (P. W.), 1904 67

Zilversmeden.

Zie: Goud- en Zilversmeden.

III. TOPOGRAFISCH REGISTER.

Bladz.
Abtshoef 347
Achtmaal .... XVI, 354
Alfen. XIV, XVI, XVII, 3—11, 12, 200, 369
Alfen en Riel (gem.) .... 3—12
Amsterdam (Rijksmuseum). 54, 197, 198, 233
Antwerpen (St. Michaëlsabdij). 360, 361, 362
Baarle 13, 14, 15
BaarleHertog 13, 19
Baarle-Nassau (gem.) X, XIV, XVI, XVIII, 13—19
Baronie van Breda ... IX, XI, XII, XVII
Bavel .... XVI, 5, 244, 284
Bedafsche heide 13
Beek .... XVI, 283
Bergen-op-Zoom 326
Bergvliet (Huis) 346
Beverensslot 280
Biesbosch 144
Blaauwe Kamer (Huis De) 272, 274
Blauwe kei (De) 349
Boeimeer 284
Borstellé (Kasteel) 280
Bouvigne (Huis) .... 253—255, 370
Braeck (Huis De) 12, 280
Brakel 3
Brakenstein (Kasteel) 280
Breda .... XIV, XVI, 20—199, 369, 370
  Academie (Militaire) ...... 27—55, 369
  Badhuis 167
  Begijnhof. Zie: Kerken enz.
  Beiaard 169
  Belegeringen 23
  Belcromsche bosch 52, 53, 349
  Blokhuis 30, 34, 40, 41, 42, 53

Bladz.
Breda. Boterhal 162
  Branden 23
  Broederschap van het H. Kruis. 61, 77
  Diergaarde 52
  Doelens 167
  Duiventoren 30, 35, 43
  Gasthuis (R. K.) 174
  Gasthuis (Oude) 130, 168
  Gasthuiskapel 124, 168, 169
  Gevangentoren 26, 27
  Gilden 198
  Granaattoren 30, 35, 43
  Grondplan 24, 25
  Hallen 21, 56, 57, 162, 163, 165
  Handelsinrichtingen 165
  Huizen:
    van Assendelft 179
    Brecht 175
    van Galen 172
    Occrum 285
    „het Paradijs" 164
    van Pergamont 52
    van Renesse 179
    „Vogelsanck" 157
    van Wijngaerde 186
    „het Wit Lam" 163
  Inthuisje 164
  Kaatsbaan 53
  Kapellen. Zie: Kerken enz.
  Kasteel .... 21, 27—55, 369
  Kerken en kerkelijke gebouwen:
    Groote kerk .... 23, 58—123, 369
    Markendaalsche kerk 152, 153, 252, 259

Bladz.

Breda. *Kerken en kerkelijke gebouwen:*
St.-Antoniuskapel 155
St.-Janskapel 12, 56
St.-Joostkapel .... 128—130
St.-Wendelinskapel (Waalsche kerk) .... 123—128, 139
Begijnhof. 24, 52, 53, 54, 124, 138—141
Klooster St.-Catharinadal..... 23, 58, 130—138, 184
Klooster der Grauwe Zusters.... 154
Klooster Vredenberg. Zie: Prinsenhage.
Klooster der Zwarte Zusters..... 153
Luthersche kerk 142
Synagoge 143
Parochiekerk van den H. Antonius van Padua 149
Voorwerpen in:
Kathedraal der H. Barbara 143
Parochiekerk van de H. Maria-Hemelvaart.................. 150
Parochiekerk van het H. Hart... 151
Parochiekerk van de H. Anna... 151, 367, 369
Kerkgeschiedenis................ 23
Kerkhof bij de Groote kerk....... 63
Kloosters. Zie: Kerken enz.
Kraan............. 21, 144, 165, 166
H. Kruis................ 61, 77, 149
Lakenweverij................ 21, 22
Lazarij......................... 352
Lombard.................. 175, 176
Maliebaan 52
Markten. Zie: Straten enz.
Militaire gebouwen:
Huis van den Gouverneur der Academie 53, 55
Hoofdwacht 56
Groot-Arsenaal 56
Wapenmagazijn 57
Kleedingmagazijn 57
Kloosterkazerne .... 57, 130—138
Hospitaal.................. 57, 175
Mirakel van Nieuwervaart .. 26, 61, 84
Museum. 67, 126, 145, 153, 159, 193—198
Ommuringen .... 24—27

Bladz.

Breda. Oudemannenhuis 168
Oudheden (Germaansche en Rom.). 24
Particuliere gebouwen .... 175—193
Pesthuis 154
Poorten:
Boschpoort............ ... 26, 40
Gasthuiseindepoort 24, 25
Ginnekenpoort 24, 25, 26
Haagdijksche poort 26
Havenpoort 144, 145
Lombardpoort. 24, 175
Nonnenpoort.................. 24
Tolbrugpoort.................. 24
Waterpoort 24, 175
Raadhuis .... 156—162
Reigerbosch.................... 53
Sacrament van Mirakel van Nieuwervaart.......... 61, 77, 143, 149
Scherprechtershuisje 168
School (Illustre)......... 22, 134, 136
School (Latijnsche)............... 175
Schuttersgilden 163, 166, 167
Synagoge. Zie: Kerken enz.
Spanjaardsgat.................... 43
Speelhuis................ 53, 349, 369
Spelschuur 168
Stallen der Academie............ 53
Straten, grachten, markten enz.:
Achter-de-Vlasrak.......... .. 24
Boschstraat 24, 25
Bouwerijstraat 52
Fellenoord................ 23, 25
Ginnekenstraat 25
Haagdijk............... 23, 25, 27
Haven................ 24, 26, 144
Havermarkt.................. 23
Houtmarkt................... 24
Karnemelkstraat 24
Nieuwe Huizen.......... 22, 23, 25
Nieuwe Weg 24
Nieuwstraat 22
Molenstraat.................. 24
Oude Vest.................... 24
Tolbrugstraat, 1490 23
Veterstraat................... 23
Vischmarkt................... 23

Bladz.
Breda. *Sraten, grachten, markten, enz.:*
Vischmarktstraat.......... 144, 145
Visscherstraat 23
Waterstraat.................. 24
Tempeliers.................... 12
Tuchthuis..................... 57
Turfschip........... 41, 43, 197, 230
Valkenberg................ 52, 139
Versterkingen............... 25—27
Vischmarkt.................... 164
Vleeschhal............. 56, 57, 162
Vrede van 1667 186
Waag.................... 21, 165
Weeshuis................ 154, 171
Wolwerkers.............. 56, 162
Bruheze (Kasteel)............... 14
Burgst (Huis).................. 285
Chaam.... XVI, XVII, 5, 15, 200—206
Chantrayn...................... 12
Daasdonk (Huis)................ 256
Dieren (Kasteel)................ 216
Donge (riviertje)............... XVII
Dongen.. XVI, XVII, 12, 207—216, 370
Dongen (Klein-).............. XVI, 216
Doorlicht...................... 307
Dordrecht................. 144, 181
Dorst................... XVI, 261
Driewech (Huis)................ 346
Drimmelen...................... IX
Druisdijk...................... 369
Dubbeldam...................... 144
Echternach (Abdij van).... IX, 3, 366
Eemstein (Klooster)............. 207
Emelenberg..................... 21
Emer 285
Emer (Huis) 286
Etten. XV, XVI, XVII, 217—230, 288, 326, 329, 332, 370
Ned. Herv. kerk........... 218, 370
R. K. kerk..................... 224
Begijnhof...................... 225
Raadhuis....................... 225
St.-Jozefsgesticht.............. 225
Oude-Vrouwenhuis............... 227
Gasthuis....................... 228
Herberg „de Oude Zwaan"....... 228

Bladz.
Etten. Kasteel van den Houte....... 229
Oude Hof...................... 229
't Hooge Huis.................. 229
't Huis de Nobelaer............. 229
Boerderij het Hof 230
Etten en Leur.............. 217—233
Gageldonk.............. 286—288
(Kasteel)...................... 287
(Kapel)........................ 286
Galder .... 244—245
Gent (Abdij van St. Bavo). X, XV, 299, 366
Gilze ...... X, XIV, XVI, XVII, 219, 234—239, 244, 247, 289
Gilze—Rijen.............. 234—243
Ginneken...... XVI—XVIII, 246—257
Ned. Herv. kerk 247
R. K. kerk..................... 252
Raadhuis....................... 252
Huis Bouvigne............. 253, 370
Kasteel IJpelaar................ 256
Huis Daasdonk.................. 256
Ginneken en Bavel .... 244—260
Grimhuysen (Slot) 260
Groot-Zundert.... XVI, XVII, 354—366
Hage.......................... 288
Hartel......................... 336
Hasselt (België) 50
Hazenberg...................... 287
Heesboom....................... 13
Heike (Het) 332
Hembroek....................... 287
Hertel......................... 336
's-Hertogenbosch (Oudheden in de verzameling van het Noord-Brabantsch Genootschap)...... 4, 13, 24, 256, 298
Heusden........................ 144
Heusdenhout............... 257—259
Hoek (Den)..................... 144
Hout (Den)............ XVI, 261, 262
IJpelaar....................... 21
IJpelaar (Kasteel).............. 256
Jansberg (Klooster St.-)........ 15
Kaarschot...................... 298
Kalfsdonk...................... 307
Katwijk-aan Zee 296
Klein-Dongen.............. XVI, 216

Bladz.
Klein-Zundert .... XVI, 366—369
Konijnenberg 53, 349
Laar (Huis Te) 363, 364
Langendijk 326
Leiden (Oudheden in 's-Rijks Museum van Oudheden) 4, 13, 24, 297, 298
Leur .... XVI, XVII, 230—233
Leuven 34, 51
Limburg (Kasteel) 280, 281
Looven 14, 15
Loreto 15
Loveren .... XVI, 14—15
Meerle 19
Metersem 288
Molengracht 21, 349
Molenheide 3, 13
Molenschot .... XVI, 239—241
Munnikenhof 346, 347
Nieuwervaert 143
Nijhoven .... XVI, 15—18, 369
Nispen .... XV, XVI, 308—313
Nivelles (Abdij) .... IX, 351
Nobelaer (Huis De-) 229
Okkelzeel 60
Oosteind XVI
Oosterhout (gem.) .... 261—282
Oosterhout. XVI, XVII, XVIII, 12, 262—282
R.-K. kerk v. d. H. Joannes d. Dooper 262
R. K. kerk v. h. H. Hart 269
Ned. Herv. kerk 269
Norbertinessenklooster St.-Catharinadal 133, 134, 271, 318, 348
Kasteel Strijen 278
Huis „de Blaauwe Kamer" ... 272, 274
Slotjes 280
Woonhuizen .... 281—282
Oosterwijk 15
Prinsenhage (gem.) .... 283—296
Prinsenhage .... XVI, XVII, XVIII, 288—296, 326, 329
R. K. kerk 288
Ned. Herv. kerk 295
Raadhuis 195, 296
Raamberg 366
Rekken 130
Riel .... XVI, 3, 11

Bladz.
Rijen (dorp) .... XVI, 241—243
Rijen (graafschap) X
Rijsbergen (gem.) .... 297—306
Rijsbergen ... XVI, XVII, 298—306, 370
Rozendaal .... XVI, XVII, XVIII, 308, 313—325
R. K. kerk 314
N. H. kerk 318
Raadhuis 319
Gasthuis 321
Leprozenhuis 323
Oude-Vrouwenhuis 323
Particuliere gebouwen .... 323—325
Kasteel 325
Rozendaal en Nispen .... 307—325
Rukfen .... XVI, 326—328
Rukfen en Sprundel .... 326—334
Schaft 283
Schijf .... XVI, 327
Schynmaar 336
Seymaer 336
Slikgat 335, 370
Spijtenburg (Kasteel) 280
Sprundel.. X, XIV, XVI, 217, 328—332
Sprundelheim (Kasteel) .... X, 328
Steenbergen X
Steenweg 296
Striene X
Strya .... IX, X, XI
Strijbeek 259
Strijen (dorp) X
Strijen (Kasteel) 278
Swaertschine 327
Taxandria .... IX, X
Ten Over. Zie: Ter Over.
Ter Aalst (Kasteel) 280
Ter Brake (Hoeve) 12
Ter Brake (Commanderij) 12
Terheiden (gem.) .... 335—348
Terheiden .... XVI, XVII, 335—347
R. K. kerk 336
Pastorie 345
Ned. Herv. kerk 345
Particuliere gebouwen 346
Huis Driewech 346
Huis Bergvliet 346

Bladz.
Ter-Over........................ 9, 12
Teteringen.............. XVI, 349—353
Teteringsche Dijk.................. 352
Tommel......................... 13
Tongerloo (Abdij van).. XV, 3, 4, 9, 12, 200, 308, 314, 347, 354, 366
Torn (Abdij van)... X, XII, 13, 14, 220, 234, 248, 252, 289, 328, 329
Tremella......................... IX
Uilekooten................. XVI, 19
Ulvenhout..... XVI, 244, 246, 259—260
Utrecht (Kunstnijverheidsmuseum).... 69
Verdebosch..................... 21
Vianen (Graftombe te).............. 110
Voeren.............................. 328
Vorenseinde.................. 326, 329
Vredenburg (Klooster).......... 244, 284
Vroenhout.................. 130, 168
Vuilenbras......................... 352
Wagenberg....... XVI, 336, 347—348
Wernhout........................... 368
Willibrord (St.).......... XVI, 332, 333
Woestenberg........................ 284
Wouw....................... 319, 326
Zegge........ XVI, 326, 328, 333—334
Zevenbergen........................ 144
Zombeecke (Kasteel)................ 365
Zonzeel..................... 336, 347
Zuilen (Abdij)..................... 296
Zundert (gem.)............... 354—368

IV. ZAAKREGISTER.

Bladz.
Aanbidding der drie Koningen. Zie: Christus.
Aanbidding der koperen slang....... 116
Aartsdiaconaat Kempenland.........XVI
Abraham's offer................... 233
Adam en Eva 194, 283, 362
Afneming van het kruis. Zie: Christus.
ALTAARSCHEL (zilver)............... 149
ALTAREN: Romeinsch... 297 | Begin XVI... 286 | 1526... 86, 93 | XVIIb... 362 | XVII... 360, 361, 362 | Begin XVIII... 316 | XVIIId... 233 | Lodewijk XVI... 14, 350, 360 | ±1830... 316.
AMPULLEN (zilver): ± 1700... 140 | Lodewijk XV... 150.
ANKERS: 1563... 52 | Midden XVI... 183 | ± 1600... 183, 184 | 1613... 14, 182 | 1614... 239 | Begin XVII... 10, 183, 184 | 1635... 324 | 1639... 14 | 1640... 185 | 1648... 243 | XVIIb... 323 | XVIIA... 233 | 1669... 281 | XVII... 14, 229, 233, 254, 324, 346 | 1709... 325 | 1750... 346.
Annunciatie. Zie: H. Maria (Heiligen).
ARCHIEFKIST: 1614.................. 195
ARMLUCHTERS (ijzer): XVI of XVII.. 245
ARSENAAL: 1771, Breda............ 86
H. Avondmaal. Zie: Christus.
AVONDMAALVAATWERK:
A. Zilver.
Bekers: 1644...122 | ± 1650...224 | 1654... 252 | 1663... 319 | 1678... 319 | 1689... 271 | XVII... 215 | XVIIIa... 232 | 1766... 363 | 1778... 205 | 1785... 128 | XVIII... 143.
Schotels: 1681... 319 | 1693... 319 | XVII... 215 | 1706...252 | 1723...319 | 1726... 142 | 1770...363 | 1787...252 | 1788... 205 | XIXa...128.
Wijnkannen: XVII... 215 | XVIId... 319 | 1716... 252 | 1745... 143 | 1834... 271 | XIX... 128.
B. Tin.
Bekers: XVII...................... 205
Schotels: XVII... 205 | XVIII... 224.
Wijnkannen: XVII ... 205 | XVIIIa ... 232 | XVIII... 122, 224.
Badhuis: 1492, Breda............ 167

Bladz.

BALUSTRADEN: XVIIa... 359 | 1634... 312 | XVIIB... 251 | Lodewijk XIV... 194 | Lodewijk XVI... 191 | XIXa... 359.

BANKEN: 1663... 99 | 1682... 127 | XVII... 205 | Lodewijk XVI... 359. Zie ook: CHOORBANKEN.

Beeldenstorm... 23, 61, 134, 146, 290.

BEELDHOUWWERK:

A. Beelden.

Steen: ± 1400... 101, 102 | ± 1440... 103 | XV B... 104 | 1526—1538... 106 | 1538—1550... 110 | ± 1550... 116 | ± 1630... 188 | 1643... 170 | XVII... 189 | Lodewijk XIV... 345 | 1767... 158 | XVIII... 361 | 1834... 50 | XIX... 259.

Hout: Begin XIV... 241 | XV... 19, 143 | ± 1580... 270 | XVId... 367 | XVI... 206, 332, 344 | 1698... 67 | XVII B... 174 | XVII... 150, 344 | ± 1700... 335 | 1706... 158 | 1772... 163 | XVIII... 159, 334 | Lodewijk XVI... 350.

Ivoor: XVII 344, 351, 368

B. Reliefs enz.

Steen: ± 1410... 101 | 1525—'47... 69 | ± 1529... 118 | 1536—'38... 46 | 1538—'50... 110 | ± 1543... 120 | ± 1550... 116, 194 | ± 1600... 55 | 1614... 187 | 1615... 163 | 1632... 188 | XVIIB... 40 | XVII... 40 | 1771... 57 | XVIIId... 56, 233.

Terra-cotta: Begin XVI... 193 | 1536—'38... 46.

Hout: ± 1450... 95 | XVIb... 334 | ± 1640... 98 | 1758... 332 | XVIIId... 56.

Gedreven koper: ± 1512 113

Beeldhouwwerk. Zie ook: ALTAREN, CALVARIEBERG, CARTOUCHES, CARYATIDEN, CHOORBANKEN, EPITAFEN, GEVELSTEENEN, GRAFMONUMENTEN, GRAFZERKEN, KRAAGSTEENEN, KRUISEN, MEDAILLONS, MISERICORDES, POORTEN, PREEKSTOELEN, RETABLES, SACRAMENTSHUISJES, SCHOORSTEENEN, SLUITSTEENEN, TABERNAKELKASTJES.

Bladz.

BEGIJNHOVEN: Breda... 138 | Etten... 225.

BEHANGSELS:

Goudleer: XVIIB... 276 | Lodewijk XV... 172.

Geschilderd: 1787... 173 | 1789... 192 | 1793... 363 | XVIII... 189 | Lodewijk XVI... 192 | 1803... 189 | 1804... 162.

BEKER (zilver): 1752 173
Zie ook: AVONDMAALVAATWERK.

Benedictijnen..................... 299

Besnijdenis. Zie: Christus.

BETIMMERINGEN:

Lodewijk XVI... 192, 296. Zie ook: DEURBETIMMERING en DEUROMLIJSTINGEN.

BIECHTSTOELEN: XVII... 362 | XIXb... 206

Bisdommen: Antwerpen, Breda, Luik... XVI.

BLAD. Zie: SCHENKBLAD.

BOEKBANDEN: XVI................ 149

BOERENWONINGEN: XVI... 281 | XVI of XVII... 281 | Vroeg XVII... 307 | 1614... 239 | XVIIa... 10 | 1648... 243 | XVIIb... 313 | XVII... 233, 346, 349 | ?... 283, 285, 296.

BOOGSCHUTTERS-ARMBEDEKKING: 1603... 197.

Boom van Jesse 123

BOTERHAL: Breda.................. 162

BOVENLICHTEN: Lodewijk XVI... 184, 188, 191, 192

BRONZEN: Romeinsch............... 24

BUFFETKASTJE: Lodewijk XVI....... 173

BURETTES. Zie: AMPULLEN.

Calvarieberg: Begin XVI......... 216

CARTOUCHES: 1540... 8 | XVI... 198 | ± 1600... 55 | 1607... 301 | 1614... 187 | 1615... 332 | 1634... 312 | XVIIb... 332 | XVII... 269 | Lodewijk XV... 159, 194.

CARYATIDEN: ± 1546... 113 | ± 1555... 114 | XVII... 14.

CHOORBANKEN: ± 1450... 95 | ± 1500... 95

CHOORHEKKEN: 1567 .. 83 | 1581... 83

CHOORKAPPEN: ± 1700... 151 | XVIIIa... 304 | XVIIIc... 304 | XVIII B... 149

Bladz.
CHOOROMGANGEN: Breda... 59, 69, 80, 93 | Groot-Zundert... 354, 358.
CHOORSLUITINGEN: $^3/_6$... 135, 219, 240, 245, 248, 257, 259, 286, 356 | $^3/_8$... 4, 16, 124, 169, 201, 208, 264, 310 | $^5/_8$... 236, 244 | $^5/_{10}$... 38, 65, 80, 221, 289, 341.
Rechthoekig 152, 299
Halfcirkelvormig 259, 316
Christus... 77, 100, 174, 270, 318, 335 | Salvator... 15, 77, 270, 318 | Verkondiging aan de herders... 197 | Aanbidding der drie Koningen... 227, 269, 360, 361 | Besnijdenis... 112, 226 | Christus in den tempel... 112 | Christus en de Samaritaansche... 128 | Voetwassching... 344 | H. Avondmaal... 8, 269, 302 | Christus in den Olijfhof... 174 | Christus voor zijne rechters... 335 | Christus aan den geeselpaal... 313 | Val onder het kruis... 112, 335 | Kruisdraging... 78, 277 | Kruisiging... 112, 128, 174, 206, 241, 302, 334, 345 | Christus aan het kruis... 78, 216 | Afneming van het kruis... 112 | Graflegging... 112, 345 | Verrijzenis... 128, 174, 227 | Discipelen te Emaus... 269 | Hemelvaart... 140.
CIBORIES (zilver): 1675... 150 | XVIId... 224 | 1711, Lodewijk XIV... 151 | Lodewijk XVI... 348.
Classis Breda.................... XVI
COLLECTEBUSSEN (tin): XVIII 122
COLLECTESCHALEN:
Zilver: XVII... 317 | Lodewijk XV... 344.
Tin: XVII...................... 122
COMMANDERIJ der Tempeliers: Ter Brake... 12.
COMMUNIEBANK (ijzer): 1805......... 345
CRUCIFIXEN: XVII... 344, 351, 361, 368
Dakkruisen. Zie: KRUISEN.
DAKRUITERS: 68, 69, 126, 158, 170, 212, 231, 250, 253, 269, 358, 363
DALMATIEKEN: ± 1700... 151 | XVIIIB... 149.
David 99, 100

Bladz.
Dekenaten: Beek, Bergen op Zoom, Breda, Etten, Ginneken, Hilvarenbeek, Hoogstraten, Oosterhout, Steenbergen... XVI.
DEURBETIMMERING: Lodewijk XIV... 190
DEUREN: XV... 83 | 1567... 83 | XVI... 83, 87 | ± 1700, Lodewijk XIV... 307 | Lodewijk XIV... 159, 190, 229 | Lodewijk XVI... 162, 188, 192, 324 | ± 1830... 193.
DEURKLOPPERS: ± 1500... 154 | XVII... 226.
DEUROMLIJSTINGEN: 1728... 189 | Lodewijk XIV... 190 | 1762... 324 | 1791, Lodewijk XVI... 191 | Lodewijk XVI... 191, 192 | ± 1830... 323 | XIXb... 192 | XIXA... 233.
DOELENS: Breda.................. 167
DOOPBEKKENS (koper): XVIIb... 363 | ± 1650... 98 | XVIIB... 223 | ± 1700... 345 | XVIIIa... 271 | XVIIId... 205.
DOOPBOGEN (koper): Eind XVII..... 142
DOOPHEKKEN: Midden XVII... 98, 232 | XVIIB... 223.
DOOPSCHOTELS (koper): XVIa... 317 | XVI... 362 | ± 1600... 334 | 1627... 302 | XVII A... 302 | XVII... 242, 269, 283, 348, 362 | XVIII... 269.
DOOPVONTEN:
Steen: XV... 328 | XVIa... 11 | 1787... 351.
Koper: 1541... 75, 76, 96, 97 | Vóór 1606... 370 | Eind XVII... 367 | Lodewijk XVI... 333.
Dorpsaanleg..................... XVI
DRIELUIKEN: ± 1550... 93 | Midden XVI... 174.
DUBBELKERK: 1501—'04 Breda (St.-Catharinadal)... 135.
Elia......................... 122, 252
EMAIL CHAMPLEVÉ: ± 1600 278
EPITAFEN: ± 1512... 112 | ± 1546... 113 | ± 1550... 115, 116 | 1555... 114 | 1762, Lodewijk XV... 117.
ETHNOGRAPHICA 198
Eva. Zie: Adam en Eva.
EXPOSITIETROON (zilver): Overgang Lodewijk XV—XVI................. 140

Bladz.

Fibulae 13
Franken (Salische) IX
Furie (Spaansche) 257
Galerijen: 1462, Breda (Kasteel)... 32, 42 | 1510, Breda (Kasteel)... 34, 41 | 1534, Breda (Huis v. Brecht)... 176, 177 | 1536—'38, Breda (Kasteel)... 36, 44, 46 | 1766, Breda (Hoofdwacht)... 56.
GASTHUIS: 1643, Breda 168
GESCHUTMODELLEN 51
GEVELSTEENEN: 1635... 295, 324 | 1644... 281 | 1656... 298 | 1688... 188 | XVII... 194, 226, 325 | 1743... 332 | 1777... 325 | XVIII. . 194 | ? ... 282.
GILDEVOORWERPEN: 198, 282, 306, 347, 353, 365, 366, 368.
GLAS (GEBRANDSCHILDERD): 86, 137, 220, 284, 289, 329, 330.
GLAZEN 197
GOBELINS. Zie WANDTAPIJTEN.
GODSLAMPEN:
Zilver: Lodewijk XV en XVI.... 149, 151 | Begin XIX... 141.
Koper: 1789, Lodewijk XVI... 332 | Lodewijk XVI... 141, 216, 304, 351 | ± 1830... 261.
Goliath 99
GOUD- EN ZILVERWERK 195
Zie ook op de namen der voorwerpen.
H. GRAF 75
GRAFHEUVELS 3, 13
Graflegging. Zie: Christus.
GRAFMONUMENTEN: ± 1400... 85, 101 | na 1410... 100 | 1440—1443... 102 | XVB of XVd... 104 | 1526—1538... 106 | 1538—1550... 110 | XVI... 110. Zie ook: EPITAFEN, GRAFPLATEN, GRAFZERKEN.
GRAFPLATEN (messing): ± 1539... 119 | ± 1550... 120.
GRAFZERKEN: 1440... 9 | 1485... 120 | 148... 19 | 1503...205, 215 | 1508... 205 | 1520... 118 | 1529... 118 | 1530. . 303 | 1531... 118 | 1534... 118 | 1536... 119 | 1539... 119 | 1540... 119 | 1543... 120 | 1545... 205 | 1550... 120 | 1551... 205 | 1560... 121 | 1588... 223 | XVI... 9 | 1600... 128 | 1619... 121 | 1630... 223 | 1631... 362 | 1641... 9 | 1653... 9 | 1664... 224 | 1667... 362 | 1668... 232, 252, 345 | 1673... 9 | 1696... 303 | XVII... 9, 251 | 1717... 232 | 1727... 345 | 1728... 18 | 1804... 303.
Haardsteenen: XVI en XVII 197
HAL: Eind XVI, Rozendaal... 321. Zie ook: BOTERHAL, VISCHMARKT en VLEESCHHAL.
HALLENKERK: Driebeukig, Eind XV, Etten 218
HALSKETTINGEN met vogel en schilden (zilver):..... 306, 347, 353, 365, 366, 368
HANDSCHRIFTEN: XV 149
HEILIGEN:
Adrianus... 89, 140 | Agatha... 78, 87 | Amandus... XII | Ambrosius... 353, 366 | Anastasia... 269 | Andreas... 73, 77 | Anna... 76, 239, 257, 332, 367 | Antonius... 11, 19, 77, 90, 261 | Antonius Abt... 200, 206, 335, 336, 344 | Antonius van Padua... 149 | Apostelen... 67 | Augustinus... 154, 277 | Barbara... 58, 77, 78, 95, 329, 348 | Bartholomeus... 73, 76, 89 | Bavo... 298, 299 | Begga... 140 | Bernardus... 19 | Christophorus... 73, 89, 332 | Damianus... 89 | Dympna... 286 | Eleutherius... 316 | Eligius... XII, 90 | Elisabeth (moeder v. Joannes den Dooper)... 332 | Elisabeth (H. Weduwe)... 89 | Evangelisten... 67, 95, 140, 147, 269, 270, 335 | Franciscus... 78, 174 | Gabriël... 80 | Georgius... 77, 78, 88, 103, 113, 118, 163, 198, 362, 365, 366 | Gertrudis...IX, 103, 283 | Gregorius... 8 | Helena (keizerin)... 94 | Henricus... 87 | Herman Jozef... 362 | Hieronymus... 94, 103, 147 | Hugo van Rouen... 348 | Hubertus... 77, 94, 259 | Jacobus... 73, 90, 244 | Jacobus Minor... 73, 82 | Joannes... 12, 56, 67, 95, 174, 241, 316, 332 | Joannes de Dooper... 77, 103, 262, 314, 316, 318, 329, 348 | Joannes van Nepomuc... 335 | Joost.

Bladz.
Zie: Justus | Joris. Zie: Georgius | Jozef... 351 | Judas Taddeus... 73 | Justus Confessor... 77, 128, 168 | Catharina... 11, 76, 77, 130, 138, 140, 218, 224, 242, 329 | Clara... 348 | Cosmas... 89 | Crispinianus... 78, 198 | Crispinus... 78, 198 | Lambertus... XII, 218, 224 | Laurentius... 77, 78, 88, 207, 215, 216, 247 | Lucas... 67, 95 | Lucius... 242 | Magdalena. Zie: Maria Magdalena | MARIA... 19, 58, 76, 77, 78, 95, 140, 148, 152, 168, 169, 174, 230, 241, 283, 286, 318, 334, 335, 348, 367 | H. Maagd met kind... 103, 150, 233, 241, 242, 331, 334, 361 | H. Maagd, met kind, in mandorla... 86, 224 | Madonna van den Rozenkrans... 10 | Verloving der H. Maagd... 175 | Verkondiging... 8, 79, 185, 317 | Zeven Smarten... 112, 335, Zie ook: Christus | Vlucht naar Egypte... 112, 245 | Piëta... 112, 335 | Hemelvaart... 308, 316 | Kroning... 81, 95, 100 | Verheerlijking... 361 | Verschijning... 362.
Maria Magdalena... 120, 241, 242, 243 | Marculphus... 261 | Marcus... 67, 95 | Martinus... 288, 327 | Mattheus... 67, 73, 95 | Michaël... 78, 361 | Norbertus... 10, 277, 316, 361 | Oncommera... 350 | Paulus... 78, 216, 350 | Petrus... 10, 77, 78, 90, 234, 302, 350 | Remigius... 13 | Sebastiaan... 88, 197, 282, 306 | Servatius... XII, 90 | Simon... 73 | Theobaldus... 77 | Thomas... 369 | Trudo... 354 | Wendelinus... 86, 103, 123, 140 | Wilgefortis... 350, 369 | Willibrordus... 3, 4, 77, 332, 333, 350, 365, 368.
HEKKEN:
Hout: Midden XVI... 75, 86 | Midden XVII... 75 | XVII... 359 | Lodewijk XV... 159.
IJzer: XV... 103 | XVI... 112 | Lodewijk XIV... 345. Zie ook: CHOOR- EN DOOPHEKKEN.
Hemelvaart. Zie Christus en H. Maria (Heiligen).

Bladz.
HERBERGEN: XVIIa, Etten... 229 | 1750, Terheiden... 346.
Hervorming XV
HOEFSMEDERIJ: 1613, Baarle 14
HOFJE: 1681, Etten... 227. Zie ook: BEGIJNHOVEN.
HORLOGES. Zie: UURWERKEN.
HUISTEEKEN 325
HUNENSCHANS 349
IJzerwerk: 1541... 96, 97 | XVI... 360 | 1643... 171 | XVIId... 227 | Midden XVIII... 313 | Lodewijk XV en XVI... 288. Zie ook: ANKERS, ARMLUCHTERS, COMMUNIEBANK, DEURKLOPPER, HEKKEN, KANDELAARS, KRUISEN, LEZENAARS, SLOTPLATEN.
Josua en Kaleb 269 348, 362
Justitia 158, 159
Kaart: 1756 14
Kaleb. Zie: Josua en Kaleb.
KANDELAARS:
Zilver: XV... 149 | ± 1700... 141 | XVIII... 149.
Brons: XVI... 9 | ± 1600... 206 | XVIIB... 242 | XVII... 9.
Koper: Gothisch... 9 | XV... 11, 19, 242, 303, 317, 345 | XV of XVIa... 303 | XVI... 304, 345 | ± 1600... 351 | 1628... 19 | XVIId... 332 | XVIIB... 141 | XVII... 9, 11, 216, 224, 304, 333, 362, 363, 367 | Lodewijk XIV... 206, 269, 333 | Begin XVIII... 10 | XVIII.. 216 | Lodewijk XVI... 141, 143 | XIXa of b... 351 | ± 1830 .. 261 | ?... 345.
IJzer: XVI of XVII... 245 | XVII... 9 | XVIII?... 312, 333.
KANONNEN: 1697... .... 159, 197
KAPELLEN (*als zelfstandige gebouwen*): 15, 38, 123, 128, 169, 219, 239, 245, 257, 259, 273, 283, 286, 333, 334.
Voor de chronologische volgorde zie: Kerken en Kapellen.
KAPITTELZALEN: XVIa, Breda (St.-Catharinadal)... 135 | ± 1536, Breda (Gr. kerk)... 65, 87, 93.

Bladz.

Kapstokken: XVII 98

Kapucijnen 139, 167

Kasteelen: ± 1288, Strijen... 279 | 1350—1362, Breda... 27 | ± 1462, Breda 30, 31, 41, 42 | XVI a, Breda... 33 | 1536—'38, Breda... 44 | XVIb, „de Blaauwe Kamer", Oosterhout... 272, 274 | Midden XVI, Gageldonk... 287 | 1611—'14, Bouvigne... 254 | XVIIa, Grimhuysen... 260.

Kasten: ± 1600... 215 | XVII... 335 | XVIII c... 333.

Kazuifels: XVII B... 242 | ± 1700... 151 | Midden XVIII... 10 | ± 1750... 312 | XVIII d... 304, 367 | XVIII B... 149, 150 | XVIII... 269.

Kelken (zilver): XVIa... 206 | Eind XVI... 10 | ± 1600... 348 | XVII d... 11, 269 | XVII... 304, 348 | ± 1700... 140, 151 | Lodewijk XVI... 283 | Empire, 1826... 344.

Kerkbestuur van Noord-Brabant (Provinciaal)... XVI.

Kerken en kapellen: 1316, Etten... 219 | 1410—XVI b, Breda (Groote kerk)... 58 | XV, Breda (Markend. kerk)... 152 | XV en 1630, Ginneken... 247 | XV, Oosterhout... 262 | XV, Terheiden... 336 | Vóór 1499— ± 1564, Prinsenhage... 288 | Eind XV, Etten... 218 | ± 1500, Alfen... 4, 369 | ± 1500, Breda (Gasthuis)... 169 | ± 1500, Breda (St. Joost)... 128 | ± 1500 en 1640, Dongen... 207, 370 | ± 1500, Gilze... 234 | ± 1500, Nijhoven... 15, 369 | ± 1500, Nispen... 308 | ± 1500, Rijen... 243 | 1501—1504, Breda (St.-Catharinadal)... 135 | Vóór 1519, Riel... 11 | Begin XVI, Gageldonk... 286 | Begin XVI, Galder... 244 | Begin XVI en XIX, Sprundel... 329 | 1534, Breda (Wendelins-kapel)... 123 | XVI, Chaam.. 200 | XVI, Groot Zundert... 354—363 | XVI, Molenschot... 239 | Eind XVI, Heusdenhout... 257 | 1714, Leur... 230 | 1784, Breda (Luth. Kerk)... 142 | XVIII, Strijbeek... 259 | 1809, Prinsenhage... 295 | 1809, Terheiden... 345 | 1810, Oosterhout... 269 | 1810, Rijsbergen 299, 370 | 1810, Rozendaal... 318 | ± 1820, Zegge... 333 | 1828—'30, Dongen... 215 | 1834, Dorst... 261 | 1836—'37, Breda (St. Antonius)... 149 | 1836—'37, Breda (Begijnhof)... 138 | 1839, Rozendaal... 314 | 1841, St. Willibrord... 333 | 1842, Chaam... 206 | XIX, Rukfen... 327.

Kerkhof (voorhistorisch) 13

Kerkprovincie (Keulsche) XV

Kerktorens: XIII, Etten... 219 | XIV en ± 1500, Nispen... 309, 310, 311 | XIV of XV en 1648, Ginneken... 248, 250 | XIV of XV, Prinsenhage... 290, 292, 294 | XIV of XV, Sprundel... 330 | 1468—1509, Breda (Gr. kerk)... 58—63, 65, 66, 67, 70, 71, 90 | XV, Rijsbergen... 299, 300 | XV, Rozendaal... 314, 315 | XV, Terheiden... 340, 341, 342 | ± 1500 en 1662, Breda, (St. Joost)... 128 | ± 1500, Galder... 245 | ± 1500 en 1881, Gilze... 236, 237 | 1519, Oosterhout... 264, 265, 268 | ± 1530, Chaam... 201, 203 | 1559, Alfen... 6 | XVI, Dongen... 209, 212 | XVI en na 1696, Groot-Zundert... 355—358 | 1771, Etten... 222.

Kisten: Eind XV... 195 | ± 1700... 313.

Klokken: 1392... 206 | 1452... 158 | XV... 252 | 1502... 171 | 1527... 269 | 1532... 242 | 1540... 8 | 1553... 245 | 1569... 10 | 1602... 259 | 1615... 332 | 1616... 243 | 1628... 151 | 1632... 352 | 1635... 318 | 1637... 252 | 1640... 318 | 1658... 130 | 1667... 215, 224, 283 | 1693... 122 | 1694... 122 | 1695... 122, 123, 195, 252, 334 | 1704... 123 | 1713... 233 | 1718... 318 | 1723... 123 | 1724... 123 | 1727... 367 | 1732... 171 | 1734... 8 | 1750... 233 | 1752... 304 | 1756... 259 | 1759... 345 | 1763... 9, 206, 269, 296 | 1767... 363 | 1768... 334, 363 | XVIII d... 253 | 1805... 239 | 1820... 352 | 1821... 239, 271 | 1828... 304 | 1829... 363 | 1838...

Bladz.
261 | 1852... 252 | 1855... 215 | ?... 304.
KLOKKENSPEL 67, 122
KLOOSTERS: XVI, Breda (St.-Catharinadal)... 130 | 1647, Oosterhout (St.-Catharinadal)... 271. Zie ook: XV.
KOPERWERK: Lodewijk XIV..... ... 296
Zie ook: DOOPBEKKENS, DOOPBOGEN, DOOPSCHOTELS, DOOPVONTEN, GODSLAMPEN, KANDELAARS, KRONEN, KRUISEN, LEZENAARS, SCHOTELS, VOORDRAAGKRUIS, WIEROOKVATEN, ZANDLOOPERARM.
KRAAGSTEENEN (gebeeldhouwd): ± 1288... 280 | XIV... 312 | XV... 251 | Vóór 1500... 331 | XV... 74 | XVIb... 275 | XVI... 85, 86 | XVIIa... 10 | XVIIb... 323 | 1686—'88... 50.
KRAAN: Breda 166
KRONEN (koper): XV... 345 | Eind XVI... 269 | 1629, 1637, 1642... 271 | Eind XVII... 143 | XVII... 241, 345 | 1726... 142 | Lodewijk XVI... 216, 304 | ± 1800... 128, 332 | ± 1830... 261 | XIXa of b... 351.
Kroning der H. Maagd. Zie: Maria (Heiligen).
H. Kruis van Breda 61, 77, 149
KRUISEN (Dak-):
Steen: ± 1530... 203 | Laat-Gothisch... 153, 193.
IJzer: XV... 68, 69 | XV of XVI... 126, 212 | ± 1500.. 16, 17, 154 | Begin XVI... 203, 286 | ± 1559... 7 | XVI. ... 195, 202, 212, 251, 259, 358 | 1662?... 129 | 1694... 66 | XVII... 250 | ± 1800... 283 | XIX... 245 | ?... 301.
Kruisdraging. Zie: Christus.
KRUISGANG: XVIa, Breda........... 135
Kruisiging. Zie: Christus.
KRUISKERKEN:
Eenbeukig: Bavel, 244; Breda (Gasthuis), 168; Chaam, 200; Gilze, 236; Ginneken, 248; Nijhoven, 15, 16; Prinsenhage, 289; Rijen, 243; Sprundel, 330.
Driebeukig: Alfen, 4; Dongen, 207; Ginneken, 248; Groot-Zundert, 356; Nispen, 309; Oosterhout, 264; Prinsenhage, 289; Rozendaal, 316: Terheiden, 340.
Bladz.
Driebeukig met zijkapellen: Breda (Gr. kerk)...................... 58 vv.
KRUISWEG.................. 284, 299
Lakenstempels......... 197
LEGERKAMP (Romeinsch) 4
Lekenspieghel 156
LEZENAARS:
Koper: ± 1640... 98 | XVIIb... 205 | Midden XVII... 232 | 1698... 142 | XVIIB... 223 | XVII... 363 | Lodewijk XIV... 251, 270 | XVIIIc... 296 | 1786... 205 | XIXa... 296 | 1832... 271.
IJzer: XVI of XVII... 367 | ± 1650... 18.
LIJSTEN (SCHILDERIJ- en SPIEGEL-): XVIIa... 361 | Eind XVII... 160, 161 | Lodewijk XIV... 160.
Manna (Inzameling van het) 335
MANTELHAKEN (Vroeg-Germ. of Rom.) 13
MEDAILLONS:
Steen: 1538—'50... 112 | XVIb... 275 | ± 1550... 116 | 1555... 115 | XVI... 183 | XVII... 362 | XVIIId... 233.
Terra-cotta: Vroeg-christelijk... 298 | 1536—'38... 35, 46.
Metaal: Eind XV... 198 | 1532... 242 | 1540... 8 | 1553... 245 | 1615... 332 | XVIId... 11, 269 | 1826... 345.
MEUBELEN. Zie op de soortnamen.
Minderbroeders.................... 179
Mis van den H. Gregorius.......... 8
MISÉRICORDES: ± 1450... 95 | ± 1500... 96.
MISKANNETJES. Zie: AMPULLEN.
MISSAALBANDEN EN MISSAALBESLAG (zilver): XVII... 344 | Lodewijk XV... 149.
MONSTRANSEN (zilver): Midden XV... 148 | Eind XV... 148 | ± 1580... 225 | XVId... 348 | 1628... 140 | XVIId... 351 | XVII... 269 | Lodewijk XIV... 304, 367 | XVIIIa... 316 | 1774... 216 | Lodewijk XV... 149, 239 | Lodewijk XVI... 149.
Mozes aan de bron........... 128, 335
MUNTEN (Romeinsche)....... 4, 298, 335
MUNTEN EN PENNINGEN 195

Bladz.

MUSEUMS:
Amsterdam (Rijksmuseum) 54, 197, 198, 233 | Breda... 67, 126, 145, 153, 159, 193 | 's-Hertogenbosch... 4, 13, 24, 256, 298 | Leiden (Oudheden)... 4, 13, 24, 297, 298 | Utrecht (Kunstnijverheid)... 69.
MUURKASTJES:
± 1500... 18 | Begin XVI... 286 | XVId... 195 | XVI... 360.
MUURSCHILDERINGEN:
Midden XV... 82 | Eind XV... 79 | ± 1500... 60, 73 | 1586—'87... 85 | XVI... 75, 77 | 1760... 251 | Onbekend, Alfen... 4.
Norbertijnen... 130, 200, 206, 271, 370
Oksaal ... 83
Oordeel (Laatste)... 115, 116, 174
OPSCHRIFT- EN TEKSTBORDEN:
1623... 121 | 1616, 1643, 1648... 232 | 1669... 121 | 1682... 126 | 1684 (of '87)... 215 | 1720... 271.
ORGELS: ± 1534...98, 99 | 1662... 312 | XVII... 98, 99 | Lodewijk XIV... 127 | 1715... 98, 99 | 1717... 232 | ± 1740... 270 | 1815... 201.
ORGELTRIBUNES: 1634... 312 | ± 1650... 223 | 1740?... 270 | XIXa... 359 | ± 1830... 212.
Orlando Furioso ... 51
OUDHEDEN (Oud- en vroeg- Germ. en Romeinsche)... 3, 13, 24, 297. Zie ook: BRONZEN, FIBULAE, GRAFHEUVELS, LEGERKAMP, MUNTEN, POTTEN, URNEN.
Paramenten. Zie: CHOORKAPPEN, DALMATIEKEN en KAZUIFELS.
PISCINAE: XV... 6 | Eind XV of begin XVI... 18 | XVIa... 75, 286 | XVI...204.
PLAFONDS. Zie: ZOLDERINGEN.
POMPEN: XVIId... 227 | Midden XVIII... 313 | Lodewijk XIV—XV... 288 | 1790... 246 | 1809... 14.
POORTEN: Gothisch... 54 | Eind XV of begin XVI... 179 | 1517—'21... 34, 40 | 1536—'38... 45, 46 | Begin XVII... 260 | 1614... 187 | 1615... 163, 164 | XVIIa, Rubensstijl... 281 | ± 1630, Antwerpsch... 188 | 1632... 188 | 1643... 170 | XVII... 255 | 1771... 57 | 1773... 40 | ± 1790... 56 | 1792... 177.
POORTGEBOUWEN: Midden XVI... 287 | 1830... 140.
PORTALEN: XVI... 78 | XVIIB... 78.
PORTRETTEN. Voor de afgebeelde personen zie hunne namen in het Personenregister.
POTTEN (Germaansch) ... 24
Praemonstratensers.... XV, 169, 308, 314, 366.
PREEKSTOELEN: ± 1580... 270 | ± 1580 en ± 1650... 223 | ± 1600... 126 | ± 1640... 98 | ± 1650... 18 | Midden XVII... 215, 232 | XVIIB... 205, 251 | Lodewijk XVI... 296, 335, 345, 348 | ± 1840... 316 | XIXb... 206 | XIXA... 216.
PYXIS (zilver): ± 1540... 148
Raadhuizen: Eind XVI, Rozendaal... 319 | 1639, Baarle... 14 | 1767, Breda... 156 | 1776, Etten... 225 | 1792, Ginneken... 252 | 1792, Prinsenhage... 296 | ± 1830, Groot-Zundert... 363.
RECHTSPLEGING (VOORWERPEN voor).. 198
REGENTENKAMERS: Breda... 172, 173
Reijnuijt (Sinte)... 51
RELIEKKRUIS: *goud:* ± 1600... 278
zilver: XV... 147
RETABLES: 1440—'48... 102 | XVIb... 334.
Ridders van St. Jan... 12, 56, 262
Ring Breda... XVI
ROUWBORDEN: ± 1552... 173 | 1668... 121
Sacramentshuisjes: 84, 85, 220, 314, 370
SACRISTIEËN: XV, Oosterhout... 264, 265, 268 | XV, Terheiden... 340, 344 | Eind XV, Prinsenhage... 292, 294 | Eind XV of begin XVI, Gilze... 236, 238 | XVI, Alfen... 5 | XVI, Breda (Gr. kerk)... 87 | XVI, Groot-Zundert... 357, 358 | ?, Bavel... 244.
Sandraudiga... 297, 298
SCAPULIER: XVIIIa ... 328
SCHENKBLADEN (zilver): ± 1700... 140 | Lodewijk XV... 150 | XVIIIa... 269.

Bladz.

SCHILDERIJEN: ± 1520... 143 | ± 1550... 94, 147 | ± 1560... 277 | 1577... 335 | 1598—'99... 194 | XVId... 335 | XVIB... 302 | XVI... 159 | ± 1600... 10, 227 | XVIIa... 269, 335, 351 | ± 1630... 10 | 1643... 160 | XVIIb... 227, 302, 313, 354 | XVIIb of c... 332 | ± 1650.. 277 | Midden XVII... 99, 216 | 1672... 174 | Eind XVII... 277 | XVIIB... 174, 206, 277, 295 | XVII... 160, 161, 162, 172, 277, 335, 362 | ± 1700... 175, 226 | 1702... 199 | XVIIIa... 351, 368 | 1778... 174 | XVIII... 241, 277 | ± 1800... 303 | XIXa... 283, 295 | 1832... 51 | XIX... 50 | ?... 367.

SCHILDERINGEN: 1650... 223 | 1712... 205 | Zie ook: MUURSCHILDERINGEN.

SCHOORSTEENEN EN SCHOUWEN: Laat-Gothisch... 276 | XVI... 181 | XVI of XVII... 281 | Rubensstijl... 313, 368 | XVIId.. 227 | XVII... 14, 87, 346 | ± 1730, Lodewijk XIV... 190 | Lodewijk XIV... 188, 368 | ± 1752... 172 | 1768, Lodewijk XV... 158 | 1770, Lodewijk XV... 159, 161 | Lodewijk XV... 57 | Lodewijk XVI... 173, 189, 192, 255, 281, 283, 296.

SCHOTELS:

Zilver: XVIIb 317

Koper: XVII 351

SLEUTELSTUKKEN: XVB... 32, 42 | Begin XVI.. 180 | XVI.. 181, 281 | XVIIa.. 11.

SLOTPLATEN: XV... 83 | XVII... 171, 226.

SLUITSTEENEN VAN GEWELVEN (gebeeldhouwd): XV... 72, 73, 74, 78, 81, 294 | ± 1534... 126 | XVI... 360 | .

Smarten der H. Maagd. Zie: H. Maria (Heiligen).

SPIEGELS: Lodewijk XIV....... 160, 173

STOELEN: Lodewijk XIV... 195, 304 | Lodewijk XV... 173 | Lodewijk XVI... 162.

STUCWERK: Lodewijk XIV... 190 | Lodewijk XV... 158, 159 | ± 1800... 283 | Lodewijk XVI... 191 | ± 1830... 213. Zie ook: ZOLDERINGEN.

SYNAGOGE: 1845, Breda 143

Bladz.

Synode van Zuidholland (Prov.)..... XVI

Tabernakelkastjes: XVIIa... 216 | XVII... 361.

TAFELS: XVIIA... 195, 296 | XVII... 100, 251 | Lodewijk XV... 173.

Tanchelinus. Zie: H. Norbertus (Heiligen).

TEGELS 41

TEKSTBORDEN. Zie: OPSCHRIFT- en TEKSTBORDEN.

TEMPEL (Romeinsch).............. 298

Tempeliers................ 12, 56, 262

TERRA-COTTA.................. 46, 193

TINWERK. Zie: AVONDMAALVAATWERK, COLLECTEBUSSEN, COLLECTESCHALEN, WIJNKANNEN.

TORENS: XVII, Bouvigne... 254. Zie ook: DAKRUITERS, KERKTORENS, TRAPTORENS en VERDEDIGINGSWERKEN.

TRAPGEVELS: XVIb, Oosterhout... 275 | XVI, Oosterhout... 281 | XVI of XVII, Oosterhout... 281 | Midden XVI of begin XVII, Breda... 183 | ± 1600, Breda... 183, 184 | Begin XVII, Breda... 183 | 1613, Breda... 182 | XVIIa, Alfen... 10 | XVIIa, Breda... 183, 184 | XVIIa, Etten... 228 | 1635, Rozendaal... 324 | 1640, Breda... 185 | XVIIb, Rozendaal... 323 | XVIIA, Leur... 233 | 1665, Breda... 184 | 1669, Oosterhout... 281 | XVIIc, Breda... 185 | XVII, Breda... 185 | XVII, Etten... 229 | XVII, Terheiden... 346.

TRAPTORENS: 7, 8, 63, 64, 66, 71, 78, 125, 126, 128, 180, 203, 210, 212, 222, 264, 274, 276, 292, 295, 309, 312, 340—42, 344, 356, 358.

TRIFORIUM.................... 72, 78

TROM: XVIII 353

TUCHTHUIS: 1774, Breda........... 57

TUINVAZEN: Lodewijk XV 345

Tungri.......................... IX

Uniformen.................. 51, 197

URNEN 3, 13, 298

UURWERKEN: 1695... 123 | 1697... 67 | XVIIIb... 278 | Lodewijk XV... 175 | Lodewijk XVI... 175.

Bladz.
Vaandels: XVIIc... 304 | 1863... 365.
Val onder het kruis. Zie: Christus.
VERBONDSARK: Lodewijk XVI....... 143
VERDEDIGINGSWERKEN. Zie in het Topografisch register onder Breda.
Verheerlijking der H. Maagd. Zie: H. Maria (Heiligen).
Verkondiging. Zie: H. Maria (Heiligen).
Verkondiging aan de herders. Zie Christus.
Verloving der H. Maagd. Zie: H. Maria (Heiligen).
Verrijzenis. Zie: Christus.
Verschijning der H. Maagd. Zie: H. Maria (Heiligen).
Vicariaat van Breda (Apostolisch)... XVI
VIERSCHAAR...................... 158
VIJZELS: 1609 en 1749............. 196
VISCHMARKTEN: XVIII, Breda... 164 | Rozendaal... 320.
VLAGGEN: XVII, 1707... 306 | 1750... 282 | XVIII... 366, 368 | 1869... 366.
VLEESCHHAL: 1615, 1772, Breda..... 162
Vlucht naar Egypte. Zie: H. Maria (Heiligen).
Voetwassching. Zie: Christus.
VOORDRAAGKRUIS: ± 1500......... 140
VOORSTELLINGEN uit de Bijbelsche en kerkelijke geschiedenis. Zie: Christus, Heiligen enz.
VOORSTELLINGEN en personen uit de Oude geschiedenis en mythologie: Aemilius Paullus... 47 | Alcibiades... 48 | Alexander Magnus... 48 | Andromeda... 51 | Antonius (Marc.)... 46 | Aratus... 48 | Aristides... 48 | Augustus... 46 | Caesar (Julius)... 46, 107 | Ceres... 189 | Cicero (M. Tullius)... 46 | Demetrius (Koning v. Macedonië)... 48 | Demosthenes... 48 | Dionysius van Syracuse... 48 | Fabius Maximus (Q)... 47 | Flamiminius (T. Q.)... 46 | Galba... 46 | Hannibal... 48, 107 | Helena (Keizerin)... 94 | Camillus (M. Furius)... 47 | Cato (M. Porcius)... 46 | Cimon Athen... 48 | Constantijn (Keizer)... 94 | Constantinus (Pater et fil.)... 47 | Coriolanus (Martius)... 52 | Lycurgus... 48 | Lysander... 48 | Lucretia... 43 | Marcellus... 47 | Marcus Aurelius... 298 | Mars... 52 | Nero... 335 | Octavius Augustus... 46 | Otto (Caesar Augustus)... 46 | Paullus Aemilius... 47 | Pelopidas... 48 | Perseus. . 51 | Philippus van Macedonië... 107 | Phocion... 48 | Pyrrhus... 48 | Pomona... 189 | Pompeius (Cn. Magnus Fl.)... 46 | Publicola... 47 | Regulus (M. Attilius)... 107 | Romulus... 48 | Sartorius... 46 | Scipio Africanus... 52, 162 | Solon... 48 | Sulla... 46 | Themistocles... 48 | Theseus... 48 | Vespasianus... 298, 335.
Vrede van Breda.................. 186
VUURWAGEN...................... 123
Waaggebouw: 1659, Breda....... 165
WACHTHUIS: 1766, Breda........... 56
WANDTAPIJTEN: XVI... 51, 52, 95 | ± 1700... 150.
WAPENS (Strijd-)...... 51, 197, 296, 365
WAPENS der heeren van Breda...... XII
WATERMOLEN: XVII, Kaarschot..... 298
WEEFSELS: 1768... 197. Zie ook: CHOORKAPPEN, DALMATIEKEN, KAZUIFELS, VAANDELS, VLAGGEN, WIMPELS.
WIEROOKVATEN:
Zilver: XVIId... 348 | Lodewijk XV... 150.
Koper: Lodewijk XIV... 367 | Lodewijk XVI... 351.
WIJNKANNEN (tin): XV of XVI... 197. Zie ook: Avondmaalvaatwerk.
WIJWATERBAKJES............... 75, 151
WIMPELS: Lodewijk XIV... 366 | 1850... 366.
WOONHUIZEN:
A. *Middeleeuwsch type:* Breda... 175—181.
B. *Renaissance:* Zuid-Hollandsch type. Breda... 182—183 | Eenvoudige gevels. Breda... 183—185.
Zie ook: TRAPGEVELS.
C. *Lodewijkstijlen:* Beek... 283 | Breda... 55, 56, 189—192 | Burgst... 285 | Oosterhout... 281 | Terheiden... 345.

Bladz.

D. *Keizerrijk en later:* Breda... 192—193 | ± 1830, Ginneken:.. 255 | ± 1830, Prinsenhage... 296 | ± 1830, Rozendaal... 324, 325.

Zandlooper-arm (koper): XVIIb... 205.

ZEGELSTEMPELS: Lodewijk XIV... 296 | XVIII... 304, 328 | XIXa... 304.

ZILVERWERK. Zie: ALTAARSCHEL, AMPULLEN, AVONDMAALVAATWERK, BEKERS, CIBORIES, COLLECTESCHALEN. EXPOSITIETROON, GODSLAMPEN, HALSKETTINGEN, KANDELAARS, KELKEN, KRUISEN, MISSAALBANDEN, MONSTRANSEN, PYXIS, RELIEKKRUIS, SCHENKBLADEN, SCHOTELS, WIEROOKVATEN.

Bladz.

ZOLDERINGEN:

Hout: XVIb... 276 | Midden XVI... 288 | XVI of XVII... 281 | XVII... 255, 346 | Lodewijk XIV... 172 | Lodewijk XVI... 173.

Stuc: Lodewijk XIV... 190, 276 | Lodewijk XV... 158 | Lodewijk XVI... 189, 192, 255, 281 | ± 1800... 283.

LIJST DER KAARTEN
EN BUITEN-TEKSTPLATEN.

Kaart I.	De voormalige Baronie van Breda	tegenover blz. I
Kaart II.	Plattegrond van Breda	tusschen blz. 24 en 25
Kaart III.	Vogelvlucht van Breda, tusschen 1622 en 1614 naar Bleau, met aanduiding der eerste omwalling.	tusschen blz. 24 en 25
Plaat I.	Plattegronden van het zuidelijk voorgebouw van het kasteel van Breda	tusschen blz. 32 en 33
Plaat II.	Opstand en doorsneden van het zuidelijk voorgebouw van het kasteel van Breda	tusschen blz. 32 en 33
Plaat III.	Opmeting van den Duiventoren bij het kasteel te Breda	tusschen blz. 40 en 41
Plaat IV.	Plattegronden van het hoofdgebouw van het kasteel te Breda	tusschen blz. 40 en 41
Plaat V.	Voor- en zijgevel van het hoofdgebouw van het kasteel te Breda	tusschen blz. 40 en 41
Plaat VI.	Travee aan de binnenplaats van het hoofdgebouw van het kasteel te Breda..	tusschen blz. 48 en 49
Plaat VII.	Doorsneden van het hoofdgebouw van het kasteel te Breda	tusschen blz. 48 en 49
Plaat VIII.	De Groote kerk te Breda uit het zuidoosten, naar eene teekening van 1630	tusschen blz. 64 en 65
Plaat IX.	Plattegrond der Groote kerk te Breda met aanwijzing der bouwperioden....................	tusschen blz. 64 en 65
Plaat X.	De Groote kerk te Breda uit het zuidoosten	tusschen blz. 64 en 65
Plaat XI.	Zuidelijke gevel der Groote kerk te Breda......	tusschen blz. 64 en 65
Plaat XII.	Choor der Groote kerk te Breda	tusschen blz 64 en 65
Plaat XIII.	Schip der Groote kerk te Breda naar het westen (inwendig)	tusschen blz. 72 en 73
Plaat XIV.	Lengtedoorsnede der Groote kerk te Breda.....	tusschen blz. 72 en 73
Plaat XV.	Dwarsdoorsneden der Groote kerk te Breda.....	tusschen blz. 72 en 73
Plaat XVI.	Choor en omgang der Groote kerk te Breda, uit het zuidwesten (inwendig)	tusschen blz. 72 en 73
Plaat XVII.	Drieluik van het altaar der Onze-Lieve-Vrouwekapel in de Groote kerk te Breda..................	tusschen blz. 88 en 89
Plaat XVIII.	Opmeting der groote choorbanken in de Groote kerk te Breda............................	tusschen blz. 96 en 97
Plaat XIX.	Opmeting der kleine choorbank in de Groote kerk te Breda	tusschen blz. 96 en 97
Plaat XX.	Preekstoel der Groote kerk te Breda..........	tusschen blz. 96 en 97
Plaat XXI.	Monument voor Engelbrecht I van Nassau in de Groote kerk te Breda.......................	tusschen blz. 104 en 105

Plaat XXII. Dragers van het monument voor Engelbrecht II van Nassau in de Groote kerk te Breda....... tusschen blz. 104 en 105

Plaat XXIII. Détail van het epitaaf voor het geslacht van Assendelft in de Groote kerk te Breda......... tegenover blz. 112

Plaat XXIV. Plattegrond van het klooster St.-Catharinadal (thans Kloosterkazerne) te Breda.............. tusschen blz. 136 en 137

Plaat XXV Opmeting en dwarsdoorsnede der kerk van voornoemd klooster te Breda.................... tusschen blz. 136 en 137

Plaat XXVI. De voormalige kraan te Breda............... tegenover blz. 168

Plaat XXVII. Kamer in het huis Catharinastraat 16 te Breda.. tegenover blz. 192

Plaat XXVIII. Plattegrond der Ned. Hervormde kerk te Chaam tusschen blz. 200 en 201

Plaat XXIX. Preekstoel der Ned. Hervormde kerk te Chaam. tusschen blz. 200 en 201

Plaat XXX. Opmeting der Ned. Hervormde kerk te Dongen. tegenover blz. 208

Plaat XXXI. Plattegrond der Roomsch-Katholieke kerk te Oosterhout................................ tegenover blz. 264

Plaat XXXII. Opmeting der Roomsch-Katholieke kerk te Prinsenhage............................... tegenover blz. 289

Plaat XXXIII. Opmeting der Roomsch-Katholieke kerk te Terheiden................................. tegenover blz. 337

GETTY CENTER LIBRARY
3 3125 00783 5693